

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

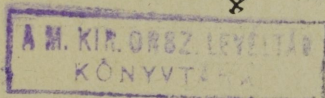
SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

56 RC

KÉTSZÁZHATVANADIK KÖTET

(758—763. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1941

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

DCCLVIII.

	Lap
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK NÉHÁNY MÓDSZERTANI KÉRDÉSÉRŐL (METHODOLÓGIA). — Földes Bélától	1
LOGIKÁK ÉS LOGIKA (III.) — Schütz Antaltól	33
IRODALOM. — 1. <i>Petőfi — tót szemmel.</i> — (Vájlok Sándor: <i>Petőfi a tótoknál.</i>) — Keményfy Jánostól.	
2. <i>Juhász Gyula versei.</i> — (<i>Juhász Gyula összes versei.</i>) — Vajthó Lászlótól.	
3. <i>A mai Amerika.</i> — (Dr. W. Halász Rózsi: <i>A mai Amerika.</i>) — k. l.-tól.	

DCCLIX.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA EMLÉKEZETE. (1823—1890.) (I.) — Angyal Dávidtól	65
LOGIKÁK ÉS LOGIKA. (IV.) — Schütz Antaltól	87
ARANY. — Költemény. — Vietórisz Józseftől	110
SZEMLE. — <i>Hat év magyar szobrászata.</i> — Farkas Zoltántól	113
IRODALOM. — 1. <i>A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában.</i> — (Jánossy Dénes: <i>A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. I.</i>) — Hegedüs Loránttól.	
2. <i>Egy régi színész emlékiratai.</i> — (<i>Kasai Vidor emlékezései.</i>) — Rédey Máriától.	
3. <i>Bibó Lajos új regénye.</i> — (Bibó Lajos: <i>Halovány virág.</i>) — df.-tól	120

DCCLX.

MUNKACSY MIHÁLY LEVELEI SZMRECSÁNYI MIKLÓSHOZ. — Petrovics Elektől	129
GRÓF ANDRÁSSY GYULA EMLÉKEZETE. (1823—1890.) (II.) — Angyal Dávidtól	160

SZEMLE. — A tömeg-irodalomról. — Voinovich Gézáttól	183
IRODALOM. — 1. A Murányi Vénusz életregénye. — (Kállay Miklós: A murányi amazon.) — Gálos Rezsőtől.	
2. Az utolsó török szultán regényes életrajza. — (Kerekesházy József: Az utolsó szultán.) — df.-től	187

DCCLXI.

TUDOMÁNY ÉS NEMZET. (I.) — Kornis Gyulától	193
GRÓF ANDRÁSSY GYULA EMLÉKEZETE. (1823—1890.) (III.) — Angyal Dávidtól	223
MÁTYÁS KIRÁLY. — Költemény. — Baja Mihálytól	256
SZEMLE. — 1. Mátyás király, az úttörő. — Domanovszky Sándortól.	
2. Teleki László «Kegyenc»-e. — Szász Károlytól.	
3. A márciusi költő. — Havas Istvántól.	
4. Képzőművészet. — Ybl Ervintől.	259
IRODALOM. — 1. Mátyás király. (I. Lukinich Imre: Mátyás király- emlékkönyv. — II. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Mátyás király. — III. Joó Tibor: Mátyás és birodalma.) — Nagy Miklóstól.	
2. Zrinyi, a költő. (Sík Sándor: Zrinyi Miklós.) — Zlinszky Aladártól.	
3. Regény egy félbemaradt zenei tehetségről. — (Majthényi György: Ajándék.) — Szinnyei Ferentől.	
4. A százarcú ókor. (Ókori tárgyú francia, olasz és német nyelvű művek.) — Révay Józseftől.	283

DCCLXII.

GRÓF TELEKI PÁL. — Kornis Gyulától	321
LISZT FERENC, A ROMANTIKUS ÍRÓ. — Hankiss Jánostól	334
TUDOMÁNY ÉS NEMZET. (II.) — Kornis Gyulától	347
KÖLTEMÉNYEK. — Lányok a Grand Hotelben. — Tavasz utazás. (C. F. Meyer után.) — Ismeretlen dalnok boldogtalan modorában. (Stefan George után.) — Szabó Lőrincetől	362
SZEMLE. — 1. Madách-irodalom. — Svet. Stefanović új szerb fordítása Hadrovics Lászlótól.	
2. Kovács Sándor: Madách történetiszemlélete. — n-től.	
3. Egy új Madách-magyarázat. — x-től	365
IRODALOM. — 1. Ellesett párbeszéd. — (Herczeg Ferenc: Ellesett párbeszéd.) — V-től.	
2. Justh Zsigmond naplója. — (Halász Gábor: Justh Zsigmond naplója.) — V-től.	

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK NÉHÁNY MÓDSZERTANI KÉRDÉSÉRŐL (METHODOLÓGIA).

A társadalomgazdaságtan nagyfontosságú elméleti és gyakorlati feladatok előtt áll. Kétségtelen, hogy a társadalom szükségessé vált átalakulásában őt illeti a főszerep vagy egyik főszerep. Azért fontos, hogy újból felülvizsgálja az eszközöket, módszereket, melyek rendelkezésére állanak tudományos igazságok megállapítására. Szükségesnek látom, hogy a magyar tudomány is a kutatás királyi útját keresse. 1879-ben léptem először ezzel a problémával a Magyar Tudományos Akadémia elé, ugyanezzel a problémával mondok valószínűleg búcsút.¹

¹ Utalok még következő dolgozataimra :

Die Nationalökonomie und ihre Methode (Jahrbücher für National-Ökonomie. X. Jahrgang. Jéna, 1872).

Wege und Ziele der Ökonomik (Das Ausland, Stuttgart és Közgazdasági Értekezések új sorozat, I. k. 461. l.).

A nemzetgazdasági eszmék újabb fejlődése. Pest, 1872 és Közgazdasági Értekezések, Budapest, 1902. I. k. 329. l.).

Zur Logik der Nationalökonomie (Zeitschrift für die gesammten-Staatswissenschaften. Tübingen 1875).

A nemzetgazdaságtan módszere és a társadalmi tudományok terén való kutatás nehézségei (Akadémiai értekezések, 1879).

Die Mathematische Methode in der Nationalökonomie (Jahrbücher für National-ökonomie u. Statistik, Jéna, 1880. és Közgazdasági Értekezések, Budapest, 1902. II. k. 25. l.).

A történeti módszer kérdéséhez (Közgazdasági Értekezések, Budapest, 1902. I. k. 490. l.).

Természettudományi módszer (Közgazdasági Encyklopédia 4. k. 1030. l.).

Történeti módszer (Közgazdasági Encyklopédia 4. k. 1091. l.).

A társadalmi jelenségek vizsgálatának nehézségei (Statisztikai Előadások, új sorozat, Budapest, 1936).

Társadalmi gazdaságtan 6. kiadás, Budapest, 1917. I. k. alapvetés, 3. fejezet, módszertan.

A világ ma ismét az évezredek túlélő sorsdöntő kérdés előtt áll: mi az igazság? Tudományos és politikai harcok folynak a kérdés tisztázása körül; századokon át kipróbált rendszerek szemben állanak új társadalmi, politikai fogalmakkal. Új világrendet, új államrendet, új társadalmi rendet szándékoznak megvalósítani. Ilyenkor kétségtelenül nagyfontosságú megtalálni az utakat, módokat, módszereket, melyek az igazság felderítéséhez vezetnek. Különösen áll ez a társadalomtudományokra, melyeknek kutatásai első sorban feleletet adhatnak a kor nehéz kérdéseire. A társadalomtudományok között pedig főleg a társadalomgazdaságtan az, melytől határozott igazságokat várunk és várhatunk, mert vizsgálódásainak tárgya a nemzetek életének a kutató szeme előtt kitaruló jelenségi köre.

A társadalomgazdaságtan, melyet valaha a társadalomtudományi igazság fellebezhetetlen tételei összességének tekintettek, ma számos támadásnak van kitéve. Egyfelől a deduktív irányú, úgynevezett klasszikus pénzelmélet, másfelől az induktív irányú történeti és statisztikai vizsgálódások egymással szembeállva nem engedik, hogy teljes értékű olyan elmélet legyen felépíthető, mely lehetővé tenné teljes tudományos fokú mérését a gazdasági jelenségeknek. Egyfelől sokan, mint már Rogers, szidják a gazdaságtannak nevezett hamis és veszélyes tanokat, másfelől a tudomány végső bölcsességét látják benne, mint valamikor Bastiat. A tudomány büszke autonómiájával szemben pedig egyes politikatankok¹ azt követelik, hogy a tudomány ne absztrakt és néha absztruz ideológiákat nyújtson, hanem mutassa a politika által diktált célokhoz vezető utakat.

Nem is számítva azokat az irányokat, amelyek az előbbiekkal érintkezve a társadalomgazdaságtan alapeszméit a világszemléletre vezetik vissza, a gazdaság a világszemlélet függvénye.

A társadalomgazdaságtan ellen intézett támadások nem voltak éppen meglepetések. A klasszikus társadalomgazdaság-

¹ Brinckmann. *Wirtschaftstheorie und Wirtschaftsgeschichte Forschungen und Fortschritte*. Berlin, 1940. 22. 23. szám.

tan több alapvető eszméje kifogásolható volt. Így az erkölcsi tényezők kikapcsolása folytán a társadalomgazdaságtan téves és ártalmas felfogások igazolásául szolgált és a fokozódó szociális felelősségű érzéssel nem volt összhangba hozható. Hasonlóképp téves irányba vezetett az államnak a gazdasági élet vezetéséből való teljes kikapcsolása, az úgynevezett laissez-faire. Hisz a gazdasági élet épp oly fontos, kulturális jelensége a nemzet életének, mint más jelensége. A tudomány, művészet, irodalom, melyekre minden állam, minden nemzet rajta hagyja egyéniségének bélyegét. Lehetetlen tehát, hogy épp a gazdasági élet ezt teljesen nélkülözze. Ezen felfogásnak egyik következménye az is, hogy a gazdasági életnek nemzeti jellegét is elfelejtették: a gazdasági rendszerek relativitása, a használati érték, a határérték jelentőségét. A gazdasági életnek, különösen a jövedelemeloszlásnak hatását szociális tekintetben. Minthogy a jelenkor a klasszikus társadalomgazdaságtantól eltérő felfogást vall, a társadalomgazdaságtan terén nagy forrongás van, vannak, akik általában kétségbe vonják a társadalomgazdaságtan igazságait, sőt a tudomány csődjéről beszélnek. Pedig, mint azt már más alkalommal bátor voltam kifejteni, a tudomány nem juthat csődbe. Ilyen helyzetben csak egy a fontos; hogy ismét vizsgálat tárgyává legyen a tudomány alapzata, különösen pedig a tudomány módszere. Melyik módszer az, mely a tudomány terén legtöbb eredménnyel alkalmazható, és van-e egyáltalában olyan módszer, amely a tárgy természeténél fogva tudományos értékű látásokhoz vezethet. Talán kissé idejét multnak, talán kissé érdektelennek látszik ezen probléma tárgyalása ma, mikor más problémák egész tömege ostromolja a világot és a tudományt. De talán mégis szabad a problémát a tudomány körének figyelmébe ajánlani, mert sohasem időszerűtlen, sohasem érdektelen a tudományos problémák problémájához visszatérni, ahhoz a problémához, miképp juthatunk el a tudás forrásához.

A módszerprobléma eldöntése természetesen első sorban a tárgy jellegétől függ. Minden tudomány vagy azt keresi, mi van, vagy azt, mi legyen, vagy mind a kettőt. A tiszta természettudományokban a kérdés csak az lehet, mi van. A kuta-

tás a „mi van?” után túlnyomóan, bár nem kizárólagosan az észleletre, a megfigyelésre, a tapasztalatra, a kísérletre van utalva. Az emberrel, a társadalommal, az államokkal foglalkozó tudományokban a kutatás végső fokon arra van irányítva, mi legyen. A „mi legyen?”-re válaszolni azonban csak egy uralkodó erkölcsi elv alapján lehet. Azért e tudományokban az elvont módszernek fontos tere van. De a „legyen?”-re biztosan csak úgy válaszolhatni, ha tudjuk, mi van. Mikép keletkezett az, ami van? Mikép felel meg az embernek az, ami van? Mikép felel meg a társadalomnak, az államnak, a mai napnak, a jövőnek stb. A társadalomtudományi tudás, amelyet Comte joggal a tudományok hieráchiájának a csúcsára tett, a tudásnak, a kutatásnak valószínűleg egyik módszerét sem nélkülözheti. Főleg a tudomány által elért eredmények helyzete dönt a fölött, hogy adott körülmények között, melyeknek jut a nagyobb szerep.

A gazdasági jelenségek vizsgálatának módszere abban is különbséget mutat, vajjon a dolgoknak közeli vagy távoli alakulását keressük-e. Ha a jelenségek távoli alakulását vizsgáljuk, ami különösen az elmélet szokása, akkor egészen más eredményekhez jutunk, mint ha a jelenségek közeli alakulását keressük. Ha például az árak emelkedésének hatását vizsgáljuk távoli jövőben, akkor többnyire azt fogjuk találni, hogy az a kereslet és kínálat viszonyainak változását, és így ismét az egyensúly helyreállítását fogja előidézni. Ellenben, ha azt nézzük, mi ennek alakulása a közeli jövőben, addig, míg az egyensúly helyre áll, azt fogjuk találni, hogy erős küzdelmek: a fogyasztás megrövidítése, hiány, nélkülözés fog mutatkozni. A termelés terén eltolódások fognak bekövetkezni. A gyakorlati élet szempontjából pedig ez az érzékenyebb következmény. Itt találjuk az ellentétet az elméleti és a gyakorlati felfogás között. Az elmélet a végső hatást nézi, a távolabbit, az élet a közvetlen közeli hatást nézi. A két álláspont sohasem tévesztendő össze. A társadalmi jelenségek jellege a változás. A természeti jelenségeké az állandóság. A természettudomány egy jelenségből következtethet, a társadalmi tudós gyakran százezerből sem. A természeti jelenségek tipikusak, a társadalmi jelenségek variábilisak. A társadalmi

tudomány állít fel típusokat, pl. köztársaság, monarchia. De más az ókori köztársaság, az újkori köztársaság, más az athéni, a spártai, a flórenci, az amerikai köztársaság, más a paraszt köztársaság, más a városi köztársaság stb.

A társadalmi tudomány három pilléren nyugszik: 1. axiómák, alaptételek, 2. észleletek, 3. következtetések, vélemények. Mindegyiknek megvannak a maga feltételei. Mindegyik tekintetében a legnagyobb óvatosság szükséges, különösen a többé-kevésbé ingatag véleményekkel szemben. Bacon és Spenser figyelmeztettek az itt mutatkozó veszélyekre.

Minden tudományban a kutatónak elsősorban tisztában kell lenni a tudás elemeivel, a tudás feltételeivel, azzal, amit Spiroza a tudásról való tudásnak nevezett. Ismerni a tudást előmozdító és gátló körülményeit, ismerni a tudomány határait, Kant szellemi forradalmának lényege is tudvalevőleg az, mit tudhatunk.

A módszer tekintetében a tudomány különösen két módszert ismer. A kutató kiindulhat egy általános igazságból, egy általános tételből és abból leszáll a különös tételekhez. Ez az eljárás tulajdonképpen nem vezet új tudáshoz, mert az alsó tétel a felsőben már bent foglaltatik. A felsőtétel nem volna igaz, nem volna általános, ha nem foglalná magában az alsót is. Ezt a módszert, minthogy az ész a felsőből leszáll az alsóra, levezető módszernek, latinul *deductio*nak nevezik. A másik módszer az ellenkező utat követi. A kutató az alsó tételből felszáll a felső tételhez, a különöstől az általánoshoz. Ez a módszer tehát valóban új tudást közvetít, mert az, hogy a különös eset vagy tény általános érvényű, az nem tartalmazatik a különös tételben. Ezt a módszert, minthogy alulról vezet felfelé, felvezető módszernek, latinul *inductio*nak nevezik. A *deductio* szétválaszt, az *inductio* egyesít. Az egyik csak részletez, a másik felfedez. A *deductio* analitikai eljárásnak is nevezhető, individualizáló módszernek. Az *inductio* szintetikai, összefoglaló, generálizáló módszernek. A tudományok haladásában az *inductio*nak az újabb korban kétségtelenül nagyobb szerepe volt, mint a *deductio*nak; sőt sok téren megállapíthatjuk, hogy haladás csak azon időpont-

tól érvényesül, mióta az inductio módszerét alkalmazzák. Régen felismerték és elismerték, hogy a deductio többnyire egy megelőző inductióból szerzi alaptételeit. A deductio eszköze a syllogismus, az inductio eszköze az észlelet, a tapasztalat és a kísérlet. Aristoteles az észleletből, a tapasztalatból indult ki, szerinte az első az érzéki benyomás, az érzéki benyomáson alapul az emlékezet és a sokszor ismétlődő emlékezés a tapasztalat. «Hogy minden tudásunk a tapasztalattal kezdődik, az semmi kétséget sem szenved», — így kezdődik Kant úttörő munkája. Szerinte a következtetések részint analitikaiak, részint szintetikaiak. Az analitikai vagy másképp deductiv következtetés újat nem mond, csak szétbontja az általános tételt. Csak a szintetikai következtetés mond újat, olyat, ami az alaptételben nem foglaltatik. A deductio e szerint kevésbé eszköz új ismeretek szerzésére, sőt a deductio több bölcsező szerint nem is komoly, mert valamit mond, ami a főtételben úgyis bent foglaltatik — logikai játék. Hogy azért nem egészen fölösleges, azt azonban el lehet ismerni. Csak az inductio szélesíti ki a tudást — igaz, hogy ez a tudás csak addig tudás, míg ezt új tények meg nem cáfolják.

A tudományok haladása a kutatásnál alkalmazott módszerektől függ. Helytelen módszerek helytelen eredményekre vezetnek. Azért a tudományra nézve fontos a módszertani kérdések tisztázása. A tudományok haladása új ritmust mutat, mikor helytelen módszerek helyett megfelelő, adaequát módszerek alkalmaztatnak.

A módszer kérdését a társadalomgazdaságtanban először John Stuart Mill vetette fel. Többen hozzászóltak, így Cairnes, Macleod, későbbben Cliffe Leslie stb. Mill a társadalomgazdaságtan módszerének a deductiv módszert, az elvont spekulációt tekintette. Új vita, mikor Roscher, Hildebrand, Knies a történeti, tehát induktív módszer mellett foglaltak állást, mely felfogáshoz Angliában Ingram, Ashley, Cliffe Leslie, Cunningham csatlakoztak. Későbbben Menger a történeti módszer ellen állást foglalt, mire Schmoller kilépett a porondra, a helyesen értelmezett történeti módszer védelmére. Újból fellángolt a polémia, összefüggésben azzal a felfogással, hogy a tudomány csak abszolút elméleti törvénye-

ket és ne gyakorlati irányelveket kutasson. Legújabbán pedig azzal a kérdéssel összefüggésben, vajjon a tudomány autarkiaiban éljen-e vagy más tudományok vívmányainak igénybevételével építtessék fel, tekintettel arra, hogy a társadalmi jelenségek nem elszigetelten lépnek fel, mint tisztán gazdasági okok szüleményei, hanem számos egyéb tényező hatása alatt állanak. Ha bizonyos tekintetben a módszer kérdését, különösen az inductív és deductív módszer problémáját elintézettnak lehet tekinteni, mégis számos kérdés merül fel a módszerek mikénti alkalmazása és jelentősége körül. Főleg ezekre óhajtom a figyelmet felhívni.

Rafael vatikáni híres freskói között kiemelkedik *Az athéni iskola* neve alatt ismeretes hatalmas freskó, amelyen a görög bölcészek között az élen Plato és Aristoteles kezét fogva állanak. Az egyik túlnyomóan az apriori elmélkedés, a másik túlnyomóan az észlelet, aposteriori elmélkedés mestere. A középkor legnagyobb állambölcseleje, Macchiavelli, az élet tapasztalataiból és Titus Livius történeteiből merítette adatok segítségével értékesebb tanításait. A francia forradalom előtti új kor legkiválóbb társadalombölcseleje, Montesquieu, gazdag észleletek és mély elméletek alapján írja korszakalkotó munkáját, és a magyar nemzet legnagyobb állambölcseleje, Eötvös József, szerencsésen egyesíti a gazdag észleleteket és mély elmélkedést.

Nagyon érdekes a problémát Plato példáján tanulmányozni. *Az állam* eszmei alkotás, az elvont gondolkodás szüleménye. Azonban a *Timaeos*ban ezt az eszményi állapot történeti alapon akarja Plato a sok támadás ellen megvédeni és azért hivatkozik arra, hogy az ősi Athénben nagyjában olyan intézmények voltak, mint amelyeket ő az államban ajánl. Ugyanott azután Sokrates azt a kívánságot hangoztatja, hogy tanulságos volna az állam alakjait cselekvésben látni. Gomperz szerint ez nagyon hasonlított volna azon regényírók munkáihoz, kik úgynevezett kísérleti regényekkel (roman expérimental) azt hiszik, hogy tudományos munkát végeztek, a tudományt gazdagították. Plato erre nem vállalkozott és munkáját inkább befejezetlenül hagyta.

Vezette őt talán az az álláspont, mely általában a kísérlet elítéléséhez vezette, melyet vallási okokból elítél, mert beavatkozás Isten dolgaiba.

Tantörténeti adatok.

A nagy angol bölcész, John Stuart Mill, aki már ifjúságában atyja által meg volt nyerve a benthamismusnak és azzal az utilitarismus tanának, aki a természettudományban az inductiv logika képviselője, a legkövetkezetesebb védője a deductiv logikának a társadalomgazdaságtanban. Az ő okoskodását kell ismerni, hogy a deductiv iskola álláspontjával tisztában legyünk. Az 1844-ben megjelent *Essays on some unsettled questions* (Definition and method of political economy) című munkában a következőket írja: A definícióban, melyet a nemzetgazdaságtan tudományáról megkísérletünk formulázni, a tudományt mint lényegileg elvont tudományt, módszerét mint apriorit jellemeztük. Ez kétségtelenül jellege, amint azt értették és tanították legkiválóbb tanítói. Következtet és azt hisszük, kell, hogy következtesen feltevésekből és nem tényekből. Föltevésekre van fölépítve. Teljesen hasonló azokhoz, melyek definíciók neve alatt alapjai más elvont tudományoknak. A mértan feltételezi a vonalnak önkényes definícióját, mint amelynek csak hossza van, de nincs szélessége. Ugyanazon módon a nemzetgazdaságtan feltételezi az embernek önkényes definícióját, mint olyan lényt, mely változatlanul azt teszi, mi által a szükségletek stb. legnagyobb mennyiségét a munka és fizikai önmegtágadás legkisebb mennyiségével elérheti. Következésképpen a nemzetgazdaságtan következtetései, mint a mértanéi, csak bizonyos feltevések mellett igazak. melyekben csak általános okok, okok, melyek a vizsgálat alatt lévő esetek egész osztályával közösök, vétetnek tekintetbe. De tovább megyek azon állításnál, hogy az apriori módszer jogosult módja a filozófiai vizsgálódásoknak a moraltudományokban, állítom, hogy az az egyedüli módszer. Hiú remény. hogy az igazság elérhető akár a nemzetgazdaságtanban. akár a társadalmi tudományok más terén, míg a konkrét tényeket

elburkolva nézzük abba a complexitásba, mellyel a természet azokat körülveszi és az inductio processzusával akarunk egy általános törvényt a részletek összehasonlításából levezetni. Nem marad itt más módszer, mint az apriori vagy az elvont okoskodás.

Különösen a kísérlet hiánya miatt kizártnak tartja Mill az inductív módszert: majdnem az összes társadalmi tudományoknak van egy sajátságuk, mely által különböznek a természettudomány sok ágától és ez az, hogy ritkán vagyunk képesek azokban kísérleteket tenni. Az inductio anyaga ezen változatlan fogyatkozásának az a következménye, hogy ritkán lehetséges az, amit Bacon experimentum crucisnak nevez. Állítom, hogy az aposteriori módszer, vagyis a specifikus tapasztalat módszere, mint eszköz értékes igazságok valamelyes jelentősebb csoportjához vezet, ezekben a tudományokban mindenkép eredménytelen. Elismerjük azonban, hogy mint az apriori módszer segéd-eszköze hasznos lehet, sőt ennek nélkülözhetetlen kiegészítése.

Voltak, akik — mint Macleod (lásd lent) és mások — ellentmondást véltek felfedezhetni az *«Essays»* és Mill nagy filozófiai munkájának felfogása között. De ez tévedésen alapul, mert ebben a munkában is a társadalomgazdaságtan deductív jellegét bizonyítja (3. kötet 302. és 308. l.). «A társadalmi tudományok módszere szükségkép deductív». (3. k. 293. l.). «A társadalmi tudomány tehát deductív tudomány, persze nem a mértan módjára, hanem a bonyolultabb természettudományok módjára». Azonban elítéli a deductív módszer azon eljárását, mely a jelenségeknek csak egy okát veszi tekintetbe, mint azt azon társadalomgazdaságtani iskola tette, mely a gazdasági jelenségek egyedüli okozóját az önérdekben látta. Metodológiai szempontból még következő tételek érdemelnek figyelmet: 1. Vannak tudományok, melyek a haladás folytán az inductív fázis után deductív tudományokká válnak. 2. Az úgynevezett exakt-tudományok is tudományok, törvényeik empirikusak, mint az emberre és a társadalomra vonatkozó tudományok nagy része. 3. A társadalmi tudományokban is van egy filozófia prima, mely a

célok tudománya, és melynek szintén van egy legmagasabb alaptétele.¹

Mill álláspontját még erősebben aláhúzza Cairnes, a mély gondolkozó, *Character and logical method of political economy* című munkájában. Szerinte a legáltalánosabb általánosításoknál többet inductio útján elérni lehetetlen. Nem is fog történni semmi inductio útján, ami a tudomány nevét megérdemelné. Szerinte azon természettudományok is, melyek az inductiót alkalmazták, csak azért tehetők azt, mert nem komplex jelenségekkel van dolguk. Azután teljesen rendelkezésükre áll a kísérlet. A deductio lehetősége szerinte a tudomány magasabb fokát jelenti, mert mutatja, hogy az illető tudomány már bizonyos alapigazságokhoz eljutott, melyekből kiindulva deductio útján új igazságok nyerhetők. Így Galilei felfedezésének általánosításával teremtette meg Newton a nehézkedés törvényét és a világegyetem rendszerét. Ha a társadalomgazdaságtanban az inductio nem alkalmazható, akkor másfelől egy nagy előnnyel rendelkezik az inductív természettudományok fölött. Míg ugyanis a természetre vonatkozólag az ember nem tudja, mi a célja, a társadalomgazdaságtanban tudjuk, mi a célja a gazdálkodásnak. És ez biztonsággal vezeti a kutatót. A természettudós nem tudja a végcél, a végső törvényt, tehát neki az egyes tüneményeket kell tanulni. De a nemzetgazda tudja a végcél, tehát nem szükséges a jelenségeket kutatni. A társadalomgazdaságtanban a kutató tudja, miért termel a gazda búzát, miért folytatja bizonyos pontig és nem tovább. Ismeri az indokokat. E társadalomgazdaságtanban a kutató független az inductív vizsgálatoktól, melyek a természettudományokban egyedül képesek a tudóst az utolsó törvények felfedezéséhez vezetni. Cairnes a kísérletet helyettesíteni akarja a hipotetikus esetekkel, amint szerinte tényleg nem egy törvényt ez úton fedeztek fel. Így például, minthogy a cél és az indok ismeretes, választ adhatna arra az esetre, ha bizonyos tőkés bizonyos földet

¹ Német fordításban: *System der deduktiven und induktiven Logik eine Darlegung der Grundsätze der Beweislehre und methodenwissenschaftliche Forschung*. Lipcse, 1873. 3. k. 6. könyv, a moráltudományok logikájáról.

bizonyos körülmények között bérbe akar venni stb. Figyelemreméltó még, hogy Cairnes, aki a deductív módszer kizárólagos alkalmazását követeli, a matematikai módszert a limine visszautasítja.

Mill (és így Cairnes) tanításával szembeszáll Macleod *The principles of economical philosophy* című munkájában. Kiindulva Bacon tanításából, a társadalomtudományokban, és így a társadalomgazdaságtanban is követeli az inductív módszert. Ezt a módszert követték szerinte rendszerint a társadalomgazdaságtan művelői. Akik más irányt követtek, hinárba kerültek. A kísérlet hiányát ő is, mint Cairnes, hipotetikus esetekkel akarja pótolni. A tudomány mai szomorú állapotát az alkalmazott téves módszernek tulajdonítja. Szerinte Mill ellentmondásba került, mert az inductív és deductív logika című munkájában azt követeli (lásd fent Macleod tévedését), hogy a társadalmi tudományok is, és ezek közé tartozik a társadalomgazdaságtan, az inductív módszert alkalmazzák. Ezt követeli a tudományok egysége, folytonossága, összefüggése. Hivatkozik Jean Baptiste Sayra, a francia legkiválóbb nemzetgazdára, aki azt mondja, hogy a deductív módszerrel ugyanabba a hibába esnék a tudomány, mint a középkor tudósai, akik tények helyett szavak fölött vitatkoztak.

Az angolok közül említjük még Cliffe Leslie állásfoglalását az apriori módszerrel szemben. Kimutatván, hogy az apriori módszer által választott általános tételek nem szolgálhatnak egy tudományos vizsgálat alapjául, összefoglalóan azt írja : az elvont apriori módszer nem nyújt magyarázatot a javak természete, mennyisége és felosztása körüli törvényekről. (*Essays on political economy and moral philosophy. On the philosophical method of political economy.* Dublin, 1879.)

Comte Ágoston a társadalmi tudományokat a tudományok csúcspontjának tekinti, csak az összes tudományok fejlődése után képzelhető a társadalmi tudományok művelése, mely csak a történelem pozitív korszakában érheti el rendszeres művelésének idejét. Alapját különösen a biológiában látja. Szerinte Bacon éppen különösen a társadalmi tudományokat akarta reformálni. Erélyesen visszautasítja a mate-

matikai módszert. Körholja a napjainkban gyakran mutatkozó buta megvetését a társadalmi tudományoknak matematikusok részéről. A társadalmi tudományoknak a filozófiai gondolkodásra, a logikára jótékony befolyást tulajdonít. A társadalmi tudományok legkevésbé elvontak, legkevésbé analitikusok az alaptudományok között. A pozitív filozófia megszünteti az antagonizmust Plato és Aristoteles között, mert az úgynevezett első vagy finális okok hiú kereséséről lemondván, csak azon változatlan viszonylatokat kutatja, melyek az összes észlelhető események törvényei. A valódi törvények forrása vagy kísérleti vagy észbeli. Az egyik módszer eredményeit meg kell erősíteni a másikkal. A magasabb tudományok, tekintve tüneményeik rendkívül szövevényességét, kevésbé közelíthetők meg az okoskodás útján, viszont a komplikáltabb tudományok függése az egyszerűbb tudományoktól mégis az apriori okoskodásnak fontosságát mutatja. Látni ebből, hogy Kant mindkét módszer jogosultságát elismeri, és nem indokolt Macleod szemrehányása, hogy Kant nem mert egyenesen az inductio mellett állást foglalni. Hisz épp Kant erélyesen nyilatkozik az eclecticismus ellen.

A történeti módszerről külön nem szükséges tárgyalni, mert hiszen a történeti módszer csak egy válfaja az inductív módszernek, az inductióról szóló bíráló ezen módszerre is vonatkozik. Megelégszünk azzal, hogy Knies következő tételére utalunk (*Die politische Öconomie vom Standpunkte der historischen Methode*, Braunschweig, 1855. 333. l.): «Von welchem Punkte aus man deshalb auch die Theorie über die öconomischen Dinge betrachten mag, immer wird man es als eine unerlässliche Bedingung erkennen, sich den Tatsachen des geschichtlichen Lebens hinzugeben, sie als das Fundament anzunehmen, wodurch die Theorie sich bestimmen lassen muss, und gegen welche sie keine Wahrheit beanspruchen kann».

Fentebb már említést tettünk arról a vitáról, melyet problémánkról Menger és Schmoller folytattak. Menger a társadalomgazdaságtan elmélete szempontjából nagyfontosságú. *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften*

in der politischen Öconomie ins besondern (Leipzig, 1883.) című munkájában a módszer tulajdonképpeni problémájával nem foglalkozik, mégis figyelemreméltóak fejtegetései a társadalomgazdaságtani ismeretek tudományos jellegéről, a tudomány feladatairól és céljairól. Szerinte, ha egyszer a tudomány célja, feladata meg lesz állapítva, könnyű lesz a módszer kérdését is megoldani. Mindenesetre más módszer talál alkalmazást az elméleti, általa exaktnak nevezett társadalomgazdaságtanban és más a gyakorlati társadalomgazdaságtanban. A módszer kérdésének tárgyalása szerinte főleg oly korszakban fontos, mikor a módszer tekintetében a tudomány tényleg téves irányban halad. Egyébként azon kissé komolytalan nézetnek ad kifejezést, hogy voltak írók, akik kiváló munkákat írtak a módszerről, de a tudományt semmivel sem mozdították elő. Ellenben voltak írók, akik a módszer kérdésével kevésbé foglalkoztak, azzal kevésbé voltak tisztában és a tudománynak mégis nagy szolgálatot tettek. Főleg a történeti iskolával polemizál és annak irányát tévesnek tartja. Kétséget nem szenved, hogy az exakt társadalomgazdaságtan módszerének a deductív módszert tartja, talán az intuiciót, mert különösen a lángész munkáját emeli ki. A módszer kérdését a tudomány céljainak, feladatainak tisztázása után akarta tárgyalni, de ez a munka tudtommal nem jelent meg. Szükségesnek mondta egy rendszeres módszertan felépítését. Legújabbán pedig a módszer kérdéséhez még hozzászólt Nogare tanár, továbbá Durbin és Fraser.¹ A probléma foglalkoztatta az amerikai Social Science Research Councilt is, mely nagyon nyomatékosan sürgeti a társadalmi tudományokban a módszertani probléma tisztázását Nourse tanár pedig azt írja: «This study . . . would seen clearly the agreement of economists and statisticians of the complementary relationship of inductiv and deductiv method».²

A modern filozófusok közül különösen Wundt foglal-

¹ Surányi-Unger : *Faits and endo in economy* (Economic Journal London 1939).

² *Critique of research in the social Sciences* II. New-York 1939 I. 8.)

kozott a társadalomgazdaságtan módszerének problémájával. Álláspontját, miután különösen a Menger—Schmoller-féle vitával foglalkozott, melyben Németországban egyebek között egyfelől Brentano, másfelől Diehl résztvett, a következőben foglalja össze: «Bei dem jetzt erreichten Standpunkte wirtschaftlicher Betrachtung kann wohl nicht mehr dies die Frage sein, welchen der beiden Wege man als den richtigen einzuschlagen habe, sondern nur noch welche Stellung jeder der beiden Methoden in dem Zusammenhang der wirtschaftlichen Doctrinen anzuweisen sei und wie sie sich systematisch zu dem Ganzen der theoretischen Nationalökonomie verbinden müssen». Más helyen pedig ezt mondja: «Die geschilderten Methoden der Untersuchung sind in ihren wissenschaftlichen Anwendungen so innig verbunden, dass es kein irgendwie zusammengesetztes Problem gibt, bei dessen Lösung sie nicht sämtlich beteiligt wären».

Bírálat.

A gazdasági jelenségek kutatását bonyolítja az a körülmény is, szemben a természet jelenségeivel, hogy itt értéktételekhez kell jutni, mert a gazdasági élet főeleme értékek keletkezése és pusztulása. A jelenségeket tehát azonkívül, hogy vannak vagy nincsenek, alá kell vetni annak a vizsgálatnak, jók-e vagy rosszak gazdasági szempontból. Hasznosak vagy károsak? Értéktermelők vagy értékpusztítók? Tehát a jelenségeket nemcsak okozati közös összefüggésükben vizsgálni, mint a természettudós teszi, hanem értéküket is mérlegelni kell. Kétségtelen, hogy ez a kutató munkáját bonyolítja, azonkívül pedig helyet ad individuális felfogásnak és diszpozíciónak. Igaz, hogy viszont abban irányíthatja a tudást, mert van egy kulcs, a vizsgálat helyességének megítélésére.

A kutatás két útjának tüzetes vizsgálata a következő eredményhez vezet.

Ami élő emberekre, az élő természetre, külső tárgyakra, természeti erőkre vonatkozik, azt tapasztalatból tudhatjuk, bármennyire az a látszat, hogy talán elvont elmélkedés útján

szereztük (csak a metafizikai transcendentális képzeteket nem szereztük tapasztalatból. Ilyen például a mennyország, az istenség, a halhatatlanság, az örök üdvösség, stb. Minden normatív fogalom és fogalommeghatározás csak tapasztalatból származhatik. Vajjon a moráltörvény apriori természetű-e, azt is nehezen állapíthatjuk meg, mert erre is az élet rá tanította az embert, amint e mellett a moráltörvény nagy válfajai bizonyítanak.

Az induktív módszer mellett a kutató anyaga a való tény. A valóság tényei a társadalomtudományi kutató számára adva vannak. A tényeknek tudomására jut a társadalomtudományi kutató más tudományok segítségével, így a statisztika, a történelem útján, vagy közvetlen észlelet, ritkán kísérlet alapján. A társadalmi élet tényei többnyire nem egyszerű, hanem összetett tények. A tények vizsgálata, boncolása nagyon bonyolult eljárásokat követel. Ezen eljárásokat tudományosan kell kifejtteni. A statisztika nagyon gondos eljárásokat fejlesztett, hogy a tények ismeretét a lehetőségig egészen pontosan biztosítsa. Ugyanaz áll a történelemtől. Ezek vezetése mellett a kutató elég biztonsággal járhat el. Sokkal nehezebb a közvetlen észlelet. Itt többnyire szakértelem, türelem, óvatosság nélkülözhetlen feltételek. Hogy például a magánzárka-rendszer hatását a bűnös lélekre megállapítsuk, bizonyára nem elég, ha a nem bűnös kutató magát akár több napra is magánzárkába bezáratja, mint azt Mittermayer, a híres büntetőjogász tette. A statisztika által nyújtott anyag feldolgozása bizonyos esetekben a matematika módszereihez és képleteihez folyamodik és így az inductív kutatás átváltozik deductív kutatássá. Másfelől megfordítva több eset van a tudomány történetében, hogy a matematika képletében egy inductív úton megállapított jelenség magyarázatát, illetőleg törvényét találjuk, mint például Pythagoras vagy a binominális tantétel esetében. A mai élet tele van új tényekkel és azért természetes, hogy elfogulatlan elmék a tények gondosabb tanulmányozását követelik, ami a gyűlölettel telt világban annál fontosabb, mert a tények megcáfolhatatlanok.

Való igaz az is, hogy a társadalomgazdaságtan által vizsgált és magyarázandó jelenségek nagyon szövevényesek

és ennek következtében minden egyes ható tényezőnek hatási értékét külön-külön szabatosan, mintegy számszerűen megállapítani nagyon nehéz. Egy-egy eseményben közreműködhetnek a legkülönbözőbb tényezők különböző mennyiségben és minőségben, különböző térben és időben. Mindamellettt látjuk, hogy a gyakorlati ész mégis valamiképp tud tájékozódni, el tud igazodni, különben nem is tudna sem a termelés, sem a fogyasztás, sem a forgalom tekintetében tájékozódni. És ha ez sikerül a gyakorlati észnek, a gazdának, az iparosnak, kereskedőnek, lehetetlen, hogy ne sikerüljön az elméleti észnek is. Az élet a különböző összeműködő tényezők csoportosulásának annyi válfaját mutatja, hogy a teljes lemondás indokolatlan. Azután vannak nagy számban egyszerű, kevésbé szövevényes jelenségek is, ahol a tényezők működését, egymáshoz való viszonyát könnyebben fel lehet ismerni. Azután vannak tényezők, amelyek annyira uralkodó jellegűek, hogy azok szerepét sem nehéz felismerni. Hogy a búza ára rendszeren és elsősorban a termés mennyiségétől függ, nem szenved kétséget. Hogy a papírpénz-infláció esetében a papírpénzben kifejezett árak emelkednek, az is kétségtelen. Hogy a túltermelés előbb-utóbb válsághoz vezet, az is nagyon valószínű. És bár a túltermelés tényezői mellett rendszeren sok más tényező is működik, a válság bekövetkezését alig fogják megakadályozni. A gazdasági barométer, az úgynevezett konjunktúra-kutatás is abból a feltevésből indul ki, hogy a gazdasági élet nagy szövevényessége magas kultúrájú népeknél nem teszi a kellően felkészült gondos kutató munkáját illuzóriussá. Nem vonakodunk tehát megállapítani, hogy bár kétségtelen, hogy a gazdasági jelenségek nagy szövevényességet mutatnak a gazdasági élet magas fokán álló társadalmakban, még így sincs kizárva az inductív módszer, a tapasztalat, a tények megkérdezése, sőt esetleg több eredményt ígér, mint az elvont, a tényeket nem vizsgáló, azokat ignoráló eljárás.

Olyan korszakokban, melyekben a tudományok bizonyos csoportja, így a természettudományok és köztük elsősorban a fizika és kémia, a kísérlet segítségével csodálatraméltó haladást tettek, nem meglepő, hogy ha azokat a tudományokat,

melyek a kísérlet eszközével nem vagy alig rendelkeznek, a pozitív tudományok sorából hajlandók kizárni és az okoskodásra, a spekulációra utasítják. De ezzel szemben a következőkre kell utalni. Először arra, hogy vannak a természettudományok körében is oly tudományágak, melyek a kísérlettel nem rendelkeznek és azért mégis az exakt pozitív tudományok közé számíttatnak. Ilyen például a földtan, ilyen a csillagászat, a meteorológia. Míg a szerves lényekre vonatkozó tudományokban a kísérlet megtétele legalább is korlátozott. Azért ezen tudományok bizonyos eredményeinek nem kisebb a tudományos értékük, mint a kísérleti természettudományoké. Viszont nem áll az, mintha a társadalmi tudományok és különösen a társadalomgazdaságtanban a kísérlet teljesen ki volna zárva. Igaz, hogy nemzetekkel, társadalmakkal és társadalomgazdaságokkal tisztán tudományos szempontból és értelemben kísérletezni nem lehet. Igaz, hogy olyan értelemben is nehéz kísérletet tenni, mint a fizikában, hogy tudniillik pontosan meg tudnók a működésbe hozott erők értékét állapítani és minden zavaró tényezőjének működését kizárni. De ennek ellenében ismét a társadalmi tudományokban a kísérletek sok helyen sok korszakban folynak és így más-más tényezők hatását figyelhetjük meg. Nagyon sok törvény, intézmény kísérletképpen lép életbe, csak az élet állapítja meg, vajjon helyes-e vagy nem. Egy uzoratórvény, egy földhirtoktörvény, egy banktörvény, egy külkereskedelmi szerződés életbe lép azzal a céllal, hogy bizonyos eredmény eléressék. A törvényhozó, az alapító tudja, hogy ez csak kísérlet, mely esetleg meddő marad. És ha nem lehet is az egyes tényezők erejét mindig matematikai pontossággal megállapítani, ha nem lehet a zavaró tényezőket teljesen kizárni, mégis annyira meg lehet az erők működését ítélni, amint az az élethez és a tudomány szempontjához szükséges. Kísérletek történhetnek sok más irányban is, például bizonyos munkarendszerek, bizonyos jutalmazási rendszerek életbe léptetésével, továbbá lakviszonyok tekintetében, fizetési módszerek tekintetében (részletfizetési módszer). Az egyes gazdálkodó sokszor kísérletez és nem kételkedik abban, hogy az eredményből meg tudja ítélni eljárása helyességét vagy hely-

telenségét. A posztógyáros kísérletez új anyaggal, új mintával. a kereskedő kísérletez új cikkel, új összeköttetéssel. Ezek a kísérletek nem mind használhatók fel tudományos célra. de egyesek bizonyára igen. A társadalmi tudományokban a kísérletet különben részben pótolja az észlelet. Az észlelet egyéni észlelet, vagy rendszeresített észlelet. A rendszeresített észlelet bizonyos esetekben közeljár a kísérlethez, mert az észleletek úgy csoportosíthatnak, hogy a zavaró tényezők kiküszöböltessenek. A természettudományok nagy részében is az észlelet pótolja a kísérletet és teljesen kielégítő tudományos eredményhez vezet. A leggazdagabb forrása az észleleteknek természetesen már nem egyéni, hanem a statisztika és történelem. Mind a statisztika, mind a történelem módot nyújtanak hatások megállapítására. A mellett a statisztika még azt az előnyt is nyújtja, hogy bizonyos tényeket változó csoportosításban észlelhetünk. A statisztika különösen ma és a jövőben gazdag adatkészleteivel a tudományos kutatást támogatja és ennek alapján bátran mondhatjuk, hogy a statisztikai észleleti módszer sokszor pótolja a kísérletet.

Az inductio módszerével dolgozó kutató előtt megnyílik az élet egész gazdagsága jelenben és multban. Látja a lehetőségeket, de elsősorban a valóságot és egész kaleidoszkópját. a folyton megújuló processzust, a fejlődést és a hanyatlást. Látja az új strukturális célzatokat, a folytonos átváltozást. A deductio szövöszékéhez láncolt kutató többnyire csak ugyanazokat a formákat látja, az inductív alapon álló kutató látja az összes új formákat : a kartelt, a truszót, az egykézrendszert, a kollektív szerződést, a szindikátust stb. formákat, melyeket az élettől elfordult, csak egy alaptételből fonó ész fel nem ismerhet. Az inductív alapon álló tudomány magáévá teszi a mult összes tényeit, a statisztika óriási adatkészletét és így a tudás a jelenségeknek sok titkos zárát kinyithatja. Az inductív módszer így magában foglalja a történeti, a statisztikai, a szociológiai, a pszichológiai módszert, sőt bizonyos mérvben a természettudományi módszert is, átvive a természettudomány arra alkalmas törvényeit az analógia segítségével a társadalomgazdasági életre.

De a tény, a statisztikai észleleti, történeti tény a társa-

dalomgazdaságban sem az egyedüli forrása a tudásnak. De az elvont következtetési folyamat sem. A társadalomgazdaságban segédeszköz lehet a matematikai és geometriai algoritmusz, különösen a szám, a névtelen szám, mely a variációk sokaságát mutatja. Mint minden tudomány, minden művészet, minden költészet, a társadalomtudomány is sokat köszön az intuíciónak.

Kétségtelen, hogy az inductív anyag a legerősebb ösztönzője az elvont okoskodásnak. Egy-egy tény, akár jelenlegi, akár történeti, egy-egy észlelet, adat sokkal biztosabban és erélyesebben hozhatja a gondolkodást működésbe, mint a passzív, vagy ha nem is passzív, de ösztönzés nélkül való gondolkodás, majdnem mondhatni: álomhüvelyezés.

Vizsgálat tárgyává téve a deductív módszer természetét, mindenekelőtt előnye az, hogy egyszerűsít, igaz, egyúttal eltávolodik a valóságtól. Ki van téve tévkövetkeztetéseknek (Aristoteles). Kiindulási pontját egyoldalúan választván, teljesen ideológiává válhatik. Másfelől felszabadul a realitások zavaró súlyától és olyan általánosságokat nyújt, melyek függetlenek külső körülményektől, esetleg időtől és tértől, egyetemes értékűek, formális igazságok, de igazságok. Az elvont elmélkedés képviselőjének eszejárásába könnyebben csúsznak be egyéni mozzanatok, melyeknek tudományos értékük nincs. Az elvont elmélkedés inkább oly eredményekhez vezet, melyek véglegesek. Ellenben az inductív elmélkedés eredményei relatív jellegűek. Az elvont eljárásnak az is a veszélye, hogy ami csak in abstracto, azt in concreto is igaznak veszi. A tapasztalati módszer következtetései többnyire térhez és időhöz vannak kötve, kevésbbé örök igazságok, de aktualitási, relativitási értékük nagy. A mértan kiindulhat abból, hogy a vonalnak csak egy kiterjedése van, de a gazdaságban, amely például az önzésből indul ki, tévútra kerül.

De ha a syllogizmust nem tekintjük is sem egyedüli, sem legtermékenyebb forrásnak, azért még igen nagy tere van az elvont okoskodásnak és végre az elmélkedés minden tudásnak főforrása, sőt tulajdonképpen egyedüli forrása, tehát az elvont gondolkodásnak a szerepét is el kell ismerni. Itt első sorban tekintetbe jön a fogalmak tisztázása, szabatossá tétele,

ami különösen oly tudományban fontos, amely ugyan fogalmait a gyakorlati életből veszi, de amelyek az életben gyakran zavaros alakban használatosak. Azután nagysikerű új fogalmak bevezetése, így a határértékfogalom bevezetése termékenyítette a tudományt, a minimum, maximum, függvény bevezetése is sok kérdésben nagyobb világossághoz vezetett. Fontos bizonyos fogalmak összekapcsolása, relativitásuknak megállapítása, általában a fogalmak összefüggésének nagy területe. Reális analógiák is új ismerethez, mélyebb belátáshoz vezethetnek. Nem egy természettudományi fogalom átvitele felvilágosítónak bizonyult. De nemcsak fogalom-meghatározásokra, hanem elvont tételek megállapítására is alkalmas az elméleti munka. Vannak tételek, sőt sarkigazságok, amelyek a mi tudományunkban is beváltak. Itt csak bizonyos esetekben fontos, hogy a kutató el ne felejtse, hogy azok elvont tételek, tehát csak a feltételezett körülmények között igazak.

Végre arra kell utalni, hogy az emberi gondolkodás nem egyedül a logika szoros szabályai szerint működik, hanem néha szabadon csapong, egyszerre új mezőket, új tájakat lát, szóval intuitíve jut új belátásokhoz. Galilei, Copernicus, Newton, Galvani, Meyer stb. felfedezései intuicióból eredtek. Az intuiciót már Aristoteles említi, újabban tudvalevőleg Bergson filozófiájában nagy szerepet visz. Goethe is azt mondja: «A jó gondolatok eszébe jutnak az embernek, hogy honnan, nem tudni.» Az elvont módszer tehát ebben is találja igazolását, bár természetesen az intuíció szabályon kívül áll.

Vannak esetek, sőt ezek valószínűleg leggyakoribbak, melyekben a kutató mindkét módszert összeköti. A deductív kutató, szemben az élet kaleidoszkópikus gazdagságával, szükségét látja tételei átalakításának. Az egyszerű, mintegy elegáns formula, hogy az ár függ a kereslet és kínálat versenytől, kiegészítendő, mert sok esetben verseny nincs, vagy tökéletlen, vagy csak a kereslet, illetőleg kínálat sorában. Az inductív kutató az élet zavarba ejtő tarkaságával szemben viszont szükségét látja a tünemények sokaságának egy egyszerű képletre visszavezetésének. A népesség szaporodásának időben és térben változó okait leegyszerűsíti és azt mondja,

a népesség szaporodása függ az életfeltételektől. Abstractio és konkretizáló gondolkodás nem ellentétek, hanem egymást kiegészítő oldalai a megismerésnek. Ne felejtjük el, hogy még Plato is leszáll későbbi éveiben az eszmék világából és örömtől talál a valóság, az élet, a jelenségek sokaságában és sokféleségében. Ha egy kiváló bölcészettörténész azt mondja Aristotelesről, hogy Aristoteles 90%-ban determinista és 10%-ban indeterminista volt, talán ezt a merész példát alkalmazva azt mondhatnók, hogy minden társadalomtudományi kutató 70%-ban inductivista és 30%-ban deductivista legyen. Hisz akit a társadalomgazdaságtan kutatói közül leginkább úgy tekintettek, mint a deductív módszer kiváló képviselőjét, Ricardónak gondolkodása tulajdonképpen egészen a napoleoni háborúk jelenségein alapszik.

Minden tudománynak van statikai és dinamikai korszaka; a tapasztalati tudományokat tekintve, ha a megfigyelt jelenségi kör stationaer jellegű, a tudomány deductív úton haladhat. Ha azonban a jelenségek dinamikai jellegűek, akkor a tudományos kutatás az inductív utat fogja követni. Ez a szempont vezette Aristotelest is, mikor politikai statikát és politikai dinamikát különböztet meg. Amaz a nyugodt állapotban levő államot, emez a politikai mozgalmak, forradalmak, háborúk által jellegzett állapotban lévő államot vizsgálja. Kétségtelen, hogy az életjelenségeket megismerni, értelmezni a jelenségek megfigyelése nélkül nem lehet. Midőn Sokrates a bölcészetet, mint Cícero mondja, az égből a földre hozta, első sorban sok közkeletű fogalmat akart tisztázni és a homálytól, a zavarosságtól megtisztítani. «Mi az igazság?» — Eljárása pedig az volt, hogy az élet különböző eseteit vizsgálta, melyekre az igazság fogalma szerinte nem illik, míg végre a megfelelő esetet megtalálta. A társadalomgazdaságtan kétségtelenül élhet a deductív eljárással is, különösen a tudomány fejlődésének bizonyos stádiumában. De akkor sem fordíthat hátat az életnek, nem tagadja meg az észleletet, a tapasztalatot. Ha felveti a kérdést, mi a verseny, lehetetlen, hogy ne keressen tájékozást a való életnél. Ha felveti a kérdést, mi a munkabér, lehetetlen, hogy a tényleges alakulásoktól eltekintsen.

Módszertani eszmemenetek.

«A tulajdonképpeni probléma — mondja egy svéd tudós — a methodológia problémája» és ha a társadalomgazdaságtan mai állapotát tekintjük és általában a társadalomtudományok jellegét szem előtt tartjuk, e véleményt helyesnek kell mondani. A társadalomgazdaságtan terén ma a legkülönbözőbb irányokkal találkozunk. Osztrák iskola, marburgi iskola, lausanne-i iskola, cambridge-i iskola, történeti iskola, társadalomerkölcsi iskola, univerzalista iskola, Amerikában Istitutional Economics, Welfare Economics, Behaviour Economics iskolái szerepelnek nem is számítva a georgisták még elég jelentékeny taborát. Sokfelé esik a tudomány állásfoglalása. A módszer tekintetében is a legkülönbözőbb irányokat találjuk. Erősödik a szociológiai felfogás, a gazdasági élet sokrétű tényezőinek szintétikus összefoglalása, másfelől a gazdasági jelenségek lélektani indítékainak kutatása. Az amerikai írók egész csoportja panaszkodik, hogy megszűnt a tudomány egysége. Az alkalmazott társadalmi gazdaságtan nagyon eltávolodott az elmélettől, mely az egyedüli kapocs a sokféle ágazó problémák között. Az alkalmazott tanoknál az elmélet és az alaptanok egészen háttérbe szorulnak és helyükbe lépnek mindenféle adminisztratív, technikai, kereskedelmi részletek. Más csoport meg vágyódást fejez ki, hogy az egy tényezőre építő egyik elmélet helyébe oly elmélet építtessék, mely a gazdaság többi alkotó tényezőit is tekintetbe veszi. Kétségtelen, hogy a társadalomgazdaságtan idővel több ágra is fog oszlni. Kell is, hogy oszoljék, sőt már is több ága van, mint pl. a külön pénzügytan. A tudomány anyaga oly nagy, területe oly váltakozó, a jelenségek köre oly széles, az érdekek oly hatalmasak, hogy lehetetlen a tudományos munkát teljesen és kielégítőn egybefoglalni. Milyen jelentékenyek a vasútügy problémái, a külkereskedelemhez fűződő problémák tömegei, a valutaügy, a bankügy, a biztosításügy, a szociális ügy, az agrárpolitika, mily sokféle anyagot nyújtanak a tudományos kutatásnak. Az elsők, az úttörők, a primitívek, akik a gazdasági jelenségek vizsgálatát megindították, az összes problémákra kerestek megoldást, de a mai tudomány a jelen-

ségek óriási megszorodása és a mélyebben ásó kutatás igényeinek megfelelően már felismeri a szükségét, hogy mint a sejtek megoszlásánál, új tudományágak fejlődjenek ki. Annál inkább fontosságot nyer a helyes metódika, hogy a tudományos munkásság minden mozzanatánál a kutatót vezesse.

Visszatekintve a régi szenvedélyes, de tanulságos, mélyen-szántó vitákra, ma meg kell állapítani, hogy nem arról van szó, melyik módszer alkalmaztatik, vagy alkalmaztatik inkább, hanem arról, hogy mindegyik módszer miképpen, mikor, hol, mily mértékben alkalmaztatik, melyek mindegyik módszernek a biztosítékai, általában pedig mikép közelíthető meg a tudomány anyaga, melyek a tudományos munka pillérei, alapkövei, nehézségei, stádiumai, végcéljai, melyek a tudományos munka fázisai, tárgyi és személyi feltételei, megállapított törvényeinek természeti jellege, korlátai, szóval mi a tudománynak a methodológiája. Erre vonatkozólag ez alkalommal röviden a következőket állapítjuk meg.

Szükséges tehát, hogy a társadalomtudományok és első sorban a társadalomgazdaságtannak módszertani methodológiáját teljesen kiépítsük. A társadalomgazdaságtan methodikája nehéz, de nem megoldhatatlan. Az elmékedésnek erős alaphól, kétségbevonhatatlan axiómákból kell kiindulni. Az észleletnek, rendszeresnek, folytatólagosnak, ellenőrzöttnek, a bizonyosságnak minden biztosítékával körülvettnak kell lennie. Még azt is vizsgálat tárgyává kell tenni, mennyiben alkalmazható a kísérlet, mert ez sem lehet teljesen kizárt. Hisz tulajdonképpen — mint fentebb láttuk — minden új törvény, minden új intézmény kísérlet, melynek még az az előnye is megvan, — természetesen nem minden veszély nélkül — hogy in corpore vili végrehajtatik.

A társadalomgazdaságtani kutatásoknak segítségére áll egy gazdag tudományos apparátus, melynek támogatásával a tudomány kutatása teljesen biztosítható. A történeti módszer, a statisztikai módszer, a szociológiai módszer, a természettudományi módszer és a pszichológiai módszer. A tapasztalati, észleleti tények nagy gazdagsága is a tudós fegyvertárát szolgáltatja. Mint heurisztikai elvek pedig az analízis

és szintézis, az összehasonlítás és differenciálás, a kiküszöbölés és társítás, az egyszerűsítés és összefoglalás, a korrelációk elmélete és a matematikai kalkulus.

Minden tudomány feladata tárgyának leírása, magyarázata, lehetőleg a jövőbeni események megállapítása. A leírás-feladatának megvan a maga methodológiája, a magyarázásnak is, a jövődőlésnek is. A tudomány legmagasabb funkciója a vizsgálat tárgyául szolgáló jelenségekben működő törvények kifejtése. A törvények kifejtése feltételezi a jelenségeknek és az azokban működő erőknek ismeretét, esetleg pontos nexusát. A legáltalánosabb, az emberi és a külső természetet átható törvény a relativitás törvénye. A társadalomgazdaságtan számos relativitást, relációt, viszonylatot világitott meg, de még sok reláció titokban van. A társadalomgazdaságtan által megállapított törvények, a néha úgynevezett szociális törvények, ha nem is feltétlenül érvényesülő törvények, mint a természettörvények, ha különösen az inductív vizsgálat alapján nyert törvények csak törvényszerűségek, ha továbbá gyakran relatívek abban az értelemben, hogy a vizsgáló álláspontja szerint változnak, mégis az emberi tudás jelentékeny gyarapodását jelentik. Azért kívánatosnak tartom, hogy a kutatók használják a «törvény» kifejezést. Határértéktörvény, járadéktörvény, csökkenő, emelkedő termelékenység törvénye stb.

Nagyon fontos a társadalomgazdaságtan más tudományokhoz való viszonyának kutatása és a társadalomgazdaságtani problémák megoldásához szükséges ismeretkörökkel a kapcsolatot erősítése. Hogy a társadalomgazdaságtan művelése a statisztika, a történelem, a jog segítése nélkül lehetetlen, az ma már mindenki előtt világos. De Wundt¹ arra figyelmeztet, hogy a szellemi tudományok művelése: ismerettan, etika, főleg pedig pszichológia nélkül lehetetlen, de olyan pszichológiát ért, amely maga is exact tudománnyá fejlődött.

Fontos még az is, hogy a módszerek helyes elnevezést nyerjenek. Menger a két ellenkező módszert exact és realistisch-

¹ *Logik* III. kötet (*Logik der Geisteswissenschaften*) 51. lap

empirisch-nek nevezi, amely elnevezéseket Wundt helytelennek mond.

Viszont fontos módszertani kérdés a tudomány elhatárolása más tudományokkal szemben, szemben a szociológiával, a statisztikával, a történelemmel, a joggal, az etikával, a lélektannal, az úgynevezett politikával, a közigazgatástannal stb. Ezek a társadalomgazdaság egyes részeivel való érintkezés folytán határátlépésre csábítanak, ami zavart okoz. Azért e kérdéssel kapcsolatban fontos és sokak által vitatott kérdés az, mi tulajdonképpen tárgya a társadalomgazdaságtannak. Ez természetesen nem érinti azt a tényt, hogy esetleg a társadalomgazdaságtannal foglalkozó más tudomány művelésével, statisztikával, politikával stb. foglalkozik. Az sem ellenkezik ezzel a követeléssel, hogy ha a társadalomgazdaságtan művelője állításainak bizonyítását, vagy kutatásainak eredményességét, történeti, statisztikai, jogi stb. adatokkal kísérel meg. De a tudományok sajátos tárgya világosan és minden más vizsgálati tárgytól szigorúan elválasztva legyen föltüntetve.

Fontos munka megállapítani, milyen a különböző módszerek útján nyert tételek jellege. Ezt röviden a következőkben állapíthatjuk meg. A deductív módszer által nyert tételek elvontan igazak, azon feltételek mellett, melyek az okoskodás kiindulási pontjai voltak. Ezen feltételek mellett logikusak, kétségbevonhatatlanok, mert jóformán már a feltevésben rejlők, többnyire egyszerűek, elegánsak. Ellenben valószínűségi értékük esetleg csekély, mert a társadalmi élet szövevényességét elhanyagolják. Ilyen tétel az, hogy az ember gazdasági tevékenységében önérdekét követi, mint azt a klasszikus angol iskola hirdette és ami, minthogy ezt az elvont tételt a valósággal összetévesztették, nagy tévedéseket és hibákat szült. Hogy a kölcsönadó az 5%-ot jobban szereti, mint a négyet, a kölcsönvevő a négyet jobban, mint az ötöt, hogy az adózó jobban szereti az alacsony adótételt, mint a magasat, ezeknek logikai értéke kétségbevonhatatlan. De a valóság sok eltérést, kivételt produkálhat. Szóval ezekben az úgynevezett törvényekben nincsen a természettudományi törvények ereje, nem működnek kényszerítőleg. Ezen

törvények alól vannak kivételek, amint általában a társadalom-gazdaságtan nem ismer sem változhatatlan oksági törvényt, sem dogmát, és axiómát is alig.

Ami az inductív módszer által elért igazságokat illeti, ezek, minthogy bizonyos pozitív esetekből vannak levonva, addig nemcsak elméleti értékűek, amíg új esetek nem döntik fel. Az élet nagy szövevényessége mellett közelebb állanak a tényekhez, mint az elvont és bizonyos feltételekből következtetett tételek. Az élet folytonos változása — «*παντα ῥεῖ*» — ellenére alkalmas arra, hogy a Proteus-szerű alakulásokat felismerni engedje és így a tudomány kiszélesítéséhez vezet. Az elvont eljárás mellett pl. sem a munkásmozgalmat, sem az internacionalizmust, sem a korporatívizmust stb. nem lehetett volna konstruálni. Viszont az inductív módszer kényszerül tételeit gyakran revízió alá venni, mert az élet nem ismer megmerevedést. A tudomány leíró részében épp úgy, mint az aktivitásj részében csak az inductív módszer lehet a vezető, oly vezető, mely maga is alig tud lépést tartani a tünemények forгатagával.

A társadalomtudományok megállapítása túlnyomóan a viszonylati következtetés (Beziehungschluss) természetével rendelkezik, mégpedig a valószínűségi következtetés természetével. Nagyon fontos itt tisztába hozni azt, mely jelenségek állnak és állhatnak egymással viszonylatban, mégpedig lehetőleg közvetlen viszonylatban, mert ha harmadik jelenségek közbelépnek, már nagyon nehéz a következtetés. Mint-hogy pedig a társadalmi jelenségekben többnyire. ha nem is mindig, több jelenség található, keresztezi egymást, ellensúlyozza, vagy erősíti egymást, a következtetés óvatosságot követel.

Fontos módszertani kérdés a tudomány tárgyának beosztása, sorrendje. Kétségtelen, hogy a tárgyalás rendszeretelensége, a kérdéseknek tetszés szerinti egymásutánban való tárgyalása nem indokolt, mert a vizsgálandó tünemények határozott, változatlan lefolyást és logikai összefüggést mutatnak. Ezen lefolyás és összefüggés az, hogy a javak a szükséglet-kielégítésre előállíthatnak, a munkamegosztásos társadalom forgalmába kerülnek, a forgalom alapján az egyes gaz-

daságok között felosztatnak, azután pedig felhasználtatnak, vagy fogyasztásra, vagy vagyontévesztésre. Alig lehet komoly okot találni, hogy e sorrend felforgattassék, vagy tetszés szerint össze-vissza hányassék.

Lehetséges azonkívül, mint azt több kiváló tudós szükségesnek tartotta, a tárgyalást megelőzőleg bizonyos általános feltételét a gazdasági életnek, a gazdasági szervezkedésnek egy «alapvetésben» ismertetni.

Mint hogy a társadalomgazdaságtan anyaga két, illetőleg három szempont szerint vizsgálható, a tudomány egész anyagát két, illetőleg három részben kell vizsgálni. Az első részben tárgyalatnak a gazdasági élet elemi jelenségei, a másodikban annak összetett jelenségei, a harmadikban az állam szerepe a közgazdasági életben. Nem lehet tagadni, hogy ez a felosztás bármennyire helyesebb, mint minden más, szintén bizonyos következetlenséget okoz, mert a lényegükben elemi jelenségek bizony sokszor nagyon is összetett jelenségekké válnak. Az összetett jelenségek az elemi jelenségeknek továbbfejlődését a termelésben, a forgalomban, a jövedelemeloszlásban és fogyasztásban mutatják és azért ezt a részt «alkalmazott»-nak nevezem én és mások. Mint hogy rendszerint az alkalmazott részben az állam intézkedései a közgazdaság terén tárgyalatnak, esetleg az alkalmazott tanokat két részre lehet osztani, külön részben tárgyalni az állam működését, a tulajdonképpeni társadalomgazdasági politikát, ami különös tekintettel az állami ingerenciára, az úgynevezett intervencionizmus nagy térhódítására nagyon ajánlatos. (Az amerikai írók is két részt különböztetnek meg: *Principles-Problems.*)

Elsőrangú módszerkérdés az is, mily értelemben használtatnak a kifejezések, milyen tartalommal látjuk el, milyen fogalommal. Ma e tekintetben elég nagy zavar uralkodik. Eltérő értelmet adunk ily alapvető fogalmaknak, mint «javak», «érték», «tőke», «munka», stb. A zavar oly nagy, hogy az amerikai Social Science Research Council felteszi a kérdést, lehetséges-e itten egységes álláspontot nyerni, kívánatos-e? Avagy akadály volna ez a teremtő lángész számára? A tudomány csak játék a szavakkal, új szavaknak, új értelmezésnek gyár-

tása ismert szavak alapján? Day tanár óva int azon veszélytől, hogy egy önelégült kultusz kapjon lábra, amely könnyen önkultusszá válhatik. Az egyénnek legyen meg a szabadsága, amely szükséges az igazság kutatásánál, de a munkája legyen hasznos a társadalom számára, és nyerjen olyan alakot, hogy társai számára érthető legyen.

Módszertani szempontból nagy fontossággal bír új helyes kérdések felvetése is. Humboldt azzal a kérdéssel, mely törvények szabályozzák a növények területi eloszlását, illetőleg elterjedését, egy új tudományágnak, a növényföldrajznak vetette meg az alapját. Copernicus felvetvén a kérdést, nem a föld-e az, mely a nap körül forog és nem fordítva, új irányba terelte a csillagászatot. A határérték kérdése, a gazdasági ciklusok kérdése, a gazdaságerkölesi elv kérdése új irányokat mutattak a kutatásnak. És a kérdéseknek egész sora van, amely, ha helyesen felvettetik, megfelelő feleletet is találhat.

Elmélkedés és megfigyelés a tudományos munkálkodás két főmozzanata. De van még egy fontos kiegészítő és ez az intuíció. A tudományos megfigyelésnek és elmélkedésnek vannak szabályai, amelyeknek követése nélkül komoly eredményhez nem lehet jutni. Az ezekben járatlan ember hiába fog akárhány esetet megfigyelni, vagy akár napokig fogja agyvelejét gyötörni, a tudománynak ebből haszna nem lesz. Azért fontos, hogy a methodológia azokat a szabályokat kidolgozza, amelyeket komoly kutatásnál követni kell. Mintegy a kutatás tudományát kell kiépíteni a társadalmi tudományok számára, amint azt részben a természettudományok egyes ágában sikerrel tették. Más azonban az intuíció, melynek szabályai nincsenek és amelynek nagy szerep jut. Ez a *εἰσρηχά* esete Archimedestől Edisonig.

A társadalmi élet terén folyton új és új jelenségekkel találkozunk, melyek az észlelet számára új és új feladatokat tűznek ki. A természettudomány terén lángeszű kísérletek — emlékezzünk csak a Curie-házaspárra — új felfedezésekhez vezetnek és tökéletesítik a kutató módszereit, a társadalmi tudományokban is a kutatási, észlelési módszer nagyobb gondot követel. Itt különösen a statisztikai hivatalok és az újonnan szervezett kutatási intézmények számára is különösen

az észleleti módszerek tökéletesítésére nagy tér nyílik. Hogy egy-egy helyesen megfigyelt tény milyen belátásokhoz vezethet, csak Smith Ádámra kell emlékeztetni és a tűgyártásból levezetett munkamegosztási elvre, vagy Malthus észleleteire az amerikai népszaporodás tekintetében. Quetelet, Süßmilch, Engel és mások búvárkodásával a gabonaárak és a népesezési mozgalom összefüggésére, a bűntettek arányának összefüggésére az időjárással, a műveltség haladásával, a masculinitásnak a szülés korával való összefüggésére és az észleleti módszer nagy fontossága világossá válik. A társadalmi tudományok haladásával, a társadalmi tudományok fontosságának elismerésével, az észleleti és esetleg a kísérleti módszerek is tökéletesbülnek, és ezzel mind az induktív, mind a deduktív eljárás erős alapra lesz fektetve.

Mindenemű módszertani probléma fölött áll a kutató egyén lelki, erkölcsi és fizikai habitusa. Mindenekelőtt tárgyilagossága, de általában képessége, tudása, tudósi minősége, hivatottsága, a kutatásokban való türelmessége, műveltsége, néha még anyagi helyzete is fontos. A Wissen vom Wissen alkalmával azt mondja Spinoza: Hieraus folgt, dass ohne Kenntniss der Verfasser, welche dunkel und unvorständlich geschrieben haben, die Erklärung ihrer Schriften unmöglich ist. (*Theologisch Politische Abhandlung* 121. l. Kirchmann, *Philosophische Bibliothek*, Berlin.)

Bacon («idola»), Spencer («bias») figyelmeztet arra, melynyire befolyásolhatják a kutatót saját viszonyai; mily más-képpen ítél esetleg ugyanazon dologról a fiatal és az öreg, a gazdag és a szegény, a művelt és a műveletlen, az angol és a német, a tudós és a gyakorlati ember, a pap és a laikus, a férfi és a nő, a házas és nőtlen, a katona és a civil, a kereskedő és a földműves stb. Hivatásbeli és egyéb előítéletek, elfogultságok, korlátoltságok más-más szint adnak a gondolkodásnak. Ezeknek a körülményeknek természetesen kevés súlyuk van az exakt tudományokban, a természettudományokban, a matematikában, de nagyon nagy szerepre juthatnak azokban a tudományokban, melyek nem sarkigazságokat, nem törvényeket állapítanak meg, hanem sokszor csak véleményeket, ítéleteket. Ez pedig az eset a társadalmi

tudományokban, a statisztika kivételével; különösen pedig a társadalomgazdaságtanban nagy tere van az egyéni tényezőknek, egyéni érdekeltiségnek és az ezek által okozott színvakságnak. Vajha a fontos tudományban mennél több legyen az olyan kutató, akik az itt vázolt akadályoktól, tendenciáktól mentesen szolgálják a tudományt és az igazságot.

Tanulságos volna, ha tudnók, hogy a kutatók milyen módszer szerint jutottak tudományos eredményeikhez. Ami engemet illet, aki szép kis időt töltöttem társadalomgazdaságl vizsgálatokkal, megjegyzem, hogy hálás vagyok mind a két módszernek. Ami különösen az elvont apriori módszert illeti, több megállapítást, mélyítést, specializálást, bővítést, korrek-túrát stb. az elvont módszertől nyertem. Az általam felállított értékfogalom, a jövedelemalakulás és jövedelemeloszlás szigorú elválasztása, a termelési költségeknek társadalmi alakulása, a költségelvnek domináló jelentősége és ezzel az áldozatfogalommal való összeköttetése, az etikával, sőt a vallással stb. Ezek, amelyek talán csak nagyon szerény jelentőségűek. az elvont módszer alkalmazásának eredményei voltak. Viszont a papírpénzre, a munkásügyre, a gabonaárakra, a vasút-ügyre stb. vonatkozó tanokban nagy segítségemre volt az észlelet, a statisztika, a történelem. Azt hiszem, hogy a legtöbb kutató, egyes kivételeket nem tekintve, ugyancsak ezt az utat követte. Mindenesetre túlzott Millnek az az állítá-sa, hogy a tudomány kiváló képviselői mind a deductív módszert alkalmazták. Ezt az állítást Macleod, Sidgwick Cliffe-Lesliè és mások már régebben megcáfolták, későbbben maga Mill is.

Minden probléma, mely összefügg a jövő alakulásával. természetesen csak az elvont módszer segítségével tárgyal-ható, legalább részben, mert hiszen a jövőről nem lehet tapasztalat, észlelet, kísérlet. 70 évvel ezelőtt a különböző folyóira-tokban közzétett tanulmányaimban azt írtam: A társadalom-gazdaságtan művelői kezdték a termelés törvényeinek tanul-mányozásával: a munkamegosztás, verseny, későbbben a jöve-delemeloszlás problémái léptek előtérbe, most jön egy kor, mely különösen a fogyasztás problémáival fog foglalkozni. Ez be is következett. Ma a fogyasztás problémái, a nagy nép-

tömegek jobb, emberségesebb ellátása az uralkodó probléma. A deductív módszer segítségével mertem ezt a tételt felállítani.

Megjegyzem még, hogy az észleleti módszer előnye, hogy a társadalomgazdaságtan egy mellékágához vezetne, melyet leíró társadalomgazdaságtannak neveznék. Ez gazdag anyagot nyújtana a kutatásnak, és különösen hálás anyagot a tanításnak. Az elvont «schémának» helyébe lépnének különösen a kezdők számára könnyű színes képek. Hisz a természetrajz is leír minden egyes bogarat, pillangót, minden egyes fűvet, minden egyes növényt, nemcsak a nagy kategóriákat : mint emlősök, madarak, halak, amfibiumok. A leíró társadalomgazdaságtan adna élőképet a belga Cockerill-, a francia Creusot-, az angol Wolwich-, az amerikai Ford-, a német Thyssen—Krupp-művekről, a «Farbenindustrie»-ről, a csepeli művekről, a resicai művekről, továbbá a Toynbee Hall-ról, az újpesti szociális telepről, a Hangya-szövetkezetről, az Angol Bankról, a Magyar Nemzeti Bankról, stb. Sőt alig lehet kétségbevonni, hogy a leíró társadalomgazdaságtan pozitív exact jellegénél fogva erős versenytársa lenne a spekulatív gazdaságtannak és minthogy két erős pragmatikai pozitív tudomány, a történelem és statisztika, támogatja, ezekkel szoros viszonyba kerül és azok tekintélyét is élvezni fogja, különösen a gyakorlati élet szempontjából.

Comte Ágoston a társadalomtudományokat a tudományok csúcspontjává tette, ami azt jelenti, hogy e tudományokat csak az összes tudományok segítségével lehet felépíteni. A társadalomgazdaságtan a társadalomtudományok között kétségkívül egyik legelőkelőbb helyet foglalja el. A társadalomkutatónak tehát annak tudatában kell lennie, hogy feladata a legnehezebbek közé tartozik. A társadalomgazdaságtani kutatónak a filozófia mélységeibe és a való élet gazdagságába kell behatolni. A tudományosságot épp úgy ki kell elégítenie, mint a gyakorlati élet aktivitásait. E nagy feladatokra a kutató csak akkor lesz képes megfelelni, ha őt a helyes módszer támogatja. Az aristotelesi skolasztikába elmerült bölcsészetet Cartesius vezette módszerével új irányokba, Bacon organonja pedig a természettudományokat új, fényes korszakba lendítette.

A tudományok története általában elég példát nyújt arra, hogy új módszer új tudást jelentett. A társadalomgazdaságtan is mélyebb, újabb, rendszeresebb tudáshoz fog jutni, ha művelői kellő gondot fordítanak a módszerrel összefüggő problémákra és kiépítik a tudomány methodológiáját. A methodológiának pedig nagy hasznára lenne kutatóintézetek felállítása, mert valamint a statisztikai hivatalok a statisztikai megfigyelések methodusait tökéletesítették, úgy a kutatóintézetektől várhatunk értékes eredményeket. támogatást a methodológia kidolgozásához.

A társadalomgazdaság sok államban mélyreható átalakulás stádiumába lépett. A gazdasági szabadság korában az érdekek összhangját, a társadalmi békét, a közjót, a helyesen felfogott önérdektől, az érdekek harcától és az észszerű, magasabb, etikai utilitarizmustól várták. Ma az állam vette át a gazdasági élet legfőbb vezetését, ami magában véve, a kellő határokat megtartva, csak helyes, mert hiszen a gazdasági élet is egy nagy kultúrkör, melynek alakulása állami és nemzeti szempontból fontos. Az állam most azt az irányt követi, hogy a gazdasági szabadság megszorításával jobban, mint eddig, biztosítsa az érdekek összhangját, a társadalmi békét, a közületi feladatok teljesítését, a jövedelemeloszlás méltányosabb alakulását, a társadalmi rétegek egymáshoz való közelebb vitelét. Majdnem megoldhatatlan feladat, mely nagy tudást, óvatosságot, a helyes arányok tiszteletét, az egyéni cselekvés kíméletét és a fejlődési törvények szemmeltartását követeli. Ebben a munkában az államnak nagy szüksége van a tudományra, mely fáklyájával megvilágítja az akadályokkal megrakott utat és a cél elérését biztosíthatja, ha kutatásaiban mindig tudományos módszereket követ teljes tárgyilagossággal és kerülve azt, hogy a tudomány bármikép befolyásoltassék. Csak szigorúan tárgyilagosa, kellően ellenőrzött, a jelenségeket minden oldalról megvilágító módszerek tudnak a tudomány és az élet két nagy kérdésére felelni: mi van és mi legyen?

FÖLDES BÉLA.

LOGIKÁK ÉS LOGIKA.

— Harmadik közlemény.¹ —

A logika történetírói egyetértenek abban, hogy Hegellel valami új jelent meg a logika terén, lényegesen más, mint amit Aristoteles és a hagyományos logika általában vallott. Akár pozitív értékelésben részesítik és N. Hartmann-nal azt mondják, hogy Hegel először hozott Aristoteles óta olyan újat, amely rácáfol Kantnak a logika helybenjárásáról szóló kijelentésére (a logika története hálás volna, ha ezt az elvben annyiszor hangoztatott értékes újat valaki egyszer részleteiben föl is mutatná), akár Schopenhauerrel mint az emberi elmének egyik legszomorúbb eltévelyedését bélyegzik meg, abban egyetértenek, hogy annak az új valaminek jelzőlámpása az ellenmondás elvének tagadása; nemcsak, hanem egyenest az ellenmondásnak mint igazi alkotó és ismerő elvnek hirdetése és alkalmazása. Tehát íme, itt egy logika, melytől nem lehet elvitatni a nagyvonalúságot és termékenységet, és az nyilván nem aristotelesi; tehát kimeríti az új, az aristotelesivel egyenlő értékű logika ismervét.

Leisegang, aki eddig egyedül vállalkozott arra, hogy a távlatnyitáson és programmadáson túl tüzetes szövegelemzés alapján elemez ki és jellemez részletesebben nem-aristotelesi logikákat is, tényleg nem talált mást, amint már jeleztük, mint kettőt. Az egyik a gúlás logika, amely azonos a hagyományos *aristotelesivel*, a másik pedig az, amelynek főképviselőiként vizsgálta Herakleitost, Szent Pált és Hegelt. Amikor ennek a logikának mint olyannak vázolására kerül a sor, föltűnően szűkszavúvá válik. Jellemzései végre is abban

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1940. évi 756. és 757. számában.

csattannak ki, hogy ezt a logikát jellemzi mint alapvonás a gondolatfűzés körbenjárása. S csakugyan, ha egy bölcelet, mint a hegeli, az ellenmondást tudatosan megteszi dialektikai alapelvnek, akkor, ha e mellett metafizikailag identitás-rendszer, mint Hegelé (és Herakleitosé), szükségképpen körökben teljesedik a gondolkodása. Természetszerűen kiindul egy állítástól, a következő lépésben ezt tagadja, és mert ezzel a tagadással is állítani akar (ezt tartalmazza az ellenmondásnak mint dialektikai elvnek, mint lét- és gondolkodás-alkotó elvnek elismerése: «a semmi hatalma, a tagadás ereje») visszafordul, igaz, magasabb fekvésben a kiindulásul szolgáló állításhoz, mely már most a tagadással meggazdagodva tér vissza a kezdethez, persze csak azért, hogy új tagadás és tagadva-állítás kezdőpontja legyen.¹

Ennek a tényállásnak színe előtt döntő kérdés számunkra: Lehet-e szó mondjuk hegeli logikáról, amelyet az aristotelesivel szemben jellemez az ellenmondás elvének mint logikai elvnek tagadása és az amaz elv által száműzött ellenmondásnak logikai alapelvként való elismerése? Igaz, ahol az ellenmondás van kikiáltva a gondolkodás királyának, ott, amint hallottuk Zilseltől, *bolond világ* járja; ott minden állításnak az ellenkezője éppúgy igaz. És nem csoda, hogyha a főlzínen mozgó megítélés hajlandó az ilyen rendszert nem felsőbb logikának tekinteni, hanem a legkedvezőbb esetben felelőtlen, pajkos játéknak, a józan ész és a tudományos elme kigúnyolásának.

4. De így nem szabad elintézni a hegeli logikát; bár Schopenhaueren kívül sok más kortársa is megtette, nem utolsó okon önkénykedő és önhitt természetbölcselkedése miatt.

Nem szabad ezt megtenni, mert mindenekelőtt igaza van Leisegangnak abban, hogy itt legtöbbször olyan szellemi megnyilvánulásokról és művekről van szó, melyeket az emberiség legkomolyabbjai komolyan vettek, sőt kiválóan mélyértelműeknek ünnepeltek; hisz egy Herakleitosnak, Szent

¹ N. Hartmann: *Die Philosophie des deutschen Idealismus*, II.: *Hegel* 1929; főként p. 173. ss. Das formale Gesetz der Dialektik.

Pálnak, Eckhart mesternek és általában a nagy elmélkedő misztikusoknak és főként Hegelnek műveiről van szó, akinek kivételes gondolkodói nagysága, úgy látszik, éppen napjainkban irdult el megérdemelt diadalútjára. Ehhez hozzá kell venni néhány olyan meggondolást, melyek a tiszta logikai területről jönnek és nyilván épp ezért elkerülték Leisegangnak, az exegétának figyelmét. Így először is az ellenmondás elvének hegeli tagadása erőltetés nélkül formai kapcsolatba hozható Damjáni Szent Péterék állásfoglalásával. És hogy azoknál a középkori gondolkodóknál mélyebb metafizikai probléma keresi az útját a logikumba, mi sem mutatja világosabban, mint az a tény, hogy Einstein alapján Minkovszki hasonló problémát feszeget.¹ Tehát nincs jogunk eleve a «nem tárgyalunk» álláspontjára helyezkedni azokkal szemben, akik rázogatók az aristotelesi logika alappilléreit.

Annál kevésbbé, mert épp napjainkban a legkülönfélébb oldalakról elinduló logikai alaptájékozódások, nevezetesen a modern halmazelmélettől kipattantott matematikai alapkérdések vitája, a bölceleti szisztematológia kérdése (amint azt Kröner rendszeresen munkába vette² és Heiss egy jelentős részletkérdésben elmélyedő vizsgálat tárgyává tette,³ meglepő egyértelműséggel *egy* problémánál kötnek ki, melynek őse és egyben legrikítóbb képviselője a Sokrates korabeli erisztikusoknak egy közismert kín-okoskodása, a *ψευδόμενος*, mely közismert mint a krétai Epimenides kijelentése: Minden krétai mindig hazudik; tehát ez is hazugság, és akkor nem minden krétai hazudik mindig; tehát ez lehet egy a nem-hazugságok közül, és akkor mégis igaz, hogy minden krétai hazudik. Egy emberöltő előtt kitűnt, hogy ez az elmejátéknak és elmebosszantásnak szánt okoskodás voltaképpen típusa azoknak a nagyon is komoly logikai problémáknak, melyek a *Russel-féle halmazelméleti paradoxon* néven

¹ Cf. B. Bavink: *Ergebnisse und Probleme der Naturwissenschaften*. Eine Einführung in die heutige Naturphilosophie. 5. kiad. 1933. p. 123.

² F. Kröner: *Die Anarchie der philosophischen Systeme*. 1929.

³ R. Heiss: *Logik des Widerspruches*. Eine Untersuchung zur Methode der Philosophie und zur Gültigkeit der formalen Logik. 1932.

ismeretesek és mindmáig oly heves ellentéteknek és vitáknak tárgya.¹

Sőt a legújabban rendszeresen munkába vett *szisztematológia*, azaz a bölcséleti rendszereknek tüzetes struktúravizsgálata már odavezetett, hogy minden olyan bölcselő kiindulás, mely a Descartes-féle «Cogito ergo sum» mintájára jár, burkoltan ugyanezt az önemésztő, magatagadó és ellenmondásba vesző problematikát tartalmazza. Sőt benne lapang valami belőle azokban az antinomiákban, melyek minden filozófiai téma-állítás és probléma-fejtés legmélyén leleselkednek és valami benső kénytetéssel mindig új rendszerekbe sodorják bele a bölcselő gondolatot. Ez megannyi szigorúan logikai előretörés, melyek kérdésbe teszik a hagyományos logikát, s melyeknek színe előtt csak nyomósítás, hogy Bacon óta végighúzódik az újkori logikán a nagy kifogás : a hagyományos logika meddő ; nem alkalmas sem új ismeretek útmutatójának, sem az új, nevezetesen a szellemtudományi problémák munkásának ; tehát új logikára van szükség.

Mindamellet áll a tétel : Szükségképpen sikertelen minden olyan kísérlet, mely az ellenmondás elvének tagadásával új logikát akar alkotni ; következésképp az instanciákon keresztül is, «a contrario» is kitűnik, hogy csak egy logika van, az t. i., mely az aristotelesi alapra helyezkedik és azon épít tovább : egyenest lehetetlen minden más logika, mely ezt az alapot nem vállalja. Kimutatom, hogy ez a nem-aristotelesi logika keresztülvihetetlen, hogy tényleg nem is csinálta meg soha senki, és a látszólag mellette fősorakozó meggondolások más értelmezést követelnek.

5. *Keresztülvihetetlen* az olyan logika, mely az ellenmondás elvének megtagadását követeli. Mert mit jelent ez : olyan gondolatkozmosz, melyben az ellenmondás elve nem egyetemesen uralkodó és irányító elv ? Azt, hogy ott minden ítélettel teljesen egyenlő értékű az ellenmondója ; tehát a tényítéletek tartományában pl. a Föld a Nap körül kering és nem kering ; én most beszélek és nem beszélek ; a metafizikai tartományban : van magánvaló és nincs ; a készségek minősítenek és

¹ A. Rüstow : *Der Lügner*. 1910.

nem minősítenek, a keletkezésnek van oka és nincs oka. Következésképp ennek a gondolatvilágnak struktúráját nem lehet megállapítani, vagyis nem lehet megalkotni a logikáját ; az olyan léttartományról, mely maga nem vall törvényeket, nem is lehet leolvasni törvényeket. Hisz ott az ítélet éppúgy igaz, mint nem igaz, két előzetből mondjuk a *barbarával*, melyet eddig még minden logika elismert, éppúgy következik a zárótétel, mint nem, és az első esetben éppúgy igaz, mint nem. És így tovább. És mit jelent az ilyen gondolatvilág? Nyilván a legteljesebb és legradikálisabb relativizmust, amelynek becsületes neve ősidők óta szkepticizmus, melynek uralkodó elve a pyrrhoni ἰσοϑηνεῖα τῶν λόγων: egyenlőképp, egyenlő értékű érvekkel támogatható bármely tétel és annak ellentétele. Nem volna torzítás, ha valaki arra érezne indítást, hogy ezt a világot azonosítsa a shakespeare-i *Macbeth* boszorkány-éjjelével: Fair is foul and foul is fair.

Itt logikáról beszélni annyi, mint súlyosan visszaélni a nyelvgéniusszal. A «logika» és «logikus» egyetemesen észszerűt, gondolatban követhetőt és újraalkothatót jelent. Itt épp az ellenkezője! Ezen a ponton megint kézzelfogható, hogy helyes volt a megállapításunk: Az ellenmondás elve minden logikának szükségkép első és gyökeres elve, létalapja ; minden egyéb, ami még alapelv és axióma néven szerepel, föltételezi és alsóbbrendűséget visel. Az ellenmondás elve tétel és posztulátum alakjában kimondja az észszerű gondolkodásnak (Aristotelesnél egyúttal a létnek és észszerűségének) a tényét. Tehát a logika ott kezdődik, ahol ennek az elvnek a csillaga hajnalodik ; és ahol az alkonyodik, ott a logikumnak vége van. Beszéd, szókapcsolás, eszmetársítás ott is van ; sőt szellemes paradoxonok is. De már ezekről is csak azért lehet szó, mert van egy az ellenmondás elvét valló logikai sík, amelyre rávetítve lesz csak paradoxonná. A paradoxon föltételezi a doxon-t, éppúgy, mint a paralogizmus a logikon-t. Lehet szó természetesen ezeknek a műveleteknek pszichológiájáról, akárhányszor persze patopszichológiájáról, karakteriológiájáról, exegéziséről, de nem logikájáról. Amint Aristoteles megmondotta: «Minden beszéd jelent, de nem minden beszéd jelent ki (ítél), hanem csak az, melyet az jellemez.

hogy igaz vagy téves.» Ez a logika tartománya ; minden egyéb kívül marad.

Ezen a ponton derül világosság arra a kérdésre is, vajjon a polilogizmus javára lehet-e hivatkozni a poligeometriára ?

Itt mindjárt élesen lehet kiemelkedik az a tény, hogy az ellenmondás elve minden matematikai elgondolás rendíthetetlen alapelve. Láttuk, Hilbert arra a célra alkotta meg zseniális axiomatológiáját, hogy kimutassa a geometriának, és pedig nemcsak az euklidesinek, ellenmondástalanságát. És a matematikai alapkérdésekben ellenfele, a nem kevésbbé zseniális H. Poincaré, általában fölállítja a matematikai levezetések kiindulásául szolgáló definíciók számára az alapkövetelményt : La définition par postulat n'a de valeur que quand on a démontré l'objet définir ; dans la language mathématique cela veut dire que le postulat n'implique pas contradiction ; on n'a pas le droit de négliger cette condition». ¹ Ezt Brouwer sem tagadja ; csak meddő eljárásnak tartja ott, ahol intuíciós alapon nincs eldöntve a matematikai létkérdés. Szerinte az ellenmondástalanság kimutatása az igazi matematikai létkérdésekhez viszonyítva olyan, mint amikor valaki régi írásokból kiolvassa, hogy valahol van elásott kincs, de el van hallgatva, hogy hol található. ²

Ebből mindenestre látnivaló, hogy a matematika, mely valamilyen értelemben a szabatos tudományosságnak mégis csak mintaképe, szóba sem állna a nem-aristotelesi logikával. De akkor hogyan jutott el a poligeometrizmushoz, ami által úgy tetszik, mégis csak felelőssé vált a polilogizmusért ? Ámde a «többféle geometria» egészen más logikai és ismeretelméleti gyökerekből fakad, mint a polilogizmus ; tehát nem lehet reá hivatkozni a több logika érdekében. A geometria ugyanis, akkor is, ha az axiomatikát nem Hilbert szabatos fogalmazásában vesszük, már *Euclidesnél az axiómáknak egy seregére* van fölépítve ; és ez a tény arra hívja föl a metodológust, hogy kölcsönös logikai vonatkozásait tisztázza a bennfoglaltság, levezethetőség, föltételezettség szempontjából.

¹ H. Poincaré : *Dernières Pensées* 1926. p. 152.

² Fraenkel : *Einleitung in die Mengenlehre*. p. 222.

A sok-százados axióma-kutatásnak ez lett az eredménye : a párhuzamossági axióma elejthető a nélkül, hogy a többbit is el kellene ejteni, a reájuk támaszkodó problémákkal és teoremmekkel együtt. A párhuzamossági axióma elejtése, illetőleg más értékek behelyettesítésére alkalmas üres helynek való minősítése így több geometriát teremt ugyan ; de ezek mind találkoznak az alapföladatban és alapformában, és ezért nem külön species-ek, hanem egy speciesnek változatai ; amit az is bizonyít, hogy átvezethetők egymásba, és nevezetesen a kiindulásul szolgáló euklidesi geometria a többiben határesetként helyezhető el.

Nem úgy a *logikában*. Ott nem állunk szemben egy sereg alapelvvel, hanem az ellenmondás elve külön rendben van és sajátos hivatást tölt be, melyben nem osztozik vele más axióma ; nem egy az alapelvek közül, mint a geometriában a párhuzamosság elve, hanem az az elv, mely megalkotja és körülhatárolja magát a logikumot. Elejtése tehát nem változatot teremt a logikai axióma-rendszerben, hanem a logikumból kivisz, egészen más területre. Tehát végelemzésben több logika azért nem lehet úgy, amint lehet több geometria, mert *nincs több alapaxióma*, melyek egyikének vagy másikának elejtése vagy üres helynek nyilvánítása új változatokat teremtené. Itt minden változtatás megsemmisítés.

6. Dehát erre a megállapításra *nem cáfolnak-e rá a tények?* Jelentékeny gondolkodók, kiket Leisegang taglal, Herakleitos, Hegel, a misztikusok, nem egyenest az ellenmondás elvének megkerülésével vagy megtagadásával alkotják-e meg gondolatmeneteiket? A többször említett Damjáni Szent Péter és köre nem azt vallja-e, hogy az ellenmondás elve Isten előtt nem érvényes? S ez nem azt mondja-e, hogy éppen a döntő létsíkban, az Abszolútumban nem az arisztotelesi logika uralkodik?

Hogy a végén kezdjük, a most említett hittudósokat ki kell rekeszteni a vitából. Náluk közvetlenül ugyanis nem logikai, sőt nem is bölcséleti, egyáltalán nem elméleti kérdésről van szó, hanem kifejezetten vallási állásfoglalásról. Isten fenségéért égő buzgóságuk botránkozik azon az emberi vakmerőségen, mely Isten mindenhatóságának eleve áthághatat-

lan határokat akar szabni. Legszentebb meggyőződésük, hogy Isten mindent megtehet. Ezt ellenfeleik sem tagadták, hetykeségük és frivolságuk azonban elgáncsolta őket attól az elméleti megoldástól, melyet ellenfeleik nem ambicionáltak és melynek a csomóját ők kezükben tartották. Csak a XIII. századi nagy gondolkodók igazították el a vitát abban az értelemben, hogy, igenis, az isteni mindenhatóság mindent megtehet ; a minden azonban a lét gyűjtőneve, és ami a XI. századi antidialektikusoknál a vita tárgya volt : Teheti-e Isten meg nem történtté azt, ami megtörtént, az nemlét, metafizikai semmi ; a semmit pedig nem lehet megvalósítani.

Ezzel persze még nincs elintézve az egész kérdés. Damjáni Szent Péterék talán elsősorban arra gondoltak, hogy Istennek nem lehetetlen megszüntetni egy megtörtént dolog következményeit ; hisz a komolyan vallásilag hangolt gyakorlati embert ez érdekli elsősorban. Lehet, hogy tudat alatt olyasmi is mozgatta őket, ami ennek az egész kérdésnek metafizikai mélyén ott lappang : az időnek, a történés metafizikai formájának viszonylagossága ; és bizonyára nagyot néznének, ha látnák, hogy Minkovszki világvonalalaiban az ő kérdésük megint föltámadt. Az iránt azonban nincs kétség, hogy ha valaki teljes szabatossággal eléjük állította volna az ellenmondás aristotelesi elvét és jelentőségét, élesen elkülönítve az őket mozgató vallási kérdéstől, nem tusakodtak volna ellene.

S azt állítom, sokszor megismételt ellenkező kijelentések dacára, hogy *az ellenmondás elvét nem tagadták* azok a nagy gondolkodók sem, akikre Leisegang támaszkodik, amikor nem-aristotelesi logikákat szerkeszt.

Hogy ezt meg tudjam mutatni Leisegang főpéldáim, értem Herakleitost, Szent Pált és Hegelt, először is észbe kell idéznem az ellenmondás elvének igazi értelmét, melyet sok elkenéssel és későbbi eltorzítással szemben magának *Aristotelesnek fogalmazásában*¹ kell vennünk : „Τὸ αὐτὸ ἅμα ὑπάρχειν τε καὶ μὴ ὑπάρχειν ἀδύνατον τῷ αὐτῷ καὶ κατὰ τὸ αὐτό. Lehe-

¹ Arist. : *Metaphys.* IV. 3. p. 1005b. 19. s.

tetlen, hogy ugyanaz a valami ugyanarra a valamire nézve egyszerre és ugyanabból a szempontból fönnálljon és ne álljon fönn.» Más szóval: Lehetetlen, hogy valami egyszerre és ugyanabból a szempontból az legyen, ami és ne legyen az, ami. A bölcseleti kutatás régen megállapította, hogy ez Aristoteles szerint első sorban a létnek elve, és éppen ezért a gondolkodásnak is elve. Ha a mai differenciáltabb fönnállás-kutatás nyelvére fordítjuk le ezt az aristotelesi megállapítást, akkor odajutunk, ahová egy korábbi elmélésünk elvezetett: Az ellemondás elve a logikám érvényességi tartományának alapvető és alkotó elve. Ezért érvényes, mint már Aristoteles világosan látta, mind a valóságnak, mint a gondolkodásnak rendjében, teljes egyetemességgel és föltétlenséggel. Kant megokolatlanul kifogásolta az aristotelesi fogalmazásban a ζμᾶ-t, az egyszerrett, mintha ezt az elvet az időbeliség területére korlátozná.¹ Épp az ellenkezője igaz. Aristoteles hamisítatlan görög alakító érzéke ugyanis jónak látta, talán herakleitosi elgondolásokból táplálkozó félreértésekkel szemben is, kifejezetten kiterjeszteni minden létre, az időbelire is, melyben a folytonos változás uralkodik.

Ha már most szemügyre vesszük a Leisegangtól elemzett szövegeket, Herakleitos és Hegel abban egyek, hogy őket a létben a létesülés, a létfolyamban az ellentétek közt lüktető ritmika érdekli, és minden igyekezetük arra irányul, hogy ezt megközelítsék a gondolattal. Régi megállapítás, hogy a folytonos változást ítéletekbe és fogalmakba rögzíteni a tudományos megismerés legsúlyosabb föladata. A mechanikai változás terén megoldotta az infinitezimális analízis — Brouwer dacára. A többi területre nézve ez a munka folyamatban van, és valószínű, hogy ebben Hegel-t minden kor mint nagy úttörőt fogja ünnepelni. Ezidőszertint erre nem nyílik más út, mint az ellentétek módszere.²

A változást Aristoteles is pontosan úgy definiálja, mint

¹ *Kritik der reinen Vernunft*. Zweite Aufl. 191. s.

² R. Guardini: *Der Gegensatz*. Versuche zu einer Philosophie des Lebendig-Konkreten. 1925.

Hegel: Ἐνέργεια τοῦ ὄντος ἐν δυνάμει ὡς ἐν δυνάμει, ἡμῖν a skolasztikus fogalmazásban vált közismertté: Actus entis in potentia in quantum adhuc in potentia. Ez egymaga gyanút kelthetett volna Leisegangban, mikor Hegelt szembeállítja Aristotelessel. Itt t. i. nem arról van szó, hogy milyen fogalmakkal, azaz helyesebben milyen kategóriák rendszerével és milyen gondolkodási technikával (legyen szabad jobb híján ezt a szót használni) lehet elméletileg legjobban megközelíteni a változásnak, vagyis az időben folyó valóságnak tartományát, hanem arról, vajjon ez a föladat új logikára vezet-e? Ez t. i. akkor következne be, ha a változást tárgyazó akár herakleitosi, akár hegeli ítéletek az ellenmondás elvének föladására vezetnének.

Erie azonban Leisegang nem ad példát, és a nagy gondolkodóknál nem is talál. Herakleitos a Leisegangtól legrészletesebben taglalt szövegében¹ azt mondja: Ἄθάνατοι θνητοί, θνητοὶ ἄθάνατοι, ζῶντες τῶν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνώτερες, Halhatatlanok: halandók, halandók: halhatatlanok; ezek élik azoknak halálát, azok halják ezeknek életét.» Ebben és a hasonló herakleitosi paradoxonokban akkor volna tagadva az ellenmondás elve, ha azt mondaná: aki itt és most halandó, az ugyanebben az értelemben halhatatlan. Akkor ugyanis ez a fogalmi egész két ellenmondó ítéletbe volna oldható: Ez a valami halhatatlan és ugyanez a valami nem halhatatlan. Ezt azonban Herakleitos nem állítja, éppúgy, mint Aristoteles nem állítja, hogy ami itt és most in potentia van, az pontosan ugyanebben az értelemben nem in potentia (hanem in actu) van.

Hogy a tapasztalati lét folyton változik, aziránt nincs kétség; Kratylos itt jobban látott, mint mestere: nem lehet egyszer sem leereszkedni ugyanabba a patakba. Ez azonban a létezési rend jellemzője. A logikum nem létezésrendi, hanem

¹ H. Diels: *Die Fragmente der Vorsokratiker*. 5. Aufl. von W. Kranz. I. 1934. p. 164, 9 (22B. 62). Kommentárul szolgálhat a 88. töredék: «Mindig egy és ugyanaz, ami bennünk él: élő és halott, éber és alvó, fiatal és öreg. Mert amaz átfordulva ez, és ez átfordulva amaz».

érvényességrendi világ ; itt minden pontosan az, ami, és nem más, mint ami ; itt nincs folytonos áramlás, amely elkapja és magával sodorja az alanyokat, mielőtt még állítványhoz jutnak. Hogy aztán ez a két világ, a *logikum és ontológikum* egymással milyen vonatkozásban vannak, és nevezetesen hogyan hozhatók födőzésbe a megismerésben, az mindenestre súlyos kérdés, a bölcselkedésnek évezredek óta állandó problémája, de nem a logikába tartozik, hanem az ismeretelméletbe és metodikába. Leisegang körbenjáró és körkörös logikája csak akkor helyezhető ellentétbe az aristotelesivel, ha valaki ezt a két földatlkört naívuul összezavarja, és ugyanakkor elköveti ezt a súlyos logikai hibát is, hogy a fogalmi elemek közt fönnálló ellentétet egyszerűen azonosítja a logikai ellenmondással. Az ellenmondás elve nem fogalmi jegyek összeférhetőségét vagy összeférhetetlenségét akarja biztosítani, hanem ítéletek alapvető logikai jellegét juttatja kifejezésre. A fogalmi ellentét csak akkor válik logikai ellenmondássá, ha ellenmondó ítéletbe oldható. S ezt nem lehet keresztülvinni sem Herakleitosnak, sem Hegelnek megállapításainál. Nagy gondolkodók ilyen elemi elcsúsztatásokat nem követnek el.

Leisegang külön figyelmet szán Szent Pál szövegeinek.¹ Saját vallomása szerint² egy szentpáli szöveggel kapcsolatos ifjúkori élménye az ő polilogizmusának csírasejtje Diákkorában egy prédikációban elmén ütötte a (protestáns) papnak állandóan megismételt tétele : Ha Krisztus föltámadt, akkor valóban mind új életre támadtunk föl. Mindjárt megjelent tudata előtt az analógia : Ha Miska barátom eltörte a lábát, akkor valóban mindnyájan eltörjük a lábunkat. (Ebből látható az is, hogy nem logikai meggondolások sugalmazták ezt a polilogizmust, hanem értelmezési kérdések.)

Szent Pál itt mint nagy levelei mindegyikében, titkot hirdet, a Krisztus nagy titkát : az első Ádámban elesett, halálra vált emberiség a második Ádámban új életre kelt. Ám a ki-

¹ Jóval nagy műve előtt monografiát írt : *Der Apostel Paulus als Denker*. 1923.

² Leisegang : *Denkformen*. p. 23. cf. 90.

nyilatkoztatás titkainak megint más a *struktúrája*, mint a Herakleitos és Hegel megpillantotta ellentétekben hömpölygő létfolyamnak. Itt is ellentétek hajolnak egybe, de nem a változás dinamikájában, hanem az Abszolútum változatlan öröklétében és örök végezéseiben. S ennek a tényállásnak ítéletekbe foglalása természetesen külön nehézséget jelent az alany és állítmány logikai határkövei között járó-kelő elmének. De itt az a döntő kérdés : Ezek az ítéletek az ellenmondás elvének megtagadásával alakulnak-e? S megint azt kell mondanunk, hogy a keresztény titokvilág tartományában Leisegang is, más is hiába keres tényállást, mely az ellenmondás elvének ellenére jár.¹

Amin Leisegang fiatal korában megbotránkozott és amiből mint professzor elméletet kovácsolt, arra maga Szent Pál megadja a kulcsot. Ha összevetjük 1 Cor 15-öt Rom 8-al, kitűnik, hogy a föltámadás a két fönti mondatban nincs azonos értelemben mondva, hanem csak analóg értelemben. Szent Pál világos tanítása szerint Krisztus föltámadt a létezési rendben, föltámadása megtörtént fizikai tény ; a mi föltámadásunk egyelőre lélekben való új eligazodás és saját fizikai föltámadásunkra nézve remény és elhivatottság.

Hegelre nézve megállapításainkat megerősíti a történeti összefüggés kinyomozása. N. Hartmann felsőbbeséges együvé-nézésben kimutatja, hogy Hegel, Leisegangnak és másoknak főinstanciája, a problematikájában, metafizikájában, a logikumot illető alapfölfogásában hasonlíthatatlanul inkább támaszkodik Aristotelesre, mint Kantra, Fichtére, sőt Schellingre ; annyira, hogy nem atallja őt egyenest arisztotelikusnak minősíteni, jóllehet, indentitás-elmélete és dialektikája az arisztotelesi alapelemeket annyira átveretezi és átzománcozza, hogy akárhányszor nem könnyű rájuk ismerni.²

Honnan ered tehát az a benyomás és hiedelem, hogy

¹ Ennek igazolására a szerzőnek talán szabad utalni *Dogmatika*, a katolikus hitigazságok rendszere. Két kötet. 2. kiad. 1937. c. művére, mely minden itt szóba jöhető kérdésnek külön a szemébe néz.

² N. Hartmann : *Aristoteles und Hegel*. 2. kiad. 1933. cf. N. Hartmann : *Hegel*. p. 49. ss.

Hegel rendszerét más, nem aristotelesi logika diktálta? Sőt hogy maga Hegel is az ellenmondást, tehát az aristotelesi alapelv tagadását tartja logikája, filozófiája lendítő kerekének, sőt éltető lelkének? Ennek, úgy gondolom, egy tárgyi és alanyi gyökere van.

A *tárgyi gyökér* a bölcselő előtt jelentkező egyetemes valóságnak és ennek következtében magának a gondolkodásnak az a sajátságos kettőssége, melyet Kant óta *antinomikának* neveznek, amelyet azonban minden igazi bölcselő meglátott és megszenvedett.¹ Ennek az antinomikának legközvetlenebbül kínálkozó területe a keletkezés és pusztulás, amely megigézte Herakleitos mélységes szellemét és beszédjének megszerezte a *σκότεινος*, homályos díszítő jelzőt; és ez tompítatlanul kifejezésre jut Aristotelesnek fönt idézett híres «meghatározásában». Az antinomika második öve a változás és a változásnak viszonylag állandó hordozója, az ú. n. szubstancia-kérdés; azután jön a többi: faj és egyed, egyed és közösség, az élőknél anyag és szervezettség, ön- és fajfönn-tartás, az anyagnál folytonosság és osztottság; megsokszorozódik, hatványozódik és tragikumig feszül az emberben mint szabadság és kötöttség, mint felelősség és tehetetlenség, sors és öntevékenység, jelen és más világ, és így tovább. És végül az utolsó öv: az Abszolútum, hol lét és tevékenység, egység és gazdagság, végtelenség és személyesség, egység és hármasság maradéktalan egységbe válnak.

Ezeknek az ellentételes valóságoknak elméletbe-foglalása állandó probléma az emberi gondolkodás számára. Az ellentét mindig kettősség, ahol az egyik ellentét a másiknak valamilyen tagadása, és a kettőnek valós egysége mégis ennek a tagadásnak is tagadását sürgeti. Hogy azonban ezek *az ellentétek nem ellenmondások*, hogy a polaritás feszülése nem az ellenmondás elvének robbantása, kitűnik, ha szem előtt tartjuk az elvnek pontos aristotelesi értelmét: Nem lehet egyszerre igaz két ítélet, melyek közül az egyik pontosan azt állítja, amit a másik tagad. A létesülés antinomiája pl. nem kínálja

¹ Szokott finom módján kidolgozza ezt W. Windelband: *Über Willensfreiheit*. 1904.

föl azt az ítéletpárt, mely kimondja, hogy ami nincs, az van és fordítva ; a magánvalóság, szubstanciális antinomiája nem mondja, hogy a magánvaló, mint olyan, magánálló és nem áll magán ; az Abszolútum antinomikája nem szabja elénk azt az ítéletalkotást, hogy az isteni tevékenység tevékenység és nem tevékenység.

A *crux philosophorum*, sőt általában a *crux eruditorum* ezzel a tényállással szemben abból adódik, hogy a logikai fogalom szükségkép sztatikus ; szükségkép tartalmaz egy azonossági mozzanatot, különben nem vethető alá logikai műveleteknek. De a mai logikai kutatás előtt nyilván van, hogy ez a fogalom a logikai és általában a gondolati műveleteknek nem eleje, hanem vége, sok logikai ítéletnek és ítéletkapcsolásnak esomópontja, mely további logikai műveleteknek csak úgy lehet hordozója, ha állandóan azonos értelemben szerepel ; tehát csakugyan merev, keretszerű. Viszont amit ezekkel a fogalmakkal be kell fogni, a valóság, legalább a közvetlenül adott és föladott valóság (a metafizikumról itt nem kell szólni) folyton változik. Hogyan lehet a fogalmaknak arra a merev koordináta-rendszerére rávetíteni ezt a folyton hullámzó valóságot ? Ez már *nem logikai kérdés*, vagyis nem a gondolat világának struktúráját érintő kérdés. Aziránt nem lehet kétség, hogy gondolatvilág jellege megkívánja a fogalmaknak és a fogalmak generatrixének, az ítéleteknek és ítéletkapcsolatoknak állandó érvényűségét ; még az olyan gondolat is, mely ennek az ítéletnek tartalma, «most esik», időtlenül és változatlanul áll fönn a logikum világában. De az iránt sem lehet kétség, hogy ez az alapvető logikai tényállás semmiképpen nem prejudikál az ítéletekbe befogott valóság valósági jellegének, tehát pl. változékonyságának éppúgy, mint a kör fogalmának nem kell kereknek lenni, és ez az ítélet : «a testek kiterjedtek», maga nem kiterjedt ; a gondolatok és az időbeli létező valóságok rendje két külön világ.

Tehát ezen a címen nem lehet kiutalni a logikából az ellenmondás elvét és nem lehet helyébe tenni az ellenmondás tételezését. Hanem igen, az ellenmondásokban mozgó hegeli dialektika lehet komoly kísérlet arra, hogy közvetítsen a szükségkép rögzített logikai fogalom és

a szükségkép ellentétekben kifejtőző időbeli valóság között. Ez a probléma azonban, újra hangsúlyozzuk, nem logikai, hanem alapozásában ismeretelméleti és keresztülvitelében metodikai. A metodikumnak itt sajátos színezetet ad az a tény, hogy a *dialektikai módszer* a bölcelettörténet tanúsága szerint mindig nagyon keveseknek volt osztályrésze és nem tanulható el. S ez megint csattanós bizonyosság arra, hogy itt nem objektívummal van dolgunk, magának a gondolatvilágnak struktúrájával, hanem konkrét gondolkodási eljárással, logikán túli jelenséggel.

7. Maradnak tehát mint az aristotelesi logikába látszólag be nem illeszkedő elemek azok a gondolatstruktúrák, amelyekre fönt a halmazelméleti paradoxonnal kapcsolatban történt utalás. Ezeket a gondolatalakulatokat formailag jellemzi egy sajátos önmagára-térés, amennyiben bennük az alakulat-tételező gondolkodási tény is bele van véve az alakulatba. Logikailag két típusba sorozhatók; az egyiknek hordozó példája lehet a «*Hazug*», a másiknak a descartes-i «*Cogito ergo sum*». A *Hazug*-típusba tartozik a Russel-féle halmazelméleti paradoxon;¹ a másikba sorozza Heiss az összes következetes bölcselő módszerei elméleteket és taglalja Kant transzcendentalizmusát és Husserl logista fenomenologizmusát.² Újabban több oldalról komoly kísérletek történnek, hogy ezekből megalkossanak nem ugyan valami új logikát, hanem egy új logikai provinciát, amelynek logikai jellegét nem okvetlenül lehet meghatározni az aristotelesi logika kategóriáival, és amelyben nem okvetlenül érvényes az ellenmondás elve. Így Heiss, aki azt állítja, hogy a bölcelet alap-problematikája szükségkép a *Cogito* típusába torkollik.

Heiss szerint ezeket a gondolat-alakulatokat tartalmilag az jellemzi, hogy a bennük valósult logikai művelet őket magukat is tartalmazza. Tehát önalkalmazás, magárvonatköztöttség műveletei ezek. Minden ilyen logikai magárvonatköztöttség negatív formában ellenmondásra, antinomiára vezet, pozitív formában, mint az antinomiának,

¹ Fraenkel : *Einleitung in die Mengenlehre*. p. 219.

² Heiss : *Logik des Widerspruchs*. p. 56 ss.

ellenmondásnak, sokszor önellenmondásnak föloldása pedig tautológiát ad. A *Hazug*-típusnak a logikai vizsgálat számára lehet ezt a formát adni : Amit állítok, mind téves. Itt szembe-tűnő a negatív önalkalmazásban az önellenmondás : ha minden téves, amit állítok, akkor ez az állítás is téves, tehát nem minden téves, amit állítok ; de akkor éppen ez az állítá-som egy lehet közülük és akkor mégis igaz, hogy minden állításom téves. A pozitív önalkalmazás ebben az esetben : Amikor tévedek, tévedek, amikor nem tévedek, nem tévedek : merő tautológia. A descartes-i *Cogito* mélyén ott lappang a descartes-i bölcselő kiindulás, a gyökeres és egyetemes két-keedés. A pozitív önalkalmazást Descartes Szent Ágoston utánzásával vitte keresztül : Ha mindenben kételkedem, abban az egyben nem kételkedhetem, hogy mindenben kételkedem. A tautológia itt abban a tényben van elrejtve, hogy Descartes eleve beleviszi kételkedésébe ezt az állítást : Én kételkedő, azaz gondolkodó vagyok, tehát — vagyok. Viszont szembe-tűnő a negatív önalkalmazás antinomiája is : Ha mindenben kételkedem, abban is kételkednem kell, hogy kételkedem ; tehát nem biztos, hogy mindenben kételkedem ; de akkor lehet, hogy most nem kételkedem, mikor megállapí-tom, hogy kételkedem ; tehát mégis biztos, hogy kételke-dem — itt kiütközik a Hazug-gal való struktúrai rokonság.

Ennek a sajátságos alakulatnak Heiss szerint meg-kapjuk a logikai struktúráját, ha benne minden tartalomtól elvonatkozunk, vagyis nem nézzük azt, hogy itt mit gon-dolunk, hanem csak azt, hogyan gondolkodunk. Akkor ki-tűnik, hogy az ilyen esetekben a gondolatmenet, vagyis a tiszta logikai forma ez : A logikai művelet egy önmagába térő kört fut meg és ebbe a körforgásba önmagát is bele-sodorja. Ennek az önmagába visszatérő körfutásnak az a logikai eredménye, hogy szembekerül önmagával, mintha az elmaradozó félfázissal szembekerülne az előresiető : ez az antinomia, mely mindig önellenmondássá élezhető ki. Pozitív kiadásban pedig egy folyton önmagába visszatérő forgás, tautológia, mely kiélezett alakjában semmitmondás. Mivel pedig a bölcséleti célkitűzést és módszert éppen az jellemzi, hogy mindent megvizsgál, magát a vizsgálat is, minden

ismerésutat bejár, magát a megismerés útját is, azért az Aristoteleستől tanulmányozott gondolatformáktól eltérő önalkalmazó, magábatérő gondolatjárás a bölcselkedésnek voltaképeni, adekvát logikai formája. A bölcselkedés szükségkép antinomiákra és így önellenmondásokra vezet.¹

Ezekbe a logikai meggondolásokba belekapcsolódnak a fönt említett *szisztematológiai elmélések*, melyeknek az a tétele, hogy minden bölcséleti rendszer benső kényszerűséggel, magában a dolog természetében gyökerező logikával, saját logikai alkata erejében új rendszerbe hajt, még pedig antinomiás lépésekben. Pl. az ismeretelméleti realizmus már méhében hordja és okvetlenül meg is szüli az idealizmust, az erkölcsi heteronomizmus az autonomizmust, a metafizikai spiritizmus a materializmust és ellenkezőleg. Így Kröner.

Ezt a *formai redukciót* azonban itt megint csak úgy lehet keresztülvinni, ha tartalmilag itt is kiüresítjük a gondolatműveleteket. Ha kiutalunk belőlük minden tartalmat, akkor marad a gondolatmozdulatoknak egy jellegzetes egymásutánja, egy önmagába visszatérő és a kezdetét is magával sodró forgás, mely két fázisra szakad, és vagy úgy esik, hogy a gyorsabb fázis a forgás folyamán szembekerül az elmaradottal, és ennek neve antinomia; vagy egyenletes sebességgel haladnak és leírják azt az állandónak látszó karikát, mely a sötétben forgatott tűzcsóva szemléletéből ismeretes, s ez a tautológia.

De meg lehet-e ezt csinálni? Lehet-e gondolatműveletekből kimacerálni minden gondolattartalmat, úgyhogy csak az üres gondolathüvely marad? Minden gondolat szükségkép valamiről való gondolat; gondolat és tárgy elválaszthatatlanok; az üres, *tartalom nélküli gondolat* nem gondolat. És ennek a mivoltából kivetköztetett gondolatnak alkatáról beszélni már csak más (nem ebben az értekezésben is megalapozott szabatos) értelemben lehet. Természetesen lehet az absztrakciót annyira vinni, hogy mindenestül elvonatkozunk a tartalmaktól. Ami azonban így marad, az nem gondolat-

¹ Heiss: *Logik des Widerspruchs*. p. 57. ss.

struktúra, hanem merő alakzat, melyet lehet képben, pl. körforgás képében ábrázolni; lehet egyes mozzanatait vonatkozásba tenni egymással és analóg jelenségekkel. S ez lehet érdekes adalék az alak- vagy reláció-elméletnek egy fejezetéhez, de nem gyarapítja a logikumot, melytől elválaszthatatlan az Aristoteles megállapította igazság és tévesség polaritásának érvényességi létformája; ide csak olyan alakulatok tartoznak, melyeket jellemez, hogy igazak vagy tévesek. A nem valamit gondoló gondolat pedig már nem igaz vagy téves.

Nem lehet ezzel szemben arra hivatkozni, hogy hiszen az absztrahálásnak ugyanezt az útját járja a *formai logika* is: Elvonatkozik a tartalmaktól, és ami marad, azt a 'formát' veszi tudományos tárgyalás alá. Ezt ugyanis így nem cselekszi semmiféle logika. Minden logika föladata tudományos elméletet adni a gondolat-alkatról. Az a gondolat pedig, amely nem valamit gondol, amely csak üres forma, már nem gondolat; az a logikai síkon — semmi. Marad persze az ilyen elvonatkoztatás után is a való vagy lehetséges gondoló-tevékenység; ennek vizsgálata azonban nem logikai föladat. Az úgynevezett formai logika, nevezetesen legjelentősebb kiadása, a logisztika, az ő gondolatformáit nem úgy kapja, hogy elvonatkozik minden tartalomtól, hanem csak minden sajátos, konkrét tartalomtól; éppúgy mint az algebrai jelek: a , b , x , y stb. igenis számokat jelentenek; nem ugyan meghatározott számegyedeket, de üres-helyeket, melyekbe konkrét számok helyezhetők. A logikai forma is olyan, hogy ha ott legalább egy «változó» helyébe határozott értéket, azaz bizonyos tartalmat helyettesítünk, akkor igaz vagy téves ítéletet, illetőleg ítéletkapcsolatot kapunk.

8. Tehát a fenti két paradoxon-típus csak akkor adhat föl egyáltalán logikai problémát, és lehet esetleg egy új, nem-aristotelesi logika kiindulópontja, ha ilyen, konkrét tartalommal terhelhető üres-helynek nézzük az önmagára visszatérő gondolkodásfolyamatot. De akkor kitűnik, hogy amennyiben itt egyáltalán fölmerülnek logikai problémák, azok az aristotelesi logika határain belül maradnak.

A *Hazug-típusú alakzatok* csakugyan tartalmaznak egy

logikai problémát. Még pedig egy úgynevezett osztály-problémát. Itt ugyanis arról van szó, hogy ebbe az ítélet-osztályba : minden állításom téves, beletartozik-e maga ez az állítás? Hasonlóképen ebbe a fogalom-osztályba : minden nem-elektromos dolog fogalma benne van-e ez a fogalom? Idetartozik a *Russel-féle halmazelméleti paradoxon*, mely történetileg is, módszerileg is nagy jelentőséghez jutott. Értelme a következő : Egy adott halmaz (Cantor meghatározása szerint a halmaz a szemlélet vagy gondolkodás bizonyos jól megkülönböztethető tárgyainak, a halmaz elemeinek összefoglaltsága) vagy tartalmazza önmagát mint elemet vagy nem. Harmadik lehetőség ki van zárva — legalább úgy tetszik. Nevezzük már most normálhalmaznak azt, amely nem tartalmazza önmagát mint elemet (a legtöbb halmaz ilyen, pl. a természetes számok, a létező emberek halmaza). Legyen M az a halmaz, amelynek elemei az összes m normálhalmazok. Kérdés, maga az M normálhalmaz-e vagy se. Tegyük föl először, hogy nem normálhalmaz. Ez esetben tartalmazza önmagát mint elemet és ellentétben van a definíciójával, mert hisz csak normálhalmazokat szabad tartalmaznia. Akkor tehát normálhalmaz? Megint nem. Mert ez azt jelentené, hogy ama halmazok osztályába tartozik, amelyek nem tartalmazzák önmagukat mint elemet. De minthogy M éppen ezeknek az összes halmazoknak halmaza, önmagát is kell tartalmaznia. Íme, az önmagukat nem tartalmazó halmazok halmaza logikai ellenmondásra visz. S ez egyúttal arra vall, hogy a halmazelméletnek már alapjaiban kell valami hibának lenni. Innen is indult ki a halmazelmélet nagy válsága.¹

Ezek mind (amint a példák is mutatják) elme-alkotások, *konstrukciók*, melyekben a definíció maga alkotja meg a kérdéses osztály elemeit és vonja meg határait. Ezért a tárgy- és tartomány-kijelölő konstruáló eljárás kérdése, bele akarja-e venni az osztályba az osztály-alkotó aktust, illetőleg a definíciót magát is. És megint más kérdés, hogy ha ezt megteszi, nem kerül-e összeütközésbe az axiómákkal, tehát

¹ Fraenkel : *Einleitung in die Mengenlehre*. p. 211. és 219.

a logikum területén az ellenmondás elvével? Nem is akadt a gondolkodók között, aki nevezetesen a napjainkban annyit tárgyalt Russel-féle paradoxon megoldását nem ebben az irányban kereste volna. Bolzano, aki elsőnek vette észre ezeket a paradoxonokat, elsőnek különböztetett extra- és introspektív tételeket (melyeknek sajátmaguk a tárgyai); utána Russel predikatív és nem-predikatív fogalom-alkotásról beszél és megállapítja, hogy a halmaz definíciójában az utóbbinak, a sajátmagát-állításnak nincs helye. Vagyis ezek a teoretikusok megállapítják, hogy az önmagát tárgyazó gondolkodás nem mindig logikai művelet; megint igaza lett Aristotelesnek: minden beszéd jelentő, de nem minden beszéd állító, hanem csak az, mely igazat vagy tévest állít. A halmazelméleti alap-paradoxon föloldását épp abban látják, hogy az ellenmondások olyan definícióból jönnek, mely nem ad logikai alakzatot; tehát meg kell szorítani a Cantor-féle definícióit. Így Suták, és eredeti módon Brandenstein.¹ Vagyis mind elismeri az ellenmondás elvének egyetemes uralmát, föltétlen ellenőrző és irányító jellegét; tehát eszükbe se jut a fordított utat járni, melyen elindult Heiss, Kröner, Burkamp, akik először logikaiaknak minősítik a paradoxonszülő halmazelméleti és hasonló alakulatokat, és azután fölállítják a tételt: a logikának van olyan területe, mely nem áll az aristotelesi logika uralma alatt.

Más jellegű a *Cogito, ergo sum*-féle típus. Heiss helyesen állapítja meg, hogy a bölcelet módszer-keresése, mert bölceletről van szó, nem állhat meg éppen e módszer előtt, hanem köteles előbb-utóbb erre is kiterjeszteni módszerei következményeit. S lehet ezt a bölceleti módszerei önvizsgálatot formailag úgy jellemezni, amint ő teszi: A kiindulás egy ellenmondás, illetőleg egy ellenmondásos terület (Descartes-nál az egyetemes kételkedés); útja az önmagáravonatkozás, az önmagát is átfogó tételezés; eredménye esetleg egy antinómia és mindig egy tautológia.² Ez az utóbbi azonban nem

¹ Suták J.: *A halmazelméletben föllépő logikai problémák.* 1911.
Brandenstein B.: *A végtelen halmazok problémájáról.* 1936.

² Heiss: *Logik des Widerspruchs.* p. 20. ss.

okvetlenül üres szalmacséplés, mint Heiss föltünteti. A tautológia nem mindig echolalia; minden azon fordul, hogy mi az, amit elménk öntételezéssel megállapít.

De határozottan téved Heiss, mikor azt állítja, hogy a böcselkedés mindig és szükségképen ilyen önmagába visszatérő kör. Ő Descartes-on kívül elemzi még Kant transzcendentális és Husserl fenomenológiai módszerét. Ezek mindenesetre egyeznek abban, hogy mint Descartes Cogito-ja, kételkedésből indulnak ki. Kant gyökeresen kételkedik a racionalizmus metafizikájában, Husserl a pszichologista logikában; mindkettő nyilván teljes joggal. Megegyeznek abban is, hogy vizsgálatuk végelemzésben természetszerűen az elme bölcselőképességének vizsgálatába torkollik. De sem Kant, sem Husserl a böcselkedés archimedesi pontját nem keresi valami Cogito-ban, azaz egy tételezésben, melynek tárgya maga az az elmélés (gondolkodás), melynek teljesítőképesége van kérdésbe téve. Inkább rokon Descartes módszerével az axiológia eljárása, mely az értékbirodalomban keresi az érvényesség kritériumát, és mivel a tétel, mely ezt kimondja. szintén odatartozik ennek az értékbirodalomnak egyik tartományába, kérdésbe jön mint önmagának kritériuma.¹

De éppen ezen a ponton föltetszik Heissnek második és súlyosabb tévedése. T. i. ezek a bölcséletmódszeri vizsgálatok és tételezéseik, s ennél fogva antinomiáik is, *nem logikaiak*. Jelentkeznek persze itt olyan tételezések is, mint «kételkedem abban, hogy kételkedem», «érvényes elv az érvényességi kritériumot kimondó elv maga is», melyek a ψευδόμενος típusába tartoznak és annak logikai problematikáját hordozzák. De maga az eljárás és föladatkitűzés, az elme bölcselő teljesítőképességének vizsgálata már nem logikai kérdés, nem a gondolatvilág alkatának vizsgálata, hanem a valóságmegismerés föltételeivel és kritériumaival foglalkozó ismeretelmélet kérdése.

A logikai struktúra látszatát és a továbbiakban az ellen-

¹ Hofmann: *Die Antinomie im Problem der Gültigkeit*. Eine kritische Voruntersuchung zur Erkenntnistheorie. 1921. p. főként p. 67. s.

mondás elvét megkerülő új logika követelését itt is csak úgy lehet fönntartani, hogy egy merő *üres gondolkodási hüvelyt* absztrahálunk s hozzá még olyant, mely gondolatjárásnak, gondolkodási útnak pályáját rajzolja meg, tehát már alapjában sem a logikába tartozó tényből indul ki.

A böselkedés legmélyére ereszkedő módszerei elméletek mindenestre antinomiákat hoznak fölszínre, nemcsak ismeretelméleteket, hanem metafizikaiakat is, és minden új böselkedés szükségkép ezekbe köti bele további kutatásainak láncait. Ezt világosan meglátta már és rendszeresen gyakorolta aporetikájában Aristoteles; átfogó arányokba tágította Hegel dialektikája. De a problémák folyton új fölvételének, a böselő munka folyton új nekikezdésének rugója éppen az a tény, hogy *az elme nem nyugszik bele az antinomizmusba*; nem tud beletörödni abba, hogy az ellentét ellenmondássá kiélezve végső felelet legyen. Azért kutat tovább, mert meg van győződve, hogy az ellenmondás nem lehet a végső szó; hiszen az minden gondolkodás megcsúfolása volna. Éppen ez a meggyőződés folyton fölserkenti arra, hogy keresse az antinomia föloldását, vagy az egyik pólus igazolásával, vagy a kontrér ellentétnek szubkontrér ellentétté való letompításában (pl. az akarat szabadságának, illetőleg determináltságának antinomiáját azzal, hogy: bizonyos esetekben és határok közt szabad, bizonyos határok között nem); vagy azt igyekszik megmutatni, hogy a kérdés-föltevésben van ellenmondás. Az ellenmondás elvének megtagadása, vagyis az aristotelesi logika egyeduralmi jogosultságának elvetése nemcsak a tudományos gondolatnak, az igazságszolgálatnak volna halála, hanem a tudományos kutatásnak is.

S ha már ennek a ténynek színe előtt csak tájékozatlanság beszélhet az aristotelesi, illetőleg a hagyományos logika meddőségéről, csak a helyzetnek teljes félreismerése keresheti a logika igazsági kritériumát az új ismeretekre vezető termékenységben.¹ Láttuk, a renaissance-böselők és Descartes

¹ Még napjainkban is jelennek meg ilyen munkák: J. Picard: *Essai sur la Logique de l'invention dans les sciences* 1928.

óta sokan azt várták a logikától, hogy *ars inveniendi* legyen. Ramon Lul (†1315) hazajáró lelke még a fiatal Leibnizet is megkísértette, és *Ars magna* címén amolyan egyetemes föltalálógép szerkesztésére csábította. Aki fáradságot vesz és belemerül egyfelől a logikának, másfelől a föltalálásnak problematikájába, föltétlenül aláírja Blumstead megállapítását : A készülő tudományban, a tudományos fölfedezés munkájában «any sort of logic, or the lack of logic (erre is a tudománynak majd minden lapja szolgál példákkal!) is permissible».¹

A logikában a tételezés és igazolás próbaköve az *ellenmondás elve*. Ez megmondja egy-egy fölmerülő gondolatról, hogy elemei, ha kontradiktórius ítéletekre vezetnek, összeférhetetlenek, a vélt új gondolat értelmetlenség. De arra nem ad útmutatást, milyen gondolatelemek összeférhetőek, és főként nem mondja meg, honnan lehet ilyeneket venni. Az eredeti gondolat, kivált a zseniális gondolat más hazából jön ; nem a logika hűvös tájairól.² Persze bizonyos technikai fogásokat el lehet lesni a tudományok történetéből és a tudósok működéséből. Egy közülük : Lássuk, hogy alakulna a gondolatrendszer, ha megfordítanók és tagadnók az eddigi állító tételeket (a talmudista rabulisták «tommer verkehr»-je). Ez azonban nem logika, hanem igenis technika, és pedig a veszedelmesebb fajtából való. A géniusz nem szorul rá ; a kontárt patronokkal dolgozó skematizálóvá teszi ; akik pedig a semleges zónán vannak, azokat folyton a vélt lángelme vagy az igazi kontár pólusa felé tereli.

SCHÜTZ ANTAL.

¹ Ap. J. Maritain : *Quatre Essais sur l'Esprit dans sa condition charnelle* 1939. p. 211.

² Cf. R. Müller-Freienfels : *Psychologie der Wissenschaft*. 1936. p. 178. ss.

IRODALOM.

Petőfi — tót szemmel.

Vájlok Sándor: *Petőfi a tótoknál*. Egy század a magyar-tót viszonyból. (Budapest, 1940. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda.)

Hogyan ítélte meg Petőfit a XIX. század folyamán a tót kritika és közvélemény? Ezt a kevés figyelemre méltatott érdekes kérdést fejtegeti Vájlok Sándornak a Pázmány-egyetem bölcsészeti karán kitüntetett és kiadásra érdemesnek ítélt tanulmánya. S minthogy Petőfinek tót részről történt fogadtatását a multban többnyire erősen hullámzó politikai okok és szempontok befolyásolták, a tanulmány a mult század magyar-tót viszonyát is megvilágítja.

Az efféle, politikával kapcsolatos irodalmi kérdés megoldásának a legnagyobb nehézsége a tárgyilagosság. A tót írók közül csak kevesen törekedtek erre, s e kevesek nyugodtabb és szelídebb megállapításait is sokszor túlharsogta a hangosabbak indulatosága és rosszhiszeműsége. Szerzőnk — a magyar és tót nyelv tudós fiatal tanára — tárgyilagosságáról Bevezetése szerint úgy óhajt meggyőzni bennünket (s valószínűleg a túloldalt is), hogy a tót írók nézeteivel és megállapításaival nem száll vitába, akár kellemesek legyenek azok ránk nézve, akár igazságtalanok, hanem egyszerűen ismerteti a különböző irányokat és azok megnyilatkozásait. «Ez a tárgyilagos kívülállás — véli Vájlok Sándor — módot ad arra, hogy Petőfi fogadtatása a tótok között részrehajlás nélkül kerüljön az olvasó elé.» Ez az álláspont azonban nem egészen kifogástalan. Hiszen az ismertetéssel párosuló, érveken alapuló vita vagy cáfolat is részrehajlatlan képet adhat a tárgyról. A mellett a tanulmány esetleg a Petőfi-irodalomban járatlan olvasó kezébe is kerülhet, aki nem ellenőrizheti a tót írók több ténybeli ferdtetését. Így hű képet kaphat ugyan némely gyűlölködő irkafirkáról, de nem bírálhatja el adataik hitelét és ítéleteik értékét.

Sietek megjegyezni, hogy a tanulmány jobb, mint Bevezetése. Vagyis: nem köti magát kitűzött elvéhez. Ellenkezőleg: nem állja meg, hogy többször is rá ne mutasson egyes tót írók Petőfibre szórt vádjainak politikai gyűlölködésből fakadó forrására, és ki ne igazítsa tévedéseiket. Helyesen hangoztatja például, hogy Petrovics István nem volt tiszta tót eredetű ember: a Petrovics család tót jellege —

«amennyiben az volt» — csak a nemessé-emelkedés idejéig (1667) lehetett meg. Ekkor tót környezetét elhagyta s magyar falvakban (Kajal, Vájvece, Tornóc) élve házasságok révén hamarosan megmagyarosodott. «A költő családjának őse : Petrovics György, már magyar volt, a család tehát félszázaddal Petőfi születése előtt magyarnak számított». A tót írók azt is szerették emlegetni, hogy Petrovics István «fajtájához való ragaszkodásból» küldte fiát, ha csak tehetné. tót környezetű iskolákba, tehát voltaképpen jó tótnak akarta nevelni, azonban iskoláink «magyarosító» szelleme tette «renegáttá». Vájlok Sándor azzal a helytálló érveléssel dönti meg ezt az állítást, hogy az öreg Petrovics nem fajához, hanem felekezetéhez ragaszkodott, mikor tót környezetű evangélikus iskolákba küldte fiát. S valóban, aki visszaemlékezik a múlt századi iskoláztatásra, — mint ezt Melich János már korábban hangsúlyozta — tapasztalatból tudja, hogy a nép fiainak papjaik ajánlották a maguk felekezeti gimnáziumait. Így mentek pl. az alsóbácskai kálvinista gyerekek a közelfekvő újvidéki r. k. gimnázium helyett a távolabbi halasi ref. gimnáziumba, a római katolikusok Újvidékre vagy Kalocsára, az evangélikusok Szarvasra s ezért adta Petrovics István is fiát a kecskeméti evang. elemi iskolába, majd a sárszentlőrinci, pesti, selmeci, aszódi evang. gimnáziumokba. Sok ilyen körmönfontan kieszelt elmélet akad a tót íróknak Petőfivel kapcsolatos írásaiban. Bujnák pozsonyi egyetemi tanár pl. már annyira ment, hogy előadásában a költő pusztai, síkság- és alföldszeretetét, sőt szabadságszeretetét is tót örökségnek tartotta. (Jó, hogy szerelmét is nem foglalta le tót vonásnak.) «Lélektanilag könnyen érthető ez, — úgymond Bujnák — a lélek ugyanis mindig azt keresi és szereti, ami nincs meg benne. A hegyhez kötött tót lélek az Alföld, a síkság után vágyódik, a hegyek ellentétei után». «E szerint — jegyzi meg erre Vájlok — Hviezdosláv magyar költő lenne, mert a hegyeket szerette s ellenszenvet érzett az alföld iránt». Ismétlem : sok ily oktalán, mesterkéltnél megállapítás tarkítja tót íróink fejtegetéseit, s e tény joggal bosszantja a magyar olvasót. Mint ahogy az előbbi példában Petőfi alföldszeretetét nem a lehető legtermészetesebb módon : szülőföldszeretetéből és gyermekkori emlékeiből származtatják, akként magyarságát is némelyek nem az apja akaratának és Félegyházának, hanem iskoláink «magyarosító» törekvéseinek tulajdonítják.

S itt érkeztünk el Vájlok tanulmányának alap gondolatához : a tót írók nemzeti művelődési és költészeti megújulásunk korától kezdve mindinkább elfordulnak tőlünk, mert féltették fejlettebb kultúránk miatt nemzetiségüket. Ez az ellenszenv lassanként politikai gyűlöletté erősödött. De az írók egy része még a magyarságnál is

jobban gyűlölte Petőfit. Még pedig két okból. Elsősorban azért, mert a költő már diákkorában «fitymálta, lenézte» a tótságot, letagadta szülőhelyét, nehogy valaki tót származásúnak vélje, a tótságot szolgálalkú népként említi, a 48-as tót felkeléskor írja meg *Élet vagy halál* című versét, melyben a magyarság ellenségeit, köztük a tótokat is, undok hollóknak stb. nevezi. Mindez azt bizonyította a tótok szemében, hogy a «tótanya-szülte költő teljesen elfajzott renegát». A másik ok még fontosabb: Petőfit nemcsak elfajzottinak, hanem ellenségnek is tekintették, mert úgy érezték, hogy egész költészetével a magyarság szeretetére csábít, s így a tótok megmagyarosodásának egyengeti útját. A legnyomatékosabban a Petőfi-századforduló alkalmával szólal meg ez a gondolat, természetesen többnyire csehszlovák lapokban. Az egyikben pl. ilyen sorokat olvashatunk: a tót iskolában is meg kell emlékezni róla és figyelmeztetni kell az ifjúságot elfajzására. . . Elfajzott s a szlovák név és faj janiésárja lett. . . Intő például szolgáljon ez a kis tót gyermekeknek. . .

Vájlok tanulmányából úgy látszik, hogy a tót Petőfi-kérdés azért oly bonyolult, mert a művelt tótság maga sínes tisztában, milyen álláspontot foglaljon el a költővel szemben. Íróik egyszer azt magyarázzák neki, hogy a költő művei is bizonyítják tót származását, tehát büszkének kell rá lennie. Máskor azt, hogy őrizkedni kell tőle, mert veszedelmes az olvasása. Közben a század folyamán 35 fordító dolgozik azon, hogy a költő összes művei mennél jobb fordításban jelenjenek meg. Szeretik is, gyűlölik is, s, ami a fő, — bár ezt nem mondják — irigylik tőlünk. Elismerik, hogy a legnagyobb magyar lírikus, de megjegyzik, hogy ők adták nekünk. (Bizonyára nem szívesen.) Bujnák azt mondja, hogy tót anyja dudolta az első dalokat a költő fülébe bölesője felett, a János vitéz meséiben tót motívumok is vannak, mindazonáltal a legellenszenvesebben tárgyalja a költőt. «Petőfi nem megnyerő, — írja — hanem visszataszító egyéniség a tót ember előtt». Kijátssza vele szemben Aranyt, akit «a tót írók megszerettek lelki mélysége, szerénysége és meditatív lelki alkata miatt; becsülték benne a fajmagyart, aki — talán furesán hangzik — sokkal közelebb van a tót lelkiséghez, mint a kirobbanó Petőfi». Bujnák ellentmondásokban gazdag megjegyzéseire egyébként ez a mondata teszi fel a koronát: «Petőfi népdalai csak a tót népköltészet révén érthetők meg, mert bennük a tót népi éneklés csúcsosodik ki».

El kell azonban ismernünk, hogy tárgyilagosabb bírálói is voltak a költőnek. Az igazi tót írók (Bujnák csehszlovák volt), pl. Kréméry igen szépen méltatja a költő tiszta magyarságát s egész költészetét feltűnő művészi érzékkel jellemzi. Rajta kívül kitűnő fordításaival

talán csak Hviezdoslav tett többet Petőfi népszerűsítése érdekében. Őt különben a Kisfaludy- és Petőfi-Társaság annakidején méltán tüntette ki levelező tagsággal.

Amilyen kalandos, változatos, jóban-rosszban részes útja volt nálunk a költőnek életében, — halála után olyan jobbra-balra kanyarodó sorsa volt a tótságnál. Eleinte az első életrajzi adatok és fordítások után a közvélemény szerető rokonérzéssel fordult felé s nem törődve az írók haragjával, mindjobban lelkesedett érte. A költő halála 50 éves fordulóján e lelkesedés már oly magasra csapott, hogy Petőfi «szellemi kapocs» lett «a közös haza» két nemzete között. A világháború után megfordult a helyzet. «Az írók komoly csoportja megadta neki a lángésznek járó tiszteletet: «csodálta és olvasta». A közvélemény azonban elfordult a költőtől, a születési századforduló alkalmával egyetlen tót lap sem foglalkozott vele méltóképpen, ellenben rosszindulatú megjegyzésekkel kísérték a magyarság ünneplését. A közvélemény így ellensége lett s akkor, mikor az igazi írók meghajoltak művészeté és magyarsága előtt, a fiatal nemzedék, lendületétől hajtva, gyűlölte és elhárította magától. E «lendületnek» természetesen — mint tanulmányunk szerzője is megjegyzi — a csehszlovák politika volt a kormányosa. S ebben az az érdekes, hogy amíg a csehszlovákok csupán csehek voltak, — a világháború előtt — oly nagy volt nálunk a Petőfi-kultusz, hogy világirodalmi viszonylatban is egyedülálló rajongói és barátai voltak a magyar költőnek.

Művét a szerző olyan értelmű megjegyzéssel végzi, hogy a tót Petőfi-kérdés ma sem jutott nyugvópontra, mert a költővel szemben az állásfoglalást a mindenkori politika határozza meg.

Rövidre fogva hézagos kivonatát adtam ezzel Vájlok Sándor értekezésének. Érdeme az, hogy töretlen úton jár, behatóan tájékoztat tárgyáról, lelkiismeretes anyaggyűjtése által hű és szemléletes képet rajzol a tótság ingadozó állásfoglalásáról s így a költőnek egyszer emelkedő, máskor hanyatló népszerűségéről, vagy talán inkább népszerűtlenségéről. Igazi közvélemény nem is alakulhat ki ott addig, amíg kicsinyes, hiú, sérelni és politikai szempontok zavarják a magasabb, művészi szellemű irodalmi bírálatot. Vajjon eljut-e e színvonalig a tót közvélemény az alatt a kilenc év alatt, mely a nagy költő halálának százados fordulójától elváltaszt bennünket? Vájlok korrajzát olvasva erre nem sok reményünk lehet. Ismeretünket és tapasztalatainkat azonban ez a tanulmány gazdagította s ezért a magyar Petőfi-irodalom határozott nyereségének tekinthető.

Keményfy János.

Juhász Gyula versei.

Juhász Gyula összes versei. 1905—1929. Sik Sándor előszavával. Sajtó alá rendezte Paku Imre. Szeged. Szukits-kiadás. 1940.

Régóta várt könyv ez, mégis meglepetés. A költőt nem sokat zaklatják a kiadók, a Juhász Gyulákat még kevésbé. Adyék társaságában mindig a sor szélén ült s az új líra fogalmazásában ő a legkevésbé úttörő. Talán a legnagyobb tallózó tehetségünk e korban, aki itthoni és egyetemes emberi magányában, csendes, de bensőre örök nyugtalanságú életen át néhány szép hangot váltogat. Már pályája elején a lassú elvérzést ábrázolja s a lemondás fájdalmának édességét hirdeti. Sokban Reviczky örököse, de szívósabb nála. Tovább bírja az életet és — csodák-csodája — az élet is tovább bírja őt. Élete folytonos sajtó, búcsúzkodás. Boldogtalan volt? Bizonyára ő ijed meg leginkább, ha sorsa másként alakul, ha nélkülözhetetlen terhe, a bánat, cserbenhagyja. Egyénisége, minden rejtélye, komplikációja ellenére annyira határozott, hogy nem is képzelhetjük el másnak. Többnek sem. Képzőművészeti műveltsége, essayírói tehetsége is lényegében csak lírájának szolgálatában állott. Minden más műfajra alkalmatlan volt ez a tépett lélek, a líra volt végső menedéke. Itt szabadon hangolhatta magához a benyomásokat, itt folyvást maga lehetett a hős, aki gyermeki önzéssel, felséges kényességgel válogatja ki a világ szépségeiből, ami neki való, hogy mélabújának selyemfátyolával takarja. Egyik gyönyörű versében híven kifejezte ezt a felsőrendű hamisítást:

... minden táj halott, hasonló és hibás,
Ha vérzön égető lelkünk mélyébe nézünk,
Mely vak örvényeit kitarja szüntelen
S melytől, ha ránkmered, nincsen menekülésünk
Sem tűnő tájakon, sem tündöklő egen.

Hellasz, Itália legkedvesebb tanyája szelidebb égövekre vágyó lelkének; hazai zarándoklásai után is a Tisza méla táján köt ki. A kolostornak középkori hangulata vonzza, az élet kínját magával cipelő, művészi szépségekben kárpótlást kereső szerzetes alakja. De a sokféle benyomás nagyon is egy-húros hangszeren csendül. A költő hajszolja az alaphangulatot s műve közepes versekben forgácsolódik szét. Azonban mindegyikben, a leggyengébben is van egy-két kivételes szó, mely drágakóként csillan. Egyetlen rossz verset sem olvastunk tőle, csak sok töredék-variánst, s néhány remeket, az új magyar líra legjavából.

Formája változatosabb, mint első pillantásra látszik. A jámbus uralma természetesen túlnyomó. Minden mozdulatában érezni a magához, tépettségéhez hangszerelésnek szellemét, ötvösmesteri becsvágy és el-ellankadás végleteit. Kedvence a szonett: többet írt száznál, némelyiket a legnehezebb rímkötéssel. Mintha az anyyira bonyolult formával is csak még jobban kordában akarta volna tartani széthulló életét. De ezt is gyakran lazítja, ha másként nem. rímeivel. Új költészetünkben neki vannak a legfáradtabb asszonáncái. Viszont sorvégei nem egyszer Arany művészetével vetekednek. Egy alól nem ismert kivételt: a versnek zeneinek kellett lennie. Verlaine tanítását e tekintetben ő juttatja diadalra nálunk. Verselése csak ott meddő, ahol a téma is természete ellen való. Így egyik anakreoni verse talán a legálmosabb ritmusú; hiába, e szivárványkedélyű görögöt nem ő van hivatva újraalkotni.

Lágyságában, megfutamodásában is elszánt, törhetetlen lélek. Nem tudta elfogadni az életet, tanári pályáján bizonyára sok seb érte, becsületes, de nyers emberek részéről: menekül a valóságból, az álmokhoz. De nem haraggal: ez a kivételes egyéniségek sajátsága. Pályája a tehetség elpusztíthatatlanságát igazolja.

Eredeti költő, kinél a sokféle hatás csak az eszköz, az anyag szerepét kapja. Mennyire egyénien tudott magáévá tenni művészi elveket, *Gyászpompa* c. verséből látni. Ez a pompás költemény, ha nem csalódnunk, a Baudelaire-i versépítésnek egyik magyar remeke.

Megható könyv, az utolsó lapig. Látszik, mekkora sziszifuszi munka volt az oldott kévéhez hasonlatos költői anyagot összeszedni. Hiszen Juhász Gyulának egyik-másik kötete holmi kéziratban maradt múnél is jobban kikopott a forgalomból. Némely prozódiai javítást könnyen végezhetni majd a második kiadásban, bár valószínű az is, hogy egyes zökkenők művészileg szándékoltak. Páku Imrét, a tehetséges fiatal szegedi irodalomtörténészt elismerés illeti lelkes buzgalmaért, mellyel Juhász Gyulát szolgálja. S köszönet Szukits Zoltánnak, hogy napjainkban ilyen szép munkára alkalmat adott.

Sik Sándor nagy megértéssel foglalja egybe Juhász Gyula költészetének lényegét. Jellemzően emeli ki kora divatjai, az impreszszionizmus, a parnassien hatás sablonjaiból, hogy eredetiségére, egyetemes emberien magyar egyéniségére rávilágítson. E magvas előszó a költőt minden rangú olvasójához közelebb hozza.

Vajthó László.

A mai Amerika.

Dr. W. Halász Rózsai: *A mai Amerika*. N 8-r. 130 l. Franklin-Társulat (h. és é. n. — Budapest, 1940.)

Az «új világ»-nak, a mai Amerikának rohanó életébe és lárnás világába vezet bennünket dr. W. Halász Rózsai könyve. De ha csak ez lett volna a célja, meglehetősen kitaposott úton járna, s munkája kevésbé lenne érdekes. Ő azonban saját vallomása szerint is nem akart versenyre kelni az Amerikát járt hivatásos íróknak az írásai-
val, hanem csak papírra akarta vetni megfigyeléseit, apró dolgokról, amiket «asszonyszemmel» meglátott és érdemesnek tartott a föl-
jegyzésre. Ilyen apróságok meglátásában a nők szeme általában
élesebb s megfigyelése fegyelmezettebb, mint a férfi utazóké. Ez nem
azt jelenti, hogy csak apró-cseprő kuriózumokat látott meg szerzőnk
s csak ilyenekről ír, hanem azt, hogy jellemző, könnyen elképzeltető
apróságokban is éreztetni képes a mi világunk és az ottani világ
közt a különbséget. Jószemű, művelt utazó, aki tisztában van az
amerikai élet szédítő arányaival és nagyvonalú, gigantikus ívelésé-
vel, de ezen nem ámuldozik lépten-nyomon: meglátja és megéri
a történelem és a politika tanulságait s az életet mozgató törekvése-
ket és eszméket is, de mindenek fölött egész lelkével dicséri és szereti
az utazás örömeit s rokonszenves szerénységgel könyvének céljáról
is csak ennyit mond: «Asszonyszemmel néztem, magyar lélekkel
figyeltem s ily érzelmekkel irtam soraimat».

Amerikai utazásai alatt szerzett tapasztalatait és kedves élmé-
nyeit írja le tehát. — vagy, a valóságnak megfelelően és — stilszerű
modernséggel szólva: «kopogja le» írógépén a könyv szerzője. Két
ízben is járt Amerikában. Először 1928-ban volt kinn Kossuth Lajos
newyorki szobrának leleplezése alkalmából. Akkor azonban csak
éppen New Yorkot és a közeli városokat láthatta s ezt is csak felü-
letesen, mert egy 500 főnyi társas-utazás keretében tette meg az utat.
De a felületesen megismert új világnak nyugtalanító érdekessége
nem hagyta nyugodni s 1939 tavaszán ismét kiutazott s csaknem
félétven át New Yorkból San Franciscóba s innen Kanadán keresztül
vissza New Yorkba kétszer is keresztül utazta az Atlanti- és Csendes-
óceán közt Amerikát, amely út pedig a rövidebb első vonalon is mint-
egy 20,000 kilométer. S nemcsak a rendkívül érdekes és tanulságos
utat írja le, hanem érdekesen írja le azt az életet is, amely a rend-
kívüli távolságot befutó transcontinentalis vonaton folyik. Termé-
szetesen mohó érdeklődéssel nézi a száguldo expressz ablaka előtt
elcikázó tájakat is. Tündöklelesen szépnek írja le a Grand Cañont,

ahol a vonat egész napot várakozik, hogy az utasok alaposabban megtekinthessék a páratlanul érdekes vidéket. Californiának a vakító napsütésben csillogó, színpompás tájai következnek ezután, majd Los Angeles, Hollywood érdekes világa, a Yosemite Valley csodálatos növényekben, többezer éves fában gazdag völgye, aztán San Francisco. Tulajdonképpen célja a szerzőnek az itteni világkiállítás megtekintése volt. Innen visszatérőben Kanadába vitte útja, az angol birodalom legnagyobb, leggazdagabb és legelőkelőbb dominiunumba, a mai háborús világban Anglia fegyver- és élelmiszer-kamarájába, kimeríthetetlen kincseivel egyszersmind a jövő igazi világába, az USA kifogyhatatlan nyersanyag-raktárába. Gyorsan vonul el ez útján előttünk Vancouver, a Jasper-Park, Toronto, a Niagara víz-esése, Montreal («memyei szépséggel» fekszik a Mount Royal-hegy lábánál, amelyről nevét is kapta), majd Quebec, Amerika legrégebb és legérdekesebb városa. Az utazás befejezése után New Yorkban tölt hosszabb időt, beszámol az ottani világkiállításról s *Newyorki mozaikok* címmel érdekes, jellemző s az életnek csaknem minden körére kiterjedő adatokat és képeket nyújt a világ legnagyobb városának életéből. Ebben a nagyvárosban látja korunk legjellemzőbb vonásának mintegy csúcsértékű kiteljesedését: «A mai kort a gyorsaság és ennek külső jelei dominálják, örökös telefoncsilingelés, autóröbögés, repülőgépterregés, villamoscsengetés, fülsiketítő láрма, zaj, kiabálás, izgalom és idegesség. A mai ember tele van rohanással, minél nagyobb a város, annál fokozottabb és hatványozottabb mindez. New Yorkban ez már gigászi arányokat ölt».

Befejezésül az amerikai szellemi életről, a tudomány, irodalom és művészetek ottani állapotáról szól. Különös figyelemre méltatja a magyar vonatkozású vagy magyaroktól származó művészeti emlékeket. Megtudjuk pl., hogy Clevelandban Petőfinek is van szobra. Megható hallanunk az amerikai magyarokról, hogy «boldogok, ha csak beszélhetnek is az ő őshazájukról. Lelkükben kitörölhetetlenül lobog a magyar haza iránt való szeretet, nem egyet közülük valóssággal emészt a honvágy, amit már csak a gyermekek és unokák tudnak leküzdeni».

Érdekes olvasnunk sok minden közt azt is, hogy «Amerikában nem egy olyan épület, várkastély, templom stb. van, amely azelőtt Európában volt, valahol Franciaországban, mondjuk a Loire partján. Európában ezek már csaknem teljesen rombadőltek, úgy szállították át szétbontva hajókon Amerikába és ott újra összerakták kövenként, úgy, amint álltak . . . Csak a mérhetetlen nagy amerikai gazdagság volt képes arra, hogy szétszedhessenek és újra összerakhassanak régi klastromokat, templomokat, kastélyokat . . . és úgy helyrehozhassák.

amint évszázadokkal azelőtt voltak. Csodálatos, hogy a modern amerikaiak legnagyobbjai mennyire tudnak lelkesedni a régi arisztokratikus emlékekért!»

Egészében úgy látja, hogy «Amerika a modern eszméknek és a realitásoknak a hazája. Előre vannak egy évtizeddel. A mennél jobban és gyorsabban való érvényesülés vágya hevíti az embereket, és minden tettek rugója és mozgatója a meggazdagodás, a mennél több anyagi jónak az összegyűjtése és bírlalása. Az emberek Amerikában nem is annyira dolgoznak, mint inkább robotolnak, törlik-zúzzák magukat. Az egész életük egy nagy küzdelem, irtózatossá teszi a legrettenetesebb forgatógok, az emberi elme és tudás legidegesebb versenyében».

Nem csoda, hogy ez után a megállapítás után az itthon szeretetével, az ezzel való meglegedettség forró vallomásával végződik a könyv, melynek megvan az az érdeme is, hogy az eddigi magyar nyelvű amerikai útleírások közül a legnagyobb területre visz el bennünket. Elődeinek bizonyára fogatékosabb volt a nyelvismerete s az anyagiak is alighanem szűkösebben álltak rendelkezésükre. Érdeme az ízléssel, szépen kiállított könyvnek kellemes, könnyen folyó előadásán kívül képeinek szépsége is. Ezeknek legnagyobb része a szerző felvétele.

k. l.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA EMLÉKEZETE.¹

(1823—1890.)

— Első közlemény. —

I.

Ifjúság.

Ez év februárjában ötven éve múlt annak, hogy a M. T. Akadémia oszlopcsarnokából temették Gróf Andrássy Gyulát. Az ötven év gyászos változások ideje volt. De a változások nem csökkentették a M. T. Akadémia kegyeletét, aminek jeléül feltüntetni kívánja Andrássy pályájának főbb mozzanatait a félszázados évfordulón.

Andrássy Gyula elindulását a közpályán Széchenyi István meleg érdeklődése kísérte. Széchenyi a magyar nemzet gyökeres átalakításának tervét az arisztokraták erkölcsi reformjára alapította. A nemzeti szellemben hasznos munkára szoktatott arisztokraták társadalmi és politikai hatásától nagy eredményeket várt az egész magyarság jövőjére nézve. Nem kíváncsiságból, hanem terveinek érdekében vizsgál-gatta az arisztokrata családok viselkedését. Éles szeme hamar felismerte az általa kedvelt és nagyra becsült Andrássy-család fiatal sarjában a rendkívüli tehetséget. 1844-ben, mikor Andrássy 21 éves lett, Széchenyi az ifjút atyai barátságába fogadta és politikai felfogásának már akkor nagy jelentőséget tulajdonított. Pedig épp 1844-ben Széchenyi lelkét elfogta a politikai elszigeteltség szomorú érzése. «Nincs tanítványom», — így kiáltott fel — «nincs egyetlen hívem, aki ragaszkodnék politikámhoz».²

¹ Felolvastatott a M. T. Akadémia összes ülésén. 1940. okt. 28.

² Viszota: *Gróf Széchenyi István Naplói*. VI. kötet. 30. lap (1844. február 22-i feljegyzés).

Nemsokára úgy érezte, hogy megértésre és rokonszenvre áhító lelke megtalálta Andrássyban a kiváló szellemű tanítványt, aki az ő politikájának hű munkatársa és annak-idején folytatója lesz. Ha Andrássy pályáját végigtekintjük, csodálnunk kell ebben a vonatkozásban is Széchenyi léleklátásának ösztönszerű biztosságát.

Azonban a negyvenes években Széchenyinek öröme kedvelt Andrássyjában nem volt mindig zavartalan. Tanítványának méltán hihette. Ha olvassuk Andrássy 1861-i beszédében ezt a mondatot: «Minden népnek meg van saját hivatása, melyet teljesítve az emberiség közjólétét mozdítja elő», — Széchenyire kell emlékeznünk, akinek történeti elméletében ez a gondolat kiváló helyet foglal el.¹

A gondolatok e találkozása aligha véletlen, mert amint Zemplén adminisztrátora jelentette 1847-ben: «Andrássy különösen tiszteli Széchenyit és őt mintául választotta».²

Igen hihető, hogy Andrássyra hatottak Széchenyi iratai. Még jobban hatott reá a reformátor tevékenysége a szellemi és anyagi kultúra terén. A Tisza-szabályozás munkájában segítőtársa lett Széchenyinek, aki még azon gondolkozott, hogy fiatal hívére bízza majd az egész munka vezetését. Mikor erre gondolt 1846 végén, Andrássyt majdnem oly feltétlen hívének képzelhette, mint aminő Kovács Lajos volt. Kovács épp ekkor fejtegette a *Jelenkorban*, hogy Széchenyi helyteleníti a politikában a rabszolgai aláztatosságot, csakúgy, mint a gyermekesen dacoló ellenzékiiséget. Kovács cikksorozata tetszett Andrássynak. Hiszen ő sem szerette a meddő ellenzéki politikát, sőt első politikai cikkében, az 1846-i *Pesti Hírlapban* szinte ismételve Széchenyi szavait, azt hirdette, hogy utilizálni kell a kormányt a haladás érdekében, amennyire lehet. Bár így mester és tanítvány közt az egyezés a főbb kérdésekben tökéletesnek mutatkozott, nagy volt a különbség köztük a politikai modor tekintetében.³ Andrássyról Kaiserfeld, a hírneves osztrák

¹ Andrássy Beszédei I., kiadta Lederer Béla, Budapest. 1891.. 134. l. Széchenyi történeti eszméire nézve I. tanulmányomat (*Tanulmányok*. Budapest, 1923., Franklin.).

² Takáts Sándor: Hangok a multból (Budapest É. n., 336. l.).

³ Viszota ill. h. 393.. 492. ll.

pártvezér, azt mondotta a kiegyezés idején : «Csupa melegség és nemes érzés ez a férfiú».¹ Fiatal korában nemes érzései a heves szenvedély erejével izgatták. Zemplén megyében megalakult a szegénylegények szövetkezete, mely néha nyers erővel is harcolt a konzervatívok ellen. Kazinczy Gábor volt a szövetkezet vezére és Andrássy az alvezére. Andrássy a *Pesti Hírlap*ban élesen támadta a konzervatívokat, szemükre hányva, hogy az ellenzék hivatását nem értik s annak erejét meg akarják törni.²

Széchenyi nem tartozott a konzervatív párthoz, de egyre jobban közeledett hozzá, mert arról volt meggyőződve, hogy a kormány, bár ügyetlen is olykor, a 40-es évek közepe óta alkotmányellenesnek már nem nevezhető. Ezért az utolsó rendi országgyűlésen a sérelmek békés elintézését a magyarság csodás erősödése feltételének hitte. És e csodának lehetővé tételét Andrássy Gyulától, a 24 éves zemplénmegyei követtől várta. Azt hitte róla, hogy ő talán az egyetlen társai közt, aki «a mi ügyünket magasabb szempontból tekinti». Andrássyn fordul meg az országgyűlés sikere, gondolta Széchenyi. De mi történt? Az igen fogas adminisztratori sérelem sima elintézését Andrássy a leghatározottabban ellenezte. Már 1846-ban megírta, hogy az adminisztrátorok tömeges kinevezése által a kormány rendeleti útra terelte azt, ami a törvényhozás elé tartozik. 1848. február 5-én azok ellen, akik a sérelem jelentőségét kicsinyelték, oly ingerülten beszélt, hogy «időnként a szó is elakadt torkán, mintha a sírás környékeznék». «Az alkotmányosság», — így kiáltott fel — «a magyarok istene!»

Széchenyi tehát csalódott, midőn Andrássytól közvetítő munkát várt. Fájdalommal látta, hogy az ő Andrássyja Kossuth elvtársai közt a legnehezebben hajlítható. Minő keserű tapasztalás! Széchenyinek sok sebtől vérző és már a sötétség felé hanyatló lelkéből ki-kiszakadt ekkor a «te is Brutus»-hoz hasonló mélyen tragikus felkiáltás. De nem kárhoztatta barátját. Fiatal még, mondogatta s látta, hogy nem

¹ Wertheimer : Andrássy életrajza (németül). I., 300. 1.

² Matolay Etele : *Emlékezés Andrássyról* (Zemplén, 1890. március). *Pesti Hírlap*, 1846. május. A szegénylegényekről Kempen egy jelentése még 1851-ben is megemlékszik. (Falk és Kecskeméthy elkobzott levelezése. 493. 1.)

idegen mintára szabott forradalmat, hanem liberalizmusa mellett is a hagyományokat s a nemzetiséget tisztelő átalakulást kíván. A népképviselői törvény tárgyalásakor Lord Russelre hivatkozott, aki azt írta, hogy «a szabadságnak nincs nagyobb ellensége, mint az általános választójog». A magyar viszonyok közt, gondolta Andrássy, ez a jog még a nemzetiségek miatt is aggodalmas. Heveskedett az $\frac{1}{4}$ telekhez kötött választói jog ellen s féltelekre kívánta emelni a censust, noha Deák is megelégedett az $\frac{1}{4}$ telekkel. Nem akarta a felfegyverzett ifjúságra bízni a rend fenntartását, mint Madarász kívánta, mert az ilyen rendőrség a forradalmi izgatók testőrsége lett volna».¹

A 48-as kormánynak Széchenyi minisztere, Andrássy főispánja lett. A minisztert az új alkotmányos világ csak rövid ideig vigasztalta, a szerb fölkelés kezdete óta egyre sötétebb látomások gyötörték; a zempléni főispán ellenben rózsaszínben látta a jövőt. 1848. szeptemberében útjaik hosszú időre szétváltak. Széchenyit Döblingbe vitték, Andrássy pedig a honvédtáborba vonult.

Andrássy rendkívül fel volt háborodva a szerbek és Jellačić mozgalmai miatt, le is akart menni augusztusban a délvidékre, hogy a szerbek ellen harcoljon: de lázas betegsége és Széchenyi intései otthon marasztották.² Mikor aztán Jellačić Buda felé vonult, Andrássy a pesti nemzetőrökkel együtt megjelent Móga táborában. Megjelent, mert nem akarta maga ellen kihívni azt a demokratikus vádat, hogy az ő ősei kardját is rozsdá marja. Az arisztokraták becsületbeli kötelességének vélte fegyverrel is védeni az új alkotmányt a polgárok és volt jobbágyok társaságában. Személyes bátorságának nem egy jelét adta hékében is. Pozsonyban az országgyűlés idején egy katona majdnem keresztülszúrta,

¹ Vizsota: *Széchenyi Naplójának* VI. kötetében az Andrássyra vonatkozó feljegyzések. Lederer: *Andrássy Beszédei*, 80. l. Kónyi: *Visszaemlékezés Andrássy Gyulára*. Különnyomat a *Nemzetből*, 1890.. 1—11. l. Matolay Etele id. cikke és Hegedüs Loránt: *A két Andrássy és két Tisza*, Budapest, 1937.. 28. l. és kk.

² Károlyi Árpád: *Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. Budapest, 1921. I. 361. 377 ll.

mikor nagy merészséggel egy jurátusának elfogatását akarta megakadályozni. A katonai tudományok iránt is érdeklődött: És így természetes, hogy mint Móga mellé osztott «sebes lovas» hivatalosan megdicsért érdemeket szerzett a sukorói ütközetben. Nem csupán vitézségével érdemelte meg a dicséretet, hanem katonai éleslátása miatt is. Észrevette, hogy a magyar sereg szélső jobb szárnyát a körülkerítés veszedelme fenyegeti. E végzetes fordulat megelőzése végett Andrássy a centrumból egy úteget rendelt a veszélyeztetett szárnyra. A jól irányzott kartácslövések és két század Miklós-huszár rohama visszakergették a horvátokat.¹ A schwechati csatában nem nyílt alkalom ily szerencsés közbelépésre. Azonban mint őrnagy tartóztatta zászlóalját a futástól, ameddig csak lehetett s akkor is szigorú fegyellemmel, rendben vezette vissza katonáit.²

A tavaszi hadjáratban ott látjuk Andrássyt a diadalmas hadvezér mellett, mint szárnysegédet. Isaszegnél a halálos veszedelemmel nem törődő szárnysegéd oly parancsot adott át egy rossz helyre vezérelt huszárcsapatnak, mely azt megmentette a pusztulástól. Az április 14-i debreceni határozat nem zavarta harci kedvét. Mária Terézia hű generálisának utódját, a zempléni főispánt, aki a beiktató megyegyűlésen 1848. májusában azt mondotta, hogy hű szolgálja lesz a királynak, annyira felháborították a 48-as alkotmány ellen intézett alattomos és nyílt támadások, hogy Magyarország függetlenségének eszméjét Kossuth nevéhez kapcsolta. Buda vára ostromában is részt vett, ott egy fáradt osztrák golyó mellét érte. Elfogta a szabadságharc mómora; a külföld rokonszenve, a tavaszi hadjárat dicsősége a nemzeti nagyság képeivel izgatták képzeletét. A magyar nép — így szólt — «a legelső a világon, hazánk leend az első nemzet Európában».³

¹ A pozsonyi esetről Takáts Sándor id. h. Andrássy felfogását és viselkedését Sukorónál jellemzi a leírás, melyet maga szerkesztett az ütközetről. (Tört. Szemle, II., 1912.) Gróf Seherr-Thoss beszéli, hogy érdeklődött a katonai tudományok iránt. (*Erinnerungen aus meinem Leben*). Berlin, 1881, 85. l.

² Matolay Etele: Id. h.

³ Isaszegről I. Szóts Pál *Andrássy-adomák*, Budapest, 1896., 24. l. Buda ostromáról I. ifj. gróf Andrássy tanulmányát (*Külügy*)

Ily szép remények kápráztatták, midőn Budavára visszafoglalása idején Kossuth felszólította, hogy induljon Törökországba a debreceni kormány követének.

Hazafias lelkesedése és többször kimutatott bátorsága kirekesztik a lehetőségek sorából azt a feltevést, mintha a megbízatás vállalásával ürügyet keresett volna a harctér elhagyására. Diplomáciai hivatásának parancsszavát hallotta, midőn felszólították a konstantinápolyi követségre. Indulása előtt kinevezték ezredesnek; búcsúzni akart tábornokától, kérdezte tőle, hogy nem szolgálhatna-e neki valamivel Konstantinápolyban. Görgey gúnyosan válaszolta az új ezredesnek, hogy neki nincs keresnivalója a török fővárosban s egyáltalán nem érti, hogy miben segíthet nekünk a szultán udvara. Andrassy nagyérdemű életrajzírója, Görgey István értesítése alapján, megjegyzi, hogy Andrassy nem bírta elfelejteni a hadvezér gúnyos szavait és a budai jelenetre emlékezve, hidegen viselkedett Görgey iránt 1867 után. De az ilyen kicsinyesség nem férhetett Andrassy lelkéhez. Nagyon lehetséges, hogy az ifjú diplomata fellengző reményeit kissé lehűtötte Görgey gúnyos józansága. De Görgey vezéri tehetsége, zord erélye és hősiessége sokkal mélyebben hatottak Andrassyra, semhogy egy kis bántódás leszállíthatta volna tiszteletének hőfokát. Szerette Görgeyt a rajongásig a budai jelenet után is. Az orosz invázió sem ingathatta meg abban a hitében, hogy Görgey csodákat mívelhet. S mivel sokat várt tőle, végtelenül elkeserítette a világosi fegyverletétel híre. Gyáva árulónak nevezte ekkor a tábornokot s noha évek mulva belátta hirtelenkedő ítéletének helytelenségét, hihette talán, hogy a dicső harchoz a hadvezér méltóbb befejezést találhatott volna. Ez a felfogás érthetővé teszi későbbi hidegségét ifjúsága katonai ideálja iránt, a nélkül, hogy a sértett hiúság motívumaihoz kellene folyamodnunk.

Igazat kell adnunk Hegedüs Lorántnak abban, hogy

Szemle 1923—1924., 25. l. ; Andrassy elődjeiről és a főispáni beszédről I. Hegedüs Loránt id. m. 18. és 31. ll. Idézett szavaira és felfogására nézve I. Hajnal István : *A Kossuth-emigráció Törökországban*, 465 és 494. ll.

Andrássy első diplomáciai vállalatára még nem alkalmazhatjuk majdani sikereinek mértékét. 1849-ben még forradalmi diplomata volt. A lehetőségeket eseményeknek, a vágyakat tényeknek látta. De még így is jelét adta annak, hogy van érzéke a realitások iránt. Belgrádban, ahol Andrássy a szerbeket és horvátokat szerette volna az osztrák táborból a magyarok pártjára átvezetni, jól vette észre, hogy a szerb államférfiak közt aránylag véve Garasanintól várhat a magyarság a legtöbbet.¹

Konstantinápolyban az volt Andrássy főcélja, hogy az orosz-török háború felidézésével könnyítse a magyar honvédség feladatát. Ez a törekvés azonban nem sikerült, mert a töröknek állama gyöngesége miatt nem volt kedve oly harcba bocsátkozni, melyben akkor még nem számíthatott az angol és francia kormány segítségére. Andrássynak másik feladata az volt, hogy a Világos után Törökországba menekült magyarokat megóvja a kiszolgáltatásukat követelő osztrák kormány bosszújától. A szultán nagylelkűsége s különösen az angol követ, Lord Stratford de Redcliffe hatalmas pártfogása megmentették a magyar menekültek életét, de az ideiglenes internálság szomorúságát el kellett viselniök. Andrássy megnyerő egyénisége s szerencsés tapintata is elősegítették bizonyos mértékig a részleges siker kivívását. Volt e nehéz küzdelemnek egy epizódja, mely magyarázatra szorul. Andrássy 1849. szeptemberében azt hitte, hogy az emigránsok életüket csak úgy menthetik meg, ha felveszik a török vallást. Ezért a viddini menekültek lelkiismeretére bízta, hogy elszánják-e magukat erre a lépésre. De szavaiból kivehető, hogy szerette volna, ha a szultán kívánságát teljesítik, mert ezáltal nemcsak életüket mentik meg, hanem előidézhetnék a török-orosz háborút, mely oly melegen óhajtott célja volt az emigráns politikának. Nehéz szívvel, de a magyarság jövőjén érzett aggodalmában írta azt a levelet, melyre Kossuth feljegyezte, hogy a becsület vagy az élet dilemmája van abban felvetve.

¹ Thim József: *A magyarországi 1848—49-i szerb fölkelés története*. I., 387—391. II. és III., 701. l. Hajnal István id. könyvének adatai Garasaninról. Hegedüs id. könyve 38. l.

Andrássyt ez a kínos epizód s az a tudat, hogy «moha mindent próbál», a legfőbb politikai kérdésekben «semmit sem tehet». nagyon kedvetlenítették; csak kötelességérzetből maradt helyén, de midőn hallotta, hogy az internálandók sorába őt is felveszik, elutazott Párizsba 1849. novemberében, abban a hiszemben, hogy ott többet tehet a magyar ügyért. Az optimizmus, mely Világos előtt annyira hevítette, nagyon megcsappant, de hite nem tört meg, sőt Párisba indulása előtt a szeptemberben már sötét kétségektől gyötört Kossuthot ő vigasztalta azzal a bölcs kijelentéssel, hogy «Magyarhon veszte nincs, a magyar forradalom története biztos garanciája a jövőnek».¹

II.

Bujdosás.

Ez a dolgok lényegének átérzéséből meritett jóslat Andrássy lelkébe világít. A magyar szabadságharc történetének, vagyis a magyar ellenállás erélyének tanulságát a magyar jövő érdekében csakis Ausztria vonhatta le a 48-as törvények elismerése által. Erre az eshetőségre gondolt Andrássy, midőn Kossuthot vigasztalta. Lehet, hogy Kossuth e vigasztalást a függetlenségi nyilatkozat szellemében fogta fel, de Andrássy nem így értette. 1849 végén felébredt a forradalmi álmokból. Ekkor már érezni kezdette, hogy mennyi igazság van Széchenyi e tanításában: «Eldönthetetlen tény, hogy Magyarország egyedül az Ausztriával való kapcsolatban találhat szerencsét, vagy sehol».

Ez érzés hatása észrevehető abban az angol nyelvű tanulmányban, melyet Párisban írt, nem sokkal megérkezése után. A következő évben jelent meg tanulmánya az *Eclectic Review*-ban. E tanulmányban Andrássy kijelenti, hogy Ausztria fennmaradása Magyarországra nézve igen nagy jelentőségű. De Ausztria veszélyezteteti jövőjét a centralizmus

¹ Andrássy levelei Hajnal id. munkájában, különösen 468., 490., 494. II. és Wertheimer munkája I., 2. fejezet.

által. Az európai egyensúly érdeke az, hogy Ausztria a szabad alkotmányú Magyarország segítségével megállítsa Oroszország előretörését. Sokat kellett foglalkoznia Konstantinápolyban a nyugati nagyhatalmak és Oroszország ellentétével. Figyelmeztetni kívánta tehát az angol közvéleményt, hogy Ausztriát nem Schwarzenberg irreális német politikája, hanem a szabad Magyarország lelkes közreműködése teheti kívánatos szövetségessé az orosz ellen készülődő háborúban.¹

Ez az okfejtés lényegesen különbözött a Kossuthétól, aki Kiutahiában 1850-ben szintén foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a nyugati hatalmak mi hasznát vehetnék Ausztriának, ha az oroszokkal hadakoznak. Az ő válasza e kérdésre az volt, hogy senki sem veheti hasznát Ausztriának, mert háború esetén a már korhadtt birodalom szét fog bomlani. Kossuth tehát haldokló monarchiának nézte Ausztriát, Andrássy ellenben remélte, hogy új életre ébresztheti. És amíg Ausztria megújulásának reménye foglalkoztatta, egy osztrák haditörvényszék akasztófára ítélte in effigie. Andrássy kacagva olvasta az ítéletet Párisban, 1851 őszen. Volt is azon nevetni való, hogy az osztrák hadbírák épp őt akarják kivégezni, aki Ausztria európai jelentőségét kívánja fokozni, feltéve, hogy miniszterei ki fognak jőzanodni. De a halálos ítélet azt mutatta, hogy a kijőzanodás ideje még nem érkezett el.²

Andrássy tehát — noha már 1851-ben szeretett volna amnesztiát szerezni — kénytelen volt a párizsi és időnként a londoni emigrációnak tagja maradni.

Kossuth igen meg volt elégedve Andrássy konstantinápolyi működésével. Azt mondotta, hogy Andrássynak ott nagy a társadalmi tekintélye s jól ismeri a terrenumot. Nehéz őt pótolni a török fővárosban. Ezért kissé neheztelt rá, hogy elhagyta 1849 novemberében a török fővárost. Valószínű, hogy Andrássy jó okokkal mentegette átköltö-

¹ Wertheimer id. m. I., 3-ik fejezet. Andrássy tanulmánya névtelenül jelent meg.

² Pulszky: *Életem és korom*, III., 42. s. kk. — Graf Seherr-Thoss id. emlékirata, 85 l.

zését, mert Kossuth hamar megbocsátott kedvelt barátjának, aki őt főnökének nevezte. Kiutahiából írt Kossuth Pulszky-nak 1850 végén: «Andrássyt igen-igen szívesen köszöntsd. Nagyon-nagyon örvendek és becsülöm. Be szeretném őt is Konstantinápolyba! Nem akarna? semmi vagy mily esetben?»¹

Andrássy azonban igen feleslegesnek hitte törökországi küldetése felújítását. Kossuthot kímélte, belenyugodott abba, hogy főnöke párisi magyar megbízottjának tekinti. Jelentéseket küldött neki a francia politikai helyzetről, igyekezett elsimítani az emigráció belső viszályait és azon volt, hogy a külföldi sajtóban erősítse a rokonszenvet a magyar ügy iránt. Kossuth mindezért hálás volt, de többet is várt megbízottjától. A krími háborút megelőző diplomáciai tárgyalások idején, 1853 novemberében, Kossuth egy diplomáciai haditervet küldött Andrássynak. A tervnek alap gondolata az volt, hogy Törökországot és Franciaországot háborúra kellene ingerelni Ausztria ellen. Kossuth remélte, hogy e hatalmak, a várható magyar-olasz forradalmak közreműködésével letörnék Ausztriát és kivívhatnák a magyar függetlenséget. Kérte Andrássyt, hogy társadalmi tekintélyével és diplomáciai ügyességével támogassa Párisban az ő terveit.

Bizonyára Andrássy is, mint sok jó magyar, reményeket fűzött a krími háborúhoz. Valószínűen remélte, hogy a dinasztia, ha Oroszország ellen háborút indít, kénytelen lesz a 48-as törvények elismerése által élesztetni a magyarok harci kedvét, a gyűlölt szláv nagyhatalom ellen. De az ilyenféle remények gyökeresen különböztek Kossuth osztrákellenes terveitől. Andrássy tehát Párisban nem volt hajlandó főnöke politikáját támogatni.²

¹ Hajnal István id. kiadványa, 560. l. Pulszky: *Életem és korom*, II., 63. l. Deák Imre: *A száműzött Kossuth*, I., Budapest, 122. l.

² Kossuth terveiről l. Lengyel Tamás tanulmányát a *gr. Klebelsberg Kunó M. Tört. Intézet Évkönyvében*, VIII. évf., 167., 172. Jánossy Dénes: *Die ungarische Emigration u. der Krieg im Orient*. Budapest, 1939., 78., 79. l. Andrássy két levelét Kossuthhoz 1851. november és az 1853-i nagy diplomáciai tervet a Kossuth-hagyatékban őrzött eredetiből Deák Imre lemásolta s e másolatokat volt szíves nekem bemutatni. Kossuth ezt írja az Andrássyhoz küldött memorandumban:

Andrassy egyáltalán nem vett részt az Ausztria megrontására törekvő fantasztikus emigrációs tervezgetésekben.

Jobban szeretett komoly tanulmányokkal foglalkozni.¹ Nem csupán a könyvekből tanult. A nagy nyugati fővárosok szellemi és születési arisztokráciája körében figyelve az eseményeket és a kulturális mozgalmakat, érzésének érzékenysége fejlődött sokoldalúságban és politikai belátása egyre jobban érlelődött.

Midőn 1849 őszén Párisba érkezett, Franciaország még köztársaság volt Napoleon elnöklete alatt. De 1852. december 2-ig a köztársaság Pierre de la Gorce szavai szerint «kétszer halt meg» Napoleon két államcsínye által.² Ez időtájt Andrassy közvetlen tapasztalatból érezhette át annak a tételnek az igazságát, melyet John Russelre hivatkozva jelentett ki az 1848-i pozsonyi országgyűlésen: «A szabadságnak nincs nagyobb ellensége, mint az általános szavazati jog.»³

Átélté Párisban a krími háború izgalmait. Észrevette az 1856-i párizsi kongresszuson a következőket: III. Napoleon nagyon közeledik Oroszországhoz, az osztrák politika, mely a krími háborúban a dunai fejedelemségek és Szerbia protektorátusára törekedett, kudarcot vallott, Cavour megjelent a nagyhatalmak követei közt s általánossá vált az angol-francia diplomácia köreiben, sőt III. Napoleon udvarában is az a felfogás, hogy Olaszországon segíteni kell.⁴

«Ha engem e lépésben s a velük kapcsolatos politikában támogatni nem kívánsz, — akármi oknál fogva — küldd nekem simpliciter vissza ezen levelet minden hozzácsatoltakkal egyetemben». A levél és csatolmányai Kossuth hagyatékában vannak, azokat tehát Andrassy visszaküldötte. A magyar reményekre nézve l. *Falk és Kecskeméthy elkobzott levelezése* c. kiadvány 97. l. s kk. Hogy Andrassy reményei hasonlítottak Urházy és Török János fejtegetéséhez, azt az *Eclectic Review*-ban közölt tanulmányból következtetjük.

¹ Seherr-Toss: *Erinnerungen*, 85.

² Pierre de la Gorce: *Histoire du Second Empire*. T. I., Paris, 1894.. 88. l.

³ *Beszédek*. Kiadja Lederer I., 88.

⁴ P. de la Gorce id. m. I. Livre VIII. Az osztrák politikára nézve Langyel Tamás id. ért. a Klebelsberg Kunó Int. Évk. VIII., 159.

Mindebből Andrássy azt következtette, hogy Ausztriát veszély fenyegeti délről, nyugatról vagy keletről s e veszélyben a merev centralista kormányzat elfogpusztulni. «Előbb vagy utóbb» — mondotta ekkortájt egy Párisba utazott barátjának — «Ausztria rossz politikája miatt reánk fog szorulni».¹

Amióta ez a meggyőződés erőt vett rajta, lehetetlen volt a külföldön maradnia, hol a honvágy és a céltalan bujdosás egyre kínosabban gyötörték. 1856-ban kötött házassága is fokozta honvágyát és mivel akkor már enyhülni kezdett az ausztriai kormány bosszúvágya, sikerrel folyamodhatott az amnesztiáért. Alávetette magát az amnesztiával járó formagoknak. Írásban hűsége kötelezte magát az uralkodó iránt. Ezt a kötelezvényt aláírhatta önérzete sérelme nélkül, mert mióta remélte, hogy az ifjú uralkodó befogja látni a Schwarzenbergtől alapított rendszer fonákságát, az ősi királyhűség új életre ébredt lelkében. Báró Hübner, a párizsi osztrák követ, azt is kívánta Andrássytól, hogy kötelezvényében fejezze ki sajnálkozását 48-as viselkedése felett. Andrássy e kívánságot visszautasította. Nem titkolta azonban Hübner előtt, hogy a 49-es ideáltól elszakadt. A beszélgetésnek ily valószínű fordulatát nagyíthatta Hübner, midőn azt jelentette miniszterének, hogy Andrássy ő előtt ismétlen hangoztatta politikai tévelygésének megbánását. Pedig Andrássy sohasem bánta meg 48-as viselkedését. Kossuth érdemeit nagyra becsülte még akkor is, mikor többé nem mondhatta magát politikai hívének s mikor 1857-ben hazaindult, elbúcsúzott addigi főnökétől vagy levélben vagy élőszóval. Gyöngédtelenségnek gondolta udvarias formák nélkül hagyni el azt a férfit, akiben még nem rég a magyar függetlenség zászlóvivőjét látta.²

¹ Wertheimer id. m. I. k., III. fejezet. 1857-ben mondotta, de már előbb is így kellett gondolkoznia.

² L. Wertheimer id. m. I., III. fejezet. Wertheimer felfogásától eltértünk. L. még Madarász József: *Emlékirataim*. Budapest. 1883., 367. l. és kk. Madarász elbeszélését nem mondhatjuk egészen alaptalannak.

III.

A hatvanas évek küzdelmei.

Andrássy 1857 szeptemberében érkezett haza.

Nemsokára ellátogatott Döblingbe, ahová a következő években is visszatért, utoljára három héttel Széchenyi halála előtt.¹ Széchenyi nagy örömmel fogadta vendégét, midőn kilenc évi időköz után először láthatta. Bizonyára gyönyörködött abban, hogy a rajongó ifjú, kit annyira kedvelt, széles látkörű, higgadt államférfivá fejlődött. Izgatott örömeiben a jövőbe látott, mint annyiszor 1841 óta heves indulatok hatása alatt. Azt jósolta, hogy Andrássyból még nádor lesz s hogy vezetni fogja a monarchia külügyeit.² De a kibontakozás módjában nem értett egyet vendégével. Széchenyi a 47-es alapra akart visszatérni közjogi tekintetben, mert így az alkotmány helyreállítását hamarabb elérhetőnek hitte és 1848-as tapasztalatai felújították azt a régi felfogását, hogy nemzete még nem eléggé érett az angol parlamenti kormányformára. Andrássyt ilyen kételyek nem bántották, az ő 48-as liberalizmusa töretlen hittel bízott az angol mintájú parlamentarizmus áldásaiban s a magyarság politikai érettségében.

Ebben a felfogásában Széchenyi nem tudott megnyugodni, de az 1858-i látogatás alkalmával Andrássynak az a reménye, hogy a közelgő európai válság kényszeríteni fogja Ausztriát a rendszerváltozásra, Széchenyit is megnyugtatta.³

¹ Széchenyi említi az 1857-i látogatást. *Nemzet*. 1870. február 19—21. 1858-i látogatásáról l. Majláth: *Széchenyi levelei*. III., 685. 1859- és 1860-ra nézve l. Károlyi: *Döblingi hagyaték* I., 412. és 421.

² Kónyi adatai a *Nemzet* idézett számában.

³ Széchenyi írja Tasnernek 1858. május 26-án: Andrássy volt nálam, «lemegy Pestre s oly hangulattal, hogy egészen nyugodt vagyok» (Majláth III., 685.). Berzeviczy (*Abszolútizmus kora*, II., 170.) az idézett sorokat így magyarázza: «Andrássy meglátogatta és teljesen megnyugtatta a pesti hangulat iránt». A mi magyarázatunk is csak kombináció, de nem éppen valószínűtlen, ha tekintetbe vesszük az általános politikai körülményeket.

1859-ben valóban kitört az a háború, melyet Andrássy már párisi tartózkodása idején előre látott. A háborúban a félelmesnek híresztelt osztrák hadsereg, az abszolutizmus legerősebb támasza, nagy vereséget szenvedett. Az ifjú uralkodó is érezte, hogy a rendszernek változnia kell.

De nagyon nehezen bírt elszakadni az összmonarchiának attól a formájától, melyet Schwarzenberg állapított meg az 1851. december 31-én kibocsátott «alapelvekben». Épp ezért erélyesen tiltakozó nyilatkozatokkal próbálta védelmezni önmagát el nem űzhető sejtelmei ellen. Midőn 1859 nyarán visszatért az olasz harctérről, az augusztus 25-i minisztertanácson elnökölve figyelmeztette minisztereit, hogy gondosan kerüljenek mindent, ami az újabban felmerülő alkotmányos vágyakozásokat táplálhatná. Majd a november 3-i minisztertanácson kijelentette, hogy a magyar ellenzéknek a personalis unióra való törekvésével, e veszedelmes mozgalommal, erélyesen kell szembe szállni. A gyöngeségnek vagy engedékenységnak látszatát is kerülve ragaszkodni kell az 1851-i alapelvekhez és a magyar terület politikai igazgatásának ötféle osztásához.¹ Ennek a felfogásnak megmerevedése veszélyesen apasztotta volna Ausztriának úgy is megfoglyatkozott európai tekintélyét. Az uralkodó mind jobban érezte a körülmények kényszerét, beletörődött az alkotmányos vágyakozások bizonyos fokú kielégítésébe, de nem engedte, hogy az új formák az összmonarchia gondolatát semmivé tegyék a dualizmus felújítása és personalis unióvá fejlesztése által. Az októberi diploma és a februári pátens ily értelemben akartak új életet önteni a monarchiába.

Ezekben az okiratokban a 48-as törvények mellőztettek, ami Andrássyt mélyen sértette. Részt vett e törvények alkotásában, harcolt azok ellen, akik megszegették, és e miatt éveken át bujdosott. Ezeket a törvényeket — így szölt — «szentesítette a királyi ígéret és a legtisztább honfivér».

Hiába próbálták őt a magyar konzervatívok arra bírni, hogy fogadja el velük együtt az októberi diplomát átmenetül alkotmányosabb állapotokra. Nagyon haragudott a konzerva-

¹ A két minisztertanácsi jegyzőkönyv. Bécsi Állami Levéltár.

tivekre már a 40-es években s most azzal vádolta őket, hogy 1860 októberében, midőn az uralkodó Varsóba készült, hogy találkozzék a cárral és a porosz régens herceggel, nem használták ki alázatosságukban a jó alkalmat, pedig akkor az uralkodó elismerte volna a 48-as alkotmányt.

Az 1861-i országgyűlés előtt a helyzetet így jellemezte: «Az ösvény, mely az alkotmány elismerésére vezet, oly keskeny és veszélyes, mint a beretva éle, melyen a Korán szerint Mohamed hívei a Paradicsomba jutnak. Egy meggondolatlan lépés vagy gyengeség s nemzeti és állami önállóságunk talán örökre elvesznék.»

Attól tartott Andrássy, hogy némelyeket a konzervatívek lassú, de biztos haladást ígérő szava fog eltántorítani, másokat pedig a forradalmi szenvedély csábít el s így csekély lesz azoknak a száma, kik a boldogulásra vezető középutat eltalálják. Ez aggodalma nem volt alaptalan, mert a határozati párt, melynek diadala majdnem elvágta volna a kiegyezés útját, nagy számban jelent meg az országgyűlésen. A másik szélsőség, a 48-as alapot vissza nem kívánó konzervatív párt, hatástalan maradt. Az igazán konzervatív szellem a felirati párt felfogásában nyilvánult meg, mert ez a párt a régen elismert s forradalmi természetű erőszakkal elkobzott jogot akarta helyreállítani. Mindamellett igen keskeny és veszélyes út vezetett a két párt között az alkotmány elismeréséhez, mert a határozati párt népszerűsége által nagyon könnyen ragadhatta volna az országgyűlést a reménytelen tagadás útjára. Már pedig Andrássy ekkortájt azt mondta, hogy «nem nézhet remény nélkül a jövőndőbe». A volt emigránsok gyűlésén ugyanekkor kijelentette, hogy ő «nem akar Napoleonnal menni», mert Magyarország és a dinasztia kibékülését óhajtja.

És így természetes, hogy a felirati párthoz csatlakozott, annál is inkább, mert «az ország összes jogérzetének hű és a feladat nagyságához méltó tolmácsolását» látta Deák feliratában.

Szónoklattal is támogatta a feliratot. Beszéde sajátosságosan egyéni volt. Találó hasonlatai, elmés fordulatai, egyszerűen kifejezett nemes érzései s világos okfejtései élénk

hatást keltettek. Nem jogi érvekkel küzdött a centralisták ellen, hanem inkább azt fejtegette, mennyire ellenkezik a centralizmus a monarchia hivatásával s mennyire gyöngfíti európai helyzetét. E fejtegetések jól illettek a későbbi külügy-miniszterhez, aki egyaránt szívén viselte hazája és a monarchia érdekeit.

Az országgyűlés feloszlata után Andrássy a zempléni megyeházán nyomatékosan hangoztatta, hogy az országgyűlés nem hozott ugyan törvényeket, de még sem volt eredménytelen, mert megóvta a nemzet becsületét és megnyerte az összes művelt Európát. «Semmi sem veszett el, a kormány be fogja látni, hogy Magyarországot kielégíteni életkérdése az osztrák birodalomnak».¹

Gróf Rechberg, az osztrák külügyminiszter, nem így gondolkodott. Semmikép sem akarta kielégíteni Magyarországot, sőt az ellenkező eljárásban kereste azt a csodaszert, mely Ausztria erejét gyarapíthatná. Kijelentette 1861 augusztus közepén, hogy Magyarországból csak a szigorúság és a következetes erély számíthatnak sikerre. A magyar nemzet keleti eredetű, vele szemben erősnek kell mutatkoznunk. Ez az egyedüli orvossága a veszélyes helyzetnek.

Rechberg nagyzó beszéde talán meg nem vallott aggodalmakat akart elfojtani. Hiszen 1862 szeptemberben az osztrák kormány egyes körei elismerték, hogy szükséges kiegyezniök Magyarországgal. Mert ha háború törne ki a magyar kiegyezés megkötése előtt, ha így a császári kormány nem használhatná fel kellően Magyarország gazdag segélyforrásait, a birodalom fennmaradása kockáztatva volna. Tehát engedményekre gondoltak. Néhány magyar miniszter kinevezését tervezték, akik a régi magyar dicasteriumok hatáskörében intézkedhetek volna a központi kormány ellenőrzése alatt. Sőt 1862 nyarán a császár oly igazságügyi törvények szerkesztését rendelte el, melyek a legközelebb összehívandó magyar országgyűlés királyi előterjesztései közt említhetők volnának.

¹ Ezekre nézve l. Andrássy *Beszédei* (Lederer). I., 109—145. II. Kónyi idézett cikkei a *Nemzetben* és Kónyi: *Deák Ferenc beszédei*. II. kiadás, III. kötet. 114. l.

Ugyanekkor egy osztrák félhivatalos lap azt fejtegette, hogy nem is kellene a magyar országgyűlésnek követeket küldenie a bécsi birodalmi gyűlésbe. Jobb volna, ha a magyar és az osztrák országgyűlések követeket küldenének ki, akik váltakozva Bécsben vagy Pesten tárgyalnák az egész monarchia igazgatásának ügyeit.¹ Íme a delegációk intézményét ajánlja a bécsi félhivatalos Forgách kancellárnak tudtával, vagy talán sugalmazására. Az sem lehetetlen, hogy a bécsi lap tudomást szerzett Trefort Ágostnak egy 1862 augusztusában szerkesztett emlékiratáról, mely a delegációk intézményében kereste a monarchia alkotmányos válságának megoldását.² 1862 végén az uralkodó felszólította gróf Apponyi György országbíró, hogy adjon be emlékiratot a magyar kiegyezés módozatairól. Apponyi a konzervatív barátjai közreműködésével szerkesztett emlékiratát beadta 1863 elején, ajánlván abban a delegációk intézményét és a közös minisztériumot.³

A tervek elfogadása az egyenlő jogú dualizmus felújítását jelentette volna, már pedig Schmerling államminiszter, kit a szállongó hírek miatt interpelláltak a Reichsrat pénzügyi bizottságában, azt válaszolta 1862 októberében, hogy a minisztérium nem alkudozik Magyarországgal, hanem ragaszkodik a februári alkotmányhoz.⁴

Azonban az osztrák események jól értesült megfigyelője 1863 februárjában azt jelenti, hogy a folytonos provizorium által Ausztria anyagi érdekei sokat szenvednek és a birodalom központjában annyira kívánatosnak érzik a magyarokkal való kiegyezést, hogy ez iránt új kísérletnek kell történnie. 1864 májusában az osztrák kölcsönre kevés aláíró jelentkezett. Az üzleti körök ezt a közömbösséget a kormány tökéle-

¹ Mindezekre nézve l. a bécsi udvarból küldött bajor követi jelentéseket 1861. augusztus 15., 1862. augusztus 25., szeptember 9. és 11. kelettel (Müncheni állami levéltár). A félhivatalos lap a *Donau Zeitung* volt.

² Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora*. IV. K., 17. l.

³ *Deák beszédei*, III. kötet, 301. és kk.

⁴ Bajor követ jelentése 1862. október 17. Müncheni Állami Levéltár.

tes pénzügyi vereségének tekintették. Midőn 1864 novemberében a Reichsrat üléseit megnyitó trónbeszéd felemlítette a nemsokára összehívandó magyar országgyűlést, a gyűlés tagjai nagy helyesléssel fogadták az ígéretet. Nem csupán a pénzügyi romlás, hanem a külpolitika is mind erősebben ösztönözte az uralkodót a magyar kiegyezés megindítására. 1864-ben osztrák és porosz együtt harcoltak a dánok ellen, de a háborút befejező októberi béke után egy hónappal Ferenc József bizalmas körben a porosz követelésekről azt mondta, hogy kicsinyesek és önkényesek. Poroszország felől tehát sötét felhők fenyegették a békét s így a magyar katona nemzeti sérelmekről nem zavart vitézségének értéke növekedett. A magyar konzervatívok közül különösen gróf Esterházy Móric tárcanélküli miniszter, kit Ferenc József nagyon megkedvelt, élceivel és érveivel igyekezett növelni a császárnak ébredező hajlamát a magyar politikai követelések iránt, bár ő maga az októberi diploma híve volt. Ez «a gyöngeszavú, hidegmodorú, magyarul nem tudó kis ember oly melegen érző magyar», — írja Lónyay Menyhért Esterházyról.

A bécsi bajor követ szerint Esterházyt 1865 végén Magyarországon a dolgok új fordulata valódi megalkotójának nevezték. Ez nagyítás, de Esterházynak nagy része volt a fordulat előkészítésében. 1865 húsvétján Ferenc József már a centralizmus büvöletéből kiszabadult lélekkel olvasta Deák Ferenc cikkében azt az igazságot, hogy a magyar alkotmányos önállóság és a birodalom érdeke jól megférnek egymással. Májusban Deák közzétette a *Debatte*-ban tervét a közös ügyek alkotmányos tárgyalásáról. A király Magyarországra sietett júniusban. Oly lelkesedéssel fogadták, hogy az udvari körök ragyogóaknak nevezték a fogadtatás napjait. Schmerling megbukott, a februári alkotmány el volt ejtve. A magyar alkotmány elévülésének elmélete a lomtárba került. A király 1865. szeptember 17-én összehívta az országgyűlést az év végére.¹

Andrássy tehát teljes joggal mondhatta az 1861-i ország-

¹ A bajor követ 1865-i jelentései (Müncheni áll. levéltár). *Deák Ferenc beszédei*. III., 261—457. II. Wertheimer. I. 4. s. kk.

gyűlés feloszlata után, hogy «nyugodtan nézhetünk a jövő elébe», mert «aki pusztá hatalomra épít, az homokra épít».¹

E nemes optimizmustól bátorítva, Andrassy zavartalan állhatatossággal utasította vissza a hatalom kísértését vagy erőszakosságát. Nem fogadta el az októberi diploma kormányától a főispánságot, majd midőn ugyanaz a kormány az új életre ébredt vármegyék heves ellenzékiességét meg akarta törni az 1861. január 16-i rendelettel, Andrassy kíméletlen merészséggel mutatta ki, hogy a megyék állanak a törvény alapján s nem a rendet és fegyelmet követelő kormány. A január 16-i rendelet egyebek közt meghagyta, hogy a szoros felelet terhe alatt mellőzendők azon határozatok, melyek az egyenes és közvetett adók behajtását akadályozzák. Andrassy erre azt felelte: «Törvényesnek csak azon adót ismerhetjük el, mely országgyűlésileg szavaztatott meg, mivel a most követelt adó a törvényes kellékeket nélkülözi, behajtásukra segédkezet nem nyujthatunk».²

Ezek az adópolitikai ostromsapások az önkényes állam szervezetének szívét sebeztek.

Schmerlingnek az a törekvése, hogy a magyar korona tartományait reá vegye a birodalmi tanácsba való belépésre, nagyon bántotta Andrassyt. Ez a belépés így szólt: «az ország lemondását jelentette volna területének épségéről. Ezzel elvesztette volna konzervatív természetét, hogy a felforgatásnak egyik elemévé alakuljon át».³

A tulajdonképpeni Magyarország nem kívánczozott Schmerling birodalmi parlamentjébe, ezért 1863-ban Erdélytől várt a miniszter példaadó viselkedést, számítva a szászok és oláhok unióellenes érzelmeire. Ez érzelmekben nem csalódott, de a tartománygyűlésre hívott magyarok és székelyek nagyszabeni értekezletén megjelent Andrassy Gyula is. Felszólította az értekezletet, hogy tagjai ne is menjenek el a tartománygyűlés üléseire, hanem egy ő felségéhez intézett felterjesztésben tiltakozzanak a törvénytelen gyűlés ellen.

¹ *Beszédek.* I., 121., 144. II.

² Wertheimer. I., VI. fejezet.

³ *Beszédek.* I., 114—119. II.

Az értekezlet ezt az indítványt fogadta el, nem a Tisza Kálmánét, aki jobbnak hitte volna, ha a magyarok belépnek a gyűlésbe s ott tiltakozás után hagynák el a termet. Az Andrásstól ajánlott módszer hatásosabb volt, mert kirekesztette a félreértés lehetőségét.¹

Bármily örömmel teljesítette Andrassy az alkotmányos ellenzéki séggel járó kötelességeket, alig várta, hogy a cselekvés terére léphessen.

Midőn 1865 tavaszán észrevette az uralkodó hangulatának jobbrafordulását, gondolkodni kezdett a közügyek alkotmányos tárgyalásának módjáról, okulva a 48-as tapasztalaton. A 48-as törvények is elismerték a közös ügyeket, de nem gondoskodtak azoknak oly kezeléséről, mely a magyar parlamentárizmus és a monarchia nagy hatalmi állásának követelményeit egyaránt kielégíti. 1865-ben, tehát a 48-as törvények helyreállítása előtt, gondolni kellett a régi mulasztás pótlására, mert e nélkül Andrassy a kiegyezést lehetetlennek hitte.

Deákban feltétlenül bízott, mikor az állami önállóság történeti jogát kellett kimutatni, de attól tartott, hogy a 48-as törvények kiegészítésének szükségét nem érzi át oly mélyen, mint azok érvényesítésének jogosságát. Ezért terebesi magányában kidolgozott egy tervet a közös ügyek kezeléséről. De némi meglepetéssel olvasta a *Debatte* közlését Deák programjáról 1865 májusában. Deák tehát szintén foglalkozott az égető kérdéssel ugyanakkor, mint Andrassy. De a megoldásban nem egészen egyeztek. Mind a ketten a két törvényhozás delegációi által akarták tárgyaltatni a közös ügyeket, úgy, mint a *Donau Zeitung*, mint Trefort és Apponyi György.

Csakhogy Deák arra gondolt, hogy a delegációk utasításokat kapjanak a törvényhozásoktól, mint a rendi országgyűlésekre küldött megyei követek.

Ezt a gondolatot Andrassy határozottan ellenezte. Az ő tervei szerint a delegációk független parlamenti testületekké alakítandók. Deák ebben engedett Andrassynak, de azt a

¹ Kónyi: *Deák beszédei*, III. kötet, 336. l.

gondolatát, hogy a két delegáció sohase egyesüljön együttes gyűlésben, nem akarta elfogadni.¹

Ez a megállapodás fél évszázadon át éreztette hatását a magyar történetben.

Az uralkodó is nagyot lendített a kiegyezés ügyén, midőn megszüntette 1865 júniusában a katonai törvényszékek politikai bíráskodását és gróf Zichy Herman helyébe kinevezte Majláth Györgyöt kancellárnak. Ez a kinevezés volt közvetlen oka Schmerling bukásának. Az osztrák liberálisok némi nyugtalanságot éreztek Schmerling távozása miatt. Attól tartottak, hogy a magyarok, ha hatalomra jutnak, az osztrák föderalizmust fogják támogatni az osztrák német liberálisok rovására.²

Ezt az aggodalmat kívánta eloszlatni Andrássy egy szép vezércikkében.³ «Nincs már párt, — mondotta abban — mely azt hinné, hogy az osztrák birodalom szabad állam lehet, ha nem mind a két fele az.» «Legyenek meggyőződve elvbarátaink a Lajtán túl, — mondotta tovább — hogy midőn a közös fejedelem Magyarország felé hajlik, mely nemcsak Ausztriában, hanem az európai szárazföldön a legrégebb képviselője az alkotmányosságnak, nem az abszolutizmusnak, hanem a szabadságnak nyujt kezét».

A politikai szabadságnak üdvös hatását mély meggyőződéssel fejtegeti egy másik vezércikkében, midőn Majláth kancellár nem akarta helyreállítani a vármegegyék hatáskörét, mert attól tartott, hogy felújulnak az 1861-i tüntetések.⁴ Andrássy ezt nagy politikai hibának nevezte. «A 65-ös megyék» — így mond — «különböznek a 61-esektől, amennyiben a fejedelem legújabb nyilatkozatai és tettei különböznek a Schmerling—Nádasdy-kormány nyilatkozataitól.»

¹ Kónyi: *Deák beszédei*, III., 434—437. Ezeket a lapokat ifj. gróf Andrássy írta a kiadvány számára. A delegációk intézményéről és magyarországi előzményeiről l. Nagy Miklós becses tanulmányát *Budapesti Szemle*, 1934. július.

² Wertheimer, I., VII. fejezet.

³ *Pesti Napló*, 1865. augusztus 6. *Néhány igénytelen szó a szabadelvűekhez a Lajtán túl*.

⁴ *Pesti Napló*, 1865. szeptember 10. *A megyék rendezéséről*.

«A 65-i megyék» — mondotta — «nem fogják akadályozni a kormány célját, a törvényes állapotok országgyűlés útján valósfítását.»

Tíz nappal e cikk megjelenése után az uralkodó felfüggesztette a februári alkotmányt manifesztum által. Ez a «magyar jogi alap elismerését» jelentette. Andrassy e manifesztumra hivatkozva, a tiszadobi határon Széchenyi emlékére emelt gránitgúla felavatásakor (szept. 27.) pohárköszöntőt mondott a királyra. Nevezetes volt e pohárköszöntő két szempontból. Az egyik az, hogy a királyt oly melegséggel ünnepelte, mint azelőtt soha. Az emigrációból való visszatérése után sem feledkezett meg arról, hogy ahhoz a magyar néphez tartozik, «melynél monarchikusabb nép alig lehet.» De azelőtt inkább normális, mint meleg tisztelettel szólt a királyról, sőt az 1861-es országgyűlésen, amikor a feliratban alkalmazható megszólítást tárgyalták, Andrassy kijelentette, hogy a királynak minden címét elismeri, csak egyet nem: magyar király. Most azonban határtalan tisztelettel ünnepelte az alkotmány helyreállítását ígérő magyar királyt.

A fejedelemhez és nemzeti jogához ragaszkodó magyar kettős kegyeletével ünnepelte a királyt a tiszadobi határon. A pohárköszöntő másik érdekessége az, hogy Andrassy újra igyekezett megnyugtadni az osztrák liberálisokat, akik a februári patens felfüggesztése miatt alkotmányos szabadságukat féltették. «Hitünk az, — jelentette ki — hogy a közös fejedelem csak úgy lehet hatalmas, boldog és elégedett, Magyarország csak úgy lehet szabad, az egész birodalom csak úgy lehet erős, ha mindkét fél saját formái szerint, de egyaránt szabad és alkotmányos lesz.»

Ily érzésekkel készült Andrassy az 1865-i országgyűlésre. Az érzések e körén három főmozzanat uralkodott: a lovagias hódolat az alkotmányos király iránt, Ausztria és Magyarország érdekei közösségének érzete és az alkotmányos szabadságnak boldogságot s hatalmat teremtő ereje.

ANGYAL DÁVID.

LOGIKÁK ÉS LOGIKA.

— Negyedik és utolsó közlemény.¹ —

NEGYEDIK FEJEZET.

A több logika értelme és gyökerei.

Még egy utolsó kérdés vár megvilágításra : Ha csak egy logika van és a több logika tétele tarthatatlan, akkor *miből táplálkozik a polilogizmus*, és mi az a helyes meglátás benne, mely nélkül semmiféle szellemi mozgalom nem születik és nem él? E végből először szemügyre vesszük, milyen jelentésekben szokás használni a logika szót, és azután vizsgáljuk, milyen alapon és milyen joggal lehet beszélni több logikáról akkor is, ha a szó szabatos értelmében csak egy a logika.

1. *Milyen értelemben szokás beszélni logikáról?* Óriási az a terület és sokféle alakulat, mely mind a logika és logikus névre hallgat. Leisegang öt logikát emleget, mások négyet, némelyek kettőt. De ha végigsiklik tekintetünk az «objektív szellem» egész területén, úgy járunk, mint a Jelenések látnoka : nem hat, nem is hatvanszor hat logika tárul elénk, hanem megszámlálhatatlan sokaság «ex omnibus gentibus et tribus et linguis».

Ha legfelül kezdjük, mintegy a fellegrárban, ahová kizáró módszerrel helyeztük a logikát, már ott meg kellett állapítanunk, hogy ez az *egy logika* legalább is két arccal áll elénk, mint tárgyi és tudatalanyi logika. A tételekben és főként az alapelvekben egy ; de a megalapozásban és fölépítésben stíluskülönbségek mutatkoznak. S ugyanebben a síkban «szomszédvárat» emel a *polilogizmus*. Ha pedig egy udvarral lejjebb ereszkedünk, már sok logika jelentkezik, bár még mindig megolvasható számmal. Ez az a terület,

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1940. évi 756., 757. és 1941. évi 758. számában.

ahol a logika *tágabb értelmezésben* az általános gondolatformák elméletévé szélesül. Itt egy útvonalon felsorakoznak azok a logikák, melyek mint az egy hagyományos logika kiépítésére, kiigazítására, kiegészítésére irányuló törekvések keletkeznek, melyeknek főbbjei, mint láttuk, a nyelvi, tudományelméleti, ismeretelméleti, matematikai, metodologiai, normatív, szellemtudományi, rendtudományi logika. A tudományelméleti logikából megint hosszú sor nyílik, a különféle tudománylogikák: a matematika, fizika, biológia. általában a természettudományok, a jog, orvostudomány, történelem, hittudomány stb. logikája. Ezeknek a *regionális logikáknak* ma is értékes főműve Wundt logikájának 2. és 3. kötetje.

Ha pedig belehatolunk abba az övbe, mely a tudomány és élet között áll, hányszor kell hallanunk, főként komoly nézeteltérések esetében: *ennek az embernek más a logikája*. Így más a férfiúnak és más a nőnek, más a franciának és a németnek, és persze a zsidónak, más az európainak és amerikai-nak vagy hindunak logikája; továbbá más az úr és paraszt, a gazda és cseléd, a dolgos és henye, a kovács és óras logikája és így tovább. Ha valaki mindjárt a legszigorúbb monologizmus álláspontján van is, bajos nem azt mondania erre, hogy van benne valami. És akkor van valami abban is, hogy más a fiataloknak és más az idősebbeknek logikája és más a mai fiataloké, mint az előző fiatal nemzedéké, más a vezérnek és prófétának és más a tömegnek logikája; sőt minden embernek megvan a logikája, és alighanem az is más jólakottan, mint éhesen, egészségben és sikerek közepett, mint betegségben és kudarcok után. De ezzel még nincs vége. Van logikája a hadviselésnek és békekötésnek, van logikája a becsületességnek és hitványságnak; beszélünk a szív és a tények logikájáról és beszélhetnénk egy nyelv, egy bölcséleti rendszer, de ugyancsak egy művészet vagy a betegségek vagy a tévedések logikájáról.

Nyilvánvaló, hogy ebben a felsorolásban, mely csak a legfőbb típusokat öleli föl, a logika nem jelentheti mindenütt ugyanazt. Hisz annyira különböző dolgokról van mondva. De mert egy nyelvgeniusz viszi végbe ezeket az alkalmazá-

sokat, az érzékünk azt mondja, hogy nem is jelenthet minden esetben egészen elütő dolgokat. Vagyis a logika szó itt analóg értelemben van használva ; és helye van a kérdésnek : Mi itt az *analogum princeps*, és a különféle analogiatum-ok milyen vonatkozásban vannak vele és egymás között? Akkor majd kitűnik az is, mi köze van ennek a sok és sokféle logikának az egy logikához és egymáshoz.

A történetileg lett terminológiákat történetileg is kell értelmezni. S ebben szabad tanulnunk a nyelvtudománynak attól az újabb fejezetétől, mely a *jelentésváltozások* útjait vizsgálja. Ez pedig¹ arra tanít, hogy a jelentés-eltolódásnak leggyakoribb alakja az, hogy a nagyon sokat használt kifejezések eredeti jelentésüket egyre több tárgyra viszik át, és közben eredeti jelentésük kopik, elmosódik, lefokozódik és csillámlóvá, bizonytalanná válik. Ezzel a leértékelő folyamattal párhuzamosan halad a beavatottak zárt körében egy ellentétes irányú és értelmű folyamat, mely a jelentést pontosabban körülhatárolja és ezzel alkalmazáskörét szűkíti.

Tudományos kifejezéseknél, kivált bölcsesletieknél nem ritka eset, hogy a különféle jelentési lehetőségek, és ezzel úgyszólván a kifejezéssel jelzett eszme sorsa már a születésekor megjelenik. Hisz minden új eszme hatalmas szellemi megélés szülötte, és vagy új kifejezést alkot, vagy tűzkereszt-ségben a régi szónak új jelentést ad. Itt, *in statu nascendi*, az alkotótól akárhányszor csak megsejtve, a teremtő intuícióban, a fakadó életnek ős egységében fölgyulladnak azok a mozzanatok, melyeket azután a történeti fejlődés egymásutánja előhív, ápol, elenged, változott alakban újból föltámaszt, szétválaszt, egyesít.

Amióta Aristoteles végbevitte a nagy kopernikusi tettet és Herakleitos zseniális meglátását a *λόγος* világoralmáról átvitte a makrokozmosz távlataiból a mikrokozmoszba, azóta logika és logikus számba megy minden, amin rajta van az észszerűség bélyege. Maga Aristoteles nem annyira elméleti, módszeri megfontolásokkal, hanem «*via facti*», te-

¹ H. Paul : *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 5. kiad. 1937. p. 87. 97. ss.

remtő stílbiztonsággal a logikumot helyesen annak a «beszédnek, λόγος-nak» elemzésére és törvényszerűségeinek tanulmányozására korlátozta, melyet alapvetően az jellemez, hogy igaz vagy téves. De mert önála sok értékes logikai meglátás és megállapítás (megint nem elvben, hanem tényleg és pszichológiailag) össze volt nőve metafizikai és módszerei tételekkel és kérdésekkel, s főként mert az ő tisztára elméleti érdekű vizsgálatait egy gyakorlatibb kor, kivált a sztoikusok óta a gyakorlati gondolkodás érdekében akarta értékesíteni, megindult a jelentés-tágítás. Az igaz, illetőleg a téves λόγος struktúrelméletéből lett a helyes gondolkodás norma-tana, tehát eo ipso valamilyen metodika, mely Descartes óta uralkodó jelleget öltött. Kant transzcendentális logikájához hozta az ismeretelméletet, a XIX. század második fele a tudományelméletet; s közben a logikum azt az értelmet is öltötte, melyet Natorp¹ így fogalmaz: «Logikus és ennek következtében logika-alkotó minden gondolkodás és gondoltság, melyet egyértelműség és következetesség jellemez.» Innen már csak egy lépés logikusnak és logikába valónak ítélni mindent, nem emberi gondolatot és gondolatművet is, ahol valami egyértelműséget és következetességet lehet ha nem is megállapítani, legalább megsejteni vagy megérezni.

Ennek a jelentés-tágító folyamatnak a vonalán elhelyezkednek az összes fönt felsorolt logikák, mindegyik a maga állomásán. S ez a sokféle logika *egy* abban a nagyon tág értelemben, hogy logikáról beszélünk mindenütt, ahol következetességet találunk, elsősorban az ész nyelvére lefordíthatót, észszerűt; de másodsorban és még általánosabb értelemben ott is, ahol akárhányszor csak a megérezett, sőt csak előlegezett stílus következetességét, egyöntetűségét és magával való összhangzatosságát állapíthatjuk meg.

Ha csak ennyiben állna a logika sokszerűsége, a mono- és polilogizmus vitája *szójelentés kérdése* volna, amelyet a tudomány számára akár tudós parlamenti határozattal is el

¹ Ap. R. Eisler: *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*. I. kiad. I. 1929; p. 59.

lehetne dönteni, miként az 1904-i párisi világkongresszus úgy döntött, hogy a matematikai szimbolizmussal és technizmussal dolgozó logikát ezután logisztikának nevezik'. Természetesen, egy ilyen eljárás még nem intézi el a logikai polimorfizmus kérdését. Cassirer pl. megállapíthatónak véli, hogy a hagyományos logika a matematikai és természettudományos gondolkodás síkján mozog. Szerinte új dimenziója nyílik, mihelyt a «világmegértés más formáira» akarjuk alkalmazni, minők nyelv és vallás, mítosz és művészet. S fölveti a kérdést, meg van-e engedve a logika fogalmának ilyen tágítása? Igenlő feleletét a logika nevével és történeti genezisével igyekszik igazolni.¹ Tehát úgy tünteti föl a dolgot, mintha itt csak a nevezés és szójelentés kérdéséről volna szó. Pedig a probléma voltaképpen ez: Az ilyen «tágítás» nem enged-e be egy addig egységes tudományterületbe olyan elemeket, melyeknek más, sőt esetleg ellentétes a struktúrája, tudományelméletileg heterogén jellegű, tehát veszélyezteti az eredeti tudomány egységét, és ennek következtében alapelveit és levezetéseit is?

A tulajdonképpeni probléma azonban ott kezdődik, ahol az egy névvel jelölt és így egy karámba terelt alakulatok *szembekerülnek egymással*, akárhányszor élet-halál harcra. Sok szó esik, ma megint, a vér logikájáról, s Gobineau már két emberöltő előtt kimondotta, hogy minden logika a vérben gyökerezik; Ribot könyvet ír az érzelmek logikájáról;² s melyik életismerő ne adna igazat a nagy Pascalnak, mikor a szív logikájáról szól és megállapítja: *Le coeur a ses raisons que la raison ne connaît pas?* De éppen a szív és ész logikája nemcsak külön úton jár, hanem akárhányszor szembe is kerül egymással; és éppígy ellenlábás legtöbbször a próféta és a tömeg, az uralkodó és szolga osztály, a költő és tudós, a vallás és filozófia logikája.

Irodalmilag itt kopogtat a polilogizmus komoly problémája; és ha «*ex visceribus causae*», egyenest a cél felé haladó meg gondolásokkal és kerülővel, a *contrario* igazoltuk is a

¹ E. Cassirer: *Mythologisches Denken*. 1922. p. 5.

² Ribot: *La Logique des Sentiments*. 1905.

monologizmust, az *egy* logikát, most a mélyére kell néznünk annak a kérdésnek, hol gyökerezik és honnan sarjad a poli-logizmus, mely íme, úgy látszik, mégis joggal több logika uralmát és egyenlőértékűségét hirdeti. Ebben a kérdésben eligazít a jelentésváltozás ellenfolyamatának, a jelentésmegszorításnak, tudományos területen a jelentés-szabatosításnak és rögzítésnek a logikára való alkalmazása.

2. *A logika tárgyának, területének és föladatának szabatos meglátása* és megjelölése hosszú bölcsellettörténeti fejlődésnek és huzamos gondolatmunkának eredménye. Itt is igazolódik, hogy ellenkező látszatok dacára, történeti távlatból a bölcselkedés munkája nem végeláthatatlan rendszeralkotások és bontások rommezője, hanem legalább is a problémák és fogalmak differenciálódása,¹ s ép ezért a megoldásoknak is szakadatlan megközelítése; persze ezeknek a súlyos kérdéseknek természete szerint nagyon apró lépésekben és mindig csak — megközelítésben, mint a maiak mondják; analog módon, mondották a skolasztikusok.

A logika igazi jellege, mint ismételten hangoztatnunk kellett, fölillant már Aristotelesnél. De nagyon hamar elhomályosul és *ᾠργανον*-ná, *ars cogitandi*-vá teszi, ami Aristotelesnél legalább elvben még apofantikus logika volt, az igaz, illetőleg téves ítélet struktúra-elmélete. A magára talált középkor bölcselati elmélésében újra fölcsillant az eredeti aristotelesi koncepció, főként Scotusnál. Ezt azonban hamar elnyomta a pozitivista nominalizmus és a renaissance-szal jelentkező kezdeményező és föltaláló láz, mely a logikában is *ars inveniendi*-t keresett; és nem segítette elő a tisztázást Kant kritikája sem, sőt hamis, mert ismeretelméleti vágányokra terelte. Hegel a kanti programmal vette át a logikát, de az ő bölcselkedését jellemző pozitív előjellel és ismeretkritika helyett metafizikát csinált a logikából (így főművében: *Die Wissenschaft der Logik*). Vele szemben föltámadt

¹ Kröner is elismeri (*Anarchie der Systeme* p. 65), hogy a hangoztatott «anarchia» dacára mindaz, amit a bölcsélet a görögök óta alkotott, mégis csak «ein gewaltiger begrifflicher Differenzierungsprozess».

az aristotelizmus és Bolzanóban ráeszmélt az eredeti aristotelesi logika eszméjére, sőt azt lényegesen előbbre vitte, és nagyjából meg is alkotta a rendszerét (a *Wissenschaftslehre* I. és II. kötetében). Ennek a zseniális cseh-német papnak korszakalkotó tevékenysége, éppúgy mint a matematikai analízis terén végzett úttörő kutatása, sajátos végzet súlya alatt egy hosszú emberöltőre véka alá került, míg Husserl újra a gyertyatartóra nem helyezte.

Egy több pontból kiinduló mozgalom a logikum szabatos tudományos jellegének megállapításában találkozott ; így az *értékelméleti* irány (Lotze nyomán Windelband, Natorp, Lask), a *tudományelméleti* irány (Windelband és Rickert), a *fenomenologizmus* (Husserl) ; és a nyomukban haladó főként értékelméleti, tudományelméleti és antipszichologista bölcselő tevékenység végre tisztázta a logika igazi jellegét : területe a gondolat értéktartománya ; tárgya a logikai ítéletek, ítéletelemek és -kapcsolatok struktúra-jellegének megállapítása.

Természetes, hogy az így körülhatárolt és megjellegzett területnek és föladatnak *lehetne más nevet is adni*, mint logika ; és fordítva, lehetne ezután is más kutatási területeknek és föladatoknak is kiutalni a logika nevét. De ha a bölcselő magáraeszmélés szabatos és tárgyyszerű kutatással egyszer kidolgozott egy sajátos tárgytartományt és megfelelő tudományos föladatot, és így tiszta módszerrel megalkotott egy egységes tudományt, jól teszi, ha egyértelmű terminológiával is biztosítja határait és jellegét, kivált ha azokkal a tulajdon története ajándékozta meg.

A logikának ez a jellegzése látszólag egy külön kis tartományt hasít ki a tudnivalók nagy birodalmából, tehát a logikát *mint tudományt* odaállítja más *tudományok mellé* ; holott közfölfogás szerint minden tudományban van helye. Mindamellert megmarad a legátfogóbb tudománynak. Hisz tárgyának, a gondolatnak az a sajátossága, szemben minden más tárggyal, az értékbirodalomban is, hogy kiterjed minden dologra és tényállásra ; mert valamennyinek minden tényállása leképezhető mint gondolatreláció, vagyis mint logikai tárgy. Tehát a gondolat alkatát és törvényeit megállapító tudomány egyetemes, amennyiben minden gondolatnak,

minden tényállás és dolog logikai leképezésének a gondolatalkatát, vagyis igazság- avagy tévedés-jellegét, és annak törvényszerűségeit tárgyalja.

Az értékelméletnek ma már sarkalatos tétele, ami a nagy gondolkodóknak mindig tanítása volt, ha nem is mindig azonos fogalmazásban: A gondolatoknak, azaz ismerés-relációknak fönnállása független a mi megismerésünktől. Hogy a π irracionális szám, és hogy ennél fogva a kör négyzetesítése lehetetlen, úgy volt, igaz volt mindig, 1770 előtt is, amikor t. i. Lambert ezt végleg bebizonyította. Hogy van-e $2n + 1$ alakú törzsszám azokon kívül is, amiket az $n = 1, 2, 3, 5$ esetében első fogásra meg lehet találni, vagy nincs, az a számtartományban el van döntve, jóllehet ma egy matematikus sem tudja, milyen értelemben. A terciér ember létezése, a shakespeare-i drámák szerzősége magában a történeti valóságban nem függő kérdés, jóllehet a kutatók számára az. Az ismerésrelációk érvényessége, igaz vagy téves volta, ezeknek a relációknak, elemeiknek és kapcsolataiknak az igazság- vagy tévedés-jelleg szerinti törvényszerűségei fönnállnak, függetlenül attól, ki mennyit ismer meg és ismer el belőlük. Ez a *magánálló logika*, Platon nyelvén $\kappa\alpha\theta' \alpha\upsilon\tau\acute{o}\nu \lambda\omicron\gamma\iota\kappa\acute{o}\nu$, minden logika-tudománynak ősmintája. A logikának mint tudománynak az a föladata, hogy ezeket a törvényszerűségeket fölismerje és rendszerbe tegye.

Az így létrejövő logika elvben éppúgy egy, mint egy a magánálló, minden tudós megközelítéstől független logikum világa, akár *tiszta logikának* nevezzük Paulerrel, akár formattannak Brandensteinnel. S ez a bölcsellettörténet tanúsága szerint konkrét kiépítésében az a logika, mely Aristotelesen indul és «in eodem sensu et eadem sententia» továbbépít, jelentős kiegészítésekkel, még jelentősebb kiigazításokkal, főként azonban az egész vonalon a módszerei szempontnak hasonlíthatatlanul szabatosabb és tisztább keresztülvitelével. Ez az a logika, melyről kimutattuk, hogy egy és szükségképpen egy; és ez az, amelyet sajátos és kizáró értelemben kell logikának mondani. Ez a «logika» szójelentések analogum princeps-e.

Ez a logika nem tesz egyebet, mint vizsgálja a gondolat-

világ struktúráját és megállapítja törvényeit. Ez senkinek *nem ír elő* semmit, senkitől nem kíván semmit és senkit nem fenyeget meg semmivel. Tanítani nem akar mást, mint a gondolatartomány alkat-törvényeit, és nevezetesen senkit nem akar tanítani helyesen gondolkodni, vagy hatásosan érvelni vagy eredményesen kutatni. Ha Windleband elnevezéseivel közelítünk hozzá: nem nomothetikus és nem idio-grafikus, hanem nomografikus tudomány. Semmiesetre sem *ars cogitandi*, még kevésbé *ars inveniendi*.

Mert bölcséleti tudomány, nem zárkozhatik el az elől a kérdés elől, milyen filozófiai természetű és jellegű a gondolat-relációk főnnállási tartománya, melynek főnnállási formája az igazság vagy tévesség. Miért mondom: igazság vagy tévesség és nem egyszerűen csak igazság? Mert a logikum értéktartomány, és az értékek szükségképpen polarításban állnak fön, pozitív és negatív sarkkal; az erkölcsi világ a jó és rossz, az esztétikum a szép és rút, a vallási világ a szent és nem-szent sarkítottságában áll fön. Természetes, hogy a pozitív sark az érték, a negatív az ellenérték, azaz érték-telenség, «fény mellett az árnyék». S mihelyt egy értéktartomány belelép az értékelő alany hatókörébe, az értékvilág törvényei normák jellegét öltik; a pozitív értékpólus mint eszmény, a negatív mint tilalomfa áll az értékelő, szellemi alany elé.

Tehát a logikum, mint a mindenkori tudatalanyoktól független értéktartomány, fölád egy *létrendi kérdést*. A logikum is, mint minden főnnállási tartomány, mint minden adott világ kiutal önmagából, túlutal önmagán: a $\varphi\acute{o}\varsigma$ metafizikumba, a logikum metalogikumba, a matematikum metamatematikumba. S a metaphaenomenon kérdésében mindig két felelet lehetséges: az Igen és a Nem. A Nem tagadhatja a létét vagy tagadhatja a megismerhetőségét, és akkor neve pozitívizmus, a mi esetünkben logikai pozitívizmus. Ez általában a logicisták álláspontja. A logikum tartományát, területét, tárgyát általában úgy jellemzik, mint ez az értekezés teszi. De ennek a tartománynak létségét vagy tagadják vagy nem kutatják, hanem vagy a matematikum-ból vezetik le (Brouwer), vagy mindkettőt a metamatemati-

kumból (Hilbert). Akik Igennek felelnek, a lét és fönnállás fogalmi taglalásával kezdik és azt a fölfogást képviselik, hogy a logikát szükségkép megelőzi mint alaptudomány egy *metalogika*, melyet a szó legszorosabb értelmében ontológiának vagy tárgyelméletnek vagy őshatározmány-elméletnek (Brandenstein) neveznek.

Hogy ennek a tárgyi ontológiai logikának van igaza, hogy a logika szükségkép túltal önmagán egy metalogikumban, és így ontikumba, azt ma szigorúan lehet bizonyítani. De kívülesik az itt kitűzött föladat körén. Hisz a gondolattartomány így is, úgy is *egy*; és jóllehet a logikai struktúra-vizsgálat nem függetlenítheti magát mindenestül a metafizikai állásponttól (ezt semmiféle mélyebbre ereszkedő kutatás nem teheti), éppen a legújabb logikai irodalom tanúsága szerint még a fölépítésben sem mutatkoznak jelentősebb eltérések a logikum igazi mivoltát illetőleg. Legföljebb azt kell mondani, hogy a merőben formai, főként a logisztikai logika szegényebb, merevebb, önállótlanabb, amennyiben kénytelen az ontikai logikától kölcsönvenni.

3. Ha a logikummal kapcsolatban a bölcselő megismerésnek más föladatai nem volnának, mint a gondolattartomány alkattörvényeinek megállapítása, szóba se kerülhetne, még látszat szerint sem, a többféle logika kérdése. Itt egy és egységes az igazság fehér fénye. Hol van már most az a prizma, ahol ez az egységes fény megtörik és szétbomlik a szivárványnak néhány fő színére és megolvashatatlan számú színárnyalatára?

A logika törvényei, mint egy értéktartomány alkotását kifejező törvények, nem írják elő, hogyan kell gondolkodni, hanem csak megmondják, milyen törvényeket vall és revelál a gondolattartomány. De minden értéktartomány tételeit jellemzi, hogy mihelyt érintkezésbe jut velük az értékfölszerű szellem, mihelyt tehát megjelennek az ember látóhatárán, fölszólítják, és pedig nem egyszerűen biztatás, ígérgetés, hivatás alakjában, nem is kényszerítéssel, hanem sajátos jellegű követelés és kötelezés erejével, hogy a gondolkodás, akarás, ízlés, alapvető életalakítás hozzájuk igazodjék. Nem normák, de lényegesen követelő jellegűek, *«*si-

haben *Forderungscharakter*). Ez más szóval azt jelenti, hogy a logika, melyet ebben a vonatkozásban jó Paulerrel tiszta logikának nevezni, legmélyebb mivoltának gravitációjával arra tart, hogy a tényleges gondolkodás számára szabályokat, előírásokat, törvényeket szabjon. S lesz a tiszta logikából gondolkodástan vagy *alkalmazott logika*.

S itt, a tényleges gondolkodás síkján, ahol a logikai törvények normák jellegét öltik, megjelennek a létrendi mozzanatok, amelyekre a mai existenciás bölcelet oly nyomatékosan reáirányítja figyelmünket, és ezek aztán gondoskodnak róla, hogy a magában egy és egységes logikum a létrendet jellemző sokszerűségbe váljon.

Magában a gondolkodástanban, az alkalmazott logikában ezek a létezésrendi mozzanatok a logikai irodalom tanúsága szerint főként a témák megválasztásában, a kérdések kiválogatásában, a megismerési utak teljesítőképességének értékelésében jelentkeznek. Tehát okozzák és megmagyarázzák azt a sokféleséget, melyet megismertünk mint a logika történeti irányait és alakulatait. Nem az egy logika változatai ezek, hanem az egy logikán tájékozó konkrét tudomány, — sokszor tanítás-technikai alakulatok. Ami sokszerűség itt jelentkezik, nem a logika egységének, hanem a tudományművelésnek és kiépítésnek kérdése.

Az igazi sokféleség, sőt ellentétesség nem itt van, hanem a logikai centrumból számított második övben; ott, ahol a logikát már nem mint a gondolatrelációk elméletét, vagy akár a helyes gondolkodás törvényeinek tudományát művelik, hanem ahol közvetlenül a különféle valóságrétegekbe és tartományokba tartozó létezőcsoportokra irányul a megismerés, a tudományos megismerés is, az élő és élettelen természetre, történelemre, kultúrára, világnézetre stb., és a logikum csak mint ezeknek a külön ismerés- és tudomány-kerületeknek ellenőrző és irányító szelleme van jelen. Itt van talaja annak a sokszerűségnek, melyből a polilogizmus eszméje és törekvései táplálkoznak. Így vallják ezt olyan különféle irányú emberek is, mint Kröner, Thyssen és Troeltsch.¹ Itt t. i.

¹ Kröner: *Anarchie der Systeme*: «A kiépített logika eo ipso föltételezett, és ezért szükségkép többszerű», p. 150; cf. 46. ss. A néző-

közvetlenül és teljes erővel jelentkezik a logikából levezetett logikai normák mellett két más tényező ; az egyik az ismerés tárgya, a másik az ismerő alany, a személyes betét ; és a tényleges gondolatmű már ennek a *három tényezőnek*, köztük tehát két logikán-kívülinek *eredője*.

Milyen sokféleségek állhatnak itt elő, melyek aztán valamikép visszaháríthatók a logikára?

Minden ismeréstartománynak megvan a sajátos struktúrája, alkata ; és ez szabja meg a róla alkotott tudománynak is alkatát, nevezetesen sajátos módszerét, mely elsősorban az igazolás módszere.¹ Tehát ahány sajátos külön *tárgytartomány*, annyi sajátos módszer, amely természetszerűen érvényesül a fogalomalkotásokban, kategória-kidolgozásban, ítéletkapcsolásban is, és olyan különbségeket teremt, amelyeknek vannak mondjuk a történelem és a csillagászat között. Az e tárgyakon iskolázódó és végül is lelki alkatszerűséggé objektívalódó gondolkodás szüli azokat a típusokat, melyeket Jaspers gondolkodás-technikák címén különböztet ; és itt van a genezise Leisegang 4--6. típusának. Tehát nem megannyi logikával van itt dolgunk, hanem elme-alkattá lett különféle tudományos módszerekkel.

Mélyebbre nyúlnak és messzebb érnek az *ismerő alany részéről* jelentkező tényezők. Itt szokás beszélni alanyi, személyi adottságokról ; bátran lehet akárhányszor egyéni kötöttségeket mondani. Ezeket, úgy gondolom, két csoportba lehet osztani.

Az egyiknek lehet (*faute de mieux*) a *pszichológiai «priusz»* nevét adni. Ide tartoznak t. i. azok a mozzanatok, melyek maguk ugyan más területről jönnek, ismeréskívüliek, de mégis jelentősen beleszolgálnak az ismeretalkotásba. Ezek a személyi előzetek történeti, pszichológiai, filológiai eljárással aránylag biztosan föllelhetők és számításba vehetők. Köztük legjelentősebb az ismerő alany helye a szellemtörté-

---

mező korlátozottságát hangoztatja J. Thyssen : *Die philosophische Methode*. Erster (gegenstandstheoretischer) Teil. 1930. p. 15. Ugyanígy E. Troeltsch : *Der Historismus und seine Probleme*. 1922. p. 27. ss.

¹ A. Müller : *Strukturwissenschaft und Kulturwissenschaft in Kantstudien*. 1922 (XXVII) p. 59—85.

neti soron. Másképp nézte és dolgozta föl a világot a primitív ember, másképp a Perikles korabeli görög, másképp gondolkozott és ítélt a középkori ember, másképp Paracelsus kortársa, másképp Voltaire és Kant százada és így tovább. Ez a konkrét szellemtörténeti hely döntően befolyásolja nemcsak a történeti értést, amint Spranger kimutatta¹ egy finom járású tanulmányában, hanem a tárgykör megválasztását, a célkitűzést, a tudományos igazolás eszményét stb. Ezen a vonalon van az egyéni művelődés útja, amelynek következtében másképp nézi és fogja meg a világnézeti kérdéseket pl. a kémikus, matematikus, historikus, filozófus. Idetartozik továbbá a szellemi befogadóképesség, kapacitás, továbbá a temperamentum és a motívumok, az érdekek területe. Ha aztán megint a szónak nem-tulajdonképpen értelmében logikának nevezzük a gondolkodáskereteket, mondhatjuk, hogy ebben a síkban más logikája van a nőnek, mint a férfinak, más a tudósnek és kézművesnek, más a vérmes és a melankólikus embernek. Ebben a régióban is ki tudnak alakulni alkatszerű egységesebb típusok, és így létrejönnek a gondolkodásnak bizonyos formái, melyek betétként ott vannak Leisegang és Wechssler gondolatformáiban, melyeket találóbban lehet a gondolatvilág építő stílusainak nevezni.²

Hogy az érdekek között a legmélyebbek a *világnézeti*ek és ennélfogva legerősebben szólnak bele a gondolatvilág kiépítésébe, megint mesterileg mutatja meg Spranger (p. 17/8). A bölcséleti rendszerek sokféleségének és egy további lépésben a szaktudományokban az alapok körüli válságoknak a gyökerei mélyen belenyúlnak ebbe a világnézeti talajba. Az újkori bölcséleti rendszer-káosz és nyughatatlan-ság a Nyugat világnézeti szétforgácsolódásának jele és következménye. Ez azonban nem érinti a logika egységének kérdését. Leisegang azt mondja, hogy minden külön logika külön világnézetbe torkollik. De a gondolattörténet arra

¹ E. Spranger: *Der Sinn der Voraussetzungslosigkeit in den Geisteswissenschaften.* (Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse 1929, 1.) 1929.

² M. Bense: *Vom Wesen deutscher Denker; zwischen Kritik und Imperativ.* 1938. p. 145.

tanít, és a gondolkodás pszichológiája megerősíti, hogy legfőbb fordítva van : a világnézet teremt magának megfelelő logikát (a logikát mint gondolatépítő stílust véve), éppúgy mint minden eszes gazember alkot magának házi filozófiát.

Ezzel azonban máris a személyi adottságok *egy második, mélyebben fekvő rétegének* küszöbéhez értünk. Ennek a mélyebb rétegnek létezését jelzi az az annyiszor és oly döbbenettel megállapított jelenség, hogy sokszor egymáshoz közelálló, nagyjából egyenlő műveltségű és társadalmi rétegű emberek is jelentős, sőt kevésbé jelentős kérdésekben nem értik meg egymást ; nemcsak, hanem ami az egyiknek szembeszökő, a másiknak érthetetlen ; új eszmék és programok az egyik számára lobogó lelkesedés, a másiknak átok és képtelenség ; ami az egyiknek mélységes bölcsesség, a másiknak nevetség vagy ostobaság ; sokszor végnélkül folynak a viták jóindulatú emberek közt is, és a végén ott vannak, ahol kezdték. Ebben a rétegben születik meg aztán az a fölfogás, hogy a bölcséletben, világnézetben, életkérdésekben, a szaktudományok alapkérdéseiben életre-halálra küzdő ellentétes rendszerek és irányok fönnállása szükségszerűség, reménytelen végzet : több, egymással szembenálló, egymásra visszavezethetetlen egyenlő értékű logika van ; és mindenki a maga logikájával, a vele rokon típus szerint gondolkodik.

Megmutattuk, hogy a polilogizmus alaptétele tudományosan tarthatatlan. Tévedés, hogy több egyenlő értékű logika van. De akkor mi az oka azoknak a jelenségeknek, melyeknek magyarázatául megszületett a polilogizmus? Az igazi okot és így a *polilogizmus gyökerét*, úgy gondolom, éppen ebben a legmélyebb ismeretalanyi exisztenciás rétegben kell keresni. Ezt persze nem olyan könnyű pontosan kielemezni és számbavenni, mint az előzőt, a személyi «priuszt». Itt végső karakterológiai adottságokkal van dolgunk, amelyek összefüggnek a konstitúcióval, a szellem-testi alkattal. Ugyanaz a gyökér ez, amelyre vissza kell vezetni azt a jelenséget, hogy az egyiknek játék a magasabb matematikai elgondolások elsajátítása, a másiknak ugyancsak magas értelmisége ellenére lehetetlen ; az egyik számára döntők a metafizikai elmélések, másik legfőbb önparancsra követi, de igazában nem vissz-

hangozza a lelke; az egyiknek természetes az egyenes jellem útja, a másiknak súlyos és maradék nélkül soha meg nem oldott föladat stb.

Ez a megállapítás még ebben az általánosságban sem merőben meddő valami a mi problematikánk számára. Hisz *kimondja* legalább azt, hogy azon a területen, ahol eleve egységet lehetne várni és ahol az ellentétek, meg-nem-értések sokfélesége és összeviasszasága oly kínosan hat, ősadottságokkal *is* kerültünk szembe, nemcsak erkölcsi hibákkal vagy szellemi elégtelenségekkel. Tehát minden szellemi mérkőzésnek és hódítani-akarásnak számolni kell ezekkel az egyéni ősadottságokkal is, és le kell mondania módszerei és érvelei mindenhatóságának hitéről. Az elemzés, érteni-akarás, okkeresés itt ősránitba ütközik, a további munkát hagyja abba!

Csakugyan hagyja abba? A bölcselő kutatás ezt semmiféle területen nem teszi. Az az éltető eleme, hogy minden miértnek újra keresi a miértjét. Ha adottságokkal kerül szembe, azokat jellegzi, csoportosítja, vonatkoztatja, és azután iparkodik nagyobb összefüggésekbe állítani.

4. A problémaszövének ezen a pontján újra kopogtat a *típus-keresés* igénye, melyet Dilthey oly eredményesen idézett meg a szellemtudományi műhelybe. De más fekvésben, hogy úgy mondjuk. Itt már nem az objektivált szellem, pl. a világnézetek vagy bölcséleti rendszerek típusairól van szó, hanem annak a lelki alkatnak, tehát elme-alkatnak is típusairól, melyek a típusos világnézetnek, bölcséleti rendszereknek és tudományos alapirányoknak is építő típusai. Ezen a síkon a típus-keresés már nem a relativizmus kengyelfutója, mint Dilthey-nél, hanem itt a típusok magának a konkrét emberlétnek legmélyén meghúzódó és működő létmozzanatok, az alapjában egységes emberlét ősváltozatai.

Ismételten szembekerültünk azzal a ténnyel, hogy az egy logika dacára a változat-teremtő tárgyi és alanyi mozzanatok már a közvetlen adottság, a phaenomenon régiójában is viszonylag egységes típusokat alkotnak, aminők pl. Wechsler heroikus-etikus gondolkodója, a közönséges élet bonvivant-ja, de végelemzésben a Herakleitos-i, Platon-i, Aristo-

teles-i stb. típus is. Most arról van szó, hogy ennek a jelenségvilági típusnak — fenotípusnak mondja a karakterológia — megkeressük a gyökerét, a genotípusát.

Lehetne itt a típust olyan értelemben venni, mint teszi az a *karakterológiai tipologia*, mely minden egyes jellem-megnyilvánulást és jellemvonást úgy igyekszik tudományosan befogni, hogy egyszerűen tipizálja és beszél emlékezési, következtetési, mozgási, reakciós típusokról stb. Ezeknek száma légió és tudományos értékük a számukkal nincs egyenes arányban; érthető, ha a karakterológia nesztora, Klages egy rossz órájában azzal intézte el, hogy megfelelő ellenszolgáltatás fejében vállalkozik arra, hogy élete végéig minden héten szállít egy ilyen «tipológiát».

Ha azonban a típus eszméjét fölkeressük a szülőföldjén, a biológiában, akkor a típus nem egyszerűen egy test-lelki jelleg-megnyilvánulás vonalának néhány kitüntetett pontja, hanem élő valóság, melyet az jellemez, hogy egységes stílustörvény alá foglaltan tartalmaz annyi lét- és cselekvésrendi mozzanatot, melyek lehetővé teszik neki a valóság rendjében, az okok és okozatok, hatások és ellenhatások áramlásában a főnállást és érvényesülést. Ebben az értelemben a típus metafizikailag közbülső helyet foglal a faj és egyed között. Differenciáltabb, mint a faj; hisz annyi konkrét határozmánnyal rendelkezik, hogy át tudja lépni a lét- és tevékenységrend küszöbét; de még mindig csak annyival, hogy helyet hágy azoknak a variánsoknak és többleteknek, melyek az egy típuson belül is egyedeket jellegeznek meg.

A mi problémánk számára még ennek a tipológiának is csak akkor van jelentősége, ha nem egyszerűen a kérdéses tényállásnak ad hoc típusá való kinevezése. Ha ugyanis így járnánk el: világnézeti, bölcséleti, végelemzésben logikai téren a jelenségi elemzés ilyen és ilyen sajátos jellegű alakulatokat mutat, és ennek az az oka, hogy ilyen őstípusok vannak, ez Molière Botcsinálta doktorának volna a módszere: az ópium altat, mert altató ingredienciák vannak benne. A tipológia itt igazi magyarázatul csak akkor szolgál, ha más úton, és pedig épen az illetékes korrelációs karakterológiai eljárás útján a kutatás eljutott egy *tipológiához*, mely állja

a kritika és a tudományos termékenység teherpróbáját, és a maga korrelációs rendszerébe erőltetés nélkül be tudja iktatni a polilogizmus jelenségeit is. Ebben az esetben és csakis ebben az esetben lehet *experimentum crucis*-ról beszélni, és akkor talán csak egy lépés választ el attól, hogy meg tudjuk adni a végső feleletet is.

Már most az utolsó emberöltő karakterológiai tevékenysége kétségtelenül legalább körvonalalaiban kidolgozott egy ilyen tipológiát, melynek az újabb kutatások és fölfedezések során nem kellett folyton változtatni az egyszer megrajzolt alapvonalakat, és ezenkívül különféle oldalakról kiinduló munkálatoknak legalább ideális találkozópontja; tehát az ellenpróbán is keresztülment. *Kretschmer és Jaensch tipológiáját* értem,¹ melynek alaptípusai Kretschmer ciklo- és szchizotim, Jaensch integrált és dezintegrált típusai. Bizonyos, hogy ezek nem merőben elméleti konstrukció pókhálóból vannak szöve, hanem köztünk járnak, és minduntalan találkozunk velük — akkor is, ha magunkba nézünk.

Mit mond már most ez a *tipológia a polilogizmus kérdésében*? Első tekintetre fölkinálkozik a gondolat, hogy a harmonizáló, valóságokkal számoló, ellentéteket tompító és áthidaló, tárgyakra irányuló és velük folyton számoló, egyensúlyozó és realiztikus ciklotim, illetőleg integrált típus ott áll az aristotelesi logika mögött; viszont a szchizotim és dezintegrált, aki önalkotta eszmevilágát hajlandó rádiktálni a valóságra és a maga belső hasadtságát antinomiák, ellentételezés és ellenmondás alakjában beleviszi elméleti problematikáiba is, ott működik a herakleitosi és hegeli dialektikusban és szolgáltatja a nem-aristotelesi logika kíséreteit. A logikának az a két alaplehetősége, melyeket elméleti meggondolás egyedül lehetségesnek mutat ki, így visszamutat a két alaptípusra, és Leisegang ezért talált a szövegértelmezés során voltaképpen két logikát, mert a szellemi nézésnek, gondolatszövének, kérdés-megfogásnak két alaptípusa van.

¹ Az alapvető művek: E. Kretschmer: *Körperbau u. Charakter*. 12. Aufl. 1936; E. R. Jaensch: *Grundformen menschlichen Seins*. 1929. Mindkettőhöz óriási irodalom fűződik.

Az egyetlen tüzetes kutatás, mely a mai pszichológia célkitűzésével és módszereivel részletmunkát végzett ezen a téren, szigorúan tapasztalati alapon két gondolkodásformát állapít meg; «az egyik a tárgyi gondolkodónak ész sugallta magatartása, a másik az élménytípusnak érzelem hordozta, szerves észjárása».¹ Látni való, hogy sok szál visz itt is a két karakteriológiai alaptípushoz. Valószínűleg jóval beszédesebb eredményeket hozott volna ez a vizsgálat, ha nem szorítkozik alsórendű elmeteljesítmények vizsgálatára, és főként ha bölcséletileg szabatosan kidolgozott problémaföltevéssel indul neki munkájának. A tárgyszerű szakkutatás itt még a kezdet kezdetén van.

Nem akarom kizárni, hogy a kretschmeri és jaenschi tipológia még nagy rostáláson megy majd át. Az a vonatkoztatás, melynek körvonalai az imént oly közvetlenül fölkinálkoztak, a *részletekben* valószínűleg nem vihető keresztül egy dimenziós és egyértelmű műveletekkel. Bizonyos, hogy kemény munkának kell még folynia, míg ez a tipológia annyira megtisztul és annyira rugalmassá válik, hogy be tudja fogadni Pascal zseniális meglátását az «esprit de finesse» és «esprit de géométrie» alapvető ellentétéről,² amely mindenütt jelentkezik, ahol a mélyebbre hatoló szellemi állásfoglalás műveivel és problémáival kerülünk szembe. A dichologizmus problémájába azonban ez a Pascal-i tipológia közvetlenül nem világít bele. Nem lehet ugyanis egyértelmű vonatkozást megállapítani az esprit de géométrie és az aristotelesi logika között egyfelől, az esprit de finesse és a dialektikus típus között másfelől. Itt egyelőre az ötletek és sejtelmek világában jár maga a tudomány is; akkor is, amikor már a fenotipológiai síkon akarja végbevinni a két alaptípusra való vissza-

¹ G. Dieter: *Typische Denkformen in ihrer Beziehung zur Grundstruktur der Persönlichkeit.* (Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane. Ergänzungsband 24.) 1934, p. 201.

² Pascal: *Pensées* I. Oeuvres de B. Pascal publiées suivant l'ordre chronologique par Léon Brunschvicg XII. 1921. p. 10. Értékes utalásokat ad a pascali tipológiának a fönt tárgyalt matematikai elvi harcra való alkalmazására H. Poincaré: *Dernières Pensées* p. 143. ss.

vezetést egészen primitív elemekben ; pl. amikor Leisegang minden tudományos eljárás ősmintáját az egyenesre vagy az önmagába visszatérő görbére, tehát ősgéometriai szemléletre akar visszavinni,¹ vagy Friedmann nagyarányú és nagytudományú tanulmányában a tudományok csoportjai és minden egyes tudomány történeti fázisai a *haptikus* és az *optikus* típusra mennek vissza, tehát végelemzésben a tapintási és a szemmel néző őstípusra.² Akinek volt személyes találkozása a mai európai szellemi életnek, a tudományos életnek is ziláltságával, töredékességével, szakadozottságával, nem veszi zokon ennek a sivatagnak vándorától, ha meg-megjelenik tikkadt lelke előtt az egységnek és életszerűségnek oázis-álma. És ki tudja, egy ilyen álom nem a valóságnak jövőendő elővételezése-e?

Egyelőre azonban mégis csak álom. Annyit lehet mondani, hogy a polilogizmus típusos magyarázatának alap gondolata nem más, mint egy ősi bölcselő eszmélésnek új oldalról való támogatása.

Az ellentétesség, a *polaritás*, a makro- és mikrokosmosznak egyaránt nagy építő és stílustörvénye. A pythagoreusok látták meg nyugaton elsőknek, hogy a határtalan és határos, a páratlan és páros szám épít és jellemez minden létet ; és már jóval előbb a Szentírás első lapjának írója előtt úgy bontakozott ki az alakuló világ, mint világosság és sötétség, alsó és felső vizek, víz és szárazföld, élettelen és élő, világ és ember, ember és Isten, föladat és mérkőzés, bukás és fölemelkedés kettősségének egysége. És Szent Ágoston kimondja : Deus . . . ordinem saeculorum tamquam pulcherrimum carmen ex quibusdam quasi antithetis honestavit.³ De ha a világalkotás nagy törvénye az egy valóságot az ellentétesség feszülési terébe állító polaritás, akkor nem meglepő, ha az antinomológia, az aporetika, melyben Aristoteles és Hegel találkoznak, ennek az egyetemes átfogó tény-

¹ Leisegang : *Denkformen*. p. 345, 348.

² H. Friedmann : *Die Welt der Formen*. System eines morphologischen Idealismus. 2. kiad. 1930. Hozzá F. Kuntze : *Der morphologische Idealismus*. Seine Grundlagen und seine Bedeutung. 1929.

³ Augustin : *De civitate Dei* XI. 18.

állásnak elméleti földolgozására az egyetlen tárgyszerű mód. S akkor új világtításba kerül az a tipológia is, mely az egy emberfajt a biológiai kettősségen, férfi és nő típusán túl, két alaptípusra bontja, az egyensúlyozó és ellentételező, hasadós típusra. Akkor aztán az az antinomizmus, mely végighasítja a rendszereket és irányokat föl egészen a logikáig, ahol az egy tiszta logika ténye dacára kísért a dichologizmus, voltaképen nem más, mint ennek az egyetemes polaritásnak a tudomány régiójába való vetülete. De akkor föl sem merülhet, még az exisztenciás síkon sem, a két egyenlőértékű probléma-megoldás lehetősége, a logikában sem; épúgy mint férfi és nő, egyensúlyos és hasadós jelleg nem két species, hanem egy emberfaj két kiadásban, a létalkotó polaritás egyik sarkának határozott hangsúlyozása, de a másiknak nem tagadása, sőt mint szükséges ellensúlynak és létezési föltételnek egyenest állítása.

Így az emberlét legmélyebb gyökerén meg van ütve alkati határozottsággal és valósággal az a kettős hangzat, mely a mindenség uralkodó vezérmotívuma, és ezzel biztosítva van az ember tudományos hivatásának is lehető teljes megvalósítása. Az egyes teorétikus eshetik egyoldalúságba és lehet kísértve az antitetikus világot antinomiákba szorítani és ellenmondásba marasztalni. Alapjellegénél fogva az egyik pólusra van hangolva és hajlandó a másikat nem látni és nem teljes tartalma szerint méltatni. De az ember az ellentétésség mindkét pólusának megfelelő méltatására magában hordja a hangoltságot és képesültséget, és így a létet meg tudja fogni teljes plaszticitásában, olyanformán, mint a *binokuláris látás* biztosítja a harmadik méretben való, plasztikus látást. Az alkattal járó félfelés polaritás és szükségképes egyoldalúság elvi legyőzése az egyes számára kemény föladat, melynek megoldásában lemaradhat az eszményről, sőt még az útját is elvétheti. De *a* szellem és *az* ember nem vétheti el. És ebben a valóság hű értelmi leképezésére irányuló munkájában irányítója és őre az egy logika, mely egyoldalúságok és típusok fölött az *egy* igazságtartománynak *egy* törvénykódexe.

5. Összegezzünk. A mai logikai irodalom hemzseg az efféle kitételektől: a-logikus, pro(prae)-logikus, para-, meta-,

hiper-logikus, panlogizmus. Kimutattuk, hogy *paralogika* nincs; mintha t. i. volna az aristotelesi logika mellett a logikum síkján még más vele egyenlő értékű logika. Aziránt sem hagyunk kétséget, hogy amit aristotelesi logikának nevezünk, az nem «caput mortuum», hanem haladásra, kiigazításokra, kiegészítésre, elmélyítésre szoruló és képes tudomány. Van azonban *paralogika* bőven az alkalmazási területen, sőt itt dús vetése van az alogizmusoknak is. A tényleges emberi gondolkodás nem áll mindenestül az alkalmazott logika törvényei és normái alatt, épúgy mint a tényleges akarati állásfoglalás nem mindig igazodik az erkölcsi normákhoz, a társadalmi viselkedés a jogi normákhoz, az alakítás az esztétikai törvényekhez. Tehát *panlogizmus*nak akár Hegel, akár az új bécsi iskola értelmében nincs helye; annál kevésbbé, mert a valóság elméleti megközelítésének más módjai is vannak, mint a tudományos, elméleti út. A szívnek is megvannak a szempontjai; a művészi intuíció és megsejtés, a vallási megélés, a lelkiismeret szava, a heroikus nekifogás is tud utat vágni a világban való eligazodás számára. Ilyen értelemben van egy tág terület, ahol nem a logika uralkodik; s ez ebben az értelemben *para-* és *a-*logicum. De nem a tudatos emberi állásfoglalástól független létrendekben! Mert minden lét-reláció leképezhető gondolatrelációba, és ezzel a logikum tartományába emelkedik. Ilyen értelemben *a-*logicum nincs, még azokban az emberi alkotásokban sem, melyeket nem a normatív logika sugalmazott. Ami van, az mind gondolatok, ismeretrelációk tárgya is; «ens et verum convertuntur».

Van-e *pro-*, illetőleg, amint nyelvileg helytelenül mondják: *prae-*logicum is? Az etnológusok, nyelvészek és filológusok hajlandók erre a kérdésre igennel felelni: van a művelődés vonalán egy pont, ahol az emberi alkotásokat nem a logika sugalmazza és irányítja, pl. a mítosz-, mese-alkotó tevékenységet. De itt már az elnevezés elárulja, hogy ennek az elméletnek szerzői a *pre*logikus állapotot úgy fogják föl mint az arisztotelesi logika lépcsőfokát; tehát nem heterogén valaminek tekintik, hanem fejletlennek a kifejlődötttel szemben. S csakugyan elgondolható, hogy a logika szerinti gondolkodásra megvan a hivatottság és képesség, de hiányzanak a

föltételek, melyek mellett ebből a lehetőségből valóság lesz. Gyermek és primitív egész lelki világán nyilván a képzelet és álomszerűség uralkodik; természetes, hogy ez rányomja bélyegét szellemi alkotásaikra is. Lévy-Bruhl, a prologika első hirdetője, is elismeri, hogy a primitívek «mentalitásának megvannak a saját jellegzetes vonásai, de az nincsen másképp megépítve, mint a mienk».¹

Ami pedig a *metalogikát* illeti, láttuk, az ember számára a logika tartományát megalapozza egy tiszta léttartomány; a logicum ezen a síkon egy metalogicumra támaszkodik. De a bölcselő elme itt nem állhat meg. A logika kérdésében sem akar lemondani a végső feleletnek legalább a reményéről. S ezért fölszabadító tettnek értékeli a logika atyjának, Arisztotelesnek megállapítását, mely nyilván nem az eleáták befolyása nélkül keletkezett: A λογικόν végelemzésben egy αὐτολόγικον-ban forrasoz, mely minden ízében és mozzanatában logikum és ezért πανλόγικον. S ugyanezért a tiszta és alkalmazott logika és az összes lehetséges logikai alkalmazások teljes valósultsága és egysége, az antinomiák hiánytalan föloldása, νόησις νοήσεων. Meglepő egybehangzás ez egy még mélyebb és ünnepelesebb nyitánnyal: Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος... πάντα δι, αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν (Ján. 1.)

A magánvaló teljes és teljesült logikának a véges létgyűjtőlencsében keresztül az emberi elmére vetett kis fénykorongja az a *logika*, melynek egyetlenségét vitatta értekezésünk. Kicsiny pont ez az irracionálék és logikátlanságok éjtszakájában. Időnként sajnálkozva néz le reá és a bölcsélet önemésztdéseire a diadalról diadalra haladó szaktudományok munkása, és megkísérti őt is, másokat az a gondolat: Érdeemes ezért a csekélységért, ezért az oldalt eső kis elméleti pozícióért annyi verejtek és vér? De épen ma inkább, mint bármikor, van a tudománynak oka rá, hogy az efféle kísérettel szóba ne álljon.

Ma a *tudomány* is belesodródott abba a válságba, mely-

¹ J. Maritain-hez írt egy levelében ap. J. Maritain: *Quatre Essais sur l'Esprit*, p. X. s.

ben vonaglik az európai kultúra és emberiség. Ez a válság, mely a tudománynak hol az alapjait döngeti, hol a célkitűzését, minden más érdeket kizáró föltétlen igazságszolgálatát kérdőjelezi meg, sőt fenyegeti létében, hol a módszereit rostálja, megint tudatára hozza minden munkásának, mennyire filozófiával van magas feszültségre töltve minden szaktudomány — miként a politikai és társadalmi válságok religiosummal. Több mint kétezer éves páratlan szellemi aszkézis és munka hozzászoktatott minket, európai embereket, hogy a tudományban pártok, szenvedélyek fölött álló bírót, sorsok, sikerek, divatok, kudarcok és erőszakosságok fölött érintetlenül ragyogó eszményt tiszteljük. Ha most ide is betört széles területen a bizonytalanság, bizalmatlanság, alkonyhangulat, akkor az elmerülni és lemondani nem akarónak tekintete egészen új megbecsüléssel és reménnyel köt ki annál a kis fénykorongnál, mely a *logikának otthona*. Kicsiny terület, és mégis archimedesi pont; nem arra, hogy a tudomány világát kiemelje a sarkaiból, hanem hogy visszazökentse a sarkaiba. Kevés szó; de az egyetlen nyelv, melyen ebben a bábeli zavarban megérthetik egymást, kik az igazságot keresik. Szerény okmány; de elég arra, hogy a veszélybe került *respublica artium et literarum*-nak Magna chartája legyen belőle.

Egy bizonyos: A logika sorsa a tudomány sorsa, és a tudomány sorsa az európai kultúra sorsa. Ha van logika és pedig *egy*, miként az igazság egy, akkor remény ellenére is van remény arra, hogy lesz még egyszer ünnepe az igazságnak ezen a veszni indult szülőföldjén.

SCHÜTZ ANTAL.

ARANY.

Nem hal meg a mult, bárhogy döntögesse
Szent csarnokát az akna-robbanás ;
Jövőt nem adhat puszta vakszerencse,
Hitvány halálra nincs feltámadás.
Vérző magyarság, károdon tanultad,
Hová sodornak eszménygyűlölők :
Ha nem becsülsz meg fényes, büszke multat,
Hogy' érdemelnél boldogabb jövőt?!

A törpe lélek úgy tekint a nagyra,
Hogy abban semmi tiszta nem marad ;
Hozzá nem érhet s nyugton mégse hagyja :
Boldog, ha rádob foltvető sarat.
De mindhiába, mert csak átsuhannak
Az emberöltők rajta nyomtalan :
Ami arany volt, megmarad aranynak,
S Arany éltében, holtában Arany!

Ha megbecsülés mérlegén a nagyság
Szárnyalja túl a többi érdemet,
S erkölcsiségben tündöklő igazság
Torz és idétlen gúnytól nem remeg ;
Ha az derék, kit áldva emlegetnek,
S ha az dicső, ki önfényben ragyog :
Ne szabj határt a hálás tiszteletnek,
Nem volt Aranynál áldottabb, nagyobb!

A lelki nagyság nem kíván hatalmat,
Úgy él, amint a sorsa rendelé,
Csak hívatása szózatára hallgat,
Haladni így tud biztos cél felé ;

Örül, ha szenved, csüggedést nem érez,
 Körét betölti, sírban is szeret,
 S imát rebegve tér meg Istenéhez :
 Ember nagyobbat, jobbat nem tehet!

Ha az magyar, ki férfi-áldozattal
 Csügg társtalannak érzett nemzetén,
 És szembeszállva küzd az áradattal,
 Hogy el ne nyomja semmiféle kény ;
 Ha érzed azt, hogy összetört szívének
 Mi volt e vértől ázott föld-darab
 S mért sírt a húrján fájó koldusének :
 Ki volt Aranynál hívebb, magyarabb?!

A bús magyarság drága, szent örökség,
 Örökre szóló nemes-levelünk ;
 Lábbal tiporják, kínzó gúzsba kössék :
 Belőle semmit el nem engedünk.
 A kishitűség gyáván veszni hagyja,
 Nem tudja tán, hogy mért oly bánatos :
 De szégyen arra, aki megtagadja,
 És átok arra, aki rátapos!

Ha gyujt a költő lelkes szózatában
 Az ősi nemzet-fenntartó erő,
 Korhol, vigasztal ihletett dalában
 S kétségeinkből tettere hív elő ;
 Ha megnyugodnunk, bízunk, harcra kelnünk
 Nehéz időkben mindig jól esett,
 Méltán lehet a költőt ünnepeelnünk :
 Nem volt Aranynál mélyebb, lelkesebb!

Fényt szór az elmúlt daliás időkre,
 Hősök vitézi tettein hevül ;
 S ha elborulva néz tovább előre,
 Az eszme vonja : rendületlenül!
 Nem léhaságnak áldoz tiszta lantján
 Akkor se, hogyha szent haragra gyúl ;
 S a nyelv hatalma oly csodás az ajkán,
 Elbűvöl ellenállhatatlanul!

S ha jól tudod, hogy Toldi a mi hőszünk,)
 Hogy Csóri népe a mi nemzetünk,
 A vén gulyás is a mi ismerősünk,
 S az a rab golya mit jelent nekünk ;
 Ha megsiratjuk a mi walesi bárdunk,
 S el nem cseréljük soha senkiért :
 Kiben lehetne teljesebb világunk?
 Ki lesz Aranynál jobban a miénk?!

A Vojtináktól vársz eszményiséget?
 Hazátlanoktól nemzet-ébredést?
 Mesterkedőktől értelmes beszédet?
 Gyűlölködőktől önfegyelmézést?
 S ha csak nekünk szólt s úgy emelt az égig
 Magasba lendült művész-ihlete :
 Mért fájjon az, hogy mások meg nem értik,
 Mit ér nekünk az ő költészete!

Nem pusztá játék hangzatos szavakkal,
 Sekélyes érzést ködben sejtető ;
 Nem röppen el a múltó pillanattal :
 Emlékező és emlékeztető!
 Egy ezredévnnek fénye, győzedelme
 Buzdít e lanton s hősi éneken :
 Erőt a multból nyersz a küzdelemre
 Most és örökre, árva nemzetem!

Ha megjelensz a tetemre-hívásra.
 Mert vádolód a lelkiismeret :
 Ne vágyakozzál új hídavatásra,
 Keményen állj a mélységek felett!
 Költőd is úgy fog új életre kelni,
 Ha tette képes nemzet költi fel ;
 Nem eltemetni s gyásszal ünnepelni :
 Aranyt szeretni és követni kell!

SZEMLE.

Hat év magyar szobrászata.

Jelentés az 1940. évi Greguss-érem tárgyában.

Ötödik Szobrászati Évkör (1934–1939).

A Kisfaludy-Társaság az idén a Greguss-érmet olyan szobornűnek ítéli oda, mely az 1934. évvel kezdődő és az 1939. évvel végződő hatéves időszak alatt keletkezett. Ez az ötödik Greguss-jutalom, mely szobornűnek jut. Az első évkörben a díjkiosztásra vonatkozó javaslatot és a jelentést. Alexander Bernát, a másodikikat és harmadikat Petrovics Elek, a negyediket Hekler Antal terjesztette elő. Az első évkör díját Csikász Imre és Szamovolszky Ödön, a másodikét Stróbl Alajos, a harmadikét Pásztor János, a negyedikét Zala György és Medgyessy Ferenc nyerte el.

Célzatosan soroltam fel az eddigi jelentéstevőket annak megértetése végett, hogy helyzetem éppenséggel nem volt könnyű, mikor a Kisfaludy-Társaság megtisztelő megbízását az idej Greguss-éremre vonatkozó javaslat és jelentés elkészítésére elvállaltam, hiszen ezzel olyan feladat megoldását kísérem meg, mely eddig a leghivatottabbakra tartozott. Ehhez a nagy erkölcsi felelősséghez némi tárgyi nehézség is járult. A megbízással november hó végén tiszteltek meg és így a javaslat és jelentéstételre szolgáló idő aligha lett volna elég, ha érdeklődésem és írói iparkodásom nem irányulna állandóan a magyar képzőművészet életére. De őszinte sajnálatomra még így sem követhettem azt az elég idő esetében feltétlenül követendő módot, amellyel Petrovics Elek sorba vette és megértő szeretettel elemezte végig mindazokat a szobrászi alkotásokat, amelyekben nemcsak elismerésre méltó törekvés nyilvánult, hanem művészetünknek kétségtelen gazdagodását is jelentették.

Célzatosan soroltam fel az eddig kitüntetett szobrászokat is. Hadd jusson már ezáltal is eszünkbe, hogy a most elbírálásra kerülő hat éves időszakot megelőző két évtized átmeneti kort jelentett a magyar szobrászatban. Elmúlóban álló, egykor diadalmas irányoknak már-már hanyatló teljesítményei váltakoztak benne egy új kialakulásnak kezdetben kissé bizonytalan, később mindinkább biztató eredményeivel. Közöttük nem volt könnyű a válogatás. Mégis, különösen,

ha a díjjal kitüntetettek után az érdemes munkásságuk miatt felsoroltakat is megismerjük a jelentésekből, megállapíthatjuk, hogy a Kisfaludy-Társaság döntéseit és megállapításait igazolta az idő, mert minden irányzattól, minden elfogultságtól mentesen mindig csak a feltétlenül értékest jutalmazta, vagy részesítette elismerésben. Így nem csekély mértékben járult hozzá a szobrászattal szemben akkor is, ma is meglehetősen bizonytalan ítéletű közönségünk ízlésének meggyőződéseinek irányításához.

A most elbírálásra került hatéves évkört megelőző két évtized szobrászatával pedig azért kell röviden foglalkoznom, mert a mai belőle nőtt ki, tőle különült el. Megjegyzéseim nem annyira e kornak néhány, az átlagból kiemelkedő kiváló szobrász-tehetségére vonatkoznak, hanem inkább az átlagra, ebben testesülnek meg legtisztábban a korszerű jellegzetességek. Általában igen ügyes, sőt számos termékében valósággal virtuóz szobrászat volt ez. Egységes képet tulajdonképpen csak ettől az ügyességétől és másrészt jelentéktelenségétől nyert, mert stiláris szempontból nézve jókora különbségeket mutatott. Nagyjából három irányzatot lehetett benne megkülönböztetni. Az egyik valamiképpen még mindig a barokk formavilágából táplálkozott, bár nem közvetlenül, hanem a XIX. századbeli neobarokk közvetítésével. Ezt a hajlandóságát elősegítette az, hogy a neobarokk, ha nem is túlságosan őszinte formákban, külsőséges ünnepélyességet és mozgalmasságot kínált. A másik irány, mely a kompozícióra nem sok ügyet vetett és inkább a részletek megmunkálásában élte ki magát, a naturalizmus volt. Kőből, márványból élő húst építeni, az emberi modell minden apró-cseprő különbségét utánózni, egyszóval az alakításnak «természetes» megjelenést kölcsönözni, sok szobrászművészünk vágyainak netovábbját jelentette. A harmadik irányzat Rodin utánzása volt. Mentől több lelki tartalmat önteni a műbe, festői hatásokra törekedni, megfogni valamely különösen érdekes testi vagy lelki pillanatot, inkább festői és dinamikus, mint szobrászi és statikus beállításban. Ezek a hajlandóságok nem jelentkeztek egymástól élesen és tisztán különválva, különösen a naturalizmus nem, mely a komponálás neobarokk vagy rodini módjával a részletek tekintetében jól-rosszul összefért. Egyben azonban ez a gyakran heterogén elemeket keverő szobrászat különösen átlagában könnyen megegyezett; gondosan óvakodott a derék és becsületes polgárember megriasztásától, vagy a hatalmas hivatalos körök kegyének eljátszásától. Naturalizmusát jól nevelt, síma szalon-reálistmussá, ál-barokk szenvedélyességét elegáns vonalfutamok üres lendületévé, rodinizmusát genre-szimbólikává szelídítette. Alkotásait

legtöbbször agyagban mintázta meg és agyagban képzelte el. Ez a könnyen alakítható anyag, különösen annak a vasváznak segítségével, melyre az agyagot felrakták, sok mindent eltűrt és így születtek meg garmadával az agyagból való bronzba öntött, vagy kőbe faragott szobrok, amelyeknek egyensúlyával és anyagszerűségével senki sem törődött. Ezt a művészetet majdnem minden tényező arra csábította, hogy túlnyújtózkodjék a szobrászat takaróján. Az impresszionizmus pillanatnyi mozgáskeresése például olyan izgatott taglejtésekre biztatta, melyek amúgy sem kétségtelen egyensúlyától még inkább megfosztották és még nyugtalanabbá tették, a festői befolyások pedig csak egy pontról nézhető kompozícióra ösztökölték.

Mindezek az áramlatok ártottak a szobrászat monumentalitásának. De erre az is kedvezőtlenül hatott, hogy a világháborút követő évek szegénysége és gazdasági válságai miatt a nagyarányú szoboralkotásokhoz szükséges anyagi előfeltételek is csak ritka esetben voltak előteremthetők. Szobrászaink hovatovább legszívesebben kisméretű és kisigényű szobrok alkotásával foglalkoztak; az egyik Kisfaludy-társasági elnöki beszéd nem ok nélkül panaszkodott, hogy a szobrászati tevékenység már-már csak síremlékek alkotására korlátozódik. Ami pedig ebben az időszakban nagyméretű és monumentalisságra törekvő köztér-szobor létesült, egyáltalában nem volt alkalmas arra, hogy a hitet ebben a műfajban megerősítse.

Viszont, amint az előző jelentésekből megállapítható, a Kisfaludy-Társaság előtt mindig az a cél lebegett, hogy a Greguss-éremmel monumentális szoborművet tüntessen ki, a jelentések több ízben is sajnálkozva emlékeznek meg arról, hogy ilyenek hiányával kellett számolniuk.

Az a változás azonban, mely Nyugat-Európában már előbb lejátszódott, nálunk sem maradt el. Új szobrászati irány alakult ki, mely a szobrászat sajátos eszközeivel vállalkozik a rája háruló feladatok megoldására. Hekler Antal 1934. évi jelentése már megállapíthatta, hogy: «Ez a nemzedék az igazi nagy klasszikus hagyományokhoz való visszatérést jelenti. Architektonikus érzéstől vezérelve újra felfedezték a meleg érzéssel telített kötött formák varázsát. Hitvallói és apostolai lettek az egyszerűségnek, őszinteségnek és nagyvonalúságnak s nem utolsó sorban az anyagszerűségnek is. A stílus ennél a generációnál nem cserélhető külsőség, nem pusztá járulék, hanem lelki ügy.»

E változás nagy jelentőségének felismerése vezette részben a Társaságot abban az elhatározásában, hogy legutóbb 1934-ben a Greguss-éremmel Medgyessy Ferenc egyik művét is kitüntesse.

A tavaly befejeződött hatéves ciklus alatt szobrászatunk még inkább megszabadult neobarokk csökevényeitől, a festői hatásokkal való kacérokodástól és éppen így a természet szolgálai utánzásától is. Anyagi viszonyai is javultak kissé, bár az évkör vége felé ismét hanyatlás mutatkozott. De, ha csak átmenetileg is, néhány évre bekövetkezett nagyobb arányú köztér-szobrok állításának lehetősége. Az eddigi számos kudarc sem vette el a művészek és közönség kedvét ettől a műfajtól, amely annyi veszélyt rejt magában, különösen azért, mert a legnagyobb követelmények elé állítja a szobrászt.

A stílus-átalakulást az a szobrász-nemzedék hozta magával, melyre Hekler jelentése célzott, ez a nemzedék elérkezett férfikora delelőjére és ezzel a művészet teljességéhez. Alkotásainak színvonala az ingadozások koráét meghaladja. Az új stílusalakítók a tiszta szobrászat eszközeivel dolgoznak, nem keresnek lelkiséggel túlterhelt és dinamikus széteső formákat, nem a pillanatot, hanem az állandóságot ábrázolják, formáik nem festőien szétesők, hanem plasztikusan zártak. Ez a szobrászat túl-lát a hétköznapi jelenségeken, a szó nemes értelmében eszményi, őszintén átérzett jelképeket tud teremteni.

Művelői többféle utat választottak. Az egyik az archaizálás, a másik az etnografiai primitívség hangsúlyozása, a harmadik, és ez a legigazibb monumentalításra vezető, a mai lélekből fakadt nagyszerűség megvalósítása volt. Az archaizálás az európai szobrászat korszakkezdetekre, például a középkori plasztika kezdetére nyúl vissza és tőle tanul nagyvonalúságot, zárttságot, statikát. Ez a mód mindenestre teljes szakítás a szobrászat kilengéseivel, de mégsem teljes értékű megoldás. Kerülő út és erőhelyettesítés. Az etnografiai primitíveskedés esete ugyanez, ami különösen a mai kockaházakon szembe-tűnő. A harmadik mód a ma lelkének erőérzetéből táplálkozó, egyszerű, nagyvonalú monumentalitás, mely egyszerű őszinte, természetes, zárt formákba önti erős érzelmi világát a nélkül, hogy a multhoz, vagy az exotikumhoz fordulna formai segedelemért. Azt teszi tehát, amit alapjában minden eredeti és őszinte művészeti korszak tett, ha valóban monumentális eredményekhez jutott.

Szobrászatunk hatévi munkásságában a Greguss-díj szempontjából a Kisfaludy-Társaság nem vehette figyelembe sem magas színvonalú érem- és plakettművészetünket, sem síremlék-, sem képmás-szobrászatunkat, mert köztér-szobrászatunk monumentalitás-ban meghaladta ezeket. Mégis fel kell említenem, hogy az érem- és plakett-művészetben Teles Ede, Beck Ödön Fülöp, Reményi József, Ferenczy Béni, Ispánky József, Madarassy Walter és Pátzay Pál

kimagasló eredményeket értek el, amelyek a szobrászat stílusának átalakulását szintén jellegzetesen tanúsítják. Képmás-szobrászatunk is örvedetesen fejlődött tovább, művelői közül Pátzay Pált, Vilt Tibort, Szentgyörgyi Istvánt, Farkas Zoltánt kell felemlítenem, de nem szabad megfeledkeznem Kisfaludy-Stróbl Zsigmondnak legtöbbször Angliában készült, virtuóz képmás-szobrairól sem.

A Kisfaludy-Társaság nem vehette továbbá számításba Pásztor Jánosnak II. Rákóczi Ferencét és Medgyessy Ferencnek többrendbeli szoborművét sem, mert mindketten részesültek már a Greguss-jutalomban.

Mint monumentális szoborművek a Greguss-díj szempontjainak figyelembevételével szobakerülhettek Ohmann Béla Kálmáncai Jánosa Székesfehérvárott, Erdey Dezső Szent Imréje Veszprémben, Antal Károly Szent Lászlója Kőbányán, Ispánky József Szent István és Gizellája Veszprémben, Sidló Ferenc Szent Istvánja Székesfehérvárott, Grandtner Jenő Klebelsberg Kunója Budapesten, Borberek Kovács Zoltán Kubikosa Szentesen, Rumi-Rajki Jenő Szent Mártonja Szombathelyen, Beck Ö. Fülöp kútszobra Budapesten és végül Pátzay Pál hősi emléke Székesfehérvárott.

Ezek voltak az elmúlt hat év monumentális szobrászatának legjava termékei. Közülük a Kisfaludy-Társaság javaslatom meghallgatása után a Greguss-érem egyhangúlag Pátzay Pál székesfehérvári hősi emlékének ítélte oda.

Megjegyzem, hogy sem a Képzőművészeti Főiskola, sem a Képzőművészeti Társulat nem élt az alapítólevélben számára biztosított jelölés jogával.

Pátzay Pál munkásságát a Kisfaludy-Társaság már évek óta figyelmével kísérte, Petrovics Elek utolsóelőtti szobrászati jelentésében képmás-szobrai tüntette ki dícséretével, Hekler Antal elébb idézett megállapításait pedig éppen Pátzay Pál *Szomorúság* című szobrával kapcsolatban mondotta el. A Greguss-érem számos kitüntetés után jut Pátzaynak, aki 1930-ban megkapta a Szinyei-jutalmat, 1931-ben a Székesfőváros Ferenc József-díját, 1933-ban a Szinyei-Merse Pál Társaság tagjának választotta, 1935-ben elnyerte az állami kis aranyéremet, 1936-ban Milanóban az egyik aranyéremet és végül 1937-ben a párizsi világiállításán kitüntető elismeréshez jutott.

A Pátzay által alkotott székesfehérvári hősi emléket, melyet tavaly november 9-én lepleztek le, a 10-es Mackensen-huszárok bajtársi törzse állíttatta Kozma Miklós kezdeményezésére és hathatós támoogatásával.

A lovasszobor $\frac{5}{4}$ -es életnagyságban egy lovon ülő, meztelen

harcost ábrázol, amint előreléptet és jobbájában egy hosszú, keskeny pengéjű kardot tart, balkezevel pedig irányítás végett lova nyakát érinti. A lovasnak nincsen nyerge, nincs kengyelvasa, a lónak nincs kantárja, a lovas csak testi erejével uralkodik rajta. Ez hatalmas, széles vállú, széles mellű, karsú derekú, fiatal férfi, feje vastag nyakán büszkén és biztosan ül. Nagy felületekbe foglalt duzzadó izmok domborodnak testén. Arckifejezése befelé mosolygó, fölényes nyugalom, elpusztíthatatlan erőérzet, derűs bátorság. Nincsen vértre, nincsen pajzsra szüksége, fiatal erejének teljes tudatával megy a küzdelembe, teste elpusztulhat talán, de lelkének ereje túl fogja élni. Voltak, akik megütköztek azon, hogy a harcos mért nem huszár, mért meztelen, mért nincs nyerge, kengyelvasa, hiszen a magyar katona, és különösen a huszár, nem ilyen. Erre könnyű válaszolnunk, ez a szobor nem egy tizes huszár szobra, több annál: szimbólum. Jelképe a hősnek, a katonai bátorságnak, rettenthetetlenségnek, a fiatal férfiúi erő szépségének. Ez a szépség vetkeztette ki ruhájából, hogy minden tagja födetlenül hirdethesse azt a könnyed és ellenállhatatlan erőt, mellyel a hős harcba indul. Minek ennek a hatalmas lovasnak testére ruha, lovára kengyel, nyereg, és kantár? Fölényesen uralkodik nélkülük is. De viszont e sok mindenféle elmaradása egyszerűvé és nemessé teszi a szobrot. S ha igaz, hogy a művészet egyik legfontosabb erőmérője az, hogy a legtöbbet a legkevesebbrel fejezve ki a legmonumentálisabb, Pátzay e szobra ennek a követelménynek valóban megfelel.

A ló nem az a ló-típus, melyet ma az angol, vagy arab vérű lovak korában a közönség legtöbbszörre szépnek tart. Zömökebb, tagbaszakadtabb, erősebb állat. Egy kissé emlékeztet az antik világ lovaira, valamint a renaissance paripáira. De egyáltalában nem utánérzés, hanem Pátzay kitalálása, beállítása pedig visszaemlékezés-től mentes. Jobb elülső lábát lépésre emeli, ennek megfelelően bal hátsó lába is kissé emelkedik. Ez a kilépés kivételesen sikerült, természetes, könnyed és ugyanazt a biztosságot hirdeti, mint a lovas megjelenése. Ez a ló engedelmes társa a hősnek, nem kell eszközökkel irányítani, a comb nyomására és a kéz érintésére kezesen engedelmeskedik.

A szobor talapzata egyszerű, téglalakú kőtömeg, mely semmi cicomával sem téríti el a szoborra irányuló figyelmet, csak arra való, hogy a hős szimbólumát kellő távlati magasságba emelje. A szobornak elhelyezése is igen sikerült. A meghitt zegzugokba terjeszkedő térre érkezőt jólesően lepi meg a szobor odailleszkedésének arányossága és a környező épületekhez való határozott architektonikus

kapcsolatának félreérthetlensége. Pedig első pillanatra a szobor elhelyezése szokatlan és meglepő, de könnyű rájönnünk arra, hogy Pátzay a leghangsúlyosabb és legszerencsésebb megoldást választotta.

E lovas : köztér-szobor és bronzszobor. Mindkét tulajdonságának követelményeit megvalósítja. Minden oldalról változatosan gazdag és mégis zárt, értelmes körvonalat ad. Felületei símak, egyszerűek és összefoglalók. Megjelenésének méltóságteljes kiformáltóságában szabatos és gazdagon kifejező jelképes ábrázolás. Eleven-ségét tartózkodó, ütemes formaadás teszi monumentálissá. És ez a természetes monumentalitás nem keresett, nem külsőséges eszközökkel élő, hanem Pátzay alakító erejéből fakad.

Korunk lovasszobrai gyakran valamely lenyűgöző erejű előképhez kapcsolódnak, vagy naturalisztikus másolatai a ló és lovas megjelenésének. Nem ritkán valami horkanásszerű, színészi erőfitogtatással próbálják pótolni az igazi, emelkedett szenvedély őszinte kifejezését. Így megdöbbenés helyett inkább csak idegenkedést ébresztenek. Pátzay szobra nem leledzik e hibákban, nem idézi fel más lovasszobor emlékét, távol áll a merev naturalizmus kicsinységeitől, nem színészkedik, hanem minden ízét igazi belső szenvedély hatja át. De nem is archaizál. Nem azáltal monumentális, hogy régen eltűnt világok elmúlt formakincsébe rejtezkedik és a multat beszél-teti a jelen helyett. Pátzay szobrának monumentalitása a művész egyszerű, sallangtalan és erőteljes alakításából keletkezett.

A szobor elgondolásának latinos szabadsága és világossága a legszebb magyar szellemi hagyományokkal rokon, Berzsenyi, Vörösmarty, Babits magyar klasszikusságát idézi emlékezetünkbe. Mintha a Dunántúl Pannoniából még mindig őrizne valamit. Ez a latinos műveltséggel elmondott magyar eredetiség magyarul érzett és átélt humanizmus.

Pátzay Pál a szó legnemesebb értelmében eszményi jelképet teremtett ebben a szobrában.

Farkas Zoltán.

IRODALOM.

A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában.

A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851—1852. A bevezető tanulmányt írta és az okirattárt összeállította Jánossy Dénes. I. kötet. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. 1940. 895 l.

A Budapesti Szemle 1940. áprilisi számában *A legújabb Kossuth-irodalom* címmel írt könyvismertetésemben Kossuthnak minden ezután következő életrajzíróját előre is arra kértem, hogy várja meg, amíg Jánossy Dénes nagy anyaggyűjteményét a Kossuth-emigrációra nézve befejezte. Ez most megtörtént, illetőleg részben megtörtént, mert Jánossy Dénes az I. kötetet kiadta. Különös hasonlat, amikor azt írom le, hogy ez a nagy és igen világosan feldolgozott okmánytár az *Odyseiára* emlékezteti az embert: Kossuth tengerről-tengerre barangol, csodálatos kalandokon megy át, mindegyre újabb szenzációk kerülnek elének és végül itt áll a világ legnagyobb bűvésze, egy óriás szónok, egy hallatlanul fascinálo erő, aki azonban odysseusi útján a szivárványon utazik, tündéri pókhálót sző, de a realitás talajára soha sem lép. Talán ezért van az, hogy annyira beragyogta Kossuth szuggesztív ereje a saját korszakát és ma is emberi varázssal hat nemcsak ránk, hanem Amerikára is.

Jánossy könyve rendkívül tanulságos ránk nézve is, akik szinte hivatásul választottuk, hogy Kossuth Lajos élettörténetével foglalkozunk. A mű ott kezdi a Kossuth-emigráció rendkívül érdekes és tanulságos történéseinek bemutatását, ahol Hajnal István 1927-ben (ugyancsak a Magyar Történelmi Társulat kiadásában) *A törökországi emigrációról* szóló művében az emigráció első idejének feltárását abbahagyta. Kossuthnak forradalmi természete semmiből sem tűnik ki jobban, mint abból, hogy a most előkerült amerikai okmányok szerint már a hajón is forradalmat keltett a lelkekben. A most megjelent nagy munkának, melynek számára Jánossy Európa és Amerika minden levéltárából összeszedte az adatokat, döntő része az a nagy-szerű perspektíva, amelyet most már egészen más világításban nyerünk Kossuth 1851—1852-i amerikai szerepléséről. A Kossuth-emig-

ráció történetéből eddig hiányzott az, hogy a nagy bolygó magyar óceánontúli útjának, amely diadallal kezdődött s lelki és anyagi kiábrándulással végződött, a hátterét meg tudjuk kapni. Ez most megtörtént. Elsőrangú az a pontosság és megbízhatóság, amellyel Jánossy kimutatja s különösen az akkori amerikai sajtónak a részletes feldolgozása által tökéletes és valóságos világításba helyezi Kossuth Lajos amerikai szereplését. Először meg kell állapítanunk azt a csodálatos személyi varázst, amellyel ez a nagy magyar magával vezette, sőt rajongójává tette előbb az angol, később az amerikai társadalomnak egy részét. Az, hogy százezernyi szegény ember egy-egy pennnyvel járult hozzá ahhoz, hogy a nagy magyar számára Shakespeare műveinek kiadását megvehessék, hogy az újszülötteket Kossuth névre keresztelték és a munkás egyetlen aranyóráját, a kis gyermekek pedig minden centjüket, amelyet összegyűjtöttek. Kossuthnak adják, épp oly káprázatos és meg nem ismétlődő jelenségek, mint az, hogy valahányszor Kossuth nehéz politikai helyzetbe került, csodálatos rögtönzési képessége újra diadalra vitte a már-már elveszett ügyet. Ez a most megjelent okirattár egyik tanulsága. A másik — amit kevesen tudtak — az, hogy az északamerikai politika szempontjából ez a magyar lángész soha rosszabbkor ott meg nem jelenhetett volna. Tudniillik 1852-ben az amerikai Egyesült Államokban a rabszolga-kérdés kezdett megérni és közel volt ahhoz, hogy a későbbi polgárháborúban kitörjön. Kossuthot a whig-ek (ez a későbbi republikánus pártnak akkori neve) vitték ki Amerikába; ezek a rabszolgatartás mellett voltak és a közelgő elnökválasztásban védekeztek az abolucionisták, a rabszolgatartás megszüntetői ellen. Viszont az abolucionisták, a demokraták, mindenáron meg akarták nyerni Kossuthot maguknak, annál is inkább, mert Kossuth legjobban azokon a vidékeken tudott hatni, ahol a kivándorolt német munkásság szervezve volt. Kossuth igen helyesen védekezett avval, hogy ő, mint vendég, egy idegen országnak, mely őt szívesen látja, belső politikájába nem avatkozik, de ez a külső látszat sem volt fenntartható, minthogy ő a világszabadság eszméjét hirdette. Minél tovább tartott Kossuthnak amerikai tartózkodása, annál jobban kiéleződtek az ellentétek és annál inkább lehetetlenné vált akár politikai, akár hadi felszerelési tekintetben az, hogy sikere is legyen útjának.

Jánossy rendkívüli szorgalommal szítálta meg azt az anyagot is, amely az amerikai parlament naplójában található. Hiszen — bár Kossuth Lajost Amerika vitette ki hajóján és csakugyan, mint a tanönyvekből tanultuk, Lafayette óta ő volt az első idegen, akit a szenátusnak bemutatnak — most kiderül, hogy minő obstrukciós viták

előzték meg a szenátusban való megjelenését és milyen nehéz napjai voltak Kossuthnak világraszóló diadalának tetőpontján.

Jánossy könyve csakugyan az az okmánytár, amelyre Kossuth életrajzához szükségünk van. Kívánatos, hogy ez okmánytár teljessé legyen. Amint már fentebb is jeleztem, Jánossy művének előzménye Hajnal Istvánnak Kossuth törökországi emigrációjáról szóló, épp ily kitűnő feldolgozása, amelynek az első kötete 1927-ben jelent meg. Tizenhárom esztendeig vártunk a második kötetre. Kívánatos volna, hogy Jánossy Dénes okmánygyűjteményének második kötete is mielőbb elhagyja a sajtót. Sajnos, nálunk a tudományos okmánygyűjteményeknek az a bajuk, hogy úgy járunk velük, mint a *Hunyadiak korával*, amely gróf Teleki József által való megindítása után száz esztendeig várt, amíg befejeződött. Nem szeretném, ha az Angliát, Amerikát és Magyarországot egyaránt érdeklő Kossuth-okmánytár teljes kiadására is oly sokáig kellene várakozni. Annál kevésbbé, mert mindaddig, míg ez meg nem történik, ki lehetünk annak téve, hogy a legjobb hizsemű közírók is, nem ismerve a világraszóló Kossuth-kérdés egyik vagy másik részletét, a leghetetlenebb hibákba tévednek bele, amikor e nagy magyar forradalmárt újra be akarják mutatni.

Hegedűs Loránt.

Egy régi színész emlékiratai.

Kassai Vidor emlékezései. A művész születésének századik évfordulójára sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. 8-r., 399 l. Budapest. 1940.

K. M. Egyetemi Nyomda.

1935-ben ismertettem *Kassainé ifjasszony* szerelmi regényét naplófeljegyzések és levelek alapján. S ebbe beledolgoztam Kassainak véletlenül kezemhez került pár lapnyi naplótöredékét is, napi feljegyzéseket, rövid emlékeztetőket, főleg inaséveiből. Nem érdekes, — fűztem akkor hozzá.

Most megjelent a gonddal szerkesztett teljes mű (évek óta törölt, javított rajta) gazdag színész- és kortörténeti emlékekkel, gyermekkorától fogva, érdekes szabadságharci háttérrel, értékes arcképekkel színésztársairól, egészen a nyolcvanas évekig. Élő alakok az eleven szemlélet és ítélet érdemével. Zenei emlékeit még Kodály is figyelemre méltatta s külön érdekessége a Molnár-féle budai színház teljes műsora. bár ennek értékét csökkenti az előadott magyar daraboknak egy most készülő teljes jegyzéke.

Kassai az 1900-as években kezdte feljegyzéseit másolni. A sok

törlés, fékezés munkája közben : az objektiválás művelete az igazság és örök felé. Személyes hajlam és művészi becsvágy. Az érzelmek az évek folyamán letisztulnak, meghűvösödnek, egyre több lesz a hősles derű, fölényes humor. — itt-ott egy kis naív árnyalat.

Nem a kitarulás vágya vezette őt első sorban, mint egykori élettársát, Jászait, aki nagy tehertől szabadult meg írás közben, s akinek vádjai, tusakodásai magával és másokkal csakúgy ömlenek, zúgnak végig vastag kéziratos kilenc kötetén : érces, piros láva-folyamra gondolunk, vagy a megkondult harang nemes, mély, meleg hangjára. A Kassaié vékonyabb, kisebb hang, inkább hasonlít solo-hegedűséhez. S nem a gyónás parancsoló kényszere alatt ír első sorban. Annál tartózkodóbb, kihagyásosnak mondható az írása. Ami erősebben keseríthette, arról most is inkább hallgatni szeret. Szerelméről, házasságáról Jászaival szinte valami gavalléros gyöngédséggel vagy játékosággal beszél, egy árnyalatnyi hódoló és lírai humorral. «Általában, amit tett, az sohasem volt közönséges, hanem hol okos, hol meg nem okos, de mindig volt benne valami eredeti. Nekem pedig mindig : hol nagyon tetszett. hol nagyon nem tetszett, és pedig nem mindenkor az okos volt az, ami tetszett, nem is mindenkor a nem okos, ami nem tetszett». Kedves kép, kissé öngúnnyal vegyest. De játékosabban alig lehetne a mult nagy csatározásairól emlékezni, olyan multról, melyről Kassai is úgy nyilatkozik tréfásan, hogy arca gyakran a szivárvány minden színét eljátszotta. Milyen szenvedélyesek, kegyetlenek a Jászai kirohanásai evvel szemben. Mennyivel őszintébb, nyíltabb, gátlástalanabb, asszonyibb, ha nem is okvetetlen igazabb, mert az érzelem heve az igazságból sokat elseper. Az igazság elhallgatásában természetesen lehet épp oly kevés igaz is. A kevesebbet mutató is ferdítés.

Hasonló párhuzamot vonhatnánk gyermekkori emlékeik közt is. Jászai kérlelhetetlen, zord képet rajzol kiállott kínjairól ; megkönnyebbül, mikor elmondja őket, de az érdekesség túlozásával könnyebbül. Kassai lecsökkenti a szenvedést és evvel ér el hatást. Játékosá teszi a szadista nagybácsi szórakozásait, aki pl. akasztósdít játszott a kis fiúval a padláson s még meg is imádkoztatta, mielőtt kendővel a nyakán felhúzta. «Felakasztottam a Vidort», jelentette kacagva. Vagy egy másik kedves bácsi, aki a gyermek olvasmány-szomjúságával élt vissza, mikor könyveket adott el neki nem pénzért, hanem előre jól kialakított ütlegek fejében, lineával, a szegény kis mohó fiú fenekére. S hozzá még ocsmányul meg is csalta. Nem ítéli el őket, csak mosolyog. Micsoda szenvedélyes részleteket kaptunk volna Jászaitól, a gyermek testi és lelki megkínóztatásáról.

Ez természetesen nem is annyira a művészet és lélek, mint a vérmérséklet kérdése. (Egyik igazgatója «áldott hidegvérűség-gel aposztrofálta Kassait.) Mert szenvedélyes és keserű kitérésre kinek nincs és főleg melyik művésznek nincs oka és alkalma, mikor olyan kegyetlen távolságok vannak a becsvágy és a készség, az elért sikerek és a tehetség között? Örök kálvária, melyen Kassai is keresztül ment, a kis termetű férfi, aki Hamletet szeretete volna játszani, de legalább is Shakespeare és Molière egyéb, neki megfelelőbb, komoly szerepeit, még pedig a Nemzeti Színház deszkáin. De álnait örökre elvágta a szerencsésebb és ügyesebb vetélytárs, Vizvári, aki pedig csak egy centiméterrel volt magasabb nála (mennyi felsőbbbségi érzettel járt ez a kis különbség!), művészetének komolyságában pedig — szerinte — messzire elmaradt mögötte. Ez az egyetlen eset, amikor Kassai is — a maga módján — kilép a tartózkodásból. (Mégis nagyobb dolog a művészet, mint a szerelem.) Gúnyos megjegyzések ömlenek ki lapjain s megrajzolja mindkettejük fizikai és művészi arcképét. A kép szubjektív, ez érthető. Röstelli is. «Legszébb lett volna persze ezt az egész kérdést nemesen elhallgatni és csöndben elvérezni». De hogy' tudná elhallgatni, hogy mit vesztett meg nem értésével ő is, a művészet is, a Nemzeti Színház is!

És evvel el is jutottunk az elsődleges okhoz, amiért minden színész szereti emlékeit megörökíteni. Nemesak a gazdag élmények teszik, hanem az emlék-állítás ösztönös vágya is hajtja őket arra az időre, mikor a hang és a személyes megjelenés bűvölete már nem tartja fogva a közönséget. Örök fájdalma a színésznek, hogy az anyag, amellyel művészetét kifejezi, múlandó. Rögzíteni kell tehát, más eszközzel, írással megmenteni a halál-utánt. S egyben felhasználni az alkalmat, hogy művészetét helyesbített ítélettel magyarázza. Megalkotja a művészet elméletét a legszorosabban kapcsolva a saját művészetéhez, sőt egyniségéből vonja le a művészet elméleti tételét.

Mert Kassai nagyon komolyan vette művészetét. Ő, aki a legnagyobb komikusok egyike volt, sohasem elégedett meg az egyszerű megneveztetéssel, vagy tapssal. A pillanatnyi siker nem izgatta. Az olcsó népszerűséget, hatásos kuplét utálta. Eszménye az volt, hogy a színész ábrázoljon. Alakjait egyénien úgy mutassa be, hogy a közönség elfelejtsen tapsolni. (Ez tulajdonképpen a Nevettető halála lehetne, vagy a neveltetés fölemelése megdöbbenésig, átjátszás a tragikumba.) Komikai szerepeiben mindig embert igyekezett ábrázolni, mert — szerinte — a nevelés jelleme is, amely látványlag ostobaságot tesz vagy beszél, kell lélektani és természet-alapjának lennie. Ezért csúfolta őt Vizvári «lélektani komikusnak.»

Annál is inkább, mert néha egyénítését túlzásba vitte, bizarr volt, mesterkéltnek látszott, az ő kifejezésével élve, talán «szecessziós»-nak. Mikor pl. egy afrikai vad nép fejedelmét majomszerű mozdulatokkal jellemezte, evvel arra is utalva, hogy őse talán még majom lehetett, — ez már cirkuszi grimász. Itt túltengett az intellektuális elképzelés.

Szerinte az ábrázolt szerep olyan, mint a szobor vagy a festmény, melynek emléke akkor is úgy él bennünk, ha nem áll előttünk, mint ha látnók.

De még tovább megy Kassai. Ki a nagyobb művész : az egyetlen, örök, vagy a mindig más és ezáltal : egyetlen és örök? Esményképei voltak Egressy Gábor, Tóth József, de főleg Megyeri (akit természetesen színpadon már nem láthatott). Mert Megyeri nemcsak ábrázolt, hanem minden szerepében más volt. Sohasem ugyanaz, sohasem ő maga. S mint ahogy nincs két ember egyforma, úgy a szerepeket sem szabad tipizálni. Különösen nem, több típust egy nevezőre hozni, különben üres hatásvadászó lesz a színész, de nem alkotó. Újra visszatérő kérdés nála : a különbség az önmagát játszó virtuóz és a változatosan alakító színész között. Előbbi a népszerű, utóbbi a valódi művész. Szerinte az önmagát játszó virtuóz mellett a magasabb művészet nem virágozhatik fel, vagy minden szerepre külön színészt kell tartani, de ilyen pazarlásra az ország szegény. Hogy a két művész-fajta közt különbséget tudjunk tenni, azt ajánlja : figyeljük meg, mikor (társaságban) utánoznak valamilyen művészt. Ha az utánzott színésznek nevét említik, pl. hogy N. N. így tesz vagy szaval, akkor az a színész rendesen önmagát játszó virtuóz, de ha a nevéhez ösztönszerűleg hozzáteszik : *ebben* vagy *ebben* a szerepében stb., akkor ez változatosan alakító, valódi művész. Érdekes ötlet, melyben sok igazság van, mégis ne feledkezzünk meg arról, hogy minden művésznek van bizonyos, őt jellemző modora, hanghordozása, — mozdulatai ; különben nem is volna egyénisége.

A folytonosan önmagát játszó színész, Kassai szerint, művészetének még csak első lépcsőjéig jutott el. De bizonyos, hogy sokkal hamarabb ér el sikereket, a művésznek pedig sietnie kell, mert halála után már nincs számára babér. S evvel az előadó művészet kerékvágásába kerültünk (e kérdés felvetése nélkül talán nincs is színész-enlékirat), hogy másodrendű-e az előadó művészet, a tánc, zene, színészet, mivel nem rögzíthetők. Szerinte e művészetek éppen tünékeny voltuknál fogva még inkább magasabbrendűek, mert nem anyaghoz kötöttek ; elváltak tőle, mint az ellobbanó láng a parázstól. Mi lesz a szobrász, festő, író alkotásaiból, ha anyagukat elveszük? Vagy nem jönnek létre, vagy eltűnnek anyagukkal, mert tulajdon

képpen az általuk használt anyagokban van maradandóságuk, míg a színész alkotása még legalább egy ideig él az emlékezetben. (S a többi nem?) Cáfolható állítások.

A másik örök művész-kérdés, amelyet Kassai felvet, hogy át kell-e éreznie a színésznek a szerepét. Diderot *Paradoxe sur le comédien*-jére utal, hogy csak a közepszerű színész érez együtt hőisével, az igazi művész érzéketlen marad s ezáltal uralkodik szerepén. Kassai ezt tagadja. „De tegyük fel, hogy akad olyan virtuóz, aki képes érzés nélkül érzéseket ábrázolni, mivel bizonyítja be, hogy nem érezte szerepét” stb. Finom megkülönböztetéseket tesz az értelem és érzelem szerepéről a művészetben. Sokszor a paradoxonba téved, ami nála a stílus egyik kelléke, filozófálgató hajlamának nyoma. Szeret úgy játszani az ellentmondó gondolatszikrákkal, szofizmákkal, mint a zsonglőr, aki egyik tányért a másik élére állítja s úgy dobálózik velük, úgy egyensúlyoz. Ebben nem egyszer van szellem, de sokszor van naivitás és sok szenvelgés is.

Kozocsa Sándor ügyes és tartalmas összefoglalást írt a könyv végére.

Rédey Mária.

Bibó Lajos új regénye.

Bibó Lajos: *Halovány virág*. Regény (1940). Stádium. 8-r., 301 l.

Nem unalmas, könnyű olvasmány, s ebből a szempontból szívesen elismerjük róla, hogy sikerült munka. De magasabb művészi igények kielégítésére nem alkalmas, ilyen célja aligha is volt vele a szerzőnek. Regényalakjai egytől-egyig túlságosan ismerősek, szinte azt mondhatjuk: elhasználtak. A hősnő neve Füzy Erzsébet. Három leánytestvér között ő a legfiatalabb, de a legkomolyabb is, cseppet sem hasonlít nővéreihez. Már öt éves korában támasza akar lenni az anyagi bukás szélén álló atyjának. A kalandos természetű apa a gondok elől Amerikába szöki és sohasem tér vissza. Családja itthon egyre inségesebb helyzetbe jut. Ötödik osztályos gimnázista korában Erzsébet kénytelen abbahagyni iskolai tanulmányait, s meg kell ismerie a mindennapi kenyérért vívott harc szenvedéseit. Tizenöt éves korában arcának szomorú szépségével magára vonja egy festőművész figyelmét, s ez a párpercenyi találkozás sorsdöntő élménnyé lesz mindkettejükre nézve. Közben a leány áthalad az élet-robot néhány állomásán, mint ballejt-iskolai növendék, árúházi alkalmazott, orfeumi táncosnő; egyik helyen társnői rágalmaazzák meg, másik helyen maga a festőművész alaptalan gyanúja és komisz viselkedése sebzi meg szívét, de soha és sehol egy mákszemnyi folt sem tud esni Erzsé-

betünk tiszta, kedves, szomorú lelkére. Végre modelljévé lesz a festőnek, odaköltözik hozzá, ihlető lényével egyetlen igazi remekműve megalkotására képesíti őt, s testileg is odaadja magát neki. De ezután is angyal marad, hótiszta lelkű, legalább is az író szemében; saját-magának sincsenek erkölcsi aggályai; fel se merül a tudatában ilyesmi, imádjá a festőt és nem gondol semmi egyébire. Bezzeg vannak aggályai a festőnek! Legjobb barátja több ízben figyelmezteti, hogy kötelessége feleségül venni a leányt. A festő eleinte hallani sem akar erről, később pedig — egy előlegezett külföldi nászút után — már maga is vágyik a házasságot boldogságára, de súlyos lelki tépelődést okoz neki az a kérdés, hogy ő, a negyvenéves férfi, vajjon nyújthat-e tartós boldogságot a tizennyolc éves szerelmes leánynak. A két barát ilyen-tárgyú bizalmas beszélgetését Erzsébet egyszer akaratlanul végighallgatja, s hogy felmentse a festőt a további töprengés alól, még aznap éjjel titokban és véglegesen el akarja hagyni házáat. A festő félremagyarázza az Erzsébet szándékát, de durva kifakadása után ráeszmél, hogy neki is mindenévé lett már a leány. Csakhogy az Erzsébet egészségi állapota lassú fokozatossággal rosszabbodni kezd; a legjobb orvosok is hiába törik a fejüket, nem tudják megállapítani, miféle alattomos betegséggel van dolguk, — s Erzsébet megbékélten, a rövid, de teljes boldogságért Istennek halát adva, kileheli lelkét. A festő csak öt év múlva mert szembeállani az Erzsébetről festett arcképpel; az igazi Erzsébetet ekkor is, később is mindig ott érzi maga körül...

A száz-százötven évvel ezelőtti érzelmes romantika kései «halovány virága» Füzy Erzsébet, még pedig — akármeddig latolgassuk is a kérdést — a perdita-típus jellegzetes példánya. *Kivételes* lény ő is, mint (mily ellenmondás!) a romantikus hősök és hősnők *mindnyájan*; csupa önzetlenség és erkölcsi tisztaság még a (mily «hatásos» ellentét!) a vadházasság életkeretében is; az író több ízben hangsúlyozza róla, hogy «maga volt a megtestesült szerénység és szemérem, tartózkodásának szűzies bája, gondolkozásának nemes finomsága, viselkedésének halk előkelősége, amely magatartását szabályozta a külső dolgokkal és a lélek legbensőbb megnyilvánulásaiival szemben, lényé természetességéből fakadt». Az ilyen egyéniség nem e világra való, Erzsébet is a homlokán viselte valami megnevezhetetlen bánatnak tragikus szépségű vonását, csak a halál törölte le ezt róla.

Sikerültebb az övénel két mellékalak jellemrajza: egy Rehák nevű artista-ügynöké és egy Leona nevű táncmesternőé; karikatúra-szerű mind a két arckép, főként az utóbbi, de az erősen kiemelt egy-két vonás életszerűvé teszi az egész alakot.

Bibó Lajos előadásmódja kellemes folyású, de egy-két nyelvi furcsaságot olyan makacsul erőltet, hogy írói hírnevének lassanként ez lesz a legszilárdabb pontja. Általánosan ismert, sokszor megrótt modorossága az, hogy szinte rögeszmés módon kerüli a határozatlan névelőnek, az *egy* szónak leírását. «Elvira órát maradt», azaz egy óra hosszát; évig vártam, hét óta nem láttam, stb., stb. — A *gondatlan* és a *gondtalan* szó jelentése manapság már határozottan elkülönült egymástól, de íróink nem hajlandó erről tudomást venni, vagy pedig erőszakosan vissza akarja állítani eredeti azonosságukat; a példák gyakorisága nem engedi, hogy sajtóhibát lássunk bennük. Íme: a kockázatos vállalatokkal bajlódó «Füzy titokban kezdett egyre gyakrabban visszagondolni a gyárban eltöltött gondatlan és boldog évekre» (5. lap), a Pálmakert-mulatót olyan helynek hitte sok ember, «ahol a szórakozásra vágyó nyugodtan eltölthet néhány gondatlan órát» (7.). «a vagyon, a jólét, a gondatlanság nem hozta meg az annyi időn keresztül áhított boldogságot» (107.). Egyszer helyes alakban szerepel a szó: «A család egyelőre gondtalanul élt» (22.), ez, úgylátszik, sajtóhiba. — A magyar határozói mondatrészek változatosságának megszegényedése lenne az eredménye, ha közhasználatúvá válnék íróinknak az a szokása, hogy a *-n* ragos határozó alkalmazását túlterjeszti a jogos területen, legtöbbször a *-val*, *-vel* rag rovására. Pl. némely kérdések «a kultúra s gazdasági élet egymáshoz való viszonyán foglalkoztatták az idevágó tudományos kutatásokat» (67.), «a természet... a maga erőin megmentette a boldogtalant» (76.). «Meggyőződése óva intette attól, hogy a saját eszén még egyszer a lány életébe beleavatkozzék» (117.), «A tulajdonos a maga nekibokrosodott képzeletén és lángrakapott művészi becsvágyán nyilván rendkívülit akart létrehozni» (129.), «a mulató élő és holt berendezésén olyan őszinte büszkeséggel kérkedett» (135.), «Erzsébet a maga gyámoltalanságán meg tudta hódítani Endreyt» (252.), stb.; még a jóhangzás rovására is ragaszkodik jogtalan nyelvi kedvteléséhez: «az arrasi mezőkön a jámbor örület szelíd figyelmeztetésén tértek vissza a természethez» (228.). Kár, hogy Bibó Lajos nyilvánvaló becsvágya — irányítani a nyelvszokást — nem helyes módon igyekszik érvényesülni.

MUNKÁCSY MIHÁLY LEVELEI SZMRECSÁNYI MIKLÓSHOZ.

Szmrecsányi Miklós (1857—1936) igen tiszteletreméltó alakja volt a magyar művészeti közéletnek. Tizenhárom évig (1882—1895) titkára volt az Országos Magyar Képzőművészeti Társulatnak, s benső, bizalmas barátság fűzte a művészek javához. Aztán pár évig a vallás- és közoktatásügyi minisztérium művészeti ügyosztályát vezette. A világháború után Egerbe költözött, s felette hasznos és lelkes, igazán példaadó munkát végzett e város művészeti multjának feltárása és műemlékeinek gondozása, helyreállítása körül. Egri tárgyú tanulmányait, jegyzeteit 1937-ben egy szép kötetben gyűjtötte össze és rendezte sajtó alá Kapossy János és Radisics Elemér.¹

Szmrecsányi Miklós 1882 nyarán vonult be titkárként a Képzőművészeti Társulathoz, s ettől kezdve sűrűn érintkezett Munkácsy Mihállyal. Mint maga írja egy Munkácsyról szóló emlékezésében²: felejthetetlen órákat töltött vele Párizsban, Avenue de Villiers-i kis palotájában és a luxembourgi Colpachon, Munkácsynének első férjétől örökölt birtokán. Barátságuknak értékes emlékei s egyszersmind írójuk művészi és emberi jellemét több tekintetben megvilágító okmányok Munkácsynak alább következő levelei, melyeket Radisics Elemér, Szmrecsányi Miklósnak bizalmasa és irodalmi hagyatékának örököse volt szíves közlés végett átengedni.

¹ *Eger művészeti emlékei*. Tanulmányok és jegyzetek a hazai barokk történetéhez. Budapest, Stephanaeum-nyomda r.-t. XXII — 332 l.

² *Munkácsyról*. Az O. M. Képzőművészeti Társulat Évkönyve, 1928. 11. és köv. l.

I.

Hôtel zu den vier Jahreszeiten
München.

16. sep. 1885.

Kedves Titkár úr!

Münchenben ülök, hol hazafelé menve egy napot akartam tölteni, de egy derékkrisis ütött ki rajtam, és most várom, hogy csillapodjék, és aztán fordulok Lamalou¹ felé, mert ilyen állapotban nem merem utamat hazafelé folytatni, hol főcéloamat, a kiállítás megtekintését úgyis el kellene jtenem, mert az legjobbban fáraszt.

Hogy milyen kedélyállapotba hozott ezen helyzet, alig szükség mondanom, de nem is fárasztom vele, hanem egy szívességre kérném, melynek teljesítését reményelem nem tagadja meg. Ugyanis leveleim vannak post restante Bpsten. Légyen oly szíves, kedves titkár úr, azokat Lamalou-ba expediáltatni, a hova e hó 22-dike táján érkezem. Innet Colpachra² megyek vissza, de csak egy napra pihenni. Azért kérem e leveleket egyenesen Lamalou-le bain Herold, France poste restante küldeni.

Nagyon-nagyon elkedvetlenített terveimnek ilyen fordulata. De bármily nehezemre esik, mégis engednem kell a kényszernek és hogy a télére némileg előkészítsem magam, le kelle mondanom a viszontlátás örömeiről és a kiállítás³ megtekintéséről, — a mi csakugyan fáj, mert bizony érdekelt volna első nemzeti kiállításunkat megszemlélni — és e helyett most az unalmas fürdőben egy második saisont tölteni.

Az esernyő, melyet örömmel adtam volna át személyesen, szinte velem van, vár egy más alkalomra.⁴

¹ Lamalou-les-Bains, francia gyógyfürdő, Montpellier és Narbonne közt, a lyoni öböl közelében.

² Munkácsyné birtoka Luxembourgban, a Munkácsy-házaspár rendes nyaralóhelye.

³ Az 1885-i országos kiállítás Budapesten.

⁴ Szmracsányi Miklós megjegyzése: «Colpachban voltam 1885 július havában».

Kérem üdvözetemet átadni Keleti,¹ Telepi² és mindazoknak, kiket oly szívesen üdvözöltem volna személyesen, de hát! —

Fáradozásaiért előre is bocsánatot kérek és köszönöm.
Legmelegebb baráti üdvözlettel

őszinte hive

Munkácsy.

II.

Colpach, 18. sep. 1885.

Kedves titkár úr!

Kétségessé vált, hogy Lamalouba-é, vagy máshova megyek egy fürdőszaisonra, azért sürgönyöztem tegnap a levelek visszatartásáért. Úgy látszik azonban, hogy néhány napig itt maradok, míg fájdalmaim, melyek még mindig tartanak, megszűnnek. Azért tehát kérném a leveleket ide küldetni, egynek kivételével, a melyet nem akarok ide címezni. Amiért is igen kérem, lenne szíves átnézni a postán levő leveleket és ha van, amint hiszem, hogy van legalább egy Amerikából, azt hiszem Washingtonból (ezt könnyű lessz a bélyegen felismerni), ezt kérem visszatartani, majd annak idején sürgönyileg fogom kérni és megjelölni hova küldését, mert most még nem tudom, mi fog velem történni, mikor és hova megyek. Lamalou környékén kolerával ijesztgetnek, azért vonakodom odamenni.

Bocsánatot kérek mindezen alkalmatlanságért.

Reményilem a postán nem fognak nehézséget csinálni a levelek iránt, ha e sorokat szíves lesz előmutatni.³

¹ Keleti Gusztáv festő, az Orsz. Mintarajziskola igazgatója (1834—1902).

² Telepi Károly festő, az O. M. Képzőművészeti Társulat mütárnoka (1828—1906).

³ A levél befejezése hiányos, mert az aláírást az utolsó sorokkal együtt egy kéziratgyűjtő elkérte Szmracsányi Miklóstól.

III.

Paris 1885. Nov. 4.

Kedves titkár úr!

Fájdalom, igen jellemző hazai viszonyainkra nézve az évi nemzetközi kiállítás¹ eredménye. — De azon még is csodálkozom, hogy oly kevés látogató volt.

Ezt be sem valloam azon uraknak, a kik szívesek voltak a kiállításban részt venni, sőt hogy a jövőre is fenntartsam a jó összeköttetést, azt mondtam, hogy a kiállítás igen látogatott volt — és mindegyikkel elhitettem, hogy nagy succé-juk volt.

De most már türelmetlenkedni kezdenek az urak, hogy a képek még mindig nem érkeznek. Kérem utána nézetni, hogy nincs-e késés valahol.

Talán nem volna rossz az egypár főbb kiállítónak, mint Henner,² Chaplin,³ Benjamin⁴ e. c. t. néhány köszönő sort írni. Az ilyen apróságok iránt nagyon fogékony a művész természet, még ha nem francia is. Ez talán megkönnyítené aztán a további összeköttetést.

Én dolgozom szorgalmasan, noha egészségem mindig nagyon ingadozó, fájdalmaim gyakran meg megújulnak, de legalább csak tovább ne fejlődjék.

Ismételve kérem a képek sürgetését. minekutána vagyok baráti kézszorítással

őszinte hive :

Munkácsy.

IV.

Lamalou. 14. Jun. 1888.

Kedves barátom!

Reményilem, utolsó levelem kezedhez jutott, melyet innen címeztem.

Mai soraim célja szíves figyelmedbe ajánlani Rippel

¹ Az O. M. Képzőművészeti Társulat Műsarnokában 1885. június 10-én megnyílt Nemzetközi Műkiállítás.

² Jean Jacques Henner. francia festő (1829—1905).

³ Charles Chaplin. francia festő. Munkácsy barátja (1825 - 1891).

⁴ Benjamin-Constant. francia festő (1815—1902).

fiatal hazánkfiát,¹ ki Párisban küzd a kegyetlen sorssal. Liszt arcképét ő általa metszve az én festményem után küldi be azon reményben, hogy a képzőművészeti társulat műlapul el fogja fogadni.

Igen óhajtánám, hogy ez neki sikerüljön. Azt hiszem, nem fog nehézségre akadni, miután elég olcsó és a közönségre nézve tán elég érdekes. De a mi fő, az, hogy lehetővé tenné szegény fiú Párisban tartózkodását legalább még egy rövid időre és ezzel a társulat jótékonyágát nem érdemtelenre pazarolná.² Rippel tehetséges és a nálunk oly kevésbé cultivált rézkarc iránt a legszebb reményekkel nemcsak biztat, de az iránt biztosít.

Kérlek tehát, tégy meg, a mit lehet, az illető közegek-nél, hogy segítve legyen szegény fiún.

Telepi Münchenben van-é? Vajon képem³ megérkezett-é, és fel van-é frissítve?

Meleg kézszorítással

őszinte híved :

Munkácsy.

V.

Paris, 1888 octob. 30.

Kedves Barátom!

Rippel hazánkfia panaszkodik, hogy dacára annak, miszerint ő az idei konkurentiára képét⁴ idején elindította,

¹ Rippl (később Rippl-Rónai) József festő (1861—1927), akit Munkácsy éveken át támogatott. Ő maga érdekesen írta meg Munkácsyhoz való viszonyát Emlékezéseinek A nagy pártfogó c. fejezetében (1911. Nyugat).

² Munkácsy óhaja nem teljesült. Rippl-Rónainak Munkácsy Liszt-képmásáról készített rajzkarca nem szerepel a Képzőművészeti Társulat műlapjai között. Azonban ki volt állítva a Társulat 1888-i őszi tárlatán.

³ *Egy pillanatnyi felhevülés.* Ki volt állítva a Képzőművészeti Társulat 1888-i őszi tárlatán, II. sorozat, 60 sz..

⁴ A Munkácsy által öt ízben adományozott 6000 frankos ösztöndíj pályázatáról van szó, melyre Rippl «Egy partie bezigue» című képével pályázott. A díjat Halmi Artúr nyerte el «Vizsga után» c. képével. Rippl képe ki volt állítva a Képzőművészeti Társulat 1888-i őszi tárlatán (347. kat. sz.). Később maga Munkácsy adta el Párisban 3000 frankért. (Rippl-Rónai J. Emlékezései, 9—14. l.)

még mindég nem kapott tudósítást annak megérkeztéről és fél, hogy valamely, tőle nem függő késés miatt a konkurenciától elesik.

Légy szives kérlek intézkedni és a dolog felől tudomást venni, mert ha Rippel csakugyan idején küldte be művét, melynek megérkezéséről az itteni spediteur biztosította (mert különben meghozta volna az áldozatot, hogy gyorsvonattal küldje) úgy nem szeretném őt e konkurenciából kizárni és ez igazságtalan is volna, a mennyiben nem az ő hibája miatt történt.

Kérlek tehát, légy szives intézkedni, hogy a kép, ha még mindég meg nem érkezett volna, annak megérkeztekor felvétessék.

Rippel szorgalmas és tehetséges fiú, ki megérdemli, hogy figyelembe vétessék.

A képnek, melyet Rippel távollétem alatt festett, én csak a fényképi másolatát láttam, a mely azonban nagy haladást mutat.

Igen örvendenék, ha a kép megvásárlás végett előjegyeztetnék.

Milyen a kilátás az idei konkurenciára? be szeretnék egy jó fogást tenni! . . .

Isten veletek. Meleg kézszorítással barátod

Munkácsy.

VI.

1890.¹ 53, Avenue de Villiers.

Kedves Barátom,

Miután felhatalmaztál reá, hogy comissioimmal megbízalak, arra kérlek, hogy a kis pakkot, melyet chasseur által hozzád küldetek, légy kegyes a tudományos akadémia titkáranak és helyettes könyvtárnokának át szolgáltatni. Ez egy könyv, melyet Hunfalvi² reám bízott volt, hogy az itteni tudósoknak megmutassam, ha ki tudná sütni, hogy micsoda nyelven van, de senkisé sem tudta megfejteni, tehát

¹ Az évszám Szmracsányi M. írása.

² Hunfalvy Pál, nyelv- és néprajztudós, az Akadémia főkönyvtárnoka (1810—1891).

most a helyettes könyvtárnok visszakéri; de nem tudván olvasni a levél alá írt nevet, nem merem úgy bizonytalanra elküldeni. Azért kérek téged annak átadására, a mit előlegesen is köszönök.

Én dolgozom, és azon kívül nem tudok a világról semmit.
Üdvözöllek mindnyájatokat s ölelve vagyok

igaz barátod

Munkácsy.

VII.

Colpach, 1890. aug. 8.

Kedves barátom,

Először is gratulálok szerencsés megmenekülésedhez a spanyol út kellemetlen kalandjaitól.¹ No te ugyan megjártad, de hála Istennek, ha minden el múlt és csakis a spanyol művészeknél elért sikereknek örvendhetünk.

Én is jól vagyok, hála az égnek. Lamalou jót tett és most ismét dolgozom, míg az idő eljön, hogy hazalátogassak.

Köszönöm szíves megemlékezésedet a kitüntetés illetőleg,² valamint azt is, hogy a történeti adatok iránt fáradozol.

Most csak ennyit. Szívélyes üdvözlettel

őszinte barátod

Munkácsy.

VIII.

Grand Hôtel. Lamalou.

Kedves barátom,

A Lamaloui fürdőzést befejeztem, hála Istennek, azt hiszem jó sikerrel és ma utazom Párisba vissza, hol körülbelül két hetet töltök még. Szendrey³ úrtól nem jött eddig válasz.

Igen kérek, miután ösmered (én már nem merek neki írni), légy szíves oda hatni nála, hogy azon füzeteket, melyeket

¹ Szurecsányi M. 1890-ben Párizsban és utána Spanyolországban járt, s itt megtekintette a madridi nemzetközi művészeti kiállítást.

² Munkácsyt ekkor nevezte ki a francia kormány a becsületrend *commandeur*jévé.

³ Szendrei János, régész és történetíró (1857—1927).

már két ízben elküldött, de a melyeket én megfoghatatlan módon nem kaptam meg, és a melyekben, a mint ő mondja, a régi magyar öltözékek illusztrált leírásai foglaltatnak,¹ ha lehet, rögtön még egyszer elküldje, mert Parisi időzésem alatt, ha a füzetekben valami használható indikációt találok, szeretnék egy pár kosztümöt megrendelni, hogy visszajövet készen találjam, mert akkor aztán munkához kell fognom.

Nagyon örülök, hogy Andrássy gróf² oly lelkesen és szeretettel karolta fel a társulat ügyét. Ez igazán szerencsés választás volt.

Bocsáss meg, hogy téged zaklatlak mindenért, de hát magad vagy az oka.

A Plafont³ úgy látszik nem helyezték át. . . hát ott még a juriban is a Császár dirigál, hogy az ő helyben hagyása szükséges a díjak kiosztásánál? . . . Nekem mindegy, én horschoucnak deklaráltam magam és megbíráltam a műveimet, és tudom hogy mit tartsak rólok . . .

Még egyszer kérem a füzeteket. Isten veled, ölel

őszinte barátod

Munkácsy Mihály.

Még valamit : Szendrey úrtól talán megtudhatod, tán magad is tudod, hogy szerezhető meg az «Archaeologiai értesítő VI. köt. 1886-dik évfolyam» melyben, a mint hallom, sok érdekes adat foglaltatik,⁴ de mindegyre nagyon gyorsan volna szükségem. . . légy szives per nachnahme küldeni. — de rögtön.⁵

¹ Itt és a következő levélben bizonyára Boncz Ödömmek «Vázlatok a magyar viselet történetéből» c. dolgozatáról van szó, mely az Archaeologiai Értesítő 1885—87. évfolyamaiban jelent meg, illusztrálva.

² Gróf Andrássy Tivadar (1857—1905). A Képzőművészeti Társulat elnöke volt 1891-től haláláig.

³ A bécsi Kunsthistorisches Museum számára 1889—90. készült mennyezetkép, mely a renaissance apothéozisát ábrázolja.

⁴ Lásd fentebb az 1. alatti jegyzetet.

⁵ A levél végén. Szmracsányi írásával: 1891.

IX.

1891 nyarán.¹

Lamalou les Bains (Hérault).

Kedves barátom,

Lamalouból írom soraimat, kérve, légy szives módot találni, hogy az ide csatolt levél rendeltetése helyére eljusson.

Szendrey János úr, a régészeti bizottság tagja, ki még a tél folytán egy pár füzetet küldött hozzám a régi magyar kosztumök érdekében, de azok nem érkeztek hozzám, ezért írok most neki. De a cimben nem bizom, az ő levele Budavár Január 8dikáról van keltezve. De Budavár mi az? — Az itteni póstakönyvben nincsen Budavár, én sem tudok róla. Mivel azonban az ügy fontos és sürgős, felkérlek, ha talán nem ösmernéd Szendrey urat, (de valószínűnek tartom hogy ösmered) tudakozd meg Pulszky papánál² (ő bizonyosan ösmerni fogja, mert a régészeti társulatnak tagja), hol lakik és kézbesítsd neki e levelet, melyben az említett füzetek újbóli elküldésére kérem, még pedig ide, hol csak 20dikáig leszek. De ha megkaphatnám idején a könyveket, még időm lehetne azokat áttanulmányozni és Párisba visszatérve elutazásom előtt egy pár kosztumöt megrendelni, melyekre az ősszel szükségem lesz.

Kérlek szépen, járj el ez ügyben gyorsan és értesíts.

Vajon azok a németek áthelyezték-e a plafondomat?³ és megfírnájszolták-e a képemet? tudsz e róla valamit? Adnék érte valamit, ha azok a képek ott nem volnának. No de se baj, több is veszett Mohácsnál.

Én tegnap óta vagyok itt és csak egy rövidke saisonra, mert hij a haza, és a sok munka. Szeptember táján, mint szándékom volt, hazamegyek és remélem, jó egészségben

¹ Szmracsányi írása.

² Pulszky Ferenc, régész és publicista, a Nemzeti Múzeum igazgatója (1814—1897).

³ Ismét a bécsi Kunsthistorisches Museum mennyezetképéről («A renaissance apothéozisa») van szó.

foglalak találni. Ha Berzeviczit¹ látod, add át neki kérlek különös tiszteletemet.

Csak most veszem észre, hogy árkusom végére jutottam, ez sem történik meg rajtam gyakran. No de nem is fecsegek tovább, még sok elmaradt correspondentiám van.

Isten veled, ölel

szerető barátod

Munkácsy.

Kérlek, kérlek a levél kézbesítésére és tudósíts rögtön.

1893.²

Kedves Barátom,

Én szerencsésen megérkeztem s lázas izgatottsággal várom azt a szerencsétlen podgyászt, melyet több mint két hét előtt adtunk fel, az én óhajomásom szerint gyors szállítványképen, de úgy látszik, nem úgy lett feladva, mert az óta már csak meg kellett volna érkeznie. Reményem, hogy midőn e sorokat veszed, már itt lesznek, de még is jó lenne meginteni azt az expediteurt, mert ez csakugyan nagy hanyagságra mutat részéről.

Fogalmad nincs róla mennyire izgat, hogy ennyi időt kell vesztenem, mert semmihez sem foghatok, míg a vázlatom nincs itt és az összevásárolt holmik. Kérlek, nézzess utána, mert attól félek, hogy még sokáig fog váratni.

Bocsáss meg, hogy mindig zaklatlak, de nem tudok kihez fordulni.

Nőm írt tegnap, melyben kér, hogy Karlovszkinak³

¹ Berzeviczy Albert (1853—1936), akkor vallás- és közoktatásügyi államtitkár.

² Budapestről Párizsba érkezése után (Szmrecsányi Miklós megjegyzése). Az évszám is Szmrecsányi írása, de téves.) A levél minden jel szerint Munkácsynak 1891-ben ősszel tett magyarországi látogatása után kelt. Munkácsy ekkor magával hozta a Honfoglalás első vázlatát, egyúttal pedig körutat tett a vidéken. s a Honfoglalás számára sok fényképet készíttetett magyar típusokról és sok régi holmit (kosztümöt, kalapot stb.) vásárolt össze. Nyilván ezeknek elküldését sürgeti ebben a levelében.

³ Karlovszky Bertalan festő (1858—1938).

az adresszét tudakolnád ki a fiatal művészek által, mert miután nem fülel, én nem hagyom az ügyet elesni.

Kérlek, tudósíts egy szóval, ha a levelet megkapta.

Még nem voltunk el oly régen, hogy kérdezzem, mit csináltok, de azt, hogy vagytok? — Én jól volnék már, most ez a várakozás tökéletesen kiforgat magamból.

Servustok, melegen üdvözöl és ölel dühös barátod

Munkácsy.

Azt a jégen kopogó vas pecekit annak a spediteurnek.

XI.

1892. tavaszkor? ¹

52. Avenue de Villiers.

Kedves barátom,

Legelőször is a feletti sajnálkozásomat akarom kifejezni, hogy ismét beteg vagy, vagy legalább voltál, midőn utolsó leveled írtad. Őszintén ohajtom, hogy jelen soraim teljes egészségben találjanak.

A nagy kép ² kiállítása ügyében akarok most egy kicsikét veled beszélgetni. Ugyanis Tisza Lajos ő excellentiaja ³ értesített, hogy a kormány megadja beleegyezését ahoz, hogy a kép előbb itt, az idei salonban ki legyen állítva, és hogy onnan direct Bpestre menjen. Én tehát élek az engedéllyel s a képet kiállítom a Champs-Élisée-i kiállításon. Főképp azért, hogy ott, más világitásban láthassam és ítélhessem. Alig hiszem, hogy az összhatás tekintetében meglepetéseink

¹ Szmracsányi írása. A levél azonban, tartalma szerint, valószínűleg később, 1893 elején kelt.

² A *Honfoglalás*, melyet Munkácsy a magyar kormány megrendelésére, az új országháza számára festett. Jelenleg a budai királyi palotában van. Budapesten először 1894-ben a Nemzeti Múzeum dísztermében volt kiállítva, mely egyúttal a főrendiház ülésterme volt. Az országház építőbizottsága 1894. február 24-én vette át és másnap nyílt meg a kiállítása. Erre az alkalomra Munkácsy Budapestre utazott.

³ Gróf Tisza Lajos, az országház építőbizottságának elnöke (1832—1898).

legyenek, de mégis ha némi retouchenak szükségét látnám, azt csakis a jövő ősszel september végén, október folyamán tehetném s így a kép nem jöhetne Bpestre november közepe vagy vége előtt. Ha azonban directe küldhetném (miután jól kiszáradt), úgy ott lehetne ugyan september végére, de kérdés, ha vajon jó momentum-é ez a kép kiállítására, mert azt hiszem, hogy ez évszakban mégis igen kevés a publikum a fővárosban (?), a mit az is bizonyítani látszik, hogy a redoute termei ez évszakban üresek.

Ezt kellene, azt hiszem, jól megfontolni, különben ezt reád bizom, ki, tudom, a legbuzgóbban kezeled a társulat ügyét, miután pedig, ha bár testvériesen osztózni is akarnék ha lessz miben, a kiállítás rendezése mégis a társulat ügyének tekinthető.

A villanyos világítás ellen semmi kifogás, azt hiszem igen jól lehet berendezni, a kellő distantia a fő dolog.

A képen még mindig dolgozom, a Champs-Élisee-i társaság egész april végeig adott terminust,¹ hogy a Champ de Mars-inak az ajánlatait ne fogadjam el. —

Servus, be örülnék hirt venni, hogy leveletem jó egészségben olvastad. Mi?!!

Igaz barátod

Munkácsy.

XII.

Februar 5 — 1893.
53 Avenue de Villiers.

Kedves Barátom,

Bocsáss meg, hogy csak most fejezem ki örömömet kedves leveled felett, mely egészséged helyreállításáról tesz bizonyosságot. Reményelem, hogy azóta csak javultál és izmosodtál. Adja Isten, mert bizony szükséged van reá, először saját én-ednek, azután meg, hogy a társulati ügyeket, melyek iránt oly odaadással viseltetel, kellő eréllyel folytathasd. Érdeklél vettem direct értesítéset a művészi bonyodalmak és kis csatározásokról, no de ez legalább arra mutat, hogy élnek és . . . szaporodnak a pictorok, még pedig a mint

¹ A kép 1893. évben volt kiállítva a Champs-Élysées tárlatán.

gondolom nem csak quantitásban de kvalitásban is, és néha el-elsajnálkozom felette, hogy én olyan elkülönítve élek az oly szép lendületnek indult hazai művészeti mozgalmaktól. No de e feletti sajnálataimért és a mennyiben néha néha lelkiösmeretem is beleszól, annak megnyugtatóására csakis azt a mentséget hozom fel magamnak, hogy az én unpraktikus természetemnél és a saját dolgaimmel annyira absorbált és örökösen töprengő katzenjammereimmal úgy sem sok hasznára lehetnék a közjónak, különösen hogy itt annyira megszoktam azt a neutralis helyzetet, a midőn semmi officialis intézkedésekben, gyűlésekben, jurikben részt vennem nem kell, egyszóval a midőn semmi sem vagyok — itt. — De nem is sokat törődöm a Champs Elisée és champ de Mars vetekeéseivel, valamint a pleinairisták, luministák, academisták és a modern művészetnek kiszámíthatlan áramlataival sem. De hazafelé mindig érdekléltek; és azon érzéssel jövök, mellyel egy vénülő családtag, kinek minden öröme családjá gyarapodásában s abban telik, ha egyiket másikat keblére szorítva, azt mondhatja neki, ej fiú, de nagyot nőttél! — — —

De nő is a magyar művészet, ezt örömmel constatálom, sőt constatálom azt is, hogy a művészet gyorsabb tempóban fejlődik, mint a műízlés. — — — Be jó volna, és be örömet csalódnám — — —

Az új művészházi terv ¹ igen érdekel, hát biz arra szükség van, mert a szép kis palotából hála istennek már valóban kinőttünk.

A mi engem illet, nagy passioval dolgozom a nagy képen, talán kész is lessz az idei szalonra, de minden esetre a jövő őszre, és akkor szeretném Bpesten kiállítani, de hol? — Legalább 16 széles terem kell hozzá a megfelelő distanttiával.

Nőm holnap érkezik Monakoból, hol egy hónapot töltött.

Hát a pictorok és szobrászok hogy vannak, látom farsagoltok.

¹ A városligeti Mücsarnokról van szó, melynek építését a Képzőművészeti Társulat ebben az időben vette tervbe, hogy a mindinkább szűknek bizonyult régi Mücsarnok (Andrássy-út 69.) helyett megfelelőbb új kiállítási csarnokra tegyen szert.

A mi az én egészségemet illeti, semmi jogom nincs panaszkodni, hála Istennek, mert dacára, hogy úgy dolgozom, amint talán még soha, nem voltam fájdalmak által háborgatva.

Ezt neked is kívánom kedves barátom, s reménylem, hogy következő leveledben jó hirt adsz magadról.

Áldjon meg a magyarok Istene, ölel őszinte barátod

Munkácsy.

XIII.

Lamalou, 1893 Juni 1.

Kedves Barátom,

Reménylem, megkaptad sürgönyömet, melyben elutazásomat jeleztem.

Ime itt vagyok Lamalouban és most beszéljünk egy kicsit a kiállításról. Először is örömet fejezem ki a felett, hogy Radisics ur ¹ oly hízegően nyilatkozott a képről, mert bár nem sokat volt szerencsém Radisics urral művészi dolgokról beszélni, de elég volt ahhoz, hogy jó érzékét és értését felösmerjem.

Igaz, hogy sokat töprenkedtem és töprenkedem is a kép felett, de nagyobb változásokba még sem ereszkedem, mert a nagy vázlaton tett experimentációk nem győztek meg róla teljes biztonsággal, hogy előnyére lesz-e a képnek. Nehány retouche azonban bizonyára jót tenne és ezt miután meggyőződésemmel, kötelességem is megtenni, és épen ezért vettem nagy örömmel azon hirt, hogy a felsőházi gyűlésterem alkalmas lehet a kiállításra, mert reménylem, hogy ott nem leszünk olyannyira korlátozva az időre nézve, mert ha már egyszer előveszem a képet, hát szeretném, ha nem lennék egészen napokhoz kötve.

Ha a véletlen most kedvezni akarna nekem, és valami jó hűvös július hónappal lepne meg, úgy mindjárt a Salon után megcsinálnám, a mit most szükségesnek látok, de ha ez a melegség tart, akkor az én üveges atelieremben 24 óra

¹ Radisics Jenő, művészeti író és műértő, az O. M. Iparművészeti Múzeum igazgatója (1856—1917).

alatt bizonyosan a guta üt meg. Tehát miután a cél, a képen javítani, úgy sem lenne elérhető, hát jobbnak látom a képet csak beállítani és menni Colpachra september közepéig, a mikorra reménylhető a temperált hőmérsék, a melyben dolgozhatnám. Vegyünk, hogy ne legyen kénytelen sietni, egy hónapot, ez alatt vagy meggyőződöm róla, hogy nutz nicht, vagy meglessz, a mitül bizonyos előnyös változást reménylek és így októberben elküldhető a kép és a kiállítás november folyamán megnyilhatik, ha ezt az időszakot alkalmasnak tartjátok.

Ennyi, a mit így számítva tervezhetek.

Már mostan kérlek, gondoljátok egy kicsit meg a dolgot, és ha a felsőházi terem valóban alkalmasnak bizonyul, és ott nem lennék az időre nézve nagyon korlátozva, mondd meg, hogy azon esetre, ha a kép ismét kezembe kerül, és valami jó vénába jönnék, hogy azt felhasználhassam. — Különben megvallom, ha ez bekövetkeznék és biztos volnék, hogy a kép előnyére van, akkor úgy is hiába volna minden megállapodás. Ez az eshetőség azonban a kompozícióra nézve biztosan nem következhetik be, mert ott érzem, hogy teljesen kimerítettem magamat és habár szerénytelenségnek tűnjék is fel, azért megdicsérem magam, épen azért örökös szemre hányást tennék magamnak, ha későbben észrevenném, hogy a kivitelben hiányos. Az-az hiányos, tökéletes nem lehet. — — —

Tudom azonban, hogy mily magasra csigázott kíváncsisággal és igényekkel várják a képet, tudom azt is, hogy némelyek mily buzgalommal igyekeznek rossz hangulatot kelteni ellene, hát ne csudáld, kivált miután tudod és ősmered szerintem azon jó természetemet, hogy magammal eltelve, vagy csak megelégedve soha, az elismerés legmagasabb nyilvánulása közepette sem voltam, hogy most (mint azt Rákosi barátunknak¹ is írtam) valami lámpaláz féle érzés fog el, midőn a kiállításra gondolok, melyen annyi felcsigázott kíváncsiság és igények várnak kielégítésre.

¹ Rákosi Jenő, az író és publicista, a Budapesti Hírlap szerkesztője (1842—1929).

No de bizzunk... kibe? mibe? — — —

Bizonyos, hogy a jó elhelyezés nem adhatja meg egy képnek a kvalitásokat, a melyek hiányoznak belőle, de igenis sokat levonhat abból, a mi megvan benne, ha az elhelyezés vagy világítás nem jó. De ez iránt tökéletesen megbízom benned, mert ösmerem először képességedet, másodszer ez ügy iránti odaadásodat, és ha arra kérlek, hogy sziveskedjél nekem a főrendiház üléstermének dispoziíóját és méreteit elküldeni, az csak azért történik, mert szeretném magam is magamat egy kicsit beleképzelni a helyzetbe. A félkörben menő s különösen emelkedő padok igen előnyösek lehetnek, feltéve, hogy a nézők ülnek (de nem teszi az a cirkulatiot lehetetlenné?) Milyen távolság, 19,5 méter mondod széles, hát a megfelelő fal, a kép a kerettel 14 méter és 10 centim., tehát ha a terem quadrát formájú, úgy az épen jó volna, mert 19 méter a legkevesebb distantia, hogy az ember a képet áttekinthesse (mert fene nagy ám), de aztán közelebb is lehet jönni, csakhogy akkor az összbenyomás nem lehet meg. —

Azt hiszem, hogy a jól alkalmazott electricus világítás igen alkalmas lehet.

No dehát mindezekre gondolni fogsz te, én még csak arra kérlek, értesíts minél előbb, mit gondolsz és hol lesz a kiállítás.

A propos, egy kis praktikus kérdést is akarok intézni hozzád, t. i. a Lampel Robert féle könyvkiadó cég felkért az Árpád sokszorosítási jogának átengedésére.

Őszintén megvallom, szeretném, jól ki tudnók meríteni ez alkalmat. A kép tárgyánál fogva popularissá lehet és így talán hozhat is valamit be, de én nem tudom ennek a praktikus eljárását. Nem tudnál te vagy valaki más, a ki a körülményeket jól ismeri, ebben tanácsot adni.

Hát a Feszti panoráma¹ hányadán van?

Most pedig miután eleget fárasztottalak, még csak azon reményemet fejezem ki, hogy egészséged helyreállt, legalább

¹ *A magyarok bejöretele* című körkép, melyet Feszty Árpád több más művész társaságában a millenniumra festett.

szivemből ohajtom. Én is csunya influenzában szenvedtem, éppen mikor Radisics ur ott volt. Sajnáltam is, hogy e miatt nem lehettem vele csak akkor, mikor ő oly szives volt meglátogatni. Igen szimpatikus jó barát, üdvözzöl kérlek, valamint mindenkit, ki szivesen emlékezik rám.

Reménylek még itt egy levelet tőled, ez jó szórakozás a siralom e völgyében.

Isten veled, baráti szeretettel üdvözzöl igaz barátod

Munkácsy.

Üdvözzöl Berzevitzi barátunkat, hogy van?

XIV.

1892 dec. végén.¹

Kedves barátom,

Megszokva szives készségedet, mellyel mindig gyorsan válaszolsz leveleimre, a mostani hosszas hallgatásod folytán azon gyanu támadt bennem, hogy talán nem kaptad meg utolsó, még december elején írt leveletem, melyben tudatom, hogy a kép e hó végén 25—26dika táján indul Bpestre.

Jónak látom ismételni az ügy ezen állását, hogy azon esetre, ha netalán intézkedned kellene a kiállítás iránt, ahhoz még időd legyen.

Berczik Árpád² ittléte alatt azon tanácsot adta, hogy a képet, ha a főrendiház termében lesz kiállítva, jobb volna azon időre tenni, midőn ott a polgári házasság ügye le lesz tárgyalva, a mi az ő hite szerint február folyamában meg fog történni. Én is ebben a nézetben vagyok, mert akkor talán jobban lehet majd a teremről rendelkezni. Itt még 20. és 25dike között kiállítom s aztán directe indítom haza, de adj némi utasítást, hogy miképen expedialjam.

A képet ugyan december 20dikán alá írtam, de azért

¹ Szmracsányi írása. A levél azonban, tartalmából következtetve egy évvel később, 1893 végén vagy 1894 legelején kelhetett, mert a *Honfoglalás* kiállítása Georges Petit-nél 1894. januárjában, Budapesten pedig 1894. februárjában volt.

² Berczik Árpád, min. tanácsos, színműíró (1842—1919).

még mindig nem tudok tőle megválni, és ez alkalmasint már úgy lessz, míg ki nem viszik az ateliemből, a miért is most már jó hogy egy terminusom van, de az eddig reá töltött idő valóban nem veszett el. Itt általános meglepetést keltett, midőn hire ment, hogy átfestettem a képet, de reménylem, hogy meg fogják érteni azok, a kik Georges Petitnél viszontlátni fogják.¹

Egészséged hogy van? Legszívélyesebben üdvözöllek és boldog új évet kívánok. Nagy örömmel hallom, hogy Berzevitz barátunk miniszter jelölt és őszintén kívánom, hogy elnyerje a magas állást, mert abból, a mit eddig róla tudok, meg vagyok győződve, hogy a választás jó. Boldog új évet kíván igaz barátod *Munkácsy*.

XV.

1893 jan. 7.²

Kedves Barátom!

Leveled örömmel vettem s köszönöm azon meleg részvétet, mivel az ügy iránt viseltetel.

Tehát az előkészületeket megkezdtétek. Nem tudom, hogy a kép mikor érkezik, de reménylem, hogy nem fog késni és baj nélkül érkezik, én biztosítottam is.

A mi engem illet, szerettem volna bizony a kipakolás és a felállításnál ott lenni, egyáltalában az egész elrendezést szemmel tartani, de egy kis nehézség van a dologban, amennyiben most az Andrassy féle képen³ dolgozom és szerettem volna elkészíteni elutazásom előtt. De ehez még vagy jó két hét fog kelleni, addig pedig a kép alkalmasint megérkezik és miután kipakolva nem szívesen hagyom, hát alkalmasint a felállításához későn érkezném. De hiszen szükség épen talán

¹ A *Honjoglatást* Munkácsy a Champs-Élysées-Salonban való kiállítása (1893) után átdolgozta és mielőtt Budapestre küldte volna, 1894 elején még egyszer kiállította Párizsban, Georges Petit szalonjában.

² Szmrecsányi írása. Ez a levél is 1894 elején kelhetett. (Lásd a XII. levél keltezéséhez tartozó jegyzetet.)

³ Krisztus a keresztfán a szent asszonyokkal, melyet a gróf Andrassy-család megrendelésére festett. A kép a család tőke-terebesi mauzoleumába volt szánva.

nincs is ott én reám, ez csak azon esetre volna. ha a képen esetleg valami (az ut után) retouchirozni való volna. A mi a felállítást illeti, teljesen megbízom benned, csak arra figyelmeztetnék, hogy magasan ne legyen függesztve, visavis egy nagy tükör legyen, mert különösen a distantia hiánya miatt ez hasznos segítség lehet. Milyen a világítás nappal? ez valóban nagy kérdés! mert ott alkalmasint nem fog lehetni az ablakokat kivenni a világítás elégtelensége esetén.¹ Különben arra nincs szükség, ha az üvegek nem valami agyon csiszoltak és ha kívülről semmitem veszi el a direkt világítást. Én a képet jobban szeretem jó nappali világításnál, de kétes világításnál határozottan jobb a villanyos világítás.

Én nagyon fáradt voltam és vagyok is, de azért dolgozom, hogy azután nyugodtabban lehessen egy kicsit.

Mikor gondolod, hogy a kiállítást meg lehet nyitni? Az Andrassy képet azért is szeretném elkészíteni, hogy azután a tavaszi kiállításon ki lehetne állítani. Genreképeim is van, melyet talán elküldök.

No látod, hogy vannak terveim, csak az egészség kibírja. Hát te hogy vagy? neked is kívánom hogy jó egészségben tartson a jó Isten.

Még fecsegnék, de zárnom kell, mert háborgatnak, és leveletem el akarom küldeni.

Isten áldjon, ölel

őszinte barátod

Munkácsy.

XVI.

Febr. 14. 893²

Kedves Barátom,

Egy sürgöny által kérdezősködtem ma aziránt, hogy mikor gondolod te a kiállítást megnyithatónak? hogy én is amennyire lehet, ahhoz alkalmazkodjam.

¹ Georges Petit párizsi kiállító helyiségében Munkácsy az üvegtetőnek több tábláját összezúzatta, hogy a *Honfoglalás* jobban legyen megvilágítva.

² Ez az évszám is téves, noha a kekezés Munkácsytól származik. A levelet 1894-ben kellett írnia. Valószínűleg éppen Munkácsynak ez az elírása tévesztette meg Szmracsányit, mikor az ez időből való többi levelet is utólagosan 1893-ban írottak jelezte.

A kép alkalmasint 19- és 20dika között fog megérkezni. De az átvétel és felállítás minden esetre több időt fog igénybe venni, a minél nekem nincs semmi teendőm, de még is szeretnék a megnyitás előtt vagy két nappal előbb ott lenni azon esetre, hogy ha valami teendő volna a képen, hogy erre időm legyen. De miután én e hó előtt nem lehetek Bpstenen, kérek. intézd úgy a rendezést, hogy az március első napjaira essék. Ez azért is szükséges volna, hogy Kádár¹ egy kis időt nyerjen, mert a szerződés szerint neki egy bizonyos számú példányt kell a megnyitás napjára rendelkezésre bocsájtani. pedig ő ezt előbb nem teheti.

Ugy kellene tehát tenni, hogy a közben eső idő alatt a kép megérkezése és a megnyitás között, ha ez sok volna a felállításhoz, a képet felbontatlanul hagyni egy pár napra, mivel azt máshol mint a főrendiház termében nem lehet kipakolni.

Válaszolj kérlek ez ügyben, hogy ahhoz tarthassam magam.

Örömmel látom, hogy az érdeklődés nagy a kép iránt, reményilem nem lesz belőle egy nagy desillusion.

Válaszod várva

ölel szerető barátod

Munkácsy.

XVII.

1893 febr. 2²

Kedves Barátom,

Válaszod kérdésemre, hogy mikor nyílik meg a kiállítás, igen meglepett, mert tudomásom nem lévén róla, hogy a kép már megérkezett, azt hittem, hogy az csak huszadika táján érkezik és a megnyitás e hó vége felé, sőt az utolsó levelemben kérek is, hogy halasztassék az, ha lehet, egy pár nappal későbbre. No de a mint látom, ettől már elkéstünk, de miután

¹ Kádár Gábor grafikusról (1859—) van szó, aki színes reprodukciót készített a *Honfoglalásról*, s ebből bizonyos számú példányt a megnyitás napjára kellett volna szolgáltatnia. (Kádár készítette az *Ecce homo* kiállítási plakátját is.)

² Szimrecsányi írása. A helyes évszám: 1894. (Lásd a XII. levél keltezéséhez tartozó I. jegyzetet.)

nekem a képet az országház építő bizottságának hivatalosan át kell adnom, hát ott kell lennem a kiállítás megnyitása előtt, a miért is szombaton este indulok, és hétfőn érkezem. De ha a megnyitás egy két nappal késnék, úgy erről kérlek sürgönyileg tudatni, mert München és Bécsben szeretnék kiszállni.

Kíváncsi vagyok utban levő leveledre, de mindenesre a közeli viszont látás örömével maradok

őszinte barátod

Munkácsy.

XVIII.

Paris, 1894. máj. 22.

Kedves Barátom,

Az elősmervényt aláírtam, sietek vissza küldeni és nektek is, nekem is kívánok még belőle.

A Krisztusképen most teszem az utolsó vonásokat, még e héten ki lesz állítva egy jótékony célu társulat által. Tehát 20dik juniusban biztosan megérkezhetik Antwerpenbe.¹ Már értésitettem is Chenut, mert gondolom, ő lesz megbízva az expeditioval.

A másik két kép is ismét megy. A tájképet «Le Soir» helyett «Crépuscule»nek cimezem, a másik genreképnek ugyanaz a címe, mint a Bpestinek, ugyan az a tárgy, de máskép.

Én most már egyedül vagyok P.ban, feleség Colpachon van, én meg megyek nemsokára Lamalouba.

Hallom, hogy erre jössz a nyáron, reménylem, fogunk látni itt vagy Kolpachon.

A Feszti panorámáról olvastam, hogy készen van, de sorsáról még semmit sem. Reménylem, megkapta a közönség részéről a méltánylást és érdeklődést, melyet megérdemel, mert valóban érdekes és szép mű.

Most Isten veled, el akarom küldeni a levelet, tehát zárom. A legmelegebb baráti kézzel

Munkácsy Mihály.

¹ 1894-ben nemzetközi művészeti kiállítás volt Antwerpenben. Valószínűleg az Andrassy-sírboltba szánt Krisztus-képről van szó. Semmiestre sem az Ecce homo-ról, mert ezt csak 1896-ban fejezte be.

XIX.

1891. szept. 8. Colpachból.¹

Kedves Barátom.

A mint talán már értesültél róla, hogy az Árpád vázlatokat már elküldöttem (eddig talán már meg is érkeztek). Valamely félreértés elkerülése végett figyelmeztetek, hogy a kis vázlat, a mely a tied,² igen igen kezdetleges állapotban maradt, először mert azon még csakis a legelső homályos idea volt eltéve, azaz — semmi, a miből még valamit csinálni kellett volna. Másodszor meg a két nagy vázlat ha még olyan kevésbé átdolgozása is teljesen kimerítette türelmemet.

Ne vedd tehát rossz néven, hogy oly állapotban küldtem el, mert valóban már képtelen voltam még Árpádot csinálni. De reménylem, lesz alkalmam kárpótolni.

Most csak azért írok, hogy egy kissé ellensúlyozzam a benyomást és meglepetést, melyet az olyan semmi reád tehet. Nem is akartam aláírni, de hát utóvégre nincs rajta mit tagadnom.

Ugyan kérek, ha van alkalmad, tudakozd meg Perlaki ügyvédnél³ megkapta-e leveletem, nagyon türelmetlenül várom a választ, de adresszét nem ösmerve, csak úgy küldöttem el.

Nem jöttek még meg a vázlatok? Már egy hónapja, hogy elküldtem.

Hogy vagy?

Isten veled. ölel

szerető barátod

Munkácsy.

XX.

Kedves Barátom.

Ne vedd rossz néven, hogy oly régen hallgatok, Malonyai barátom⁴ majd elmondja, mily nehezen veszem a tollat a

¹ Szmrecsányi írása.² Szmrecsányi Miklós hagyatékából az egri liceumi képtárba került.³ Perlaky Kálmán ügyvéd, aki (1879—82) az O. M. Képzőművészeti Társulat igazgatója volt.⁴ Malonyay Dezső, író és kritikus (1866—1916), Munkácsy titkára.

kezembe. Fogadd kérlek őt szívesen, egy engem is közelről érdeklő ügyben.

Rég óhajtottalak üdvözölni azon szép állásodban,¹ melyet a művészet érdekében szerzett érdemeid által valóban megérdemeltél.

Üdvözöl és ölel

régi barátod

Paris, 1895. oct. (?) 5.

Munkácsy Mihály.

XXI.

1895.²

Kedves Barátom.

Egy igen diskrét ügyben vagyok kénytelen sürgősen írni hozzád, mint a művészeti dolgokat intéző köröknek, azt hiszem, egyik legilletékesebb és behatóbb tagjához; de egyszersemint mint barátomhoz is, a kihez a legőszintébb bizalommal közeledek abban a meggyőződésben, hogy közleményemet elébb magad komolyan meggondolod, és azután kizárólagosan csak azokkal közlöd, a kiktől ezen ügy elintézése függ.

A dolog ebben áll. Én, midőn azon meggyőződésre jutottam, hogy dacára a magas kormány közreműködésének, nem szerezhettem meg régi munkáimból azon monumentálisabb művek valamelyikét is, mellyel méltó helyet foglalhattam volna el a magyar művészet fejlődési stadiumát jelző köztéren — a milleniumi műkiállításán, azon kérdés állott előttem: vagy tökéletesen kimaradni, vagy pedig egy újabb monumentális művet alkotni, a melyhez aztán más változatos műveket csoportosíthatok. Megvallom, hogy az első pillanatban azon gondolat, hogy egy monumentális mű elhelyezése, már dimenziója miatt is, mindig kérdéses, ha annak biztos rendeltetése nincs, némileg elbátortalanított.

Azonban, midőn az idő telt és az elhatározást tovább halasztani nem lehetett, hozzáfogtam az «Ecce Homo»hoz.³

¹ Szmracsányi Miklós ekkor miniszteri tanácsosi rangban vezetője lett a vallás- és közoktatásügyi minisztérium művészeti ügyosztályának.

² Az évszám Szmracsányi írása.

³ A Krisztus-trilógia harmadik képe.

Az ember sohase tudja, mi lesz a leglelkesebb és biztatóbb inspirációnak a végeredménye, a miért is a képet nem anonsiroztam officiell a kiállításra, mert sorsára akartam bízni, ha sikerül vagy nem, a szerint intézkedni vele, de dolgoztam rajta kedvvel és mindig azon bizalommal, hogy édes testvére lesz a régieknek. Most, midőn a kép előrehaladt stádiumában van, merem reményleni, hogy nem csalódom.

Az eladási gondok és nyugtalanító érzelmek munka közben hála Isten úgy eltűntek, hogy rá sem gondoltam. De utóvégre is, ez sem elhanyagolandó oldala a picturának. Megvallom, hogy jobb pillanataimban azt gondoltam, ezt még is szeretném, ha otthon maradhatna a kiállítás után, de azt is megvallom egész őszintén, hogy alig merem ezt reményleni, és pedig azért, mert a magyar kormány csak nem régen fizetett nagy összeget nekem egy művemért,¹ tehát most másokon a sor és így megnyugodtam az inconnu gondolatában.

Most azonban egy körülmény kényszerít megszólalni és épen ez tulajdonképeni tárgya levelemnek. T. i. egy ajánlatom van a képre kétszázötvenezer frankért, de azon föltétel alatt, hogy a kép nem a kiállításban, hanem külön legyen kiállítva.

Képzeld most helyzetemet, sürgönyileg kérnek választ. Az ajánlat igen komoly és fontos rám nézve és nagyon előnyös a nélkül a konditio nélkül, a mit jeleztem, de avval igen megfontolandó.

Kértem néhány napi megfontolási időt, a melyet arra használok, hogy neked jelezzem. Fontold meg és ha lehetőknek és kivihetőnek találad szándékomat, közöld azt a magas kormánnyal.

Én tudniillik hajlandó vagyok nagy áldozatot hozni azért, hogy a kép a kiállításban legyen, és 150000 azaz százötven ezer frankért, tehát 100000 azaz száz ezer frank differenciával a kormánynak átengedném.

Kérlek, intézkedj rögtön. Reménylem, hogy a magas kormány méltányolni fogja anyagi áldozatkészségemet és ilyen kivételes körülményben rögtön határozhat.

¹ Bizonyára a *Honfoglalást* érti.

Mindenekre kérlek, válaszolj levelem vételekor sürgönyileg, hogy tájékozva lehessen némileg előlegesen is.¹

Azon esetre, ha a nagy kép nem lenne is a kiállításban, érdekes csoportot állíthatnék újabb képeimből és a két nagy Krisztus képnek általam festett reduktióját fél nagyságban, ezeken kívül a régiekből «Mozárt halála» eredetijét.

Épen midőn befejezésénél vagyok e levélnek, kaptam egy sürgönnyt, melyben haladéktalanul kérnek választ. Ezért kaptál ma egy sürgönyi alaromot. De megvallom, hogy majdnem directe igennel válaszoltam, mert nekem 100000 frank nagy differencia, és ha azt minden reflexió nélkül felajánltam, azt csakis azon hazafiui kötelesség sugallatának tulajdonítom, melylyel nemzeti ünnepünk és művészeti közös érdekünk iránt viseltetem. De bocsáss meg, ha most itt egy egészen őszinte vallomást teszek.

Midőn a kormány azon szándékának adott ki fejezést hogy a . . . Ah, kifogyott a papirosom, de jobban is szeretem. Egy kicsit panaszkodni akartam, de majd máskor, mert most se papiros sem idő. Reménylem, hogy mielőtt e soraimat megkapod, válaszodat sürgönyömre megkapom, mert megvallom, a hosszas bizonytalanság arra kényszerítene, hogy engedjek. Üdvözöl mindig őszinte barátod

Munkácsy.

XXII. .

Paris Novem. 4. — 1895.

Kedves Barátom,

Nagy örömmel vettem ma reggel kedves levelkédet, mert már abban hitben voltam, hogy tán meg is neheztelted némaságomat, midőn azon kitüntetés ért,² melyet a nemzeti művészet ügyeiben tett érdemeiddel vívtál ki magadnak és megérdemeltél.

¹ Az Ecce homo-t a magyar kormány nem vette meg. Sokáig volt eladatlan, míg végre a világháború alatt Déri Frigyes vásárolta meg. Jelenleg a debreceni Déri-múzeumban van.

² Bizonyára Szmracsányinak a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba miniszteri tanácsossá való kinevezését érti.

Érteném neheztelésed, ha az valóban léteznék, de bocsásd meg, ne tulajdonítsd azt másnak, mint azon végtelen kimerültségnek, mely az épen azon időben keletkezési stádiumában levő nagy képem iránti preokkupáció szüleménye volt. Hisz tudod te, mily nehezen tudom én bizonyos momentumokban az ecsetet a pennával felváltani. Persze könnyű lett volna egy rövid üdvözlésben jelezni örömemet, de azzal nem akartam megelégedni, mert az alkalom nagyon jó volt irántadi őszinte simpathiamat és a feletti örömemet kifejezni, hogy ime valaki a művészeti ügyek intéző köreiből, a ki képessége és buzgalomával állásánál fogva, szép szolgálatot fog tenni művészetünk fejlesztésének ügyében.

Ezek felett gondolkodtam és tünődöm most is gyakran, de midőn tollat veszek a kezembe, hát izrael népe oly sarabandot csap az agyamba,¹ hogy ott bizony nem fogamzik meg semmi más — mint a mi őket illeti.

Fájdalom, körülbelül még mindig ilyen forma állapotban vagyok. A miért is, hosszú fecsegés után, bár megkésve, de én csak szívből melegen üdvözöllek szép állásodon. sok sikert kívánok tevékenységednek.

No most puszt és szent a békesség.

Igen kíváncsi vagyok a kiállítás sikerére. A piktorok mind dolgoznak, reménylem. Én legalább megteszem, a mi tőlem telik. Igen szeretném a kiállítási épület terveit ösmerni, ez úgy hiszem állandó lesz. Reménylem, fenntartható lesz a *Ecce homo* számára egy jó terem.

Ölel őszinte barátod

Munkácsy.

El tudsz igazodni e labirintusokba, pardon.

¹ Nyilván az *Ecce Homo* című képen ábrázolt zsidókat érti.

XXIII.

Paris 1895. dec. 26.

Kedves Barátom.

Bocsáss meg, hogy hozzád fordulok, útbaigazítás végett az ezredéves kiállítás ügyében. mert a mint azt a sürgönyváltás alkalmával röviden érintettem, azon határozott szándékomat, hogy habár az Ecce-homo a legérzékenyebb sajnálatomra nem lehet az összes magyar művészet fejlődési stádiumát jelző köztéren a műcsarnokban kiállítva,¹ én onnat művészársaim közül semmi esetre sem akarok hiányozni, sőt annál inkább, mert a Piece de resistance, mely oda volt szánva, áthelyezésben fog szenvedni. Azon kell lennem, hogy a muzsák officialis csarnokában társaim között, legalább is tisztességes állást foglalhassak el.

Ezért fordulok most hozzád kedves barátom, hogy ezt egy kicsit komolyan, de gyorsan megbeszélhessük. Nem akarok nagyon elhalmozni, és épen azért szeretnék tájékozva lenni, hogy mennyi helylyel és mily konditióban rendelkezhetnék?

A régiekből úgy látszik nem sikerült semmit megszerezni, legalább én, az első egypár levélváltás óta nem halottam róla semmit, noha arról vagyok értesülve, hogy a Mozart utolsó óráját meg lehetett volna tulajdonosától kapni. A Pillanatnyi felhevülést is, azon kívül itt van a grév előtt, ki lehetne állítani a tépésesinálókat, az Andrássy gróf-féle Krisztust, itt van rendelkezésemre először egy fragmentja a siralomháznak, úgyszólván az eredeti korából, két három különböző genreképek, változatosságért egypár tájkép, ezeken kívül a siralomházhoz több tanulmány. Gondolom 4 darab Almássy Tassziló gróf birtokában, egy pedig az elítélt feje, Mesdag galériájában Amsterdamban, ennek irhatnék én is.

Látod tehát, kedves barátom, összehozhatok egy tisztességes csoportot. Sajnálom, hogy legalább a Milton nincs köztök, és pedig én nem kétlem, hogy ha a kormány az ő

¹ A kép külön volt kiállítva az Andrássy-út végén, a Bellevue nevű mulatóhely udvarán görögös stílusban épült, oszlopos pavillonban. Bemutatása 1896. ápril 26-án volt.

felelőssége alatt ily kiváló esetre komolyan intézkednék, meg lehetne kapni. Idő még talán volna.¹

Hogy én mindezekről csak most beszélek, megvallom onnat van, hogy először attul a pillanattul, midőn azon kétségek közepette, hogy lessz-é nekem méltó anyagom az ezredéves kiállításon szerepelni, az Ecce-homo kivitelét elhatároztam. A szó szoros értelmében minden gondolatomat, egész lényemet csak annak szenteltem, mert először az idő telt, és kétes volt, lehet-é még elkészíteni, de meg az is, ha sikerül-é? mert ki felelhet arról, hogy még a legszentebb ihlettség pillanatában is biztos lehet valamely mű sikerében.

Tehát minden egyébbel nem gondoltam, mert mondok ha sikerül, egymaga is elég lessz, de különben is könnyű lessz néhány rendelkezésemre lévő dologgal kiállításomat változatosabbá tenni. Ha azonban törekvésemnek sikertelen eredménye lessz, akkor... züt. — (ösmered ezt a kifejezést?) Bár csak ne csalódnám reményemben, hogy az Ecce-homo meg fogja állni... ott a hol lessz. De ez csak egy okkal több volna ahoz, hogy a műcsarnokban, legalább is összegével kiállításomnak, némi érdeket képviseljek.

Ezért kérem, kedves barátom, becses figyelmedet az elmondott dolgokra, hogy megállapítsam határozottan, hogy mit küldök...

Épen most vetek egy pillantást az én atelieri interieuröm fejem felett függő metszetére, ez adja az ideát, hogy talán ezt is meg lehetne szerezni, ez nekem egyike a legjobban sikerült képeimnek, most is nagyon jól emlékeznek reá, valahol Amerikában van. Tudakozódni fogok utána Sedelmayer által. Nem tudom, volt-e az Bpsten? a propos. Még

¹ Az 1896-i millenniumi kiállításon végül Munkácsynak a következő 15 képe volt kiállítva (a katalógus-számok sorrendjében): 505. Alkony (Monceau-park). 552. Leda, vázlat. 559. Kupola belseje (eredetije a bécsi múzeumban). 568. A strike. 571. Legelő csorda. 572. Virágok közt. 573. Alkony. 574. A Monceau-park. 578. Liszt Ferenc arcképe. 579. Mozart végpercei, vázlat. 580. Részlet «Egy halálraitelt utolsó napja» c. festményből, vázlat. 595. Szent asszonyok a feszület alatt (gr. Andrassy Tivadar tul.). 736. Politzer Józsefné arcképe. 761. Haynald bíbornok arcképe. 807. Kukorica-föld.

a madám Pulitzer képet is reményilem, rendelkezésemre van egyáltalában. Hát a Haynald portrait. Liszt is itt van.

No már most erről elég, feleletedet igen érdekléssel várom. De aztán arról is írjál, hogy egészségeddel hogy állsz, mert emlékszem rá, hogy egy pár évvel ez előtt sokat szenvedtél; nagy örömmel venném azon biztosítást, hogy tout est passé.

Én részemről bár folytonosan nyavalyáskodom, de mégis csak a legnagyobb áhitattal és hálával vagyok a gondviselésnek, hogy az egész elmúlt éven át egyetlen egy napot sem kellett elvesztenem egészségi okokért, kivéve a Lamaloui időt. Hanem a kolpachi időt szinte jól felhasználtam egy érdekes női modellel; ez is a programban van.

No most még valamit. Ne mulaszd el kérlek teljes tisztelem mellett legnagyobb örömet kifejezni a miniszter őnagyméltóságának¹ azon megtisztelő jóindulatáért, melynek te tolmácsa voltál.

Igen megértettem a leveledben foglalt okokat, a melyek megakadályozták ajánlatom elfogadását. Én valóban a legőszintébb áldozatkészséggel tettem és csakis nagy sajnálkozással nyugodtam meg a történetekben.

Most még feleségem szíves megemlékezését és üdvözlését adom át, melyekhez a magamét csatolva, vagyok

tisztelő szerető barátod

Munkácsy Mihály.

No ugyan a te türelmeden ezuttal valódi attentatumot követtem el, de muszáj.

*

Ez az 1895. december 26-án kelt levél volt az utolsó, melyet Munkácsy Szmrecsányi Miklóshoz intézett. 1896-ban Munkácsy már nagyon beteges volt. Ettől az időtől kezdve csak Munkácsyné írt olykor. Az ő levelei szintén megmaradtak Szmrecsányi hagyatékában. Egyik levele, mely 1896. január 12-én kelt Párizsban, mintegy folytatja és kiegészíti

¹ Berzeviczy Albert, akkor kultuszminiszter. Úgy látszik, a vételre felajánlott Ecce Homo ügyéről van szó.

Munkácsynak Szmrecsányihoz intézett utolsó levelét, melyben — mint láttuk — a millenniumi kiállításra küldendő képekkel foglalkozott. Azt írja ebben Munkácsyné, hogy a *Milton*-képet, a szerzett információk szerint nem lehet a kiállításra megkapni. Az Amerikában levő képek közül csak a *Mozart végpercei* című kép megszerzésére van mód. Ez Alger tábornok tulajdonában van Detroit-ban, Észak-Amerikában. Ha a kiállítási bizottság hozzáfordul, ő odaadja a képet. (Ez azonban nem történt meg, s a *Mozart* nem szerepelt a kiállításon.) Érdekes Munkácsynénak egy másik. 1913. január 28-án kelt levele. Ebben ugyanis szó van a *Krisztus Pilátus előtt* és a *Golgotha* félnagyságú példányairól, melyek közül az előbbit nemrég vették meg a Székesfővárosi Képtár számára. (A másik magántulajdonban van.) Vita volt arról, hogy ezek a kisebb példányok megelőzték-e az Amerikába vándorolt nagy kompozíciókat, vagy pedig ezeknél később készültek-e? Már Munkácsynak egyik fent közölt. 1895-ből való leveléből az tűnik ki, hogy a szóban levő képek a két nagy Krisztus-képnek *redukciói*, vagyis kisebbített ismétlései. Ugyanezt Munkácsyné most említett levele megerősíti. Másrészt azonban Munkácsyné cáfolja azt a híresztelést, mintha ezek a példányok nem lennének Munkácsy sajátkezű művei. «La légende que les élèves ont donné sur les deux réductions est fausse. C'est le cher Miska qui seul a peint à Colpach ces deux tableaux», — írja.

Többi leveleiben Munkácsyné leginkább Munkácsy síremlékével és tervezett budapesti emléksobrával foglalkozik. Síremléknek egy egyszerű oszlopot látott volna legszívesebben, babérral és a mester mellszobrával. Erre a célra örömet adta volna oda Barrias jeles francia szobrásznak (1841—1905) Munkácsyról készített nagy bronz mellszobrát, mely az 1879-i párizsi Salonban volt kiállítva. (Colpach, 1905. jún. 21.) A síremléket aztán Telcs Ede készítette el 1911-ben. Az emlékszoborra nézve Colpachon, 1907. ápril 8-án kelt levele szerint az lett volna Munkácsyné kívánsága, hogy Zala György vagy Strobl Alajos készítse el azt. Egy későbbi, 1913-ból való levelében pedig azt írja, hogy Sedelmayer, Munkácsy párizsi műkereskedője, hajlandó megadni azt az összeget,

amely még hiányzik a szobor költségéhez, azonban kiköti, hogy a mintát jóváhagyhassa és hogy elkészítését Stroblra bízzák, aki sokáig láthatta a mestert párizsi műtermében és egy csodálatos vázlatot is készített róla. Mint tudjuk, ez sem történt így. Az emlékszoborra 1914-ben pályázatot hirdettek. A pályázat, amelyen sem Strobl, sem Zala nem vett részt, nem járt eredménnyel. Munkácsynak máig sincs szobra Budapesten.

PETROVICS ELEK.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA EMLÉKEZETE.

(1823—1890.)

— Második közlemény.¹ —

IV.

A kiegyezés.

Midőn a király az 1865. szeptember 20-i rendelettel függesztette a birodalom alkotmányát, kijelentette azt a szándékát, hogy «a magyar korona országának törvényes képviselőivel a kiegyezés útjára akar lépni.» Ez a rendelet nagy reményeket ébresztett a 48-as alkotmány helyreállítása híveiben, sőt a kételkedőket, a habozókat is táborukba vonta.² A rendelet s hozzá még a magyar korona területe épségének helyreállítása a Belcredi-kormány felfogása szerint a magyar kiegyezésért hozott nagy áldozatok voltak.³ Remélte a kormány, hogy az 1865-i országgyűlés ez áldozatokat méltányolva az új dualizmus szervezésébe az összbirodalom eszméjéből is átvesz minél több töredéket. Az országgyűlés megnyitására a király leutazott Budára. Igaz szeretettel fogadták a fővárosban, hiszen tudták, hogy az uralkodó és neje, Erzsébet, kit Andrássy a magyarság szép gondviselésének nevezett, őszintén óhajtják a megegyezést. Belcrediék arra számítottak, hogy a trónbeszéd, már azáltal is, hogy a király maga olvassa fel, a kormány iránt kedvező hangulatot fog ébreszteni. És valóban, midőn a trónbeszéd hangoztatta, hogy a király az októberi diplomát és a februári patenst az országgyűlés elé terjeszti

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1941. évi 759. számában.

² Andrássy programbeszéde kerületében. Lederer. I. 156. és u. o. 152. l.

³ A bécsi bajor követ jelentése 1865. november 7. (Müncheni Állami Levéltár.)

tárgyalás végett és elvárja, hogy az országgyűlés oly módosított javaslatot terjessz a trón elé, mely a birodalom életfeltételeivel összhangba lesz hozható, az országgyűlés tagjai lelkesen éljeneztek. Mert e felszólításból világossá lett, hogy az uralkodó a diploma és patens módosításait hajlandó lesz elfogadni. Gróf Esterházy Móric, aki szerzője volt a módosításra vonatkozó záradéknak, sürgönyben értesítette gróf Mensdorffot, a külügyek és a császári ház miniszterét, a várakozás feletti kedvező hatásról. A trónbeszéd a 48-as törvény-cikkek alaki törvényességét elismerte s a sanctio pragmaticát jelölte ki a kiegyezés alapjának. A király megígérte, hogy a magyar alkotmányt esküjével akarja szentesíteni, fejére téve «Szent István apostoli elődjének szent koronáját».

Mivel a fejedelem, mint Csengery Antal írja, a kényesebb helyeken átsietve, azokat a helyeket, melyek minden magyar szívben visszhangra találtak, igen jól hangsúlyozta, könnyű megfognunk, hogy a trónbeszédet általában kedvezőleg, több helyütt kitörő éljenzéssel fogadták. Az uralkodó a nem várt hatáson meg volt indulva. «Könnyezni látták, midőn a teremből szobáiba visszavonult».¹

A szép ünnepnap után következtek az országgyűlési tárgyalások hétköznapjai. Deák Ferenc nemes páthosszal és meggyőző erővel szerkesztett válaszfelirata arra mutatott, hogy «szentesített törvényeink, melyekre nézve Felséged maga is elismeri, hogy alaki törvényességük kifogás alá nem esik, tetteleg nemlétezőknek tekintetnek». Kérte a felségtől a felelős minisztérium kinevezését és a köztörvényhatóságok alkotmányos helyreállítását. Deák feliratának tartalma a forma símasága mellett is olyan volt, mintha a közjogi harc felújítását hirdetné. Híveinek egy kiváló csoportja úgy hitte, hogy a trónbeszédre az alkudozás készségét nyomatékosan kiemelő, engesztelő módon kellett volna válaszolni. «Így nem lesz kibékülés». — mondotta sóhajtvá Deák pártjának egy igen előkelő tagja.

¹ Gróf Bray jelentése 1865. december 16. (Müncheni Állami Levéltár). A trónbeszédet közli Kónyi id. m. III., 503. Csengery Antal hátrahagyott iratai. Budapest, 1928., 34. l. Ezt a kiadványt Lukinich Imre látta el értékes jegyzetekkel.

Deák az ehhez hasonló nyilatkozatokra 1866 február 20-i beszédében így válaszolt: «Amely kormányférfiú ezen fölriratot a kiegyenlítés valóságos akadályának képes tekinteni, az vagy a kiegyenlítést nem akarja komolyan, vagy éppen olyképpen akarja, miképpen minekünk azt elfogadni nem lehet és nem szabad.»

Az óvatosak, a kiegyezést nagy áron is siettetni akarók, egyszóval az opportunisták Deák nyilatkozata után is nyugtalankodtak. Február 21-én a konzervatív Bartal György beszéde mély hatást tett Deák híveire is. A beszéd hatása alatt sokáig együtt maradtak Gorove István barátai. «Azon hittel és aggállal távoztunk», — írja Gorove naplójában — «hogy holnap lesz a döntő pillanat, — decretalis pugna — az első a jelen országgyűlési táborozásban. Mindenki meg volt hatva s ünnepélyes érzettel váltunk el egymástól.» Ilyen várakozás előzte meg Deák 1866. február 22-i beszédét.

E napon egyik legszebb szónoki remekművében kifejtette, hogy mennyire óhajtja a kiegyezést, hogy nem kíván politikai lehetetlenséget, midőn a jogfolytonosság tetteleges helyreállítását bizalommal kéri ő felségétől. Kifejtette, hogy az opportunitás helyén van a törvények alkotásakor, de nincs helyén akkor, mikor a törvények tiszteletben tartását kell kívánnunk. Hivatkoztak a magyarok őseire. «Hagyják el, uraim, — mondotta erre Deák — ha azok nagyon könnyen állottak volna az opportunitás politikájára, lehet, hogy az ország most gazdagabb volna, de magyar bizonytal nem volna». A beszéd hatása alatt Bartal György a válaszfelirathoz beadott módosítást, mely az opportunistáknak annyira tetszett, visszavonta és a Ház elfogadta Deák válaszfeliratát. Midőn az országgyűlés küldöttsége átnyújtotta a válaszfeliratot a legfelsőbb helyen, az uralkodó válaszában udvarias fordulatai közé oly megjegyzést vett fel, mely helytelenítette a viták folyamán felmerült aggodalmakat. A helytelenítő megjegyzés bizonyára Deák válaszfeliratának arra az alap gondolatára vonatkozott, hogy nem elég a jogfolytonosságot elvben elismerni, hanem azt tetteleg helyre is kell állítani a minisztérium kinevezése által.

Noha Deák tudta, hogy válaszfelirata főgondolatát a

Belcredi-kormány vissza fogja utasítani, a válaszfelirat átadása után rögtön indítványozta, hogy küldjön ki a Ház egy nagy, 67 tagú bizottságot a közös ügyek intézésének megállapítása végett. A Ház ellenzés nélkül fogadta el Deák indítványát március 1-én. Enapon írta az opportunizmus felé hajló Gorove naplójába: «Ez így csak Deák hatalma által történhetett. A Ház jelen hangulatában bárki tette volna az indítványt, az okvetlen megtámadtatott s nem lehetetlen, hogy elejtetett volna. Roppant nagy a szolgálat, melyet Deák a kiegyenlítés ügyének tett s még nagyobb a hatalom, amely csorbításának legkisebb veszélye nélkül azt keresztül is vihette.»

Deák remélte, hogy a kormány makacs ellenkezését a külügyi bonyodalmak s a jobb belátás megtörik majd és a hangulat változása esetén az új államformának magyar szellemben alkotott terve bizonyára könnyíteni fogja a kiegyezést.

Optimizmusa nem volt mindig egyenlő, sőt gyakran elfogta a csüggedés, de kötelességének hitte a közös ügyek elintézésének módját kidolgoztatni a 67-es bizottság tizenötös albizottsága által, mert ki kellett mutatni, hogy azok elintézhetők a magyar állam függetlenségének és a birodalmi érdekeknek sérelme nélkül.

Ügyvédnek csúfolták Deákot azok, akik szerették volna az állam hajóját megszabadítani az ő jogi aggályainak terhétől, hogy az mennél gyorsabban érjen a kiegyezés révébe. Valóban ügyvéd volt, a szó legnemesebb értelmében, mert páratlan erővel védte a sértett jogot, ha úgy kellett, de a jogvédelem munkájával egybekapcsolta az alkotó államférfiú kötelességét, kivált 1865-ben, midőn a jogért vívott harc közben hozzálátott oly államforma megalapításához, mely lehetővé tette a magyarság szellemi és anyagi erejének szabad kifejtését.

1865. március 3-án megérkezett a királyi leirat válaszul Deák feliratára. A leiratban az uralkodó kijelenti, hogy az 1848-i törvények tettleges helyreállításába, azoknak lényeges átídomítása előtt «fejedelmi hivatásunk értelmében nem egyezhetünk». Deák március 14-i válaszfelirata szétzúzva

Majláthék leiratának érveit, ily kéréssel fordult az uralkodóhoz: «Ismét kérjük Felsőgedet, mentsen meg bennünket s az egész országot azon súlyos aggodalomtól, hogy a jogfolytonosság tetteles elismerése nélkül mindaz, amiben komoly megfontolás után s talán áldozattal is megállapodnánk, oly alapra lenne építve, mely a jelen példa folytán egykor ingataggá válhatik». A kormány nem tudta magát elhatározni a Deáktól formulázott kérés teljesítésére, de 1866. júniusában a porosz-osztrák háború következtében arról kellett döntenie, hogy vajon együtt maradjon-e az országgyűlés a háború idején. A király nem bánta volna az együttmaradást, csak az iránt kért biztosítékot, hogy a képviselőházban ne hangozzék el olyan szónoklat, melyet az ellenség felhasználhatna Ausztria kárára. Deák erről nem biztosíthatta a kormányt és más oka is volt az elnapolást kívánni. Az osztrák-porosz háborúról magyar képviselő azt mondhatta volna, hogy az nem magyar háború, hogy ő felsége, mint a német szövetség tagja kezdi és folytatja azt s ennél fogva a háborút a magyarság a *pragmatica sanctio* alapján nem tartoznék viselni, annál is inkább, mert 1861-ben kimondotta a ház, hogy a német szövetség háborúja nem magyar háború. Már pedig az ilyen érvelésnek Deák nem birt és nem is akart volna ellenmondani, hallgatása pedig a kiegyezés fonalát elszakította volna.

Ezért ajánlotta Deák az elnapolást és olyan eréllyel, melyet tőle senki sem várt, siettette és be is fejeztette a kiegyezési bizottság munkáját még az elnapolás előtt. A bizottsági munkálat kimondja, hogy az országgyűlés megállapodása a közös ügyekről életbe nem léphet, míg az ország alkotmánya egész terjedelmében tetteles vissza nem állíttatik.

A königgrätzi csata után úgy látszott, hogy a tetteles jogfolytonosság valóban helyreáll. Az uralkodó hívatta Deákot, ki július 19-én a felségnek azt mondotta, hogy a magyar nemzet a katasztrófa után is csak azt kívánja, amit azelőtt kívánt. A rendszerváltozás a béke megkötése előtt nem ajánlható, de a béke után azonnal szükséges.

Deák nyilatkozata a királynak nagyon jól esett. Hajlandó lett volna rögtön helyreállítani a tetteles jogfolytonosságot.

«Vajjon a béke után hajlandó-e kormányt alakítani?» — kérdezte Deáktól. A válasz az volt, hogy nem alakíthat kormányt és nem vállal miniszterséget, de támogatni fogja azt a kormányt, mely az ő elvei szerint kormányoz. Gróf Andrássy Gyulát ajánlotta miniszterelnöknek.

Illett volna a parlamenti szokásokhoz, hogy Deák, mint az ellenzék vezére, kormányt vállaljon, mikor eszméjének megnyerte az uralkodót.

Deáknak azonban igen súlyos, nem csupán személyes, hanem a közérdeket mélyen érintő okai is voltak arra, hogy a parlamenti szokástól eltérve, politikai diadalma után ne vállaljon miniszterséget. Sajátságos viszonyaink közt a megkötött kiegyezés népszerűsége aligha gyarapodhatott volna az által, hogy a vezér diadala után hivatalt vállal.

A Poroszországgal kötött béke és Velence átengedése után az ausztriai kormány szabadabbnak érezte magát külpolitikai tekintetben s így nem sietett a tettleges jogfolytonosság helyreállításával. Azonban 1866. október 30-án a király kinevezte Beust, volt szász miniszterelnököt osztrák külügyminiszternek. Ez a kinevezés okozta a kedvező fordulatot.¹

A császár gróf Mensdorff utódjának azt a szász minisztert választotta, akiről jól tudta, hogy Berlinben nem kedvelik. A rokon szász király kedvelt miniszterétől várta a császár, hogy megszilárdítva a monarchia belső viszonyait, képessé teszi azt Sadowa megtorlásának munkájára. Beustről biztosan tudták a bécsi kormánykörök, hogy a monarchia erejét a kiegyezés által akarja fejleszteni.²

1866. október 30-án, Beust kinevezése napján, az uralkodó újra összehívta a júniusban elnapolt országgyűlést. November 17-én királyi leirat válaszolt az elnapolás előtt átnyújtott feliratra. A leirat hangja igen előzékeny volt, sőt közeledett egy ponton a felirat alap gondolatához. A 48-as

¹ A fentiekre nézve l. Kónyi: *Deák beszédei* III-ik kötetének nagybecsű közleményeit.

² Gróf Bray levele von der Pfordtenhez. 1866. október 30. (Müncheni Állami Levéltár.)

törvények célszerű átalakítását most már a kinevezendő magyar minisztérium kezdeményére bízta. De még mindig talált a hadügy, a vámügy és az államadósságok körül oly részleteket, melyeket a minisztérium kinevezése előtt szeretett volna tárgyaltatni az országgyűléssel. Deák válaszfeliratában december 11-én sajnálkozott azon, hogy «a jogfolytonosságnak ismételve kért és sürgetett életbe lépte nincs teljesítve». Újra kiemelte, hogy multhatatlanul szükséges alkotmányunknak azonnali teljes visszaállítása, azaz a minisztérium kinevezése.

Beust szerette volna ezt a kívánságot teljesíteni, de tekintettel kellett lennie Belcrediék hangulatára, akik a 48-as alkotmány föltétlen helyreállítását a monarchia halálos veszedelmének hitték.

Beust leutazott a magyar fővárosba, hogy Deákot bizonyos engedményekre bírja különösen «Magyarország külön újonc-ajánlási jogára» nézve.

Beust másokkal is tanácskozott Pesten hasonló szándékkal. Nem volt egészen elégületlen pesti benyomásaival, leginkább Deák ellen panaszkodott, ki az ő felfogása szerint azért nem enged, mert népszerűségét félti. Visszatérve Bécsbe, előadta a császárnak, hogy az eddigi felirat és leiratváltások módszere nem célszerű. Ő felsége már kiszemelte a kinevezendő magyar minisztereket. Hivassa őket Bécsbe; velük tárgyalva, hamarabb érünk célt.

Az uralkodó a jó tanácsot elfogadva, Bécsbe hivatta Andrásst, Lónyayt és Eötvöst. Ezek 1867 elején az udvar osztrák és magyar megbízottaival együtt átvizsgálták a 15-ös bizottság munkáját és nem igen jelentékenyen módosították azt. Tulajdonképen Beust, a német liberálisok kedvelt minisztere vezette a tárgyalásokat osztrák részről, s nem a föderalizmus felé hajló Belcredi, akinek ekkor csak látszólag jutott a vezető szerep, mert 1867 januárjában befolyása már nagyon hanyatlott. A következő hónapban le kellett mondania.

Beust abban egyezett meg a magyar urakkal, hogy amikor a tizenötös bizottságnak Bécsben módosított munkálatát a 67-es bizottság elfogadja, a király kinevezi a magyar minisztériumot. Valóban, mihelyt a 67-es bizottság elfogadta

az albizottság jelentését, a király fölmentette Majláth kaneellárt hivatalától s 1867. február 15-i leiratával helyreállította a magyar alkotmányt.

Helyreállította úgy, ahogy Deák kívánta. A közös ügyek országgyűlési tárgyalása és az 1848-as törvények módosítása előtt kinevezte a magyar minisztériumot. Ragyogó diadala volt ez Deák böles előrelátásának s a törvényességért vívott megalkuvást nem ismerő dicső küzdelmének.

Azok közt, kik e küzdelemben segítettek, gróf Andrássy Gyula volt az első helyen. Az 1865-i országgyűlés alelnökévé választotta. Köszönő beszédében kifejtette, hogy mit tekint az országgyűlés főfeladatának. «Ki kell egészítenünk — úgymond — az 1861-i országgyűlés jogvédő munkáját, annak bizonyításával, hogy a nemzet joga egyszersmind a birodalom érdeke. A birodalom másik felének érdeke nem kívánja Magyarország meghódítását, hanem azt, hogy a jogait visszaszerzett ország segítségével elfoglalja az európai hatalmak tanácsában az őt megillető helyet».

Ezt a gondolatát már 1850-ben fejtegette az angol szemlében. Oly gondolat volt ez, mely természetesen fejlődött ki lelkében a szabadságharc eseményeinek és bujdosása benyomásainak hatása alatt. E gondolat latbavetésével gyarapítani kívánta Deák magyar közjogi érveinek súlyát.

Az 1866. február 8-i válaszfeliratba bele akarta iktatni, hogy Magyarország önállósága a monarchia nagyhatalmi állását is biztosítja. Andrássy indítványát Lónyay, Gorove Bezerédj is pártolták, de Deák nem fogadta el. Kifejtette, hogy a *pragmatica sanctio*ra alapítottuk az alkotmány jogi védelmét. Már pedig ez az alaptörvény nem említi a hatalmi állást, csak a közös és kölcsönös védelem biztosítása magyarázható ki belőle. Nem volna tanácsos a feliratban oly célokat tulajdonítani a törvénynek, melyek abból világosan ki nem fejthetők. Különben is a szó nem teremthet hatalmi állást, azt egészen más körülmények alapítják meg. Ausztria nagyhatalommá lett a *pragmatica sanctio* által, noha azt a szót a törvény nem említi.

Ezek az érvek döntöttek. Andrássy elejtette a módosítás szándékát.

De a monarchia világhatalmának jelentőségét a magyar érdekre nézve nem szűnt meg hirdetni. E kérdésről nevezetes beszédet mondott a válaszfelirati vitában 1866. február 20-án. Hatásosan fejtegette, hogy Bach és Schmerling politikája a monarchiát kudarcokba vezette s hogy a monarchia nagyhatalmi állását csak akkor erősítheti meg, ha a birodalom mind a két felében szabad alkotmány által vágyaikban kielégített nemzetekre támaszkodhatik. Ez érvekkel inkább a dinasztíára és az osztrák közvéleményre akart hatni, semmint a magyar felfogásra. Jól tudta és tapasztalta is, hogy az intéző körök a nagyhatalmi érdekből merített érveket szívesen hallgatják, ellenben a magyar törvények paragrafusait hamar megúnják. Andrássy politikai hitvallása nem különbözött a Deákétól. Képviselői programbeszédében ezt mondta: «Én is mindenekelőtt az alkotmányos minisztérium és az alkotmányos megyék visszaállítását fogom követelni, minthogy ezen törvényes közegek nélkül a kiegyenlítés kérdésének még megkísérlését sem tartom lehetőnek».

Deák is így gondolkodott. De Andrássy és néhány politikai barátja nem voltak megelégedve Deák taktikájával. Úgy hitték, hogy a párt vezére nem akarja észrevenni a nagy különbséget 1861 és 1865 közt. 1861-ben a fejedelem az egységes birodalomnak akart ura lenni, 1865-ben azonban elismerte a *pragmatica sancti*ót, mint jogalapot. És Andrássyék felfogása szerint az ellenzéki hang az 1866-i feliratban mégsem volt enyhébb, mint az 1861-ikiben. Zsörtölődve emlegették, hogy a kor új módszereket követel a csupa «negativum» nem elég, a feliratban több pozitívum volna a helyén.

Deák azután meglepte ifjabb híveit a «pozitívummal». midőn 1866-ban a 67-es bizottság kiküldését indítványozta.

A 67-es és 15-ös bizottságoknak Andrássy volt az elnöke. Nem csupán elnökölt, hanem tüzetesen hozzá is szólt a kérdésekhez. Segített Deáknak a dualizmus alkotmányának felépítésében, a delegációk szerkezetét úgy vették fel a bizottságok munkálataiba, ahogy Andrássy és Deák megállapodtak ez iránt még 1865-ben. De az egész nagy szervezet Deák intézményeket alkotó szellemének műve.

Andrássy szerette volna siettetni az alkotásnak életbe-

léptetését. Ellenezte a képviselőház elnapolását a porosz háború kitörésekor. A königgrätzi csata után a király Andrassyt is hívatta ugyanakkor, mint Deákot. Andrassy nem tudta, hogy Deák kihallgatása megelőzte az övét. A király előtt a magyar követelésekről ugyanazt mondotta, amit Deák. Csak annyiban különböztek, hogy Deák nem ajánlotta a rendszerváltozást a békekötés előtt, Andrassy ellenben a rögtöni változást ajánlotta. A király nem szólította fel akkor Andrassyt a kormányalakításra, mert a közvetlen teendőkre nézve Deák tanácsait fogadta el. A békekötés után pedig Belcredi és Majláth tanácsai kötötték le az uralkodó figyelmét.

De Andrassy loyális válasza a magyar követelések ügyében épp oly mélyen hatott a királyra, mint Deák nyilatkozata. A király igen megkedvelte Andrassyt, szerette hallgatni szellemes ötleteit s találó hasonlatait, megbecsülte nyíltságát, ítélete erejét, hű ragaszkodását és férfias határozottságát. A kiegyezésnek a régi megszokott osztrák felfogástól eltérő pontjait Andrassy fogadtatta el a királlyal. Ezért mondotta Deák Ferenc pártjának 1867-i konferenciáján, hogy «Andrassyt az Isten kegyelméből nekünk adott providenciális férfinak tartom».¹

Teljesült tehát Széchenyi jóslata. Andrassy miniszterelnök lett és Deák indítványára I. Ferenc József megkoronáztatása végett az országgyűlés Andrassyt bízta meg a nádori teendőkkel.

A június 8-i koronázás Ferenc Józsefet mélyen meghatotta. Még másnap is a bajor követ előtt megindultan beszélt a nemzeti lelkesedésnek szívre ható jeleneteiről. «E jelenetekben — mondotta a koronázott király — felismerhető a magyarok élénk s erős monarchikus érzése, melyet bizonyos régi s újabb időből származó hozzátételek némelykor elhomályosítanak s elborítanak. Ez érzésből érthető az, hogy a magyarok a koronázást oly rendkívül jelentékeny szertartásnak nézik. Híven és aggodalmasan tisztelik a régi szokásokat».²

¹ Kónyi közleményei *Deák F. beszédei* III. és IV. kötetében.

² Gróf Bray jelentése (1867. június 11. Müncheni Állami Levéltár).

E nyilatkozat tanúsága szerint I. Ferenc József nem birta ugyan egészen elfelejteni a multat, de belátta, hogy tévedtek azok a tanácsosok, akik őt eddig a magyarság monarchikus és konzervatív érzéseiben kételkedni tanították.

V.

Érdeklődés a művészet és a tudomány iránt.

Andrássy alig három hónappal miniszterelnöki kinevezetése előtt lemondott a Szépművészeti Társaság elnökségéről. 1861 augusztus óta volt a Társaság elnöke. Szívesen vállalta az elnökséget, mert igen szerette a képzőművészetet. Ifjúkorában szeretett rajzolgatni határozott tehetséggel, mely nem volt elég erős, hogy alkotásokra ösztönözze, de nagyon élénkítette fogékonyságát a művészi szép iránt. A Társaság neki köszönhette, hogy alapszabályait a király megerősítette 1863-ban. Pénzzel is támogatta a Társaságot és munkára buzdította, midőn hivatásának nagyságát fejtegette az 1864-i közgyűlést megnyitó beszédében. A művészek és műkedvelők erejének összpontosítása, a művészet emelése és terjesztése — ez volna a beszéd szerint a Társaság feladata. Továbbá egy festőakadémia felállítását is sürgette. «A művészet terén nem szabad», — úgymond — «elmaradnunk a többi művelt nemzet mögött, sőt feladatunk a civilizáció egyéb eszméivel egyetemben a művészetet is terjeszteni a világ ezen részén». Nem kételkedik a sikerben, mert már eddig is vannak hazánkban jeles tehetségek s így teljesülni fog a társulat végcélja, mikor majd eléri azt, hogy egykor Pesten látjuk felállítani a művészet utolsó iskoláját kelet felé. E cél elérésére felajánlotta közreműködését a társulatnak.

Mint minden más ígéretét, ezt is teljesítette. A társulat első kiállításán az első nagyobb képet, Madarász *Báthory Erzsébet*-jét ő vásárolta meg. A társulat egyetlen kiállítását sem mulasztotta el megtekinteni. Négy nappal utolsó utazása előtt is meglátogatta a Múcsarnokot.

Munkácsy tehetségét már akkor felismerte, mikor még nem volt nagyhírű mester. A magyar genreképet, melyet

Munkácsy 1869-ben festett, Andrassy megvásárolta ugyanabban az évben. Több magyar festő képét szerezte meg, közöttük Zichy, Székely és Mészöly egyes képeit. Sikerült megszereznie Rembrandt ifjúkori önarcképét is.

Szeretettel és hozzáértéssel igyekezett terjeszteni nálunk a festészet kedvelését és ápolni a magyar festők érdekeit.

A szellemi kultúra egyéb területeire is kiterjedt ösztönző és gondozó figyelme. Liszt Ferenc hálásan emlékezik meg Andrassyról, neki tulajdonítván azt, hogy Magyarországon tölthette élete estéjét. Az ő miniszterelnöksége alatt rendszerezítette a törvényhozás a M. T. Akadémia országos segélyét. 1876-ban igazgató tagja lett az Akadémiának s mikor Bécsből visszaköltözött Budapestre, sokszor hallatta döntő szavát az akadémiai tanácskozásokon. 1888-ban tiszteleti tagja lett az Akadémiának, sokszor látogatta az üléseket 1889-ben szó volt elnökké jelöléséről, de akkor már egészségi állapota miatt nem vállalhatta el a jelöltséget.¹

A magyarságot az európai kultúra legszélsőbb őrszemének tekintette Kelet felé s így a magyar tudomány és művészet ápolását a nemzeti becsület követelményének érezte.

VI.

Miniszterelnökség.

Midőn Deák 1866 július 19-én a király előtt gróf Andrassy Gyulát jelölte miniszterelnöknek, jól tudta, hogy olyan férfit ajánl, aki majd életbelépteti a kiegyezést s meg is védi a különböző irányokból várható támadások ellen.

¹ Andrassy beszéde 1864. április 17-én (Lederer I.). Szmracsányi Miklós: *Visszapillantás az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 100 éves multjára* (Művészet, 1911.). Pauler Ákos: *Liszt Ferenc gondolatvilága*. Budapest. 1932., 35. l. — Akadémiai Értesítő. 1891., 88. l. Petrovics Elek hozzám juttatott nagybecsű közleményeit Andrassyra érdeklődéséről a művészet iránt. bőven, néha szó szerint is felhasználtam. Fogadja lekötelező készségéért ezúton is hálás köszönetemet.

Az új miniszterelnök elfogadtatta a törvényhozással az 1867 : XII. törvényeiket. De ezzel még nem lépett életbe a kiegyezés. A törvény kijelöli az életbeléptetés feltételeit. Megállapítja, hogy a közös ügyek költsége számának, vagyis a quotának, továbbá az államadósság törlesztési módjának meghatározása, a vám- és kereskedelmi szövetség megkötése, az osztrák parlamenti kormány megalakítása s a közös minisztérium kinevezése kell, hogy megelőzzék az első delegációk összehívását. E testületek hivatva voltak a közös ügyek kezelésének ellenőrzésére, összehívásukkal lépett életbe a kiegyezés.

A közös minisztérium kinevezése, az osztrák parlamenti minisztérium megalakítása s az említett törvények szentesítése után 1867 végén felhívta Andrassy az országgyűlést, hogy válassza meg az első delegáció tagjait.

Ez eredmény nem volt egyedül Andrassy érdeme. De az ő munkája volt az irányítás s a részletekbe is szerencsés kézzel avatkozott. Az államadósság terhének felosztásában a praecipuum, vagyis az ausztriai tartományok előzetes megterhelése, Andrassy gondolata volt. E szerint a 3 milliárdnyi államadósság egyhatodával, azaz 500 millióval az osztrák tartományokat terhelte meg s ez összeg kamatait a magyar járulékokból előzetesen levonták. Míg a magyar állam 30%-nyi quotát fizetett a megállapodástól számítva tíz évig, az államadósság törlesztésére állandó összegben megállapítva, alig 21%-ot vállalt a kamatteherből.¹ A kiegyezés műve ezek után is kiegészítésre szorult. Az 1867 : XII. törvénycikk intézkedett a monarchia hadseregéről, de akkor már a régi osztrák hadsereg átalakulóban volt. Az 1866-i katasztrófa után lehetetlen volt a hadsereget régi szervezetében meghagyni. Át kellett azt alakítani az általános hadkötelezettség alapján, közös hadsereggé. Báró John, hadügy-miniszter reformtervébe fel volt véve a népfölkelés is, mint második vonal a működő nagy hadsereg mögött. Ez a ter-

¹ 29.188,000 forint. L. Lederer kitűnő kiadványának I. kötetét, 281. l. azután Csengery hátrahagyott iratait. 143. l. és Wertheimer T. 306.

vezett második vonal ébresztette fel Andrássyban azt a gondolatot, hogy honvédséget kellene szervezni a magyar királyságban s ennek megfelelően a Landwehrt Ausztriában a második vonal betöltésére. Andrássyt e gondolat megvalósítására ösztönözte a kegyelet a 48-as honvédség iránt s az a politikai megfontolás is, hogy a magyar közvéleményben a honvédség feltámasztása a kiegyezés iránt kedvező hangulatot fog kelteni. Az osztrák tábornoki kar azonban nem tudta felejteni mindazt, amire a honvéd neve emlékeztette. Azt hitte, hogy a honvédsereg felállítása a közös hadsereg meglazítására, sőt forradalomra is vezethet. A király sem fogadta szívesen Andrássy javaslatát. Az új miniszterelnök, ki a honvédelmi minisztérium vezetésével is meg volt bízva, nehéz küzdelem árán vívhatta ki a magyar nyelven vezetett honvédség intézményét. Sikerének oka abban rejlett, hogy meggyőződésének erélye, nyíltsága és szellemi felsőbbsege részére hajlították a nem magyar miniszterek és katonák akaratát is. Egy minisztertanács után írta róla báró Becke, osztrák pénzügyminiszter: «Gróf Andrássy az utolsó minisztertanácsban a véderőjavaslat és a cím kérdésében megint teljes csodálatomat keltette fel. Nagy államférfiú s éppen olyan jó magyar hazafi, mint hű barátja a császárnak és a monarchiának.»¹

Ezt a hűséget Ferenc József kiérezte Andrássy viselkedéséből s ezért fogadta el oly indítványait is, melyekkel nehéz volt megbarátkoznia.

Ilyen volt a katonai határőrség polgárosítása. A határőrség katonai szervezetének felbontását Albrecht főherceg határozottan ellenezte. Nagyra becsülte a határőrök katonai erőnyeit és kipróbált dinasztikus hűségét. A felsőbb katonai körök, különösen a horvát eredetű tábornokok Albrecht fő-

¹ Becke levelét Kónyi közli *Deák Beszédei* V. k. 142. l. Az új honvédség keletkezését kiadatlan iratok alapján érdekesen beszéli el Gyalókay Jenő: *A honvédség megalakításának előzményei* című értekezésében (Berki István: *A m. kir. honvédség története*. Budapest, 1928. 13. l.).

herceggel együtt a katonai határőrszervezet felbontásának gondolatát a monarchiát veszélybe döntő újításnak hitték: Andrassy azonban nem akarta túrni azt, hogy a magyar szentkorona területének e jelentékeny része a közös hadügy-minisztérium hatósága alatt maradjon. A király nagyon kedvetlenül fogadta Andrassy előterjesztését. Harmadfél óráig vitatkozott vele kelleetlenül s érzéketlennek mutatkozott Andrassy érveivel szemben. Aznap a delegációs udvari ebéden a király nem szólította meg Andrassyt. Másnap azután mégis hívatta. Újra meghallgatta kívánságát és belátta az újítás ellen nyilatkozó aggodalmak aseptalanságát. 1869. augusztus 19-én megjelent a királyi rendelet, amely megindította a határőrvidék polgárosításának folyamatát. A rendelet kiadása előtt s után még sokáig küzdött Andrassy a katonai körök makacssága ellen, de a királyi szó szentségére támaszkodva győznie kellett. Csak 1882-ben fejeződött be a polgárosítás nagy munkája.¹

A határőrvidék polgárosítását magyarok és horvátok egyaránt óhajtották. Magyar felfogás szerint a határőrvidék bástyája volt a reakciónak. «Jellačićok mindig támadhatnak, míg a határőrség fennáll!» — mondotta Csengery Antal. A horvátok pedig örültek annak, hogy a reform gvarapítja területüket. A közös óhajtás többször felhangzott az 1868-i horvát-magyar országos küldöttségek tárgyalásai közben. Már 1866-ban voltak ilyen küldöttségi tárgyalások. Andrassy akkor a horvát nemzeti párt követelései nagy részét elfogadta volna azért, hogy az alkotmány helyreállítása végett a magyar-horvát egységre támaszkodják. De akkor a Belcredi Majláth-kormány nem igen óhajtotta a horvát-magyar egyezést s így felbátorodva, a horvátok nagyon sokat kívántak. Horvátország követői nem jelentek meg a koronázáson, de a koronázás után sikerült unionista többséget választani a zágrábi tartománygyűlésbe. 1868-ban már változott körülmények közt újították meg az országos küldöttségek a

¹ Lederer id. kiadványa és Wertheimer. *Andrassy élete* I. (394—412) alaposan tárgyalják a polgárosítás történetét.

tárgyalásokat. Deák most is hajlandó volt tágkörű autonómiát ajánlani a horvátoknak, még a pénzügyi téren is. E gondolat ellen Andrássy és Lónyay tiltakoztak; Andrássy kifejtette, hogy a teljesen autonóm Horvátország példája rosszul hatna Ausztriára. Erősítené ott a dualizmus veszélyes ellenségét, a föderalizmust. Deák nem így gondolkodott, a horvátoknak olyan autonómiát akart adni, melyet az unionisták is sokallottak, mert attól féltek, hogy Deák nagylelkűsége a horvát szélsőségek malmára hajtaná a vizet. Csengery is tartván ettől, nagy kímélettel és ügyességgel győzte meg Deákot Andrássy politikájának célszerűségéről. Így azután megkötötték az 1868-i magyar-horvát egyezményt. Deák szavai szerint ez által a magyar korona országainak egysége helyre volt állítva a dualizmus rendszerében a király többi országával szemben. Andrássy 1870 június 4-én a Zrínyiek korára emlékezve mondotta: «Horvát vagyok, épp úgy, mint magyar.»¹

A horvát s magyar országos küldöttségek tárgyalásain a felek nem egyeztek meg Fiume hovátartozása felől. A horvátok Fiumét maguknak követelték, a magyarok pedig Mária Terézia diplomájára és az 1807-i törvényre hivatkozva, nem akarták a magyar korona e «fényes boglárát», mint Szalay László nevezte Fiumét, átadni a horvátoknak. Bonyolította a helyzetet, hogy Fiume lakossága türelmetlenül várta azt az időt, mikor mint «külön test» Magyarországhoz kapcsolhatnák. Andrássy nem kívánta elsietni a döntést, kímélni akarta a horvát érzékenységet, a magyar királyság jogának sérelme nélkül. Újabb országos küldöttségek folytatták a félbenzakadt tárgyalásokat, de a horvátok bizonyos közoktatási és törvénykezési kérdésekben nem akartak engedni. Ezért Andrássy 1870-ben egyelőre kielégítő megoldásnak gondolta a provizórium kimondását. A magyar országgyűlés és a zágrábi gyűlés is elfogadták a tervet, amelynek értelmében némely kérdés függőben maradván, Fiume városa a

¹ Andrássy beszéde (Lederer II. 30.) Deák szavait Csengery említi. Általában Csengery értekezése: *A horvát kiegyezés története* igen becses forrása a kiegyezés történetének. Id. Iratai (179. és kk.).

magyar koronához kapcsolt területté lett. A király 1870 júliusában Andrássy ajánlata szerint kinevezte gróf Zichy Józsefet fiumei kormányzónak.¹

Erdélyben is voltak az abszolutizmusnak olyan maradványai, melyeket a nemzeti kormány köteles volt eltávolítani. Ott még 1869-ben is érvényben volt az osztrák sajtótörvény, sőt a gubernium is fennállott. Ez évben az erdélyi különlegességek nagyrésztben eltűntek és a magyar kormány hatósága kiterjedt az egész Erdélyre.

Szóval 1870 júliusáig a quota meghatározása, az államadósság törlesztése módjának megállapítása, a közös hadsereg s a honvédség szervezése által a kiegyezés életbelépett: a határőrvidék polgárosításának kezdete, a horvát-magyar egyezmény, Fiume bekebelezése, az erdélyi unió teljes megvalósítása által pedig az abszolutizmus idején megszokott magyar terület épsége helyreállott.

E nagy eredményekről is elmondhatta Andrássy azt, amit 1848-ban jelentett megvéjének a korszakalkotó törvényekről: «Nem minden ez, mi az egész nemzet jövődjét magában foglalná, hanem alapjai jövődjé kifejlődésünknek.»²

Ilyen alapoknak tekintette a kiegyezést és a terület épségét; ez alapokon akarta elősegíteni saját szavai szerint «az országnak minden irányban való anyagi és erkölcsi fejlesztését.»³

Midőn feladatát így határozta meg, bizonyára újra átérezte a lelki kapcsolatot a nagy nemzetnevelővel, aki első ifjúságában mélyebben hatott reá, semmint gondolta.

Az ő nyomdokain járt, mikor a Tudományos Akadémia anyagi támogatásának szükségét elismerte s kivált mikor a fővárost fejlesztette. A főváros fejlesztésének költségeiről lévén szó a képviselőházban, a szélsőbali pártvezér, akinek

¹ Lederer id. kiadványa, Wertheimer I. 382—392. Csengery id. m. és Radich Ákos: *Fiume közjogi helyzete*. Budapest, 1883.

² Beszéddek I. 91. l.

³ Beszéddek II. 329. Itt e szavakkal a megyék feladatait jellemzi.

neve után a főváros egy utcája van elnevezve, catói szigorról vetette szemére a miniszterelnöknek, hogy a vidéki adózókkal akarja megfizettetni egyes fővárosi utcák világítását és kövezését, Andrássy azonban, aki még mint bujdosó látta, miként alakultak át Haussmann rendelkezésére a párizsi szűk és szennyes utcák széles boulevardokká és mennyire szépült Bécs városa 1865-ben a Ringstrasse megnyitása által, úgy gondolta, hogy a főváros tisztaságának és csinosságának fokozása nemcsak városi, hanem országos érdek is. Ezért építtette a fővárosnak görbe, szűk és tisztátlan utcái helyére a Városliget felé vezető sugárutat, a mai Andrássy-utat s ezért állíttatta fel a Közmunkatanácsot, Budapest rendszeres és folytonos szépítése végett. Széchenyi nyomdokain járt Andrássy minisztériuma akkor is, mikor az országos vasúthálózat kiépítéséhez fogott. Nagyjelentőségű reformmal fejlesztette Andrássy kormánya az igazságszolgáltatást azáltal, hogy elválasztotta a közigazgatástól. Az állami számvevőszék felállítása az új alkotmányos állam háztartásának tisztaságát s rendjét erősítő intézkedés volt. A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvényt Andrássy kezdeménye és felfogása szerint szerkesztették.

Mivel a törvény a régi vármegyét lényegesen átalakította, az ellenzék a szemére hányta Andrássynak, hogy a kormány élére jutva, cserben hagyta régibb eszméit. 1861-ben ugyanis Andrássy azt mondotta: «míg a szabad választáson alapuló megyei rendszer fennáll, addig egy magyar sem fogja a kormány alkotmányellenes parancsait teljesíteni. Míg a hivatalok választás útján töltenek be, egy hivatalnok sem fogja végrehajtani a kormány törvénytelen rendeletét». Andrássy mint miniszterelnök sem változtatta felfogását a régi, az abszolutizmus-korabeli megye hivatásáról. De a törvényességre támaszkodó eréllyel lépett fel olyan megyék ellen, melyek a felelős parlamenti kormánnyal szemben úgy viselkedtek, mintha az abszolút kormánnyal volna dolguk. Mégsem akarta a reform által a megyéket megfosztani jogaikról, de az 1870-i törvény által oly megyéket akart teremteni, melyek a jó közigazgatást ismerik el legfőbb céljuknak. Ilyen

módon 1867 óta a magyar állam szervezése, anyagi és szellemi kultúrájának fejlesztése nagy lendülettel haladt előre. Somssich Pál, a Deák-párt klubjának elnöke, 1868 végén összehasonlítva az akkori állapotokat az 1864.-ekkel, a kormány és a Deák-párt tevékenységéről azt mondta, hogy «azokat csak a szánandó vakság nem látja, vagy a kaján irigység tagadja». Somssich kemény kárhooztatása azt az ellenzékot sujtotta, mely Andrásy kormányát folyton támadta s hasznos munkájában néha akadályozta is. Nemzeti színű jelszavak által népszerűsége mégis úgy növekedett, hogy az 1869-i választásokon a Deák-párt rovására számban gyarapodott, noha többségre nem jutott. Az ellenzéknek két ága közül az egyik, a szélsőbal, nem akart elismerni közös ügyet Ausztria és Magyarország közt, 48-asnak nevezte magát, de kissé hajlott 49 felé. Andrásy a szélsőbali szónokokkal szemben azt hangoztatta, hogy a Deák-párt az igazi 48-as. Hiszen ez a párt vívta ki a visszatérést a 48-as alapra és 67 csak kiegészítette a 48-as törvényeknek hiányos közjogi cikkeit. Ezt az egyszerű igazságot a párt vezetői vagy nem értették meg, vagy nem akarták megérteni. A helyett, hogy felvilágosították volna a választókat, azt hirdették, hogy az 1867-es kiegyezésben 48 nincs helyreállítva. Valóban — válaszolt erre Andrásy — 48 nincs visszaállítva, mert Erdélyben nem Janku uralg, mert Horvátország nem ellenséges tábor többé, mert a honvédség nem fog harcolni a közös hadsereg ellen, hanem azzal együtt védi Magyarországot és a monarchiát. És így magyarázta tovább népszerűen, hogy a 48 mennyire nincs helyreállítva. A szavalgató hazafiságnak ez a gúnyos ostorozása nagyon tetszett azoknak, kik a politikai jelszavakat bírálni tudják. De a nép lelkében a jobbágyfelszabadító 48 iránt a kegyelet oly mély gyökeret vert, hogy az a párt, mely zászlójára a varázslatos évet írta, meg nem ingatható hívek nagy táborára számíthatott.

A balközép elismerte a közös fejedelmet, sőt azt is elismerte, hogy a *pragmatica sanctio* Magyarországot kötelezi bizonyos egyetértésre az osztrák állammal a hadi és külügyi

kérdésekben, de a közös ügyeket nem akarta elismerni, hanem csak kölcsönösséget és egyetértő eljárást emlegetett. A valóságban mégis csak közös ügyeket a delegációk és közös minisztériumok mellőzésével oly bonyodalmas és célszerűtlen módon akarta elintéztetni, hogy annak alkalmazásából nem kölcsönösség és egyetértés, hanem széthúzás és összeütközés származtak volna. A szélsőbaltól tehát különbözött a balközép, de a 48-as ellenállás emlékének ápolásával nem akart messze távolodni attól.

Szerencsétlenül hatott Magyarország fejlődésére, hogy a balközép a jól elintézett közjogi kérdések bolygatásában kereste ellenzéki feladatának teljesítését, a helyett, hogy a magyar társadalom anyagi és szellemi erejének fokozására keresett volna oly eszközöket, melyek a kormány figyelmét kikerülték. Andrásy figyelmeztette is az ellenzéket, hogy igyekezzék átalakulni, mert ha kormányra jut, kénytelen lesz programját egyszerűen elejteni, ami a közélet erkölcsi tisztulásának megrontása volna, vagy ha hű marad programjához, csak vészes rázkódtatások árán vehetné át a kormányt.

A balközép különösen a delegációkat és a közös hadsereget bírálta. A delegációkról úgy beszélt, mintha Sehmerling birodalmi parlamentjének volnának előkészítői, vagy éppen megvalósítói. Andrásy többször fejtegette, hogy a delegációk igen alkalmasak a közös ügyek kezelésének ellenőrzésére. Nem törvényhozó testületek, hanem azoknak kiküldött bizottságai. Hatáskörüket törvények szabályozzák. A közös hadsereg helyett a balközép is az önálló magyar hadsereget szerette alkalmilag követelni.

Andrásy kifejtette, hogy a közös hadsereg Magyarország és a monarchia érdekeit a siker nagyobb eshetőségével védheti, mint a külön osztrák és külön magyar hadsereg. Ez a két hadsereg ellentétes érzületű nemzetiségekből alkotva, inkább veszélye, mint védelme volna a monarchiának. A magyar nyelven vezetett honvédség enyhíteni van hivatva a magyarságnak azt a fájdalmas érzését, hogy az önálló hadseregről le kell mondania. Ezt a honvédséget fejleszteni

kell, de nem külön hadsereggé, mert hivatása az, hogy a közös hadsereggel együtt harcoljon hazájáért és a monarchiáért. Nem kell azt hinnie az ellenzéknek, hogy a monarchia felbomlása Magyarország önállóságát biztosítaná. Akik ezt a felbomlást kívánják, nem a magyarság érdekeit akarják szolgálni. Ily gondolatokkal verte vissza Andrássy az ellenzék támadását igen nagy sikerrel. Pedig oly szónokok ellen harcolt, akik a könnyű szónoki fogásokban, az ürességet eltakaró frazeológiában, a szavakba kapaszkodó polémia leleményességében felülmúlták őt. Kállay Béni, Andrássy bizalmasa és hű tisztelője, igen tartalmas Emlékbeszédében ezt írja: «A hangzatos mondatok, a zengzetes nyelv, a folyékony előadás adományát megtagadta Andrássytól a természet, azt az adományt, amellyel a nagy szónokok lelkesedésre ragadják a hallgatóságot. De midőn beszélt, bármily nehézkesen törtek is elő a szavak, csakhamar mindenki érezte, hogy amit mond, az a legbensőbb meggyőződésből fakad.»¹

Beszédeinek olvasói is érzik azt, amit hallgatói éreztek. Miniszterelnöki beszédei a logikai erő és a meggyőződés bensősége által hatnak. Andrássy annyira meg volt győződve a kiegyezés nemzeti értékéről, hogy az ellenzék nagyvezéreinek a kiegyezést ócsárló kritikáira nyíltan válaszolhatta: ezt az urak maguk sem hiszik. Az igen érzékeny urak panaszkodtak, hogy Andrássy gyanúsítja őket. De később, mikor a viszonyok ereje és a jobban elmélyedő önbírálat őket is a kiegyezés táborába szólították, el kellett ismerniök, hogy Andrássy nem gyanúsított, hanem élesen látott. 1867 után valóra vált az, amit Széchenyi megjósolt: ha «eszünkön járunk, — így szólt — a magyar lesz a monarchia vezető nemzete.» És a baloldali vezérek mégis folyvást a közjogi alapot bolygatták. Mennyi drága időt fecséreáltak így el s mennyi veszély felé sodorták a nemzetet. Andrássy lelkében e politika láttára felgyülemlett a nemes harag, mely néha a gúny nyílaival sebezte az ellenfélt, máskor lesújtó s nagy szónokokhoz méltó pátoszban tört ki. El nem hallgathatunk

¹ Kállay Béni: *Gróf Andrássy Gyula emlékezete*. Akadémiai Értesítő II. 1891. 337. l.

néhány példát. Egyszer az ellenzéki programmról azt monddta: a legjobb tulajdonsága az, hogy lehetetlen. Máskor a reakciót emlegető képviselőket így gúnyolta: «Igenis, van reakció, csak hogy nem ott, ahol keresik. A reakció most a szélsőségekben van, néha vörös tollat visel». Joga volt ily iróniára, mert a felsőbb katonai körök összmonarchiára hajló reakcióját könnyed kézmozdulattal szokta elintézni, támaszkodva a bölcs király jóváhagyására.

A komoly veszélyt az ellenzék bomlasztó izgatásában látta. Hiába magyarázta a szavaikat és tetteiket meg nem fontoló ellenzéknek, hogy éppa nagy államok keletkezése idején szüksége van a magyarságnak az osztrák-magyar monarchia fennmaradására, nehogy az egyedül maradt magyarság a nyugati vagy a keleti szomszédos nagyhatalom vonzókörébe jutva, elveszítse állami önállóságát.

Midőn 1870. november 23-án a képviselőház ülésén szóba került a francia katasztrófa és Tisza Kálmán a francia miniszterek tehetetlenségét emlegetve, célzott a magyar kormányra, Andrássy így válaszolt: «A képviselő úr Franciaországot látszott szem előtt tartani, midőn a miniszterek tehetetlenségéről mondottakat ide is kívánta alkalmazni. Nézetem az, hogy abban az országban a bajok egyedüli oka nem az volt. Voltak ott különböző kormányok, többekévesbbsé tehetésesek... de ezekkel szemben mindig csak oly oppozíció volt, mely csupán a negatio terén mozgott, melynek pozitív programja nem volt soha, mely sohasem kereste a veszély okát a főnnálló nehézségekben, az európai helyzetben s mások erejében, hanem csak egy programot ismert, mely röviden abból áll: minden jó lesz, ha ott, ahol ők vannak, mi leszünk. De programot, mely azt, mit a kormány hibázott, jóvátette volna, mely reformálta volna a nemzetet, mely túlzott ábrándok helyett csak a valóságot mutatta volna az országnak, nem terjesztett be. Nem a miniszterek tehetetlensége tehát az egyetlen veszély, hanem én egy más veszély jeleit is látom, mely abban állana, ha nálunk azt a politikát utánoznák, melynek alapja a túlbizakodottság, jellemző vonása a főnnálló viszonyok ignorálása, kinduló pontja a taps és eredménye a könnyek.»

A beszédnek egy hallgatója ezt írja: «Míg a többség riadó helyeslésben tört ki, az ellenzék szemmeláthatólag meggörnyedt a jellemző szavak megsemmisítő súlya alatt».

Így építette a nagy miniszterelnök az egyik kezével az új Magyarországot azon az alapon, melyet megteremteni segített, míg másik kezével védelmezte magát az alapot, hogy ki ne rántsák lába alól s ne sodorják az örvénybe az alappal együtt az ország jövőjét. De 1871 novemberében utódjára kellett bíznia ezt a nehéz munkát, mert akkor a király külügy-miniszterré nevezte ki nagyra becsült tanácsosát.¹

ANGYAL DÁVID.

¹ A fentiekben nagy hasznát vettük a Lederertől kiadott *Andrássy Gyula Beszédei* két kötetének. A beszédekhez csatolt magyarázatok nagyon tanulságosak.

SZEMLE.

A tömeg-irodalomról.

Elnöki megnyitó a Kisfaludy-Társaság ünnepi ülésén, febr. 9.

Negyedszázada, hogy a vén Európa fölött Böcklin képzeletének romlást fújó lovasai száguldoznak. Nehézzé vált a megélhetés, anyagiassá a gondolkodás, ellankadt a lélek. A fenyegetett élet letörli a kőtáblákról az erköles tizparancsolatját, s féltékenyen hajszolja a siető órák örömét. Jelszavak papírsárkányai táncolnak a levegőben s elfogják a napfényt a földönjáró értelem és igazság elől. Kalandos boldogulási vágyak burjánzanak fel; elterpeszkedik a hozzá-nemértés, miről egész körképet vett föl egy francia gondolkodó, Faguet. (*La culte de l'incompétence*). Új osztályok emelkednek fel, a régieknek nem melléje, hanem helyébe; Ortega y Gasset bátran rámutatott, hogy nem is akarnak egyebet, csak helyét elfoglalni.

Ez a képe minden háborús kornak. Nem csoda, ha tükre, az irodalom, homályos és zavaros vonásokat mutat.

Meglepő, hogy az irodalmi «termelés» — nyers szóval élve — ma mégis mindenütt bő. Sajátságos magyarázata az, hogy a közönség örömeit menekül a könyvek szelídebb tartományaiába, a nemzetek között pedig a szellem útjain is le vannak eresztve a sorompók, s így e téren is bizonyos «önellátás» kezd kifejlődni.

Verseny és összehasonlítás nélküli tömegirodalom áll elő, azon nagyközönség számára, mely nem válogatja meg olvasmányait, hanem ahhoz nyúl, mit a véletlen forgószele keze közé sodor. Ez az irodalom nagy tömegeknek könnyelmű nevelője, azért tanácsos szemügyre venni.

Általános jellemzője a földönjárás, — emelkedettség és melegség híján; életfelfogásban anyagiasság, írói eszközeiben sivár, sőt üres realizmus.

Mindez a korszellem bélyege. Nemrég mutatott rá egy jeles magyar gondolkodó, hogy a romantika *egy* korszellemnek volt gyermeke az evolúciós filozófiával, mindenik a bizalom és remény iskolája; míg a nyomába lépő relativitás-elmélet megrendítette a hitet

mindennek állandóságában, bizonytalanság érzését terjeszti. Nagyrészt innen ered a realizmus törekvése, midőn csak a megfigyelés pillanattelvételeiben bízik, azokban kívánja felfogni az élet képét, csak azt fogadja el valóságnak. Csakhogy a kereső, célzatos megfigyelés elől a jelenségek elzárkóznak, oly kifejezéstelen arcot öltve, mint az emberek a fényképezőgép előtt.

Szembeötlőn jellemző az elfordulás minden régitől. A nagy irodalmi alkotásoknak legfeljebb torz árnyképei jelennek meg — a mozgókép vásznán, elkárhozott kísértetek gyanánt. Legjobb ajánlólevél ma a keskeny papírszalag hirdetése: most jelent meg. Ez műveletlenség jele és szülője.

Mínta Spengler cassandrai jóslata a nyugati világ hanyatlásáról oly gondolatokat keltene, hogy — mint Pompeji lakói elmenekültek a láva és hamueső elől — ideje elhagyni a szegényes régi hajlékot s Robinson módjára mindent előlről kezdeni egy pusztaszigeten, a mult és ismeretek nyűge nélkül, új társadalmi rend, új művészetek csalálmaitól vezetve. Művészetben, irodalomban új meg új jelszavak harsannak fel, szinte naponként. Majd minden új író új irány zászlaját tűzi ki, a maga nevével. A közönség sűrűn cserélteti érdeklődésében a neveket, mint a hanyatló Róma népe a régi császárszobrokon az új uralkodók fejét. Mínta egyszerre csak egy áramlatnak lehetne létjoga s nem alkothatna egyidőben többféle irány is számottevő műveket, sőt mínta az írók holtá napjáig egy irány kalodájába lehetne zárni.

Napjainkban a szellemi áramlatok térképe szinte oly gyorsan változik, mint Európa térképén az országok határai. E kapkodásban semminek sincs ideje kiforrni, megérlelődni. A gondolatot ötlet igyekszik pótolni, az érzést hangulat vagy az érzékiség megérintése. A színház a művelődés csarnokából olesó mulattató helyé süllyedt; irodalmi érték helyett külsőségekkel próbál hatni, a mozgókép módjára. Regényben, elbeszélésben is a külső történés uralkodik, a póre mese, akár a vásznon. Elhallgatott a lélek mélyebb elemzése, alig van más tárgy hétköznapi szerelmek elnyűtt változataimál. Tucatjával lehet végigolvasni könyveket, megnézni szindarabokat, a nélkül, hogy egy gondolatot, egy valamirevaló mondatot tudnánk hazavinni, amelyet érdemes megőrizni.

Ötlet-irodalom foglalja el a teret, mely nem hatni kíván, csak olvasót szerezni.

Szinte járvánnya fajult a könnyű elmésség, elménckedés. Az élc a divat hőse, ez a szellemi ví-tőr, mely egy alattomos szúrással akar félretenni az útból eszmet, ügyet, embert. Az élc az a gyufaszal,

mely könnyelmű kézben felgyujthat egy templomot. Olesó váltópénz, az alkalmiság aranyfüstjével befuttatva; az a diák aki bátran számárfület mutat a tanárnak — háta mögött. Victor Hugo még a szellem szemetéjének nevezte, ma a szellemesség helyét bitorolja.

Ezzel szemben sokszor hiányát érezni az újabb irodalom egy részében — a művészetben is — az általánosabb műveltségnek. Senkinek sincs rá ideje, hogy egyebet olvasson, mint ami munkássága körére vagy tárgyára tartozik. Az író sem kivétel. Mint Daudet aranyagyvelejű embere, mindent magából akar meríteni. Pedig szegénynek alig van módja az élet hajszája közben megpihenni «a csend öblében», hogy ott önmagával lehessen, belső szemmé váljék és szabad értelemmé.

Azt meg kell vallani: gyakori, majdnem általános a színes, eleven előadás; e tekintetben ott vagyunk ma, ahol két-három évtizeddel ezelőtt a francia színdarab-írók voltak. Sok érdektelen, üres színjáték csinosnak, kedvesnek, sőt szellemesnek, szinte művészi-nek tetszett a finom, csiszolt nyelv és szólások, az élénk párbeszéd, a fordulatok fortélyai által, melyeket pedig a szerzők sokasága csak kölcsönvett néhány jobb írótól. Közös stílus az ilyen, nem egyéni; hasonlatos a régi, arannyal átszótt rokolyákhoz, melyek megálltak a földön üresen is. Az elmondás csinja, elevensége sokszor elfödi a tartalmatlanságot.

Másfelől új veszedelembe csábít. Már-már az irodalom is kezd rálépni arra az útra, melyen megelőzik a képzőművészetek, mikor a tartalmat tehernek, a mondanivalót «epikusnak», «novellisztikusnak» érzik (oly képeken is, minők Munkácsy *Tépecsinálói* és *Zalogháza*), s pusztán a festői eszközöket és kifejezést ismerik el tiszta festőinek. Az elmondás közkeletű ügyessége erre a tévútra kezdi csalni az irodalmat is, hogy elpártolva érzéstől, gondolatától, csak az előadásban élje ki magát.

Az írónak mindegyre megvan az a mentsége, hogy a közönség olvasószomnya s a nehéz megélhetés csábítja gyors és felületes munkára, a közönség kiszolgálására. A közönség figyelme reflektor módjára futkos a láthatáron, mindig újat keresve. Akit ma nem hall emlegetni, holnapra elfelejti. Alkalmak nincsen szűkében az író, a színházak keresve-keresnek új darabot, hogy a bérletek során végighurcolják, aztán örökre elfelejtsék. A hetilapoknak is be kell tölteni oldal-számukat. A kiadók sem állíthatják meg nyomdájukat. Az ipar parancsol s magával ragadja az író, sokszor irodalmi iparosságra. Mikor munkájába fog, már van kiadója, fordítója, sőt határnapja is, oly pontosan és gyorsan kell dolgoznia, akár a rotációs gépnek.

Nem csoda, ha munkája olykor szinte nem egyéb árucikknél. Szeme elől eltűnt a Capitoliumon osztott babér; elvesztette talizmánját: megszűnt hite munkája magasrendű voltában, művének halhatatlanságában, melynek régebben kész volt feláldozni magát, mint Camoëns. Anatole France már gúnyosan mosolygott egy-egy régi írón, ki az utókortól vár elismerést; az utókor ott jár-kél a Szajna partján, de senki sem gondol az íróra, ki rábízta nevét.

A közönség nagy része maga sem kíván egyebet a könyvtől könnyű időtöltésnél, egyenesen fél a gondolatoktól, a komoly vagy szomorú könyvtől. S a közönség ízlése a legzsarnokibb cenzúra. Ettől tartva, az író maga zárja fogolytáborba jobb gondolatait s kényszer-munkára ítéli magát.

Ezzel az irodalommal tétován áll szemben a bíráló s kitér előle. Hogy' tegyen a mérleg serpenyőjébe oly súlyokat, melyeket komoly alkotásokon próbáltak ki, ilyen könyvekkel szemben, melyekre csak Hamlet jellemzése illenék: szó, szó, szó?

Lehetetlen nem éreznie a kritikusként, hogy az ilyen műveket nem a hivatás kényszere, nem az alkotás vágya hozza létre, hanem valamely kényszerűség: a család, a gyerekecipő, fűtetlen szoba gondja; e megértés elhészésre hangolja; az élet prózai szükségéi ellenében hiábavaló irodalmi elvekre hivatkozni.

Mindez, ismétlem, a tömeg-irodalomra vonatkozik, az irodalom alsóbb rétegére, mely valójában csak pótszer a valódi irodalom helyett.

Vannak könyvek ma is, melyek holnap nem hullanak a papírmalom tépő kerekéi közé; de tudnivaló, hogy tölgy és pálma ritkábban terem a fűszálnál, bokornál. Hogy ma ne szóljak egyébről, itt van az erdélyi irodalom, melynek több jeles munkását hosszú idők múltán ma láthatjuk újra körünkben. Íróik elhozták hozzánk az elszakított Erdély népét és földjét, oly elevenen, hogy az is rájuk ismert, aki sohasem látta; együtt élhetünk velök, az erőszak tilalma ellenére. Írók kovácsolták a láncot, mely nem hagyta a sebzett dereglyét elsodorni az ősi parttól. Ők tartották a lelket a megkínzott országban. Megmutatták Erdélyt gyászruhájában, de szíve átvilágított köntösén, mint ahogy a szenteket festik. A múlt és jelen képeiben, szándékkal is, önkénytelenül is, Erdély szenvedéseit fejezték ki, de kifejezték acélos lelkét is, megmutatva a szenvedés erejét, a túrás hatalmát, hogy tőlük tanult bízni az egész nemzet.

Voinovich Géza.

IRODALOM.

A Murányi Vénusz életregénye.

Kállay Miklós: *A murányi amazon.* Regény. Budapest. Révai. é. n. (1940). 8-r., 316 l.

Murány bevételének regényes színezetű története, amely mintha csak egészében a képzelet játéka volna, Gyöngyösinek a XVIII. században egy orvkiadásból népszerűsödött elbeszélő költeményével indult el hosszú irodalmi útjára. Azóta legismertebb állomásai Petőfi, Arany és Tompa feldolgozásai voltak. A történet nem a fantázia szülötte. Ismeretes, hogy XIV. Lajosnak egyik nálunk járt udvari nemese, Laboureur János, a magától Wesselényitől hallott, néki is hihetetlennek tetsző, de hiteles írásokkal igazolt elbeszélést már 1647-ben kiadta francia nyelven s evvel eleve is igazolta Gyöngyösi előadását, aki a történeteket ugyancsak a gróftól tudta. Murány kalandos «ostroma» tehát a történeti hitel erejével kínálkozott feldolgozásra. A témának sok epikus változaton kívül Verseghy Ferenc lappangó művétől Kisfaludy Károly drámáján át Dóczi Lajos vígjátékáig vitt a dráma-költészetben is pályája. A regény- és novellairók azonban alig foglalkoztak vele, ámbar Keménytől P. Szathmáry Károlyig többen találkoztak Széchy Mária alakjával. (Ez utóbbi a *Vetélytársakban* már érinti s *Egy elhervadt virág történetében* «regényes életrajzzá» dolgozza föl történetét.) A murányi Vénusz egyénisége és egész élettörténete maga csak Acsádynak jól megírt történeti életrajzából bontakozott ki tiszta valóságában: a nádorné pompakedvelő, fényűző alakját s a községi pereskedő özvegyasszonyt csak azóta ismerjük közelről.

Mikor tehát Kállay Miklós, avatott tollával, Széchy Mária életregényének megírásához fogott, bőségesen voltak rendelkezésére hiteles adatok, de regényes szálakban sem volt hiánya. Szalárdi krónikájára támaszkodva Kemény Zsigmond örökített meg egyik novellájában (*Két boldog*) egy kis epizódot Kún Istvánné Széchy Mária életéből, amelyben Széchy Mária és sógora, a daliás Kún Kocsárd gróf között finoman sejteti egy szerelmi viszony emlékét. Kemény János viszont Zólyomi Dáviddal, a még akkor Bethlen Istvánné Széchy

Mária sógorával igyekezett a szép asszonyt rossz hírbe keverni : Kállay jól használható indítékokban és pletykákban is válogathatott.

Dicséretére válik, hogy eszményített hősnőjét nemcsak minden adatnak és szálnak alapos ismeretével, hanem a részletek gondos, izléses és művészi megválogatásával rajzolta meg. Elgondolásának kiinduló pontja az volt, hogy a murányi amazon ránk maradt képét megtisztította a reátapadt, különben sem hiteles mende-mondáktól, és plasztikusan szép, rokonszenves, nagyszerű hősnővé eszményítette. Nála Zólyomi Dávid álomlovag, akihez Széchy Máriát egy első rajongásnak meleg és felejthetetlen szépsége fűzi. Mária rejtett érzelmeit ismeri. De Mária öntudatosan tisztalelkű és Zólyomi Dávid nemes gondolkodású talpig ember: egymáshoz mindvégig eszményien jók, becsületesek — és makulátlanok maradnak. Merészebb a Kún Istvánné fejzetének megoldása. Mária nem lehet azé, akit nem szeret, akihez csak fejedelmi akarat kényszeríti: a forma-házasságból a maga külön világába menekül s utat tör jövődjé felé. Láthatólag merész költői kísérlet. De nem mesterkéltséget és nem valótlanszínű, jól indokolja Széchy Mária amazon-nevelése; a dévai várból férje ellen való harci védekezéséről a történetírás is tud. Kállay pedig ügyesen valószínűsíti vele a murányi amazont.

Még egy vonást kellett Márián megneemesítenie. A történelem fényűzőnek, pazarlónak ismeri. Szekfű Gyula is esztelen gazdálkodását veti okául, hogy Wesselényi a vagyoni bukás szélére jutott. Kállay e rossz gazdálkodás élvonalait is elmosódottabbakká teszi és művészir használja föl Mária birtokszerző és birtokvédő vágyait az események indítékául, nála csak korszerűek, de nem visszatetszőek e törekvések s mindez a nélkül, hogy az adatokat meghamisítaná vagy csak meg is változtatná. Éppen így okszerűsíti a Wesselényi-összeesküvés irattainak áruló kiszolgáltatását is, hogy Mária jellemét vele árnyék ne érje. Egészében tehát sohasem él vissza a költői szabadsággal. Ellenben a jól elgondolt szerkezetbe minden jó szálát ügyesen a maga helyén sző bele. Pasztellszínekkel festett háttéréből plasztikusan emelkednek ki alakjai. Nemcsak hősnőjének alakja nagyszerű: Mária szüleinek s a három férjnek jellemrajza is kiválóan sikerült és kellően változatos is: a regényben emberek élnek és cselekednek, mindvégig igazi életet vitt a történelmi adatokba. S mindennek központjában egy eszményi, tiszta gondolkodású, nemes nőalak, erélyes, öntudatos, cselekedni bátor és mégis kedves, szende, leányos. Az életnek minden helyzetében megtalálja önmagát s mint a vár védelmezője, vagy mint a nádornak felesége, az ország első asszonya, méltón megállja helyét.

Kállay «életregénye» a legjobbak közül való. Nem fecseg, nem

anekdotázik, nem vész el epizódokban azért, hogy mindentudását fitogtassa. Problémákat lát meg és old meg egy érett, kiváló művész avatott tudásával s a legkisebb részletekben sem veszti el uralmát a meseszövésen. Fínom, és Wesselényi férfias jellemére jó világot vet, hogy nála nem a biztos Fülekről küldi el levelét a gróf, hanem ott áll embereivel a bevehetetlennek látszó vár alatt. Mária jól rajzolt Muránszeretete kellő indíték az első rokonszeny gerjedésére. A nádorné hűséges hitvesi szerelme megkapóan szép és meleg. Gyöngyösi szerepeltetése tetszetős és nem kirívó. Sok hasonló mozzanatot említhetnénk Kállay dícséretére; több az, ha röviden megismétlem, hogy a könyvben élet van és változatosan rajzolt, erős egyéniségeknek cselekedni tudása.

Evvel szemben meg kell mondanunk, hogy korrajza nem eléggé átfogó s nem eléggé mélyreható. Kissé több politikum kellett volna; a fejedelmi udvarnak Bethlen és Rákóczi György idejéből való rajza nemcsak elnagyolt, hanem nem is rokonszenves. Széchy Máriának a két fejedelemasszonyal való viszálykodása szebbíti a hősnő jellemét, de kissé ismétlődés-izűen esik a két fejedelemné rovására. Hogy a befejezésnek nem érezzük a tragikumát, annak éppen az «életregény», mint műfaj az oka: a szerzőnek alkalmazkodnia kell a valósághoz, s a valóság nem mindig ér föl a művészetig. Ezért van e túlfajzott, divatos és népszerű regényfajtának kevés életjoga. Kállay kötete művészivé nemesíti e műfajt, de a valóságon a befejezésben megtorpan a művészet is.

Az előadás természetesen, ezt Kállaynál nem is kellene külön mondanunk, irodalmi színvonalú. A régieskedő nyelv sikerült és jól eső. Túlzott azonban a palóc Jánosnak dialektusa, helyenként küzködni kell a megértéssel — ez a riktó kiszínezés fölösleges volt.

Gálos Rezső.

Az utolsó török szultán regényes életrajza.

Kerekesházy József: *Az utolsó szultán.* (A negyedik császárság.) Claude Farrère bevezetésével. 54 képpel, 32 táblán. Singer és Wolfner. Budapest (1940). 8-r., 404 l.

Egyik tudományos folyóiratunk legújabb füzeté közli Hankiss János beszámolóját az irodalomkutatók III. nemzetközi kongresszúsáról. Ez a kongresszus 1939-ben, Lyonban tanácskozott, s tanácskozásának fő tárgya az irodalmi műfajok kérdése volt. Szóhoz jutott minden elképzelhető álláspont: nemcsak a két ellentétes végleté, hanem a köztük levő átmenetnek úgyszólván minden árnyalatáé is.

Voltak természetesen, akik mereven tagadták a műfaji kategóriák jogosultságát, hangoztatván, hogy a költőt mondanivalóinak kifejezésében nem feszélyezhetik holmi öröklött előzetes formai szabályok. Mindenesetre nagy súlya van annak az érvüknek, hogy «kezdetben» nem voltak szabályok, hanem csak utólag szűrték le az emberek ezeket költői művek tanulságaiként, tehát minden írói alkotás a maga konkrét különvalóságában ítélendő meg. Ennél a kétségtelenül meggyőző érvnél már csak az az egyre gyakoribb tapasztalatunk még meggyőzőbb, hogy viszont sok-sok konkrét irodalmi alkotásnak néha igen figyelemre méltó értékeit is mennyire ellensúlyozza és lerontja a megformálás módjának valami felemás jellege, amelyet alig lehetne egyéb szóval megjelölni, mint ezzel: műfaj nélkülség, műfajtalanság. Az ilyen irodalmi termékek közé tartozik az alább ismertetendő munka is.

A műfaji dogmatizmus egyoldalúsága elleni érthető visszatásként, főleg a XX. században, valóságos irodalmi járvány módjára jelentkeznek a műfaji bomlás tünetei. Ez a bomlási folyamat sehol sem olyan szembetűnő, mint a terjedelmesebb szépprózai elbeszélő művekben, amelyeket ma már nem is merünk *regénynek* nevezni, mert ennek az elnevezésnek nincs többé semmi általános érvényű jelentése. De a művészeti dogmák hiánya magában véve még nem művészet: a művészet fogalmának mégis csak kell valamilyen pozitív jelentéssel is bírnia. Minden irodalmi alkotástól, mely a művészi ábrázolásmód eszközeit igénybe veszi, el kell várnunk, hogy, ha egyéb «szabály» nem is, de valamelyes művészi egység vagy egyneműség érvényesüljön benne.

Az élet furcsaságai közé tartozik, hogy a műfaji bomlás egyik legjellegzetesebb eredménye *új műfajként* kelteti magát. A *vie romancée*, a regényes életrajz ez a gombaszaporaságú bomlási termék, mely a nyers valóságnak és a művészi igazságnak egymással nem mindig összeférő szempontjait ravaszul egymás ellen szokta kijátszani, mert ez az eljárásmód könnyebb és kényelmesebb, mint az a másik, amelyik a nyers valóság világát a művészi igazság magasabb síkjába emelve mutatja.

Kerekesházy József szemmel láthatóan nagy gonddal, sőt komoly írói becsvágygal dolgozta ki *Az utolsó szultán* c. munkáját, de végigvonul rajta a műfajtalanságnak, a felemás jellegnek szervi hibája, nem segíti, hanem rontja egymást az egyidejűleg történeti hitelességre és regényes ábrázolásra irányuló kettős igyekezet. Már maga a «Bevezetés» (helyesebben: előszó) is felemás szerepű: egy híres francia regényíró írta, de nincs egyéb mondanivalója szerzőnk mű-

vével kapcsolatban, csak annyi, hogy szintén ismerte II. Abdul Medzsidet, a száműzetése óta Franciaországban élő utolsó szultánt; tehát szerzőnk a könyve történeti hitelességéért költővel vállaltat szavatosságot.

Életrajzi munkában igen fontos a történeti hitelesség szempontja, de ez a szempont éppen nem kívánja az olvasó figyelmének lélektelen adatokkal való kifárasztását. Mi szükség van Sztambul leírásában az efféle türelem-próbára: «Ott vannak a nagy világcégek fiókjai, lerakatai, székházai... A British Tobacco, Muratti, Allatini, Kyriasi Frères, Kjazim Emin, Ibrahim pasa, Hadzsi Nikolaki, az 'Olimpos', Ottoman Railway, Hodeida-vasút, Smyrna-Cassabavonal, Hamidié de Navigation, Docks et Ateliers, Bank d'Athènes, Császári Dohányjövédék, Oriental Carpet, Suburban Estates, Iktibar, Hillal, Skipetar, Állami Telefonvállalat, Paquet, Navigazione Generale, Ellermann Line, Hasszán Akof és egyéb, az egész Keleten jólismert, bevált nevek mellett már ott működnek erőteljesen a Hel-misch, Georg, Buchner, Hoffmann cégekkel az élen a német és német érdekeltségű vállalatok százai...» Ezek a cég-jelzések bizonyára egytől-egyig «hitelesek», de mi közük van mindezeknek az utolsó szultánhoz, aki ekkor még nem is sejtette, hogy valaha trónra kerül? Vagy ha szerzőnk a minden áron való történeti hitelességnek és exakt módszernek a híve, hogyan érezheti ezzel összeférőnek a regényírói képzelet eszközeivel megszerkesztett párbeszédet, főként pedig az ilyen érzelgős lírai ömlengéseket, melyekkel maga a szerző szól oda műve főalakjához: «Aludj, Medzsid, aludj... Szódd színes álmobba a meséket, amelyeket apádnak bánatos szemű asszonyai duruzsoltak füledbe elalvás előtt...» stb. A műfajok kérdését bajosan lehet ezzel az egy szóval elintézni: «nincsenek»; ha nem volnának, akkor összevegyítésüknek nem lenne olyan káros következménye.

Szerzőnk munkája más tekintetben is a műfaj-zavar sajátos példája. Egyrészt a legalaposabb történetírói szorgalom jellemzi, a lapalji jegyzetek rendkívül körültekintő forrás-kutatásról tanuskodnak, másrészt azonban a tárgy egész beállitottsága éppen ellentéte a történetírói módszernek; nem indokolni szeret szerzőnk, hanem *jószolgatni*, nyilván azért, mert a tudományos módszernél hatásosabbnak véli a regényírói módszert, amely az események elbeszélését szereti a közepükön vagy éppen a legvégükön kezdeni. A munka ötvennégy illusztrációja között a *legelső* az a fénykép, amely a már trónjától megfosztott II. Abdul Medzsidet ábrázolja, tehát a munka elején már tudjuk és látjuk, hogy Medzsid trónra fog jutni és a trónt el is fogja veszíteni, — pedig szerzőnk éppen annak emlegetésében keresi

előadásmódjának csattanóit, hogy Medzsid trónra jutását valószínűtlennek tünteti fel, rámutatván ennek sok akadályára. De az akadályok fokozatosan fogynak, s egyre lehetetlenebbé válik ránk nézve, hogy a Medzsid csakugyan meglepő trónrajutásán meglepődjünk, hiszen szerzőnk előzetesen már sokszor célzott rá, sőt egyenesen meg is jövendölte. «Az ozmán trónnak egykor majd legutolsó gazdája megnyugodott szívvel tért vissza... anyja temetéséről», olvassuk a 128. lapon. — miért izgulnánk hát tovább a miatt, hogy lesz-e szultán Medzsidból vagy sem: nem mosolyognunk kell-e inkább, mikor félszáz lappal később aggódva teszi fel szerzőnk a kérdést: «vajjon (Medzsid) feljut-e valaha a trónra, amely apai öröksége?» (176. l.)

Különben a munka főbb szereplői közt éppen ez az «utolsó szultán» a legkevésbé érdekes jellem. A festészethez van hajlama, semmi egyébbel nem törődik: sem trónra jutása érdekében, sem a tróntól való megfosztása ellen nem küzd. — történelmi hősnek és regényhősnek egyaránt érdektelen, szenvedőleges egyéniség, egy becsületlen senki. Egyetlen kivételessége az, hogy «utolsó» a török szultánok sorában.

Szerzőnk tudatos igyekezete kiterjed a stílus elevevességére és színességére is, de stílusában is akadnak kifogásolni valók, bár inkább csak apróságok. Megemlítjük ezt a zavaros szó-képet: «Elég egy szikra... hogy a lavina elinduljon» (208.). Komoly hangú szövegbe nem illik az ilyen kifejezés sem: «A levegőben lógó mázsás-súlyú események» (277.). Szószaporításra példák ezek: «munkások ezrei jelentek meg kora reggel hajnalban» (59.). «De a trónt azonban nem az Árpádok foglalták el» (99.). A világlapok felelevenítik, hogy Damad Mahmud «hogy menekült, két vele menekült felnőtt fiával» (185.). Rosszhangzásra példák: «Az angolok nem nyomultak egyelőre előre» (321.). Vahideddin az óvatos viselkedésre «kora fiatalkora óta szokott rá» (331.).

E hibák legtöbbjét kikerülhetette volna szerzőnk: vállalkozásának komoly buzgalmét készséggel elismerjük.

TUDOMÁNY ÉS NEMZET.

— Első közlemény. —

1.

A renaissance-ig az európai keresztény tudományos kultúra mind tartalmi törzsanyagában, mind gondolkodásának formai eljárásaiban és nyelvében egyetemes és nemzetfölötti. A transzcendens világnézetnek azonos tartalma az egyformaság bizonyos mértékét biztosítja, noha árnyalati különbségek nemzetek szerint már ekkor jelentkeznek: az oxfordi egyetem franciskánus tudósai tipikusan nominalisták, egyesek már határozott empiristák, míg a párizsi egyetem francia és olasz dominikánusai realisták és inkább racionalisták. A renaissance erjedő korszakában a nemzeti jelleg a tudományos gondolkodásban is jobban előtérbe kezd lépni, s az újkor folyamán a nemzetek tipikus szellemi egyénisége mind hatékonyabban munkálódik nemcsak a politikai és gazdasági életformáknak és szervezetnek, hanem a tudománynak és a filozófiának területén is. Az olasz Lionardo, Machiavelli, Cardanus, G. Bruno, Galilei, Campanella műveiből más szellemi habitus sugárzik ki, mint a francia Bodin, Montaigne, Charron gondolkodási stílusából, vagy a középkori nominalista-empirista angol gondolkodás útját járó *Bacon* eszmevilágából és észjárásából. A renaissance, bár a humanizmus egyetemes kötelékével akarja egybefűzni az európai népeket, akaratlanul is előkészíti a talajt a nemzetek tudományos elmejárásnak szétválasztására és individualizálására.

A társadalmi közösség nemzeti formája és ereje miképp határozza meg a tudományos gondolkodásmódot? Ez a kérdés azonban eleve fölteszi a másikat: vajjon *miben áll a nemzeti jelleg?* hogyan jutunk a nemzeti jelleg fölismerésére? melyek ennek ismertetőjegyei?

Itt mindjárt nagy nehézségekbe ütközünk : egy nemzet sokféle társadalmi csoportból és rétegből áll, ezeknek sokszor ellentétes hajlamai, törekvései és cselekvései vannak. Hogyan tudunk úrrá lenni ezen a tarkaságon? Mikép találhatjuk meg a tipikus közös nevezőt, amely mindegyikre saját-szerűen és egységesen jellemző? A másik nehézség : ez a nemzeti jellem hosszabb időszakok folyamán átalakul ; lehet-e a történetileg egy-egy korszakban jelentkező nemzeti pszichografiát egyetemes és időtlen érvénnyel felruházni? Azután : a nemzeti jellem mechanikusan nem rakható össze elszigetelten megfigyelt vonásokból, mert itt ezeknek korrelációján, együttes eleven *egész* szerkezetén, benső totálisan felfogott összefüggésén, együttes stílusformáján fordul meg minden. A kutatónak a nemzeti jellemnek azt az élő magját kell szellemileg kitapogatnia, amelyből a többi tulajdonság természet-szerűen sarjadzik ki s érthető meg. Ezt a szellemi magot a vizsgálódó csak a maga lelkének mozgalmas fantáziájával s beleélőképességével tudja megragadni. A nemzeti szellem nem jelentkezik vaskosan, kézzelfogható módon, hanem sok szellemi, tárgyi és személyi dokumentumból kell kimunkálni : s ebben a szellemi munkában mindig sok a szubjektív, egye-nest művészek nevezhető, módszeres fogalmi síkra alig tolható, irracionális elem, amelyet a kutatónak értékfelfogása, érületi habitusa, beleélőképességének apriorija eleve színe-z. Sokkal nehezebb a nemzeti jellem gócpontját megtalálni, mint az egyéni jellemét, mert egy nemzet életének megnyilvánulásai jóval tarkábbak, gazdagabbak és többtréűek, sokkal inkább változnak, kevésbbé egységesíthetők, e mellett sok évszázadba és sokféle társadalmi rétegbe nyúlnak gyökerei. Továbbá : a nemzeti jelleget meghatározó tényezők tele vannak ellentmondással, a különféle társadalmi rétegek egymás ellen való állásfoglalásával, törekvésekkel és ellentörekvésekkel, drámai forróságú feszültségekkel. A nemzeti jellemet idők folyamán idegen szellemi javak átvétele és áthasonítása is jelentékenyen módosíthatja. Bonyolítja a nemzeti jellemvonások világos kibogozását s szerves egységben látását — mint erre Spranger E. rámutat (*Wie erfasst man einen Nationalcharakter?* 1939., 5. l.) — úgy, ahogy az egyénnél, akkép

a nemzetnél is a saajátszerű hajlamok, a fejlődés ritmusa, a környezet s a véletlen sors egymásba szövődöttsége. A hajlam függ a környezettől s a történeti sorstól, viszont az utóbiaknak szubjektív felfogása s a rájuk való reakció függ az eredeti hajlamoktól. A biológiai származás is legtöbbször kevert jellegű s a szellemi javak (a közös nyelv, szokások, történeti hagyomány és nevelésmód) egybekovácsolhatnak különböző biológiai eredetű egyéneket s közös nemzeti bélyeget kölcsönözhetnek nekik.

A nemzeti jellem megállapítása egy sereg fogas kérdésre való felelet eredője : milyen a nemzet fiainak tipikus szemléleti-felfogási és gondolkodási módja? érzelmi és akarati reakciója? cselekvési ritmusa? mit tett s ezt hogyan tette? milyen a nemzet értékrendszere, mely értékek domborodnak ki ebből erősebb hangsúllyal? milyen kollektív célok és feladatok lebegnek előtte? hogyan fogja fel az élet értelmét? mikép érvényesíti ezt, ha a történeti sors meglátogatja s vele szembe kell szállnia? mekkora ellenállási erejének mértéke? Amikor a nemzeti jellem vizsgálója ezekre a kérdésekre felelni akar, gondosan mérlegelnie kell, vajjon mit vegyen elsősorban figyelembe : a nemzet kiváló embereit, politikai és szellemi hőseit-e, akikben a nemzet lelke mintegy koncentrált formában jelenik meg, vagy az átlagembert? Vajjon mire vessen nagyobb súlyt : a történeti folyamatokra-e, vagy a kész alkotásokra és megmaradó eredményekre? S ha a nemzeti jellem megállapításánál a hősökre támaszkodik, ezek közül kiket tartson jellemzőbbnek : a társadalmat szervező és formáló uralkodókat és államférfiakat, vagy a vallásos géniuszokat, a nagy művészeket vagy irány szabó gondolkodókat, a tudósokat vagy technikusokat? Mindenesetre gondosan fogja vizsgálni, vajjon hol és mikor lép föl a nemzet szellemi látáhatárán először egy-egy eszmetartalom, egy-egy szellemi elv, amely előbb nem volt, most meg hirtelen vagy lassan terjed s századokra a nemzet lelkén uralkodik? Itt lép előtérbe a nemzeti jellem formálásában a vezető géniusz, a szellemi hősnak szerepe, aki a kultúrának új tartalmait szórja szét, amelyek megtermékenyítik a nemzet szellemét s beleivódnak jellemébe. Az ilyen eszmék uralkodnak aztán századokon át a nemzet

világfelfogásában, tudományában, politikai és társadalmi szervezetében, ezeknek sajátyszerű bélyeget kölcsönözve.

Egy nemzet szellemi arculata a legjellemzőbb formában elsősorban nyelvéből, szépirodalmából s művészetéből tekint ránk, mert ezek a belsőt önkénytelenül és szemléletesen külsőleg ábrázolják. A nemzet eredeti tipikus érzés- és akaratvilága népi szokásaiban, erkölcsi érzületében, jogi-politikai szervezetében, nevelési módjában tükröződik, mindabban, ami a nép szemében az értékek normatív rendjét képviseli: mit tart jónak és rossznak, jogosnak és jogtalanoknak, szépnek és rútnak? Az önkénytelenül elismert s történetileg kikristályosodott normatív rend világánál pillantjuk meg, milyen nemtudatos vagy tudatos eszmények értelmében iparkodik a nemzet a maga jövőjét formálni. Így tárul elénk a nemzet tipikus világnézete.

Úgy látszik, mintha a *tudománynak* lenne legkevésbébbé nemzeti jellege, mert célja az igazság, amely minden ember számára általános érvényűségénél fogva egyformán hozzáférhető. Az igazság megismerésének eszköze pedig az ész egyforma logikai evidenciája, amely nem ismer nemzeti jelleget. A kultúrának azok a formái, amelyeket az erkölcs, a jog, a művészet és irodalom képvisel, inkább magukon viselik a nemzeti sajátyszerűség bélyegét, mint a tudomány. Az előbbiek ugyanis a lelki életnek homályos, kevésbé megragadható, egyéni valónkkal mélyebben összefüggő, irracionális *érzelmi* talajából fakadnak, míg a *tudomány* lelkünknek világos, másokkal inkább közös, könnyebben megragadható és ellenőrizhető, egyéni valónkkal inkább szembeállítható, racionális *gondolati* mozzanatain, mintegy az észnek «intézményesen» biztosított logikai, változatlan és egyetemes formarendszerén alapszik. Innen van, hogy a tudomány kezdettől fogva inkább az emberiségnek nemzetfölötti elmeterméke, mint az erkölcs, jog vagy művészet. Az utóbbiak az igen konzervatív, a megkezdett irányban lassan tovahaladó és szétsugárzó lelki tényezőnek, az érzelemnek talajából fakadnak, míg a gondolat világos, könnyebben és gyorsabban közölhető és szállítható, az elméknek egyszerűbben hozzáférhető tartalom. Ezért, amióta tudomány van, egyhamar nemzetközi.

Azonban tüzetesebben szemügyre véve a tudományos gondolkodásmódot, ennek is megtaláljuk tipikus nemzeti jellegét. A tudós is nemzetének fia, tehát gondolkodásában és szellemi habitusában nemzetének sajátos szellemét tükrözi. Majd látni fogjuk, hogy még a matematikai és a természettudományi gondolkodásmódban is mutatkoznak tipikus nemzeti különbségek, amelyek természetesen nem a gondolat-tartalmak igazságára vonatkoznak, hanem csak a tartalmakat gondoló lelki aktusokra s a problémaalátás pszichológiai módjaira. A szellemi tudományokban még természetesebb, hogy a beleélő és megértő lelki munkát a nemzeti jellem, ha nem is célzatosan, de önként befolyásolja.

Egy nemzet tudományosságában, ennek főbb irányaiban és hangsúlyában tipikusan megnyilvánul a nemzet felfogása az érzéki és érzékfeletti világról: mi az álláspontja a léttel és az értékekkel szemben? A nemzet rendszerint egy-egy nagy fiának sugallata alatt alakítja ki önkénytelenül a maga világ-felfogását és társadalmi organizációját. Egy-egy nagy géniusz nyomja rá a maga szellemi varázsbélyegét: őt követve alakul a nemzetnek igazság- és értékélménye. Csak a fejlődésnek későbbi szakaszában válik tudatossá ez az élmény s ölt szilárdabb fogalmi alakot: formálódik fokozatosan *tudománnyá*. A tudományban jut a nemzet önmaga ismeretére is: az, ami szokásaiban, hitében, nyelvében, művészetében, erkölcsi és jogi önkénytelen értékelésében, mintegy a lelki élet ösztönös sötét háttérében munkálódik, végre a tudományban jut fokozatosan világos öntudatra s kap gondolati-fogalmi formulázást. Így *voltaképpen a tudományt egyes fiaiban a nemzet alkotja s viszont a tudomány a nemzetet formálja, mert öntudatra ébreszti*. Ezért a nemzetek tudományosságának és gondolkodási stílusának különbsége a szellem világában lényegbeli értékárnyalatot képvisel. Minden nép más szint és értékhangsúlyt visz bele a kultúra szellemi tartalmába: az egyik pozitívista és technikai, a másik politikai eszméket, a harmadik túlnyomóan idealista metafizikai gondolatirányt képvisel, miközben kisebb vagy nagyobb alkalmasságot és képességet tanúsít az igazságok kutatásában és eredményes megtalálásában.

Az igazságtartalmak örök és változatlan jellegűek s így nem lehetnek különbözők nemzetek szerint. Azonban különféle úton közelíthetők meg s különféle formában ragadhatók meg, ha tartalmuk azonos marad is. E szerint a felfogási mód szerint üt el egymástól a nemzetek tipikus tudományos gondolkodása és világnézete. Az igazságtartalom egyetemes és változatlan, de a felfogási forma nemzetileg sajátos és történetileg változó. Egy-egy nemzet az igazságok és értékek rendszerének egy-egy oldalát vagy irányát nagyobb hangsúllyal és odaadással képviseli.

A tudománynak a nemzet életében azért van oly jelentős szerepe, mert *az öntudatos felelősséget viseli a kultúra haladásáért*: az ő feladata a nemzet életnyilvánulásainak elméleti ellenőrzése a közösség java és eszménykitűzése szempontjából. A tudomány a nemzet «ismerd meg magad» kötelességének képviselője. Ebből a szempontból *a tudomány, mint ismeret, a nemzet lelkiismerete is*, amely eszményeket tűz elébe, hiányaira és hibáira figyelmezteti, fejlődésének helyes feltételeit megmutatja és megszabja. A tudomány ennél fogva a nemzet első szolgája és szellemi oekónómusa, de téves és utópisztikus eszméinek sugallatával éppígy lehet a nemzet megrontója is.

A tudomány a maga elméleti és gyakorlati eszméivel a nemzet szellemét állandóan tevékenységre ingerli, mozgásban tartja, öntevékenység útján örökösen megújítja. A nemzeti társadalom egymást felváltó nemzedékeinek, amelyek a halhatatlan nemzetet az idő folytonosságában képviselik, a kultúrának szellemi tartalmait mindig elülről, a maguk tevékenységével kell megszerezniök. A szellem művei: tudományos könyvek, szobrok, képek, irodalmi alkotások, jogi kódexek, zenei költemények, épületek stb., magukban véve holt anyagok, amelyek csak annak mondanak valamit, aki megérti őket, tartalmuk szellemébe behatol, életet lehel beléjük. De ezt a megértést minden nemzedéknek a maga fáradságos szellemi munkájával kell elsajátítania: a tudományos vagy művészi tartalmakat önerején át kell gondolnia, át kell éreznie és élnie. Ez az újraélés, ez a megértő tanulás az a szellemi alap, amelyre állva tud az új nemzedék új s eredeti szel-

lemi tartalmakat alkotni, tudja a kultúrát továbbfejleszteni. Így folytatódik és fejlődik tovább a *nemzeti szellem*: ez nem kész valami, minden emberöltő újra létrehozza s továbbmunkálódik rajta. S a tudománynak itt van nagy nemzeti feladata: a nemzet szellemi erejének tudatos megőrzése és kifejtése. Az igazi tudós az idők tovarobogó árjában állva, mélyen át van hatva szellemi munkája nemzeti feladatának és jelentőségének tudatától. Kepler írja a *Harmonices Mundiban*: «Német emberként írtam ezt a művet, német hittel és német lélekkel. Minél szabadabban nyilatkozathatja ki magát ez a német lélek, annál több hitelre lehet igénye az igazság minden őszinte barátjánál.» Így fonódik bele egy nemzet fiának tudománya a nemzetfölötti egyetemes tudományba: a világkultúrába.

Az egyes nemzetek gondolatjárása és a tudományról való felfogása között tipikus árnyalati különbség fedezhető fel. Ez már közvetlenül megnyilvánul nyelvhasználatukban is, amely távol áll a tudatos elméleti állásfoglalástól. A *tudomány* szó részben mást jelent a németeknél, angoloknál és franciáknál. A német *Wissenschaft* a legtágabb jelentésű: minden, akár a természetre, akár a szellemre vonatkozó igazolt ismeretrendszert jelöl a matematikától a filológiáig, a fizikától a címertanig. A tárgyi különbséget már jelzővel fejezi ki: természettudomány (*Naturwissenschaft*) és szellemi tudomány (*Geisteswissenschaft*). Az angol *science* szó csak természettudományt jelent, akár törvényeket kutat, mint a fizika és kémia, akár leíró logikai célú, mint az állattan vagy növénytan rendszertana, akár fejlődést kutat (geológia, paleontológia). A matematikát a *science* az angol nyelv-érzék szerint nem öleli fel. «A tudomány (*science*) a természeti tünemények s egymáshoz való viszonyaik rendezett smerete s így rövid műszó a *natural science* számára» (*The Encyclopaedia Britannica*, 1929., 20. köt., 115. l.). Ellenben a francia *la science* elsősorban a matematikát és a matematikai természettudományt jelenti. Az *Académie des Sciences*, a *Faculté des Sciences* a természettudományok akadémiaja, ill. egyetemi kara. A szellemi tudományoknak külön jelzőjük van: *sciences morales* (*Académie des Sciences Morales et Politiques*; *Faculté des Lettres*). Ne gondoljuk, hogy mindez

a szóhasználat a véletlen műve. Ez híven visszatükrözi a nemzetek hagyományos gondolkodásmódját, a megismerésre és a tudásra vonatkozó sajátos tipikus álláspontját, az emberi ismeretek térképén való tájékozódását, egyszersmind a megismerés értékelését és eszményét is.

2.

Az nem véletlen, hogy a racionalista francia nemzeti lélek tudományon elsősorban a matematikát s az ezzel kapcsolatos exakt természettudományokat érti. Ebben a szóhasználatban benne rejlik a francia nemzet sajátos szellemi habitusa, egész tudományos és filozófiai hagyománya, a racionális ismeret eszményéhez a történet folyamán való szívós ragaszkodása, amely a tudomány nevére elsősorban az észből levezethető ismereteket tartja méltónak, a Descartes igazság-meghatározásának szellemében: *omne est verum, quod clare et distincte percipio*. Ennek gyökerei a középkori francia skolasztika racionalizmusába nyúlnak. Descartes maga is, aki az újkori francia racionalizmus világosság-eszményének modellje, csak a francia racionalista nemzeti szellem egyik reprezentatív alakja. Mivel kezdi Descartes nagyhatású gondolatmunkáját? A módszerről szóló értekezéssel. S miben áll gondolkodásának módszere? «Bizonyos rendet követek — mondja — gondolkodásomban, még pedig olyat, hogy a legegyszerűbb és legkönnyebben megismerhető tárgyakon kezdem a vizsgálatot, s csak lassan, fokozatosan haladok a legösszetettebbek ismeretéhez, s úgy teszek, hogy még ott is feltételezek bizonyos rendet, ahol természettől az egyik nem következik a másik után».

S mik azok «a legkönnyebben megismerhető tárgyak», amelyekkel a gondolkodást kezdenünk kell? A legelvontabb, az érzéki benyomásoktól elvonatkozó, legáltalánosabb észszerű elvek: a matematika alapvető igazságai. *Minden tudománynak mintája a matematika*. «Azok a hosszú, egészen egyszerű, könnyű okorok, amelyekkel a geometriával foglalkozók szoktak élni, hogy legnehezebb bizonyításaihoz eljussanak, bennem azt a gondolatot keltették, hogy az emberi

ismeret számára hozzáférhető dolgok *mind hasonló rendben* követik egymást ; s ha csak mindig arra ügyelünk, hogy valamit igaznak ne fogadjunk el, ami nem az, s hogy a rendet megtartsuk, amely az egyiknek a másiktól való leszármaztatására szükséges, akkor *nincs az a távoli igazság, amelyhez végre el nem jutunk, s nincs olyan rejtett, amelyet föl nem fedezünk*». Az észnek ebbe a mindenhatóságába vetett hit az uralkodó hagyomány a francia gondolkodásban. Descartes arról álmodik, hogy az egész fizikai világot apriori bizonyos elvekből le tudja vezetni ; Laplace pedig olyan abszolút világformulán töri a fejét, amelyből az egész valóság dedukálható úgy, hogy a szigorú matematikai törvények szerint a jelen állapotból abszolút szükségképiséggel minden jövő állapot kiszámítható. Ez a Descartes—Laplace-féle racionalisztikus ismereteszmény a főtényező a francia tudományos szellem azon éghajlatának meghatározásában, amelyben az egymást felváltó nemzedékek felnőttek. Descartes a matematikát tette meg minden tudomány mintájává és a világban a matematikai mechanika engedelmes birodalmát látta egészen az organizmusokig, amelyeket gépeknek fog fel ; Laplace az egész világfolyamatot egyetlen matematikai formulára iparkodott visszavezetni : ugyanígy a XIX. századnak legnagyobb hatású gondolkodója, Comte az emberi történet számára kutat hasonló formula után, s olyan törvényszerűséget keres az emberi szellem tényeire is, mint amilyen a fizikai gravitáció törvénye ; itt is évényesíteni akarja a *voir pour prévoir* elvét, mint a természettudományokban. Comte racionalizmusa a történelemből is szociológiát, rendszeres tudományt alkot : *sociologie dynamique*. Csak olyan történelem értékes előtte, amely egyszerű és világos, amely bizonyos rend és módszer szerint fejleszthető ki, amelyben minden esemény elvekből folyik, úgy, ahogy a matematikai axiómákból a corollariumok. Szemében a tudomány csak a tények egyetemes, az egyedit figyelembe nem vevő törvényszerűségeinek megállapítása. Abszolutizmusra törő gondolkodása normatív síkon hasonlóképp megtagadja az egyén jogait : az egyént a humanitásnak tőle szerkesztett vallása a papságnak föltétlen szellemi hatalma alá rendeli. A tudo-

mányokat is szigorúan racionális rendszerbe, «hierarchiába», állítja s ezzel is a francia racionalista tudomány stílusának képviselője. A XIX. századi francia ismeretelmélet, akár a racionalizmustól szabadulni nem tudó, de empirizmust hirdető Comte, De Tracy, Taine felfogását vesszük szemügyre, akár a racionalista kriticizmus képviselőinek álláspontját elemezzük, mint Renouvier-jét, Cousinét, Couturat-jét vagy Poincaré-jét, a francia szellem racionalista vonása tárul elénk. A francia racionalizmus a közgazdasági életet is mechaniztikusan fogja fel. A fiziokrata Quesnay *tableau economique*-ja nem egyéb, mint a gazdaságnak az ember minden szellemi szervező munkájától független természetes rendje (*ordre naturel*), amelyből természetesen folyik szociálpolitikai elve: *laissez faire . . . le monde va de lui même*. Quetelet, a «nagy számok törvényé»-vel a társadalmi jelenségeket a feltétlen meghatározottság vasláncába bilincseli s így a társadalomtudományt csak az átlagember (*homme moyen*) statisztikájává fokozza le. Az uniformizáló szellem tör elő a francia tudományból, amikor oly élesen hangsúlyozza az utánzás törvényét (Tarde), a milieu befolyását (Taine) s a tömeg pszichológiai egyenmőségét (Le Bon).

A francia lélek gondolkodásának világosságszükségletét, a *clare et distincte* okoskodásnak benne rejlő természetes hajlamát sok századon keresztül csak fokozza és tudatossá teszi az iskolai logikai-retorikai oktatás, amelyre századokon át a legnagyobb súlyt veti a francia közoktatás (Eckhardt S.: *A francia szellem*. 1938. 221.). A jezsuita iskolák folytatják a skolasztikának szigorú logikai iskoláját. Amikor a jansenista Port-Royal megalakul, első dolga az iskola számára logikát szerkeszteni, *l'art de penser*-t (1662), amelynek alapkövei: Descartes *Discours de la méthode*-ja s Pascal két értekezése: *De l'Esprit Géométrique* és *De l'Art de Persuader*.

Ez a logizáló-matematizáló szellem különösen jellemző módon tör elő a XVIII. században: ez a francia gondolkodásmód tipikus százada. Ekkor az ész elveinek abszolút uralomra való törekvése, mindennek uniformizálása, a centrálisan megszabott egyformaság a formának ebben a nemzetében az uralkodó. Az elme abszolutizmusa ellenkezni látszik a francia

lélek forradalmi hajlamával. Azonban a forradalom is valamely eszmének az ész nevében abszolút hatalomra való eruptív juttatása : a nagy forradalomban is nem az individualizáló *liberté*, hanem az uniformizáló *égalité* diadalmaszkodik, éppúgy, mint a XIX. század közepének francia szocialista és kommunista elméleteiben. Ez a racionalista abszolutizmus nyilvánul meg a forradalom matematizáló szellemében, mely az országot a geométer ridegségével szabja föl departement-okra és arrondissement-okra. A matematika racionalista szelleme tör elő a forradalomból, amikor új tér- és időbeosztást, új kalendáriumot, új mértékeket és pénzeket vezet be. A francia racionalizmus a forradalom közepett úgy szereti intézkedéseiben a matematikát, ezt az egyformán szabályozó, mindent egyenlőségeknek alárendelő s egyenletekbe foglaló tudományt, ahogyan a hajdani keleti nagy abszolút monarchák, a fáraók, akiknek a számok és téralakok ismerete kedvelt tudományuk volt. Tocqueville, a nagy forradalomban «általános elméletekhez való vonzódást, törvényeiben racionalista rendszert és exakt szimmetriát» pillant meg; a «valóságos tények megvetését; azt a kívánságot, hogy az *egész* alkotmányt egyszerre változtassák meg logikai törvények és egyetlen terv szerint, a helyett, hogy megkísérelnék részleteiben való módosítását».

A racionalisztikus gondolkodásmód sajátsága, hogy a valósághoz nem szívesen alkalmazkodik, hanem ezt észszerű elvek, általános eszmék (*idées générales*) szerint átalakítani iparkodik, fogalmait és normáit a valóságra rákényszeríti, miközben ennek egyedi jellegét sehogy sem akarja figyelembe venni : a francia szellem a tarka valóságot és életet egyetemesen, abszolút módon törekszik regulálni. Ilyen módon szabályozza az ész elvei alapján a politikai szervezetet : az állam egésze az alkotmányban és közigazgatásban világosan áttekinthető, mert egyforma s logikus szerkezet. Alapelve a centralizmus, amely a logikus észet képviseli. Richelieu, XIV. Lajos, a két Napoleon éppúgy centralizálta az országot, mint a nagy forradalom vagy a harmadik köztársaság.

A francia szellem alapvonása a *világosság* (*clareté*): nem hiába a francia észjárás legjellemzőbb ténye a XVIII. század-

beli *felvilágosodási* mozgalom. Az enciklopédistáknak egyik főtürevése, hogy a tudománynak, az egész kultúrának valamennyi eredményét ésszel átlátható, mindenkitől felfogható, világos fogalmi formákba és rendszerbe öntsék. A logikus világosságra való francia törevésnek jellemző tanúsága *Stendhal* vallomása : «Je ne vois qu'une régle : être clair. Si je ne suis pas clair, tout mon monde est anéanti». Ennek a sóvárgott *clareté*nek a francia klasszikus dráma is egyik megtestesülése. Racine sajtószzerűen francia nemzeti költő : rendező, logikusan egyszerűsítő ész, aki az akkor nemrégén elhúnyt Descartes-nak elvét : a *clare et distincte percipere*-t a művészet világába nagy nemzeti visszhang közepett átülteti. Shakespeare az akarat és cselekvés embere, akinek indítékai a tudattalan mélységeiből kiszámíthatatlanul törnek elő. Racine ellenben az ész embere : logikus raisonneur. Szemében nem annyira a jellemeknek belső igazsága, mint inkább a drámának észszerű terve a fontos : a három egység elve, amelyben a *Raison* tükröződik. (L. Bernhard E. : *Die Struktur des französischen Geistes*. Logos. 1912. 92. l.) Boileau esztétikája, amely másfélszázadon keresztül a francia költészet szabálykódexe, az észt teszi meg minden művészet sarkkövévé :

*Aimez donc la Raison. Que toujours vos écrits
Empruntent d'elle seule et leur lustre et leur prix.*

(*L'art poétique*. Ch. I.)

A francia elmejárás stílusa az észszerű formák kultusza, az angolé a történeti formátlanság őrzése. London városa mintegy vadon nőtt, vonalait sokáig semmi céltudatos forma-akarát nem tagolta. A magasból nézve olyan, mint egy megmerevedett lávafolyam. Párizsról azonnal világos általános szemléletünk van : rendezett, tervszerű egész. Valaki megjegyezte : «London : aggregatum ; Párizs : szisztéma». De hogy Párizs a világos rendszer képét ölthette, ahhoz a francia *raison*nak sok-sok utcasort kellett lebontania és történeti kegyeletet sértenie.

A francia szellem nem túrve sehol homályt, a valóságra az észnek világos fogalmi hálóját borítja. Hogy ezzel sikert

érhessen el, a valóságot egyszerű elemekre bontja, a lét és az élet bonyolult és egyedi jelenségeit egyszerű fogalmakra elemzi szét : elsősorban *analitikus szellem*. Ha az elemeknek összerakása útján szintézisre törekszik, ez gyakran a reális elmélet helyett az ideológia formáját ölti, amely nem veszi figyelembe a valóságnak irracionális-történeti mozzanatait. Ez az ahisztorikus szellemi magatartás az eszmék következményeit a végletekig levonatja vele s a természetes, de lassú történeti evolúció helyett az ész elveit gyorsan és erőszakosan megvalósító revolúcióra hajlamosítja. Az 1791-ik évi nemzetgyűlés büszke arra, hogy az állam épületét alapjaiból «az ész tiszta elvei szerint» szerkeszti újra. A merőben racionalista francia gondolkodásmódnak kérlelhetetlen logikája az elvekkel szemben az életnek s szerves történeti menetének nem akar engedményeket tenni, minden téren átlátszó és szimmetrikus formájú rendszerre törekszik, amely szigorú tervszerűséggel a gazdag egyedi-történeti valóságot a fogalmaknak esztétikai-osztályozó hálójába gyűri. Bernhard E. találóan mutat arra (i. m. 86. l.), hogy a társadalmi utópiák igazi termőtalaja elsősorban az ideológiára hajlamos francia szellem : a XVI—XVIII. század húsz utópiájából 14 esik a franciákra, csak 4 az angolokra s 2 az olaszokra. A jakobinus Baboeuf a mindenki abszolút egyenlőségének eszméjét akarja a valóságba átültetni : a vagyonközösség uralmát megvalósítani. A XIX. század közepe felé a nagy forradalom racionalista emlékeiből a társadalmi utópiáknak s kommunista hitágazatoknak dús vegetációja sarjad ki : Fourier kollektivistikus falanszter-rendszere a szerelemtől a háztartásig minden emberi életviszonyt észszerűen akar szabályozni. Cabet racionalizmusa olyan vakmerő, hogy a *Voyage en Icarie* társadalomfilozófiai regényében kieszelt kommunista rendszert meg is akarja az Újvilágban valósítani : híveivel, a *communistes icariens*-nel, Texasban kommunista gyarmatot alapít, amely azonban csakhamar feloszlik ; kudarca után a tiszta ész hajtotta következetességgel Nauvoo-ban újra kommunista telepet szervez, innen azonban pár esztendő múlva társai kiűzik. Proudhon a gazdasági kizsákmányolást következetesen végiggondolva, a magántulajdont egyenest

lopásnak minősíti (*la propriété c'est le vol*). A tipikus francia gondolkodásmód előtt a szerves történeti fejlődés nem sokat számít: az ész a mult intézményeit joggal rombolhatja le gyökerestül s a társadalmi-politikai rendet észszerű eszmék szerint szabályozhatja. Még a nyelvet is. Franciaországban van az eszperantónak legnagyobb kelete. Couturat, a jeles matematikus-filozófus, a XX. század elején az idő-nyelv előharcosa.

A francia szellem racionalizmusa tükröződik 1789 óta az államnak az Isten fogalmára vonatkozó álláspontjában is. A nagy forradalom a legfőbb lényt ülteti trónra a merőben észszerű deizmus értelmében. A Bourbonokat elűző második reszpublika afféle köztársasági Isten-fogalmat farag magának az ész nevében. A harmadik köztársaság a liberalizmus szellemében azt hirdeti magáról, hogy egészen semleges és közönyös a pozitív vallások kérdésében. Az iskolába a vallásoktatás helyébe bevezeti a laikus erkölctant, amely merőben racionalista, s az erkölcsnek semmiféle isteni szankcióját nem ismeri: a *morale laïque*ban az Isten neve sem fordul elő. Az 1940. évi szörnyű nemzeti megpróbáltatás idején a konzervatív Pétain-kormányzat újra bevezeti az iskolákba az Isten fogalmát. Milyen formában? Szakasztott úgy, ahogy a tipikus francia deizmus racionalizmusa a pozitív történeti vallásoktól függetlenül a Legfőbb Lény eszméjét megszerkesztette. Chevalier közoktatásügyi államtitkár, amikor az iskolából eddig számkivetett Istent a francia iskolákba újra bevezeti, a tanítókat igazi francia észszerűséggel ekkép oktatja ki: «Az Isten eszméje, bármit mondjanak is egyesek, nem függ csupán a hittől, vagyis egy pozitív keresztény, zsidó vagy mohamedán vallástól. Gyökerei elsősorban az értelemben vannak. Ezt az eszményt tehát racionális síkon kell kifejteni, minden hitfelekezeti tekintettől függetlenül. Az állam akkor, amikor beiktatja programjába az Isten iránt való kötelességeket s befogadja közoktatásába az Isten eszméjét, nem védelmez egyetlen vallást vagy egyházat sem a másik rovására, hanem csupán, saját érdekében is, elismeri az észnek egyik állandó vívmányát, amelyet az emberi gondolkodás minden időkben az erkölcs egyetlen lehetséges alapjának

fogadott el. Az Isten létezésének és a lélek halhatatlanságának tanítása a jövőben racionális igazságoknak fognak tekinteni, amelyeket a közoktatás anyaga is felölel».

A francia szellem racionalizmusával mélyen összefügg *kritikai és szkeptikus* hajlandósága. A racionalizmus elemző szelleme ugyanis mindent : vallást, erkölcsöt, nemzeti tudatot elemekre bont szét, a meglévőnek mint egésznek szerves történeti egységét nem tiszteli, kedvét leli abban, hogy a hagyománnyal szembeszegezi a tiszta észnek logikus következményeit. Mindez a kegyetlen analitikus szellem kifejleszti a lelki struktúrának szkeptikus hajlamát Montaigne-től kezdve Anatole France-ig. A *Raison* előbb-utóbb mindenre vitriolt önt, ha következetesen kiéli magát. A vallási szkepszis a felvilágosodás kora óta egy nemzet lelkében sem vert oly mély és élményszerű gyökeret, mint a franciáéban : az ész nemcsak épített, hanem rombolt is. Jellemző a francia szellem logikájára, hogy a protestantizmusnak, amely középúton halad a feltétlen katolikus hit és a szabad kritika között, sohasem volt tömeges varázsa a francia lélekre : ez vagy hívő, vagy hitetlen. A kritikai szellem egyébként, amely a tudomány haladásának egyik fő indítéka, a francia szellem fejlődésében mindig nagy szerepet játszik. Külön irodalmi ágazatot is teremt olyan nagy reprezentatív gondolkodókkal, mint Saint-Beuve, Montegut, Renan, Taine, Brunetière, akiket egy nemzet irodalmi kritikusai sem múlnak felül.

Éppen az erős elemző, szkeptikus és kritikus hajlam biztosít a francia szellem minden racionalista abszolutizmusra való törekvése ellenére a nemzeti léleknek bizonyos mozgalmasságot és drámai feszültséget. A *mozgékony individualizmusnak* egy sajtószzerű neme mindig benne lakozott a francia gondolkodásban és közéletben : ez pattantotta ki a nemzeti kultúrának és politikának mélybe fúró problémáit. A francia a világ leggerjedékenyebb, legváltozékonyabb s legradikálisabb népe. A klasszikus racionalizmus és abszolutizmus nemzete, egyben a klasszikus forradalom nemzete : drámai forróságú keveréke egyszerre a hierarchiának és az anarchiának, a dogmatikának és a szkepszisnek. Örökös feszültségben és ellentétben van önmagával : azért az explozív válságok és

megrázkódtató forradalmak népe. Kedvét leli abban, hogy folyton reformáljon, az élet valamennyi terén új rendet teremtsen. A dinamikus, formális változásnak, az újnak varázsa e nemzet politikai radikalizmusának és esztétikai divatalkotásának éppúgy a forrása, mint a tudományok terén élénk és mozgalmas problématudatának.

Az ész formáinak kultuszával, a racionalizmussal mélyen összefügg a francia szakbúvárok és filozófusok rendkívül finom, egyik más nemzetnél sem tapasztalható *stiláris forma-érzéke*, művészi módon kikerekített előadásmódja. A francia tudományos gondolkodásmód nem tudja elválasztani a száraz tárgyi-logikai tartalmat az esztétikai-stílusbeli érdektől. A francia gondolkodók a legnagyobb mesterei annak, hogyan kell egy probléma feszültségét a lelkekbe átvinni s a megoldás örömét nemcsak logikailag, hanem esztétikailag is élvezni. Descartes óta tipikusan hajlamosak minden dolog mechanisztikus felfogására, de magát a tudományos gondolkodás- és előadásmód szellemét sohasem mechanizálják el: a gondolatokat megragadó és érdeket keltő művészi architektónikában építik fel. Szeretik a szellemes, csattanós, világos diszpozíciójú, a stílus nemes erejében pompázó, a lényegre jellemző, velős és hatásos módon kifejező szép előadásmódot. Két szélsőbb pólus tartalmi szempontból alig képzelhető, mint az egymással vitába szálló Jaurès és Brunetiére. A franciák azonban egyszerre rajongtak mindkettőért, mert szeretik a nagyszerű előadóművészeket, a szellemnek gladiátorait, a nyelvnek fülbe és szívbe mászó artistáit, úgy, ahogyan már őseik, a gallok. Ezekről már Julius Caesar írja, hogy sok mindent elhisznek, ha valaki szépen tudja nekik elmondani. A franciáknál ősidőktől nagy a gondolatoknak esztétikai sugalló ereje, amely egybeolvad a gondolattartalom észszerű logikumával. Egyébként a francia tudományosságának erénye elsősorban nem az anyagnak, a tárgyi részleteknek bősége, az aprómunka, a kicsinyhez való áhítat, hanem a nagyvonalú feldolgozás, az általános eszmékre való vonatkoztatás. *Faire un livre à l'allemande* a franciáknál — mint Bernhard E. megjegyzi (i. m. 95. l.) — annyit jelent, mint tudós, tényanyaggal, merő részletekkel telített könyvet írni.

A franciákra jellemző a tudományos kollektív munka teremtő erejébe vetett hit. Franciaország a szalonok, a boulevard-ok, foyer-k, table d'hôte-ok hazája, amely a társas közösséget mindig nagyra becsüli s életelemének tartja s amelynek történetfilozófiája az emberi történet nagy drámáját lehetőleg kollektív tényezőkből: utánzásból, tömegekből, milieu-ből magyarázza. Ez a társas szellem átsugárzik a tudományos munka természetének felfogására is: az első nagy enciklopédiákat és lexikonokat, mint kollektív tudományos munkákat, a franciák teremtették meg. Kiváló szellemi alkotások csirái a szalónok társalgása közben fogantak meg. A botanikus De Candolle említi emlékiratában, hogy nagy botanikai műve befejező részének megírására a Staël asszony szalonjában folytatott beszélgetés adta meg neki az ösztönzést. A francia tudományosság történetében az *Institut de France* ülései és közleményei döntő jelentőségűek. A francia szellemi életnek kollektív vonását tanúsítja, hogy már akkor hatalmas gyűjteményes munkákat publikált, amikor még a többi nemzetek ilyenre nem gondoltak.

3.

Az *angol* gondolkodásnak jellemző vonása a francia szellem racionalizmusával és abszolutizmusával szemben a történet folyamán az empirizmus és az individualizmus: az angol nem a nagy elvont elveknek, hanem a *matter of fact*-nek nemzete. Már a középkorban az angol franciskánusok a nominalizmust juttatják diadalra, amely szerint az egyes, az egyedi az igazi létező s az általános fogalom csak elménk elvonó tevékenységének eredménye, míg a francia skolasztikusok az általánosnak az egyes felett való hatalmát hirdetik, s felülről, az általánosból dedukálják az egyest: a fogalmak általános szkémái szabályozzák és stilizálják az egyedi valóságot. Roger Bacon már a XIII. században a tapasztalás jelentőségét hangoztatja s a természeti jelenségek megfigyelését és a rajtuk való kísérletezést követeli s a XVI. század elején Bacon a megismerés igazi forrásának a tapasztalást hirdeti: a jelenségek megfigyeléséből s a kísérletből kell

kiindulni, majd fokozatosan, indukció útján előbb alacsonyabb, majd magasabb általánossági fokú tételeket kell módszeresen megállapítani, hogy végre ezektől, mint természeti törvényektől, újra az egyeshez szálljunk alá s olyan találmányokhoz jusunk, amelyek az ember hatalmát a természet fölött biztosítják. Az angol ismeretelmélet és logika az újkorban voltaképp mindig a tapasztalás elemzése. S a tudományok tapasztalati alapjainak kutatási szelleme hatja át pszichológiájukat, etikájukat és társadalomtudományukat is. Bacon, Hobbes, Locke, Hume, Bentham, Mill J. St. és Spencer, az inzuláris filozófiának úgyszólván valamennyi rangos képviselője, az ismeret igazi forrását a tapasztalásban keresi, a legfőbb módszernek az indukciót tartja, a tudás relativitását hirdeti, a megismerésnek pragmatisztikus-utilitarisztikus felfogására hajlik. Nyíltan és szenvedélyesen sohasem támadják a metafizikát, mint a tapasztalás fölötti racionális ismeretekre való törekvést, de hallgatagon mellőzik, mert nem látják benne a tapasztalás érvénybiztosítékát. Már a középkorban Roger Bacon élesen elválasztja a tekintélyen alapuló hitet, másrészt az észet és a tapasztalást mint ismeretforrást (*per auctoritatem et rationem et experientiam scimus*); Duns Scotus az észet elégtelennek tartja Isten létének bizonyítására (*non potest probari Deum esse vivum*); Occam a hit tételeit nem tartja a bizonyítás elveinek, sem bizonyíthatóknak (*et sic articuli fidei non sunt principia demonstrationis nec conclusionis, nec sunt probabiles*). S az újkor elején az empirizmus szellemében Bacon félti a tudományt az észfölötti tárgyakkal foglalkozó teológiától, mert szerinte «a tudománynak belekeverése a vallásba hitetlenségre, a vallásnak a tudományba keverése képzelgésre vezet». Ezen a metafizikától idegenkedő, pozitivistá, sőt agnosztikus úton jár az angol gondolkodás Bacontól Hobbesen és Humeon keresztül egész-en Spencrig. A francia felvilágosodás a vallásnak és a metafizikának angol kritikájából indul ki s fejleszti ki ennek radikális hevületű racionalista formáját.

A nemzeti szellemnek alapjegye, az empirizmus, az angoloknak nemcsak tudományos gondolkodását és filozófiáját hatja át, hanem egész életformáját is. Az angol elmé-

leti-tudományos képzés a legújabb időkig egészen háttérbe szorult a gyakorlati módszer útján a tapasztalásból való tanulás mellett. A jövőndő orvos elsősorban a klinikán, a jövőndő ügyvéd egy barrister irodájában, a jövőndő mérnök műhelyben vagy technikai irodában tanult s csak aztán folytatott esetleg az egyetemen elméleti tanulmányokat. A tények angol kultuszának egész logikai-metodikai szellemét sűríti bele Dickens a *Hard Times* regényének első soraiba, amelyekben egy iskolaigazgató ad utasítást a tanítónak, hogy mit tanítson: «Nos, amit kívánok: a tények. Semmi egyébire se tanítsa ezeket a fiúkat és leányokat, mint tényekre. Csakis tényekre van az életben szükség. Csak ezeket ültesse el a gyermekek lelkébe s minden egyebet gyomláljon ki belőle. Ön a gondolkodó lények elméjét csakis a tények alapján formálhatja: semmi egyébnek sem vehetik hasznát soha! Ez az az alapelv, amelynek alapján neveltem a gyermekeket. Támaszkodjunk a tényekre, Uram!» Így adja meg didaktikai utasításait hajthatatlan, száraz, parancsoló hangon az angol iskolamester, aki a tanteremben a gyermekek fejecskéit sorbarakott apró edényeknek nézi, amelyek készen várják, hogy színig töltsék őket a tények hatalmas pintjeivel. Ennek a tanférfiúnak mindig vonalzó, mérleg és egyszeregy van a zsebében, készen arra, hogy lemérje és kimérje, minden oldalról megtapasztalja az ember és a természet minden porci-káját.

A száraz és unalmas angol tapasztalati szellem alig enged teret az elme felcikázó teremtő intuiciójának, a zseniális meglátásoknak. Az angol tudományos szellemnek szolid, de szürke átlagosságán és középszerűségén Nietzsche pattogatja legcsípőbben a torzító szatira ostorát: «Az angolok — nem bölcselkedő faj: Bacon neve a filozófiai szellem megtámadását jelenti, Hobbes, Hume és Locke a filozófus fogalmának lealacsonyítását és kisebbitését. Hume ellen szállt síkra Kant; Lockeról mondhatta Schelling: *je méprise Locke*; az angolok mechanikai világbutítása elleni küzdelemben megegyezett Hegel és Schopenhauer. Carlyle, ez a zavaros eszű félig színész, félig szónok, jól tudta, mi az angolok nagy fogyatkozása és ezt szenvedélyes gesztusok-

kal akarta elrejteni: híján vannak a szellem igazi hatalmának, az *intuición igazi mélységének*, szóval a filozófiának . . . A Darwin-féle tudományos felfedezésekre inkább szűk látókör, bizonyos szárazság és gondos szorgalom, röviden: valami angolos diszponál. Azt se feledjük el, hogy az angolok roppant közészerűsége egy izben már óriási nyomást gyakorolt az európai szellemre: mert kétségtelen, hogy angol eredetű mindaz, amit „modern eszméknek”, vagy „a tizenyolcadik század eszméinek”, sőt „francia eszméknek” is neveznek, — vagyis mindaz, ami ellen a német szellem mélységes undorral szállt síkra. A franciák csupán majmolói és színészei voltak ez eszméknek, egyúttal legderekbabb harcosai és — sajnos — első nagy áldozatai is: a „modern eszmék” átkos angломániája végül annyira felhígította és lesoványította az *âme française*-t, hogy tizenhatodik és tizenhetedik századbéli mély, szenvedélyes erejére, alkotó előkelőségére ma hitetlen fejszóválással emlékezünk. Mégis szilárdan fenn kell tartanunk és minden látszat ellenére meg kell védenünk a történeti méltányosságnak ezt a megállapítását: az európai *noblesse* — az érzés, izlés, erkölcs nemessége, ezt a kifejezést legmagasabb értelmezéseiben véve — Franciaország műve és legsajátszerűbb alkotása, az európai parasztság, a modern eszmék plebejizmusa pedig — Angliáé.» (*Jenseits von Gut und Böse*. 252., 253. pontok.)

Az angol tudományos gondolkodást mindig annyira áthatja az empirisztikus szellem, a tények kultusza, hogy sokszor elmosódik a filozófia és a szaktudomány határa: az empirikus szaktudományt is filozófiának nézik. A fizikát a legújabb időkig «természetfilozófiának» hívják; nemcsak Newton nevezi így korszakot alkotó fizikai művét még 1687-ben (*Naturalis philosophiae principia mathematica*), hanem Thomson W. (Baron Kelvin) is 1867-ben *Natural Philosophy* címen írja fizikáját s a glasgowi egyetemen 53 éven át a *natural philosophy* tanszékén ül. Az angolok a természettudomány empirikus területein: fizikában, kémiában, biológiában s fiziológiában sokszor vezetőszerpet játszanak (Gilbert, Harvey, Newton, Boyle, Priestley, Joule, Faraday, Lyell, Darwin, Maxwell stb.)

Különösen kíválnak akkor, ha az egyesnek, az egyedinek, a konkrétumnak megfigyelése és leírása, a tények gyűjtése és összehasonlítása forog szóban. Ha a tudomány tárgya elvont jellegű, ezt is mindjárt szemléletes és tapasztalati formában iparkodnak elgondolni, az absztrakt fogalmakat is visszaempirizálják, pl. a fizikában valamely *modell* szerkesztése által. Duhem Pierre egyenest ebben pillantja meg az angol és a francia fizikai tudományos gondolkodás legjellemzőbb különbségét (*La théorie physique, son objet et sa structure*, 1907. IV. fej. 5. §.). Ezt az ő nyomán itt tüzetesen ismertetem.

Van két elektromos testünk: kölcsönös vonzásuk, ill. tasztításuk elméletét kell megszerkesztenünk. A francia vagy a német fizikus, pl. egy Poisson vagy egy Gauss, e testeknek külső környezetébe belegondolja azt az absztrakciót, melyet mint anyagi pontot jelöl, azzal a másik absztrakcióval együtt, amelyet elektromos töltésnek nevez; de még egy harmadik absztrakciót is alkalmaz, az erőt, amelynek az anyagi pont alá van vetve. Olyan formulákat szerkeszt, amelyek ezen erő mennyiségének és irányának meghatározását az anyagi pont bármely helyzete számára lehetővé teszik. Ezekből a formulákból a következményeknek egész sorát vezeti le. Kimutatja pl., hogy a tér minden egyes pontján az erő számára a tangensek iránya bizonyos vonalon, az erővonalon van; hogy minden erővonal bizonyos felületekre, az egyenlő potenciálú felületekre, merőleges stb. Így szerkeszti meg a francia vagy német fizikus két elektromos test kölcsönös hatásának törvényeit. Az elektrosztatikának ez az egész elmélete olyan elvont fogalmak és általános tételek csoportosítása, amelyek a geometriának és az algebrának világos és pontos nyelvén vannak formulázva és a szigorú logika szabályai szerint egymással összekapcsolva. Mindez a francia fizikus értelmét, a világosság, rend és egyszerűség iránt való érzékét egészen kielégíti.

Másképp tükröződik az egész probléma az angol fizikus lelkében. Az anyagi pontnak, erőnek, erővonalnak, egyenlő potenciálú felületeknek elvont fogalmai sehogysen elégítik ki azt a szükségletét, hogy konkrét, anyagi, látható és fogható

dolgokat gondoljon el. Az angol fizikus akkor nyugszik meg, ha az elvont gondolatokat konkrét formákba öltözve látja. A francia vagy német fizikus a térben, mely két vezető egymástól elválaszt, elvont erővonalakat gondol, amelyeknek sem vastagságuk, sem reális létük nincsen. Az angol fizikus úgy fog a dologhoz, hogy ezeket a vonalakat materializálja, egy csőnek méreteiben megvastagítja, amelyet vulkanizált kaucsukból állít elő. Ideális erővonalak csoportja helyébe, amelyeket csak az értelem fog fel, rugalmas szalagsomót feszít ki, melyek láthatók és tapinthatók s két végükkel a két vezető felületéhez vannak erősítve, úgy hogy meg-rövidülhetnek s egyidejűleg megvastagodhatnak. Ha a két vezető egymáshoz közeledik, a kísérletező látja, hogyan húzzák őket az elasztikus szalagok, látja, hogyan húzódik össze s duzzad meg a szalagok mindegyike. Ilyen szerkezetű az elektrosztatikus hatásoknak Faradaytól kigondolt híres modellje, amelyet Maxwell s az egész angol fizikai iskola mint a lángelme művét csodálja. Angol fizikai tanulmányokban állandóan ilyen mechanikai modellekre bukkanunk, amelyek többé-kevésbé durva analogiák útján az elméleti tulajdonságokat megvilágítják.

Hasonló mechanikai modellek használata — folytatja Duhem — a francia fizikusnak egyáltalán nem könnyíti meg az elméletbe való belátást. Ellenkezőleg: gyakran fölösleges erő kifejtést kíván tőle, hogy a néha nagyon is bonyolult angol készüléknek funkcióját megértse s azokat az analogiákat megismerje, melyek a készülék sajátságai és az elmélet tételei között vannak s amelyeket az előbbiek megvilágosítani hivatottak. Ez az elmefeszítés sokszor jóval nagyobb, mint az, amelyre a francia fizikusnak van szüksége ahhoz, hogy az elvont elméletet, amelyet a modell megtestesíteni akar, a maga tisztaságában megértse. Viszont az angol a modellek alkalmazását a fizikában annyira szükségesnek tartja, hogy a modell látása összekeveredik nála magával az elméletnek értelmével.

Az angol fizikusoknak az empirikusan szemléltető modellhez való ragaszkodását elvileg kifejti nagy bűváruk, Thomson W. (Kelvin) egy félszázaddal ezelőtt a molekuláris dinami-

káról tartott előadásában (Duhem i. m.). «Célom — mondja Thomson — megmutatni, hogyan kell a fizikai jelenségek valamennyi kategóriájában, bármilyen természetűek is ezek, olyan mechanikus modellt szerkeszteni, mely a kívánt feltételeknek megfelel. Ha a szilárd testek rugalmasságának tüneményeit vizsgáljuk, szükségét érezzük annak, hogy e tünemények modelljét elképzeljük. Ha pedig a fényrezgéseket kutatjuk, szükségünk van azoknak a hatásoknak modelljére, amelyek ezekben a jelenségekben nyilvánulnak. Ennek a kérdésnek : vajjon értjük-e az illető fizikai problémát vagy sem, igazi értelme a következő : vajjon tudunk-e megfelelő mechanikai modellt szerkeszteni? Rendkívüli csodálatot érzek az elektromágneses indukciónak azon mechanikai modellje iránt, amelyet Maxwellnek köszönhetünk : olyan modellt szerkesztett, mely mindazt a bámulatos hatást, amelyet az elektromosság indukált áramok stb. útján gyakorol, szemléltetővé tudja tenni. Az ilyen mechanikai modell kétségkívül nagyon tanulságos s határozott lépés az elektro-mágnességnek mechanikai elmélete felé». «Sohasem vagyok elégedett — mondja Thomson más helyen (*Lectures on molecular Dynamics*. 1884. 270. l. idézi Duhem.) — addig, amíg arról a tárgyról, amelyet vizsgálok, mechanikai modellt nem tudok szerkeszteni. Ha tudok, értem a dolgot ; ha nem tudok, nem értem. Ezért nem tudom megérteni az elektromágneses fényelméletet. Szilárdan hiszek azonban benne. Ha az elektromosságot, a mágnességet és a fényt megértjük, akkor felismerjük, hogy egy egésznek részei. Én azonban a fényt legjobb lehetőség szerint óhajtom megérteni olyan dolgok bevezetése nélkül, amelyeket kevésbé értek. Ezért ragaszkodom a tiszta dinamikához. A tiszta dinamikában tudok modellt találni, az elektromágnesség számára azonban nem.» E szerint az angol fizikus számára egy fizikai tüneményt érteni annyit jelent, mint olyan modellt szerkeszteni, amely ezt a tüneményt utánozza. Az anyagi dolgok természetének felfogása abban áll, hogy egy mechanizmust állítunk elő, amelynek játéka a testek tulajdonságait ábrázolja s utánozza. Ez a fizikai tudományos szellem nem törődik általános elvekkkel vagy logikai követelményekkel ;

modelljét nem törekszik filozófiai-kozmológiai rendszerből levezetni vagy ezzel összhangba hozni; csakis az elvont törvényeknek látható és fogható empirikus szemléltetése érdekli, miközben modelljét szerkeszti. Ezért írja a descartesi elvi hagyományok szellemében a francia Poincaré: «Ha egy francia először olvassa Maxwell művét, csodálatába a nemtetszés, sőt gyakran a bizalmatlanság érzelve is vegyül... Az angol tudós nem törekszik arra, hogy egységes, jól rendezett és végleges épületet emeljen, sőt inkább úgy tetszik, mintha ideiglenes és össze nem függő konstrukciók sorát akarná adni, amelyek összekapcsolása nehéz, sőt néha lehetetlen.»

Az angol tudományos gondolkodásmódnak tipikus vonása az elvont elméletektől, egyetemes elvektől és skémáktól való idegenkedés. A gondolatoknak elvszerű stílusban kiépített architektonikáját, hatalmas elvont eszmekonstrukciókat az angol tudományosságban kevésbé találunk, ezektől eleve félnek s nem sokra becsülik. Az angol szellem legnagyobb tudományos tettei nem a szoros, zárt összefüggésben kiépített rendszerek, hanem a divinatórius módon, ösztönösen, módszeres tervszerűség nélkül végbevitt felfedezések. Helmholtz Faradaynak nagyjelentőségű felfedezéseit, Boltzmann Maxwellnek a mágnességére vonatkozó formuláit elsősorban az ösztönös kutatóérzéknek s nem a tudatosan és módszeresen építő észmunkának tulajdonítja.

Ugyanez a tényekhez tapadó empirizmus, a dolgokhoz és helyzetekhez rugalmasan alkalmazkodó, egyetemes elvektől nem zavart individualizmus, a gondolkodásnak és életnek szabad ritmusa és decentralizációja jellemzi a mindenkori angol politikát is. Az angol tudományos gondolkodásnak és az angol politikai elmejárásnak mélyebb alapja ugyanaz a sajátyszerű szellemi struktúra. Nem elvek, nem valami elmélet lebeg az angol államférfiak előtt s irányítja cselekvésüket a történet tanúsága szerint, mint a racionalista s ezért mindent centralizáló franciákét, hanem a helyzet pillanatnyi követelménye, a gyakorlati szükség és a történeti hagyomány. Az angol politikának sohasem merev teóriákon s elveken való nyargalás a legfőbb indítéka, hanem a kiegye-

zésnek, a kompromisszumnak «bölc s zelleme.» Az angol politikai, társadalmi és gyarmati sikereit részben annak köszöni, hogy nem voltak politikai dogmái, általánosan kötelező eszméi: mindig engedett a természetes növésnek-fejlődésnek, lelke együtt rezgett a dolgok és események egyedi ritmusával és sokféleségével. Klasszikusan jellemezte az angol politikának hagyományos és tipikus szellemét Chamberlain Austen a Nemzetek Szövetsége előtt 1925-ben, amikor a genfi jegyzőkönyv aláírását megtagadta, mert az elvi megkötöttség ellenkezne nemzete politikai szellemével (*Record of the sixth Assembly of the League of Nations. Fifth Plenary Meeting. Sept. 10th, 1925. L. Az államférfi* c. munkámat. 1933. II. 236.). Mintha csak az angol tudományos gondolkodásmódot is jellemezné Chamberlain A., amikor mint empirikus-gyakorlati angol, beleszúr a Nemzetek Szövetségének Achilles-sarkába: nem lehet a földgolyóbis valamennyi népét *elvek* alapján racionalista módon uniformizálni.

«Mi itt — mondja Chamberlain — sokféle nemzetet képviselünk, amelyek az egész világon szétszórva és minden fajhoz, minden éghajlathoz, minden hithez tartoznak, minden lehető különféleségével a politikai berendezéseknek, társadalmi sajátosságoknak, hazai jogoknak és történetnek. Olyan eszközt teremteni, pontosan minden részletében, logikusan minden irányban, amelynek feladata a nemzetek annyira különböző konglomerációjának sokféle ügyét intézni, logikai szabatosággal és úgy, hogy minden lehető esetet előre lássunk s róla előre gondolkodjunk: ez felülmúlja azt az észet, amellyel az emberiség meg van áldva. Nem olyasmi lenne-e ez, mintha egy mozgékony, de ideális szellemű szabó arra vállalkoznék, hogy ennek a nagy gyülekezetnek minden személyére ugyanazt a ruhát szabja?... A mi tartózkodó álláspontunk talán az *angolszász szellem* sajátosságainak következménye. A *latin szellem* számára természetes, hogy először elvont elveket formulázzon, egyetemes szabályokat állapítson meg s csak aztán induljon el a konkrét esetekre való alkalmazás útján. A mi angol történetünknek egészen más szelleme volt, s kikerülhetetlenül rányomta a maga bélyegét a közügyekről való gondolkodásunkra. *Mi szeretjük az álta-*

lánosat elkerülni, mi félünk ezektől a végsőig levont logikai következményektől, mert úgy, ahogy az emberi természet meg van alkotva, a logika igazában csak kis szerepet játszik mindennapi életünkben, Valamely nagy problémával szemben valóban ritkán vezet bennünket olyan filozófusnak vagy hisztorikusnak világos logikája, aki, távol a mindennapi élet zajától, szobájának csendjében dolgozik. Szabad-e Önöket egy pillanatra felhívnom, hogy hazám történetére csak futó pillantást vessenek? Kétszázötven esztendő óta nem volt forradalmi nyugtalanságunk. Óriási változások mentek végbe ezen idő alatt életünk minden irányában. *De soha egy pillanatra sem formuláztunk meg nagy általános alapelveket logikai szabotossággal.* Ellenkezőleg: majdnem minden életbevágó döntésünk *logikátlan (illogical)* volt, s éppen ezért annál alkalmasabb arra, hogy az ellentétes érdekeket kiegyenlítse, a közép-utat megtalálja s fokozatos eszközök útján a kívánt célhoz vezessen. A brit birodalom államférfiainak gyülekezetében nem egyszer vettük fontolóra, vajjon nem törekedhettünk volna-e, nem kellett volna-e törekednünk arra, hogy a brit birodalom alkotmányát világosan, mint a fehéret a feketén, megállapítsuk, nem úgy, ahogy meg van írva, hanem ahogy ma a gyakorlatban él: és mégis, minden egyes alkalommal a különböző kormányok képviselői egyhangúan úgy döntöttek, hogy egységünk és egyetértésünk titka abban a rendkívüli rugalmasságban rejlik, amelyet számunkra *a logikában és a szabatos definícióban való hiányunk tesz lehetővé (our want of logic and our want of precise definition).* *A mi gyakorlatunk mindig az volt, hogy az egyetemes elvekre vonatkozó tág nyilatkozatokat kerüljük, ellenálljunk annak a kísértésnek, hogy pontosan definiáljuk, mi a teendő s hogyan kell eljárni minden lehető esetben, mert mi jól tudjuk, hogy ha előre gondoskodunk is minden egyes esetről, amelyet előre láthatunk, mégis a valóban bekövetkező esemény nem felelne meg a pontos részletekben előrelátott esetek valamelyikének. Mi mindig az egyes esettől emelkedtünk az általánoshoz, a helyett, hogy az általánostól jutottunk volna az egyeshez.* Nem valami logikai rendszerből, mely általános tételekből áll, nőtt ki a mi szabadságunk, jogunk és biztonságunk, hanem a kiegye-

zésnek bölcs szelleméből (*the wise spirit of compromise*), amely a válságos pillanatokban az összes brit pártokat áthatotta és óvatos koncentrációjából azokra a *közvetlen problémákra*, amelyek pillanatnyilag megoldást követeltek.»

Chamberlain Austennek ez a klasszikus beszéde nemcsak *politica anglica*, hanem *scientia anglica in nuce* is. Az egyetemes elvont elvektől való tartózkodás, az egyedi tényekhez való rugalmas alkalmazkodás, az empirizmus és az individualizmus nemcsak az angol politikai művészetnek, hanem az angol tudományos észjárásnak is alapjellemje, de egyben sikereinek kulcsa. Ennek az angol szellemnek, mely az egész brit kultúrát áthatja, megvannak a maga *történeti* és *pszichológiai gyökerei*.

Az angol a hagyományoknak a *multba* visszanező népe, az időnek, ennek a nagy individualizáló elvnek a nemzete: költészetében nem hiába uralkodik az epika, tudományosságában pedig a história. A haladás népe, de nem a drámai változásé, amelyet a racionalista francia szeret, hanem a nyugodt és lassú szerves fejlődésé. Az angol szellem még a természettudományokban is a fokozatos fejlődés kategóriáját alkalmazza. A francia Cuvier a Föld különböző korszakainak rétegeibe eltemetett állat- és növényélet különféleségének okát abban találja meg, hogy a Földön ismételten roppant természeti forradalmak, katasztrófák, kataklizmusok pusztították el a növény- és állatvilágot s ezek így temetődtek bele a rétegekbe s kövesültek meg. Az újabb és újabb katasztrófa mindig más és más állat- és növényvilágot talált a Földön, innen érthető a kövületek különbözősége a geológiai rétegekben. Ezzel az izgalmas és forradalmi szellemű francia elmélettel szemben mit tanít a történeti elvű, nyugodt angol Lyell és Darwin? A Földnek kérge fokozatosan alakult ki s az élőlények hierarchiája is hosszú történeti evolúció eredménye. S mi ennek a fejlődésnek a létért való küzdelem közepett a főmotívuma? A természet feltételeihez való fokozatos alkalmazkodás: az az élőlény marad fenn, az a faj gyűri le a többit, amelyik legjobban alkalmazkodik az élet valóságához. Mintha csak az angol politikai s gazdasági fejlődésnek alap gondolata lenne ebben az evolúciós elméletben az

állatfajok hatalmas kolosszusára rávetítve! Az alkalmazkodásnak békés eszköze az emberi társadalomban a kereskedelem, a politikai életben a kompromisszum: mindkettő az angol nemzet saját szerű tulajdonsága. A lassú fejlődés rétegszerűen rakja le egymásután a különböző angol politikai formákat: Anglia ma is monarchia, de a király csak örökös köztársasági elnök; arisztokrácia, mert a vezető politikusok jórésze lord vagy lorddá lesz, és mégis demokrácia, mert a nép szavazata dönt. Minden új formát fokozatosan felszív az angol politikai szervezet s ezeket forradalmi katasztrófa nélkül egyensúlyban is tartja, mert organikusan és nem mechanikusan, nem hirtelen, külső lökések útján halad előre. Az angol élet a rétegszerű történeti fejlődés útját járja s nem a kataklizmusokét, akár a liberális, akár a konzervatív, akár a szocialista párt jut uralomra. Az angol államférfi bármely pártkeretben a rugalmas alkalmazkodás, a helyzethez mérten individualizálni tudó valóságérzék képviselője.

Az elvektől való aggodalmas tartózkodásnak a történeti gyökéren kívül másik pszichológiai forrása is van az angol szellemben: az angol minden téren a gyakorlati cselekvésnek embere: *the man of action*. Ez pedig a valóságra koncentrálódik, a tárgyakban s nem ezek elvont fogalmaiban gondolkodik. Az angol ezért is született empirista: nem áll a fogalmi távolság hűvös logikai pátozával messze a valóságtól, mint a racionalista francia a maga eszme-szkémáival, hanem mindent közvetlenül tapasztalni akar, cselekvőkészsége benső viszonyba iparkodik lépni magukkal a dolgokkal, hogy ezek ellenállását legyőzhesse, fölöttük uralkodhassék. Ezért semleges az elvont elméletekkel szemben: a dolgokból mint a pillanat mesterét csak az érdekli, amit rögtön gyakorlatilag a cselekvésbe átvihet. Nem a cselekvést rendeli alá a gondolatnak, hanem fordítva: a gondolatot a cselekvésnek. Cselekvésében ezért alogikus. Sidney Low egyenest kijelenti, hogy «mi angolok büszkék vagyunk arra, hogy logikátlan nép vagyunk.» Az angol ugyanis nem a racionális gondolat egyenes útján halad, hanem az élet ráncait közvetlenül követi, az élet törvényei pedig kiszámíthatatlanok.

Ez a szellem tükröződik filozófiájukban is: a legnagyobb angol gondolkodók mind empiristák, másfelől pragmatisták: az elméleti gondolkodást csak a cselekvés eszközének nézik. A modern *pragmatizmus*, amely az igazságnak érvényét cselekvőértékétől, hatóerejétől (*power to work*) teszi függővé, nem véletlenül angol és amerikai elmélet.

A cselekvés emberének lelki készsége és magatartása ugyanis természeténél fogva *utilitarisztikus* irányú. Ösztönszerűen csak arra koncentrálja magát, hogy gondolkodása és cselekvése gyümölcsöt hozzon, hasznos legyen, hatalmát és vagyonát kiterjessze. A gazdasági-hasznossági értékirány alapvető vonása az angol szellemnek. Gyakorlati érzéke a gondolatot, az elvet csak akkor tiszteli s veszi figyelembe, ha a hasznos cselekvésben erősíti és segíti. Ez a szellem, ha az elmélet fokán öntudatosává válik, verődik ki az angol *erkölcsfilozófiájának tipikusan utilitarisztikus álláspontjában*: Bacon, Locke, Hume, Spencer mind következetesen a jólétmorál hívei, még pedig az utilitarista egoizmuséi, kivéve néhány gondolkodót, mint Cumberlandet és Shaftesburyt, akik a közérdeket az egyéni érdek fölé helyezik s az autonóm erkölcs teoretikusai. Bentham «a legtöbb ember legnagyobb boldogsága» elvét arra használja fel, hogy a szokványos angol utilitarizmust szocializálja. Az angol *állam- és társadalomelméleteknek* is főindítéka az individualizmus hasznomorálja. Hobbes államkeletkezési elméletében a különélő emberek a *bellum omnium contra omnes* állapotának azért vetnek véget s mondanak le egyéni velükszületett jogaikról, hogy végre békében jól éljenek. Az angol ú. n. klasszikus közgazdaságtant is a merő individualizmus szelleme hatja át: Smith A., Malthus és Ricardo az egyes gazdálkodó alany saját hasznára, mint sarkköre, emelik elméletük épületét. Szociológiai szempontból nem érdektelen, hogy az angol társadalmi és gazdasági teoretikusok többnyire a gyakorlat emberei voltak: politikusok, orvosok, kereskedők, mérnökök, ügyvédek, akik egyben gazdálkodtak, kereskedtek is, és így gazdasági tevékenységük pszichológiai és etikai rúgóit kutatták. Innen érthető részben elméleteiknek utilitarisztikus jellege: hajlamosak voltak arra, hogy a morál-

ban is szubtilisabb üzletet lássanak s az üzletet morállá emeljék és fínomítsák.

A merev elvektől való mentesség, a valósághoz való ragaszkodás, a reális érzék, az empirizmus és az individualizmus nemcsak az angol tudományos és közéleti szellemnek jellemző jegye, hanem ugyanennek a lelki struktúrának vonaljai áthúzódnak az *angol szépirodalomba* is. A francia klasszikus dráma a maga három egység-elvével a racionalizmust képviseli; a shakespeare-i drámában az életből vett szabad ritmika lüktet; a cselekvés belső pszichológiai igazsága elvektől meg nem kötve jelentkezik. Racine és Shakespeare nemzetük észjárását és világnézetét is tükrözik. A racionalista Voltaire Shakespeare-t «barbárnak» és «stílusnélkülinek» bélyegzi. Taine Carlyle stílusával nincs kibékülve. A francia Duhem ugyanazt a tények leírásához tapadó empirikus részletességet és rendszertelenséget veti szemére az angol regénynek, még Dickensnek is, mint az angol tudományos gondolkodásnak. Ha egy francia valamely klasszikus angol regényt olvas, csodálkozik a leírások hosszúságán és aprólékosságán. Kíváncsiságát eleinte a tárgy festői természete ingerli, de csakhamar az egész áttekinthetlenné szürkül előtte. A sokféle halmozott kép egymást zavarja. Mire a francia olvasó a leírás negyedével készen van, már az elejét elfelejti. Megriad a sok konkrét dolog felsorolásától: ezek mint valami kínzó álmoképek vonulnak el előtte. Mélyebb, de kevésbé tágas szelleme egy Loti leírása után vágyik, aki három sorban egy egész táj lelkét kivonni s szemléletesen ábrázolni tudja. Az angolnak nincsen ilyen kívánsága. Mindazok a látható s fogható dolgok, amiket honfitársa a legnagyobb pontossággal leír, lelkét a maguk összességében megragadja, minden különösebb erőfeszítés nélkül, mindent a maga jellemző aprólékosságával a maga helyén fog fel. Elragadó képet lát ott, ahol a francia csak nyomasztó kaoszt pillant meg.

KORNIS GYULA.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA EMLÉKEZETE.

(1823—1890.)

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

VII.

Az 1870-i közös minisztertanács és a Hohenwart-válság.

A volt forradalmi diplomatának, majd éveken át bujdosónak a külügyi politika megfigyelése úgyszólván mindennapi kenyeré volt. A miniszterelnöki hivatal a kötelességérzet erejével fokozta a régen megszokott érdeklődést. 1867. március 14-én tette le az esküt Andrássy minisztériuma és két hét múlva Lónyay Menyhért ezt írta nagybecsű naplójában : «Nevezetes körülmény, hogy Andrássy befolyást kezd gyakorolni a külpolitikára. Ő ajánlotta, hogy Ausztria ne csatlakozzék erősen Napoleonhoz, de menageirozza a porosz alliancet».²

Andrássy tehát már 1867-ben oly politikát ajánlott, mely nem csatlakozik feltétlenül a két ellenséges hatalom egyikéhez sem, de mégis inkább a porosz felé hajlik.

Ez a felfogása lényegében nem változott akkor sem, mikor a francia-porosz háború kitörésekor Bécsbe hívták, hogy részt vegyen az 1870. július 18-i közös minisztertanácson. A nevezetes minisztertanács, melyen a király elnökölt s Albrecht főherceg is megjelent, hivatva volt dönteni a felett, hogy a kezdődő nagy mérkőzésen hol foglaljon helyet a monarchia. Beust külügyminiszter azt ajánlotta, hogy a monarchia várakozó állást foglaljon el, azaz szabad legyen a keze a közbelépésre, ha a monarchia érdeke úgy kívánja

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1941. évi 759. és 760. számában.

² Kónyi: Deák Beszédei. IV. kötet. 379. lapon.

Európa vezető köreiben ismeretes volt, hogy Beust titkosan alkudozott Napoleonnal s csak azt sajnálta, hogy a francia császár hamarabb bocsátkozott a háborúba, semmint ő azt célszerűnek hitte. Ezért ajánlotta egyelőre a várakozást. Kuhn altábornagy, a hadügyminiszter, türelmetlenebb volt. Az ő felfogása szerint a franciákkal egyesülő osztrák-magyar hadsereg legyőzheti a porosztól vezetett német hadsereget. Már pedig az szükséges volna, mert, amint más alkalommal fejtegette, ha Németország egyesül porosz vezetőség alatt, előbb vagy utóbb a birodalomhoz csatolja Ausztria német tartományait, megsemmisíti Magyarországot és előre tolja hatalmát a Duna torkolatáig. A király és Albrecht főherceg épp oly kevésbé szerették a porosz hegemoniát Németországban, mint Kuhn, de nem akarták elhamarkodni a közbelépést.

Andrássy egyetértve Potockival, az osztrák miniszterelnökkel, a semlegesség kinyilatkoztatását ajánlotta. Azonkívül indítványozta a részleges mozgósítást, hogy ezáltal bizonyos meglepetéseknek elejét vehesse a monarchia. Andrássy egyenlően tisztelte a német és francia kultúrát, de Napoleon megbízhatóságát kevésre becsülte. Nem kívánta a franciák győzelmét, mert attól tartott, hogy ezáltal az osztrák ház németországi ambíciói felelednek és a magyar kiegyezést veszély fenyegetné. Azonban a porosz győzelmet sem hitte örvendetes eseménynek, mert a porosz-orosz barátságot a monarchiára, s különösen Magyarországra nézve, veszélyesnek hitte a szláv alattvalók és a balkáni államok vágyainak élesztése miatt. A részleges mozgósításnak is az lett volna a főcélja, hogy Magyarország rögtön ellenállhasson, ha Oroszország a nyugati háború közben zsákmányt akarna szerezni keleten.

Andrássy nehezen határozta el magát az indítványokra. A minisztertanács megnyitása előtt mondotta, hogy soha még ily nehéznek nem érezte a felelősség terhét. De érvei oly erősek voltak, hogy lényegükben az ő indítványai győztek. A monarchia ezáltal nagy veszélytől szabadult.

Andrássy tekintélye új próbának volt kitéve a következő 1871. évben a Hohenwart-válság által. Hohenwart osztrák

miniszterelnök az osztrák belpolitika legnehezebb problémáját, a cseh kérdést akarta gyökeresen megoldani. A cseh állam önállóságát oly mértékben akarta biztosítani, hogy ezáltal megingott volna a dualizmus, mely az osztrák-németek és magyarok politikai felsőbbségének paritására volt alapítva. Beust és Holzgetthan is ellenezték Hohenwart terveit, de érveik nem győzték meg az uralkodót. Nagyon is szerette volna csillapítani a cseh nyugtalankodást, Andrássyt is kedvetlenül hallgatta, mikor Hohenwarttal vitatkozott előtte. Némi habozás után mégis Andrássy előadása értelmében döntött.

Beust tekintélye már e döntés előtt is meggyöngült és az uralkodó vele érezte rosszkedvét, midőn Hohenwart tervét kénytelen volt elejteni.

Nagy jelentősége volt Andrássy kinevezésének. Jele volt ez annak, hogy Ferenc József lemondott Sadova megtorlásáról, midőn a monarchia politikájának vezetését arra a miniszterre bízta, aki a legutóbbi válságban megbuktatta a megtorlás gondolatát.

VII.

Keleti politikájának alapgondolata.

Kállay Béni írja Andrássyról, hogy a keleti ügyekben fejtette ki a leginkább szembetűnő tevékenységet.¹

A nagy keleti tevékenység okát megmagyarázta Andrássy 1878-ban gróf Stolberg bécsi német nagykövetnek a következő szavakkal: «A monarchia az 1866-i politikai változások után arra van utalva, hogy Keleten uralkodó állást foglaljon el.»²

Ez a nyilatkozat könnyen félreérthető. De nem értjük félre, ha arra gondolunk, hogy gróf Andrássy meg volt győződve a magyarság és a monarchia érdekeinek azonosságáról.

¹ Akadémiai Értesítő, 1891., 345. l.

² *Die Grosse Politik.* Bd. II., 191. l. Ugyanezt mondta Nowikownak is 1876-ban (Gorianow: *Le Bosphore et les Dardanelles.* Paris, 1910., 317. l.).

Osztozott azoknak a véleményében, akik azt hitték, hogy a török birodalom európai alkatrészei a belső zavarok és a külső nyomás együttes hatása alatt fel fognak szabadulni a török uralom alól. És akkor nagyobb délszláv államok szomszédsága fenyegeti majd az egész monarchia nyugalmát. Ez az eshetőség egy Oroszország ellen vívott szerencsés háború által volna kikerülhető. De ez a háború aligha lenne szerencsés, mert gróf Bylandt-Rheidt mondása szerint igen nagy a különbség a két birodalom lakosságának számaránya közt. Oroszország félmillió embert veszíthet évenként több éven át, a nélkül, hogy ki volna merülve. Az osztrák-magyar monarchia pedig hamarabb kimerülne, még ha sikerülne is egy szövetséges hatalom vállára hárítani a háborús teher egy részét. Veszteségei így sem volnának arányban a különben is kétséges nyereséggel.

Egyszerűbbnek látszott kerülni a háborút s a diplomácia békés fegyvereivel kivívni Bosznia és Hercegovina birtoklását. E két tartomány birtoklása megakadályozná a délszláv államok nagybodását. Ez által egy orosz támadás ellen a védelem a monarchia és a török birodalom megmaradt része javára egyaránt könnyebbednék. Külön magyar szempontból a két tartomány elfoglalása még azért is kívánatos volt, mert a török elnyomás alatt sinylődő boszniai keresztények szenvedései és nyugtalansága élesítették a zágrábi tartománygyűlés ellenzékének gyűlölködését a magyar kormány ellen. Ez okok együtt véve Andrássyban már miniszterelnöksége idején megérlelték azt a meggyőződést, hogy a monarchiának Boszniát és Hercegovinát el kell foglalnia.¹

¹ Andrássy keleti politikájáról lásd Kállayn kívül Balanyi György: *Id. gróf Andrássy Gyula szerepe a Monarchia történetében.* Budapest, 1924. című kitűnő tanulmányát, továbbá ugyancsak Balanyinak cikkét a *Szabadság* 1940. november 29-i számában. Lásd még az Andrássyról írt névtelen nekrológot az Akadémiai Értesítő 1891. 85. l. Hogy Andrássy már miniszterelnöki éveiben is gondolt Bosznia és Hercegovina elfoglalására, azt Halász Imrének, a kiváló publicistának *Bismarck és Andrássy*, Budapest, 1913. című rendkívül tanulságos könyvéből tudjuk (lásd: 125. és 192—93. lapokat). Bylandt—Rheidt mondását Monson budapesti angol konzul jelenti (Hegedüs Lőránt kiadása. *Századok*, 1937., 608. l.).

Nem a középkori magyar királyság emléke csábította a keleti hódításra. Említette ugyan a delegatiókban a Hunyadiak korát, midőn politikáját a hagyományok cserbe-hagyásával vádolták, de az csak szónoki fordulat volt. Fiatal korában a hazafias szenvedély kormányozta sorsát s élete akkor romantikus színben tűnt fel, de már az 1861-i felirati vitában azt mondotta: «Nem szándékom a multat feleleveníteni, mert elvem, hogy politikában a szenvedély csak akadály, melyet az ész mellőzni rendel». ¹ — Akkor a mult kellemetlen emlékeit akarta mellőzni az ész uralmának kedvéért, de bármennyire szerette a dicső mult emlékeit, politikai terveinek lelkiismeretes, néha idegeit is kifárasztó mérlegelésében azokat sem engedte uralomra jutni az ész-szerűség rovására.

Az egykorú körülményekből merítette felfogását a két török tartomány sorsáról, függetlenül a bécsi udvari és katonai körök hangulatától.

E körök már 1866 előtt is óhajtották Bosznia és Hercegovina elfoglalását. Radetzky 1856-ban kifejtette, hogy a két tartományra szüksége van Ausztriának Isztria és Dalmácia biztosítása végett. Tegetthof a 60-as években ugyanezt a véleményt hangoztatta. Természetes, hogy a két hősnek szava mélyen hatott az uralkodóra. Fokozta a hatást az 1866-i események után az a vágy, hogy a nyugati veszteségekért kárpótlást találjon a Keleten. 1869 elején a kitűnően értesült báró Orczy Béla azt írja naplójába: «A császárt Bosznia és Hercegovina megszerzésének gondolata egészen áthatotta». ²

Andrássy nem ellenezte a gondolatot, midőn átvette a külügyminiszteri hivatalt, de türelemre intette a heveskedő generálisokat. Mollináry tábornagy már 1871 novemberében szeretett volna bevonulni Törökországba Bosznián át Szalonikiig, de Andrássy azt felelte neki: «Mi a Keleten nem háborúval, hanem békés úton akarunk hódítani». ³

¹ A beszédéből vett idézet (*Beszédek*. Kiadja Lederer Béla) I., 137 l.

² Wertheimer, I., 460. és kk.

³ Hegedüs Loránt id. könyve 141. l.

E szavakban fejezte ki keleti politikája programját. Hódítás, de békés úton, azaz diplomáciai fegyverekkel. Külügyminisztersége kezdete óta úgy igyekezett rendezni a monarchia viszonyát a nagyhatalmakhoz, hogy jóideig leplezze végcélját és véráldozat nélkül, az érdekelt felek jó-akaráo helyeslésével vagy kénytelen belényugvásával hódítson.

A török birodalmat kénytelen volt csonkítani, de olyan tartományok elszakításával, melyek a birodalom beteg tagjainak voltak nevezhetők s könnyen kerülhettek oly ellenségek kezébe, akik e foglalást az egész török birodalom megszüntetésére használhatták volna.

VIII.

A három császár szövetsége.

Andrássy néhány nappal kineveztetése után Schweinitz tábornoknak, a bécsi német követnek kijelentette, hogy a szoros együttműködés a német birodalommal alapja egész politikai rendszerének. A követ nem kételkedett Andrássy őszinteségében, hiszen már két év óta többször hallott ilyen nyilatkozatokat tőle. Bismarck e jelentésre azt válaszolta, hogy ő is hajlandó a maga politikáját úgy igazgatni, hogy karöltve haladjon az osztrák-magyar külügyminiszter politikájával.¹ Andrássy örömmel hallotta ezt az üzenetet. Már 1848-ban dicsőítette azt a «népfajt, mely a lőport és a könyvnyomtatást kitalálta» s azóta is, de különösen Sedan után azt vallotta, hogy a monarchia jövőjét leginkább a Németországgal kötött szövetség biztosíthatja. E tekintetben csak az igen szorosnak látszó porosz-orosz barátság nyugtalanította, hiszen a német barátságot különösen az orosz ellen várható segítség miatt becsülte nagyra.

Mivel e segítség nem látszott eléggé biztosítottnak, Andrássy más részről is óhajtotta azt megszerezni. Ezért fordult 1871. decemberében a bécsi angol követhez, Lytton Bulwerhez. Jó egyetértést kíván a monarchia Angliával,

¹ Wertheimer, II., 18.

így szólt, hiszen államaink érdeke mindenütt egyező. Ha az orosz Indiát támadná, mi hátba támadhatjuk. Szövetségünk kívánatos lesz, mert hadseregünket ki fogjuk fejleszteni. Andrássy nem akart formális szövetséget kötni Angliával, csak jó barátságot kért tőle az oroszellenes közös érdek nevében. Az angol kormány szívesen fogadta Andrássy előterjesztését. Az izenetváltásból világos volt, hogy a két kormány együtt akar küzdeni Oroszország ellen, ha a körülmények úgy kívánják, de általában inkább diplomáciai fegyverekkel.¹

Egyelőre Andrássy diplomáciája oda irányult, hogy politikája iránt bizalmat ébresszen az orosz kormányban.

Sikerrel járt e törekvés a három császárnak 1872-i berlini találkozásán. Eleintén Berlinbe csak Ferenc Józsefet várták, de mikor a cár meghallotta, hogy az osztrák-magyar uralkodó találkozni fog a német császárral, megkérdezte a berlini udvartól, hogy őt nem látnák-e szívesen Ferenc Józseffel együtt.

II. Sándor ugyanis nagyon óhajtotta a három északi monarchiának egyesítését oly szövetségben, mely az európai békét biztosítván, a forradalmi próbálkozásokat lehetetlenné tenné. A dualisztikus monarchiában nem bízott, kivált Beust minisztersége idején, de mivel Andrássyról azt hallotta, hogy tervei az orosz érdekkört semmiképp sem sértik, nem akarta elmulasztani a berlini találkozást. E találkozáson a három állam miniszterei nem írtak alá semmiféle egyezményt. II. Sándor minisztere, herceg Gortsakow, mégis meg volt elégedve tapasztalataival. Andrássytól azt hallotta, hogy Ferenc József kormánya nem gondol a monarchia területének megnagyobbítására. Magyarország olyan megterhelt hajó, mondotta Andrássy, mely elsüllyedne, ha több teher rakodnék fedélzetére. Teljesen alaptalan az a hír, hogy a monarchia Bosznia és Hercegovina birtokára vágyódik. Gortsakow és Andrássy megegyeztek abban a felfogásban, hogy a török birodalom keresztény tartományainak kormányzásába a nagyhatalmaknak nem kell avatkozniok. Ha

¹ Wertheimer, II., 14., 15. ll.

lázadás támad a porta ellen, nem szabad segíteni a törököt a lázadás elfojtásában, még ha kérné is a segítséget.

A hiú és könnyen hívő Gorcsakow a berlini találkozás után nem kételkedett Andrássy orosz-barát érzelmeiben, de a ravasz Ignatiew tábornok nem bízott Andrássyban; «Nem mondott az le — így szólt — kalandos terveiről, csak időt akar nyerni színlelt barátságával.»¹

A cár nem elégedett meg két barátjának általános ígéreteivel. Szerződést akart kötni velük. I. Vilmos császár Bismarcktól és Moltkétől kísérve viszonzta II. Sándor látogatását 1873 májusában. A két fejedelem megbízta Moltkét és Berg orosz tábornagyot egy katonai egyezmény aláírásával. Ebben az egyezményben a két uralkodó kötelezte magát, hogy ha európai hatalom megtámadja az egyik szerződőt, a másik rögtön segítségére siet 200,000 főnyi sereggel. Hasonló egyezményt akart kötni a cár Ferenc Józseffel is, midőn 1873-ban a bécsi világkiállítás alkalmából szövetségesének vendége volt. Andrássy azonban nem akarta elvállalni a súlyos katonai kötelezettséget, mely híven teljesítve, veszélyes helyzetbe sodorhatta volna a monarchiát. Azt mondotta, hogy a monarchia mind a két felének alkotmánya lehetetlenné teszi az ilyen kötelezettség elvállalását.

Az egyszerű katonai egyezmény helyett a két uralkodó 1873. június 6-án Schönbrunnban oly szövetséglevelet írt alá, melyben a katonai kérdés így volt fogalmazva: «Ha e szövetség következtében katonai cselekvés válnék szükségessé, egy megkötendő különös egyezményben szabályozná azt a két szerződő uralkodó».

E schönbrunni egyezményhez Vilmos császár is csatlakozott október 22-én s II. Sándor örömmel fogadta a hozzájárulást. Így a három császár szövetségének oklevele lényegében Andrássy felfogása alapján volt szerkesztve.²

Andrássy 1874. februárjában Szent-Pétervárra utazott I. Ferenc József kíséretében.

¹ *Die grosse Politik.* I., 198—201. és Gorianow: *Le Bosphore et les Dardanelles.* Paris, 1910., 305—307. ll.

² *Die Grosse Politik.* I., 202—207. ll. és ifj. Andrássy Gyula tanulmánya. *Külügyi Szemle,* 1923—24. . 10. l.

Az orosz fővárosban nagy tisztelettel és meleg rokonszenvvel fogadták a bécsi vendégeket. A pétervári társadalom szinte rajongott a honvédtábornoki egyenruhában megjelent délceg magyar grófért, kit forradalmi multja is érdekessé tett. Az előkelő körök e rajongással tüntettek a németek ellen, akiket az orosz társadalom akkor hevesen gyűlölt. A sok zajos fogadtatás és tüntetés közben a politika ünneprontó hangja nem némult el teljesen. Gorcsakow azt mondta Andrássynak, hogy ha a monarchia el akarja foglalni Boszniát és Hercegovinát, vagy segítségére siet az ottani lázadóknak, ő azt casus bellinek tekinti. Andrássy erre azt válaszolta, hogy ily foglalásra vagy beavatkozásra a monarchia nem is gondol. Gorcsakow mégis szükségesnek hitte inteni a pétervári német követet, hogy jó volna figyelmeztetni olykor a bécsi udvart a boszniai kérdésnek orosz felfogására.

Andrássy úgy beszélgetett Gorcsakowval, mintha nem volna előtte semmi titka. Elmondotta neki, hogy a monarchiában különböző pártok elleneztek az uralkodó utazását és ő ezek némelyikét így csillapította: Nem lehetetlen, hogy a német birodalom Ausztria német tartományainak elhódítására gondol. Ennek a gondolatnak megelőzése végett ajánlatos megnyernie az orosz kormány közvetítését.

Herceg Reuss, a pétervári német követ értesítette a beszélgetés e fordulatáról kormányát. Bismarck nyugtalanná lett, mert szövetkező politikáját veszélyeztetve látta, ha a dualisztikus monarchiában az Andrássytól említett gyanú gyökeret verne. Sietett értésére adni a bécsi udvarnak, hogy a német birodalomnak ártana az osztrák tartományok bekebelezése. Távol esik tőle az a gondolat, hogy Bécset vidéki várossá alacsonyítsa. Némi tudakozódás után Bismarck meggyőződött arról, hogy Andrássy az osztrák tartományok esetleges annexiójának emlegetésével inkább csak az orosz körök bizalmát akarta megnyerni.

Nemsokára megjelent Asbóth János könyve a magyar konzervatív politikáról. E zavaros és mesterkéltné, de nagy feltűnést keltett könyv a magyar liberális kormányzatot s különösen Andrássyt hevesen támadta az ókonzervatív

politika szempontjából. Bismarck értesülvén Asbóth támadásáról, megírta a bécsi német követnek, hogy az ókonzeratívok nem becsülik meg eléggé Andrássy multját, jelenét és jövőjét. Majd be fogják látni, hogy könnyebb bírálni Andrássyt, semmint hozzá méltó utódot találni. Ha Andrássy megbukik, a három császári udvar egyetértése, a világ békéjének e megbecsülhetetlen biztosítéka, aligha marad sokáig életben. Andrássy providentiális férfiú, mondotta ekkor Bismarck úgy, mint néhány évvel azelőtt Deák mondotta. Ez az egyező ítélet Andrássy pályájának ritka dicsősége.¹

IX.

Háborús évek 1875—1877.

Bismarcknak 1875 tavaszán újra alkalma nyílt megdicsérni Andrássy éleslátását és megbízhatóságát. Ekkor ugyanis egy német napilap vezércikke alapján az a hír terjedt el, hogy Németország meg akarja támadni a franciákat. A cikket nem Bismarck íratta, de nem bánta, hogy a franciák békeszerető többsége figyelmessé lett a háborút kívánó kisebbség mozgalmára. Azonban a német hírlapnak hatása oly nagy volt, hogy Lord Derby felszólította az európai kormányokat az együttes közbenjárásra a béke érdekében. Andrássy ezt a felszólítást határozottan visszautasította, meg lévén arról győződve, hogy Bismarck nem akarja zavarni az európai békét. Bülow, Bismarck külügyi államtitkára, Andrássynak ez eljárásáról így emlékszik meg: «Bécsben az angol intervenciót visszatetszéssel fogadták, amint az attól az államférfiútól várható volt, aki a külügyeket vezeti». Bismarck is nagy elismeréssel nyilatkozott arról, hogy Andrássy nem akart azokhoz csatlakozni, akik az ő szándékait gyanúsítják.²

¹ L. Wertheimer II., 108—119. és 147. II. Asbóth könyvét igen alaposan és szépen bírálta Arany László. (Összes munkái. Közrebocsátja Gyulai Pál, Budapest, 1901., III. kötet, 409. l.)

² *Die Grosse Politik*, I., 284., 286.

Andrássy igen nagyra becsülte Bismarckot, de nem mindenben egyezett vele. Bismarck 1875-ben a pápaság ellen nemzetközi egyezmény megkötésére szólította fel a hatalmakat. Andrássy feleslegesnek, sőt károsnak mondotta az ilyen egyezményt. Feleslegesnek, mert az államok törvényhozásai meg tudják hiúsítani az egyházi hatalomnak úgynevezett túlkapásait, és károsnak, mert a vallás ürügye alatt Franciaország szövetségest keresve, kimenekülne elszigeteltségéből.¹

Ez az ellenkezés nem csorbította, hanem talán még növelte is Andrássy tekintélyét Bismarck előtt.

Már pedig kivált 1875 óta nagy szüksége volt Andrássynak Bismarck támogatására, mert ez évben kezdődnek a boszniai kérdés súlyos válságai.

Boszniában és Hercegovinában különösen a hatvanas évek óta a keresztény alattvalók sokat szenvedtek a török kormányzat embertelensége miatt. Az 1875-i lázadást érthetővé teszik a török kormányzat módszerei, de a természetes okokhoz mestreségesek is járultak. A szláv izgatók munkája nem volt hatástalan és Rodich tábornok, dalmáciai helytartó részéről sem hiányzott az ösztönzés a fegyveres felkelésre. A nyári felkelést megelőzte Ferenc József tavaszi utazása Dalmácián át. A király Velencében visszaadta 1875-ben az olasz király 1873-i látogatását. Nehéz volt a velencei találkozást létrehozni, írja Kállay Béni. E nehéz munkának sikere Andrássynak volt az érdeme, de a dalmáciai utat nem Andrássy rendezte. Az uralkodó ott Raguzában és Cattaróban boszniai katolikus küldöttségeket fogadott, hogy erősödjék a katolikusok rokonszenve a monarchia iránt. Ezt a célt Andrássy is el akarta érni, de nem oly tüntetésekkel, melyek leleplezték a monarchia külpolitikáját a nagy nyilvánosság előtt, hanem titkosan. Andrássy ugyanis 1875 nyarán Kállay Bényt Boszniába küldötte azzal a titkos megbízással, hogy osszon szét a katolikusok közt félmillió forintot, hadd tüntessenek az annexió érdekében.

Az uralkodó, hazatérve Dalmáciából, nagyon óhajtotta,

¹ Wertheimer, II., 214.

hogy a monarchia zászlai mennél hamarabb lengjenek Bosznia felett. Rodich is sürgette a bevonulást, de Andrássy kifejtette, hogy ez végzetes hiba volna, tekintve a nemzetközi helyzetet. Az uralkodó az ő előterjesztésére hallgatva kijelentette, hogy csak akkor foglalja el a két tartományt, ha a török uralom ott lehetetlenné válik. Akkor azután föltétlenül be kell vonulnunk, mert nem engedhetjük, hogy az a terület idegen kézre jusson.

Azaz nem engedhetjük, hogy nagy délszláv állam alakuljon déli határunkon.

1875 őszén már elterjedt Magyarországon az a hír, hogy a monarchia el akarja foglalni a török tartományt. A magyarság kárhóztatta ezt a hódító szándékot, mert a török állam megcsonkítását az orosz szövetségében a szabadságharc emlékei megsértésének fogta fel. A már nagyon beteg Deák Ferenc szobájába is elhatolt az annexió híre 1875 őszén. Deák ezt a tervet határozottan ellenezte; állítólag azt monddta, hogy ezzel fegyvert adunk a Habsburgok kezébe Magyarország megalázására.

Andrássyt ilyen aggodalmak nem bántották, mert tudta, hogy a közjogi alap fenntartható az annexió után is. Tovább folytatta tehát külügyi politikáját a kezdett úton.

Oroszország biztatására Andrássy azon volt, hogy a fölkelőket kibékítse a portával. Kidolgozott egy reformtervet, melyet a három császár szövetségének kormányai, továbbá az angol, francia és olasz kormányok is magukévé tettek. Az 1875. december 30-i jegyzéket a porta is elfogadta. Ha végrehajtják, a boszniai keresztények meg lehetnek volna elégedve a változással, de nem bíztak a török kormány jóhiszeműségében s így a reformterv megghiúsult.

Andrássy reformjegyzékéről Seton Watson ezt írja: «Határozottan meg lehet ebből állapítani, hogy Andrássynak semmiféle vágya nem volt Bosznia annektálására».

Más véleménye volt a jegyzékről Bismarcknak. Az abban előadott intézkedéseket nem hitte célszerűeknek. Csodálkozott azon, hogy Andrássy, aki szorgalmáról nem volt nevezetes, ilyen részletes terv kidolgozására szánta el magát. Bismarck nyíltan megmondotta a berlini orosz követnek, hogy «And-

rássy reformvágát nem hiszi teljesen őszintének. Andrássy Boszniát akarja elfoglalni s az orosz kormány jól cselekednék, ha ezt nem ellenezné, mert így Andrássy külügyministersége sokára biztosítva volna, már pedig nélküle a három császár szövetsége nehezen volna fenntartható.»

Az orosz diplomaták felfogása szerint Andrássy a reformjegyzék által a balkáni keresztényeket arra akarta szoktatni, hogy a monarchiát tekintsék pártfogójuknak, s nem Oroszországot.¹

Nem ok nélkül állítják, hogy az orosz izgatások is bátorították a felkelőket Andrássy reformjainak el nem fogadására. Az orosz politika állandósítani akarta a nyugtalanságot a török birodalomban. Kétségtelen, hogy javítani is szeretne volna a szultán keresztény alattvalóinak sorsát. Főcélja mégis az volt, hogy a törökországi szlávok hatalmának fejlesztése által szétrobbantsa az európai Törökországot s a cár hatalmát kiterjessze Konstantinápolyra. E végből Gorcsakow memorandumokkal, konferenciák összehívása által s fenyegetésekkel igyekezett a török hatalmat aláásni.

E diplomáciai hadjáratban Andrássy az orosz miniszter támadó kedvét mérsékelni kívánta, de nyíltan el nem szakadhatott tőle, sőt bizalmát is meg kellett nyernie Bosznia békés elfoglalásának reményében. Meg is nyerte bő mértékben az orosz kancellár bizalmát, mert igen jól tudott bánni a hiú hereggel.

Gorcsakow 1876. márciusában ezt írja a berlini orosz követnek: «Nem akarom, hogy a bizalmas barátságban, mely Andrássyhoz köt bennünket, hasadás támadjon. Nagyön is sok embernek érdeke az, hogy ez a hasadás réssé táguljon. Ausztria-Magyarországnak nagy szüksége van a mi barát-

¹ A fentiekre nézve lásd Kállay *Emlékbeszédét* id. h., Wertheimer II. k., X. fejezet. Kállay titkos küldetéséről és Deák véleményéről. (Monson bizalmas jelentését 1875. október 13. Public Record Office. F. O/7. London.) Monson egy 1878-i jelentése ismét hivatkozik Kállay 1875-i útjára. Kiadta Hegedüs Loránt, *Századok*, 1937., 599. l. Seton Watson Hegedüs idézi id. könyve 150. l. Bismarck véleményét lásd: Gorianow id. k. 314/15. ll. V. ö. még Fournier: *Wie wir zu Bosnien kamen*. Wien, 1909., 13. és kk.

ságunkra. Az osztrák császár tudja, hogy Andrássy az a ka-
pocs, mely bennünket hozzá köt.»¹

Bismarckról Gorcsakownak nem volt ilyen jó véleménye. A nagy kancellár európai tekintélye és szellemi felsőbbsege nyomasztóan hatottak Gorcsakowra. Nem is igen bízott abban, hogy Oroszország valóban számíthat Bismarckra, ha segítségre szorulna. Andrássyhoz azonban az a feltevés is vonzotta, hogy az osztrák-magyar monarchia reá szorult az orosz barátságra.

Ezért kereste Gorcsakow az alkalmat, hogy Bismarck kikerülésével tanácskozzék Andrássyval abban a válságos időben, mikor Szerbia és Montenegro készültek a Törökország elleni támadásra. Ferenc József és II. Sándor cár vezető minisztereiktől kísérve találkoztak is a csehországi Reichstadtban, 1876. július 8-án. A két uralkodó nem kötött ekkor szerződést, de miniszterei megállapodtak bizonyos pontokban, melyeket később foglaltak írásba. E pontok közül a legnevezetesebb az, mely a török birodalom szétbomlása esetén Boszniából és Hercegovinából bizonyos területrészeket enged át Szerbiának és Montenegrónak, de a két török tartomány megmaradt részei a török katasztrófa után Ausztria-Magyarországhoz csatoltatnának.

Ebben a megállapodásban kijelentette Andrássy azt a politikai alap gondolatát, hogy Bosznia és Hercegovina békés elfoglalására törekszik. Reichstadt előtt ezt a szándékát csak a legfelsőbb udvari körök ismerték pontosan. Bismarck azonban már előbb is sejtette, mint láttuk. Az ne zavarjon bennünket, hogy Andrássy Reichstadtban a két tartománynak csak azt a részét kívánta, mely a Szerbiának és Montenegrónak adományozandó területekből megmarad. Ez csak úgy volt mondva a békés egyesség mennél gyorsabb elintézése végett. Valójában Andrássy a két tartomány egész területén kívül a novibazári szandzsákot is kívánta. Megígérte Gorcsakownak, hogy Boszniáról részletes térképet küld neki, melyen a reichstadti megállapodás szerint lesz látható a monarchia új határa. De Gorcsakow ezt a térképet nem kapta meg.

¹ Gorianow id. m. 316. l.

Gorcsakow Reichstadtban az egyesség titokban tartását kívánta. Csak igen kevés orosz és osztrák-magyar államférfiú előtt lebbent fel akkor a reichstadti titok fátyola. Gorcsakow ezt valószínűen azért kívánta így, mert honfitársai és a német kormány előtt restelte, hogy szláv területet engedett át az osztrák-magyar monarchiának.

Andrássy ellenben Reichstadt után egyre tisztábban látta, hogy ferde helyzetbe jut, ha Bismarck előtt sokáig titkolja a Boszniára vonatkozó alkut. Ezért szeptember 13-án gróf Stolbergnek, a bécsi német követnek felfedte a titkot, mentve magát az eddigi hallgatásért a Gorcsakownak adott ígérettel. Bismarck Stolberg jelentésére azt jegyzte fel, hogy előtte a boszniai terv nem újság s Andrássy ne nyugtalankodjék a titkolódzás miatt. Bismarck nem beszélt mindig ily kicsinyléssel Reichstadtról. Emlékirataiban feljegyzi, hogy Bécs és Berlin közt lehetséges a versengés az orosz barátságért, amint a reichstadti egyezmény körülményei is mutatják.¹

A reichstadti tárgyalás közben Milán szerb király megízente a háborút Törökországnak. Szerbek, bosnyákok, bolgárok és montenegróiak együttvéve — így remélte az orosz udvar — annyira megtörik a török hatalmat, hogy a szultán kénytelen lesz elfogadni a hatalmak reformjavaslatait s a Balkánon az orosz lesz az úr. Azonban a török erősebb volt, mint ellenségei hitték. Leverte Szerbiát s ha a hatalmak közbe nem lépnek, benyomult volna Belgrádig. Gorcsakow belátta, hogy politikai céljait csakis a török ellen indítandó nagy háború által érheti el. Úgy gondolta, hogy Ausztria-Magyarország a reichstadti megegyezést tettekre váltva támogatná az orosz katonai vállalatában. E végből küldötte II. Sándor 1876. szeptemberében gróf Sumarokow-Elstaon nevű hadsegédét Bécsbe azzal a kívánsággal, hogy az osztrák-magyar hadsereg vonuljon be Boszniába ugyanakkor, mikor az orosz bevonulna Bulgáriába.

Ez ajánlat merőben ellenkezett Andrássy politikájával.

¹ A reichstadti egyezmény pontjait Wertheimer közli id. m. II. 322. l. és kk. Gorcsakow véleményét Andrássyról lásd: Gorcianow id. m., 316. l. A térképről u. o., 329. l. Reichstadtról l. még: *Grosse Politik* II., 45—47. Bismarck: *Gedanken und Erinnerungen*. II., 256.

Nem akart fegyver erejével török területet szerezni, s még kevésbé akarta, hogy az orosz befészkelje magát Bulgáriába osztrák-magyar segítséggel. Ezért igen ügyes és kíméletes diplomáciai fordulatokkal visszautasította a cári hadsegédttől átadott ajánlatot.

II. Sándor cár újabb ajánlattal próbált boldogulni. Már 1875. október közepe felé azt a gondolatot vetette fel, hogy az osztrák-magyar monarchia és Oroszország indítsanak a következő tavaszon közös hadjáratot Törökország ellen. I. Ferenc József erre azt felelte: «Egy katonai akció Törökország felosztása végett nem foglal helyet terveim közt.»

Gorcsakov kiábrándult Andrássyba vetett bizalmából. Azon kezdett gondolkodni, hogy nem volna-e jobb a szövetségkeresés helyett Bécsen át indulni Konstantinápoly ellen? Megkérdezte Bismarcktól, vajjon mi volna Németország magatartása, ha kitörne a háború a cár és Ferenc József birodalma közt. Bismarck a kérdésre azt felelte, hogy legjobban szeretné a békét fenntartani a két birodalom közt, melyek a forradalmak által többet veszhetnek, mint amennyit háborúskodva nyernének. De ha a két hatalom mégis összeütközik, Németország semleges maradna; azonban nem nézné tétlenül, ha a hadakozó felek egyike oly vereséget szenvedne, mely nagyhatalmi állásától is megfosztaná.

Ez a válasz gondolkodóba ejtette Gorcsakowot s egyelőre nem foglalkozott a Bécsen át vezető kerülő úttal. Sőt az 1877 tavaszára tervezett török háború lehetővé tétele végett nem akart forma szerint elszakadni a három császár szövetségtől. Mivel attól tartott, hogy Ausztria-Magyarország beavatkozása a háborúba végzetes módon zavarhatná az oroszok hadi útját, kedve ellenére kénytelen volt alkudozni Andrássyval, aki alaposan kihasználta a reá nézve kedvező diplomáciai helyzetet. Az 1877. január 25-én kötött budapesti katonai egyezményben meg volt állapítva, hogy az orosz-török háborúban Szerbia, Montenegro és a novibazári szandzsák semleges területeknek tekintendők. Ezt a kikötést a cár eleinte nem akarta elfogadni, csak a helyzet kényszere miatt nyugodott meg abban. Andrássy e kikötés által elejét vette annak az eshetőségnek, hogy az oroszok Szerbiába hatolva Boszniá-

ban és Hercegovinában a monarchia érdekeit sértő helyzetet teremtenek. Jelentékenyebb a második egyezmény, melyet az első pótlásául kötött az orosz kormány Andrassyval. Ezt is január 15-ére keltezték, noha két hónappal később kötötték. Ez a járulékegyezmény (Convention conditionelle), melyet Andrassy a reichstadti megállapodások fonalán szerkesztett, meghatározza, hogy a török birodalom felbomlása után a szerződő felek minő területeket foglalhatnak el. Oroszország visszakapja Besszarábiát az 1856 előtti határig, más területet nem vehet el a török európai birodalmából. Ausztria-Magyarország Boszniát és Hercegovinát kapja a novibazári szandzsák nélkül. A szerződő felek megegyeztek még abban is, hogy a szétszandó török területen nem engedik meg egy nagy szláv állam alakulását.¹

E szerződésben majdnem minden el volt érve, amit Andrassy a monarchia érdekében elérni kívánt.

Most már az egyezmény ígéreteit át kellett ültetni az életbe.

X.

A berlini congressus.

1877. áprilisében megindult az orosz támadás a török birodalom ellen. A nagy orosz hadsereg útját feltartóztatta a török hősiesség: Plevna neve világhírűvé lett. Az Osman basától védett erődökön úgy látszott, hogy megtörik az északi nagyhatalom ereje. Arany lelkesedve énekelte a török diadalról: «E diadalnap életemnek megaranyozza alkonyát». Épp, amikor Arany így ünnepelte Osman diadalát, 1877. szeptemberben, Andrassy Bismarckkal a hadi eseményekről beszélgetett Salzburgban. Bismarck nem bánkódott az orosz kudarc, de nem szeretete volna látni, hogy Oroszországot kiforgatják nagyhatalmi állásából. Célozgatva puhatolta, vajjon nem volna-e lehetséges valamely módon kisegíteni a cárt a hínár-

¹ L. mindezekre nézve Wertheimer id. m. II. kötet utolsó fejezeteit és Gorianow id. m. 322—23., 336. ll.

ból. Andrassy úgy tett, mintha a célozgatást nem értené.¹ Nem akart háborús beavatkozást a küzdő felek bármelyikéért sem. Politikai célját csak békés úton óhajtotta elérni. Az oroszok decemberben már megtörték a török ellenállást. 1878. januárjában a török le volt győzve Európában és Ázsiában egyaránt. A törökök március 3-án aláírták a san stefanói békét. A béke Nagy-Bulgáriát teremtett, mely az Aegei-tengerig terjedt s nyugatra és északra is nagy területet foglalt magába. Megalakult tehát a nagy szláv állam, melynek az oroszokkal kötött osztrák-magyar szerződések értelmében nem lett volna szabad megalakulnia. Bosznia és Hercegovina autonómiát kaptak a békében, tehát nem csatoltattak a monarchiához, amint a reichstadti és budapesti egyezmények megállapították.

Andrassy a béke pontjait már akkor ismerte, amikor még nem voltak forma szerint török részről elfogadva. Azt nem bánta, hogy az orosz elveszi Beszarábiát Oláhországtól s hogy Ázsiában területet szerez, de a reichstadti és budapesti egyezmények semmibevevése felháborította. 1878. január végén megírta gróf Károlynak, a monarchia berlini nagykövetének, hogy Oroszország «hamisan játszott» s hogy ő a békének a monarchia érdekeibe ütköző pontjait nem fogadhatja el. A kibonyolításnak csak két eshetősége van : háború Oroszországgal vagy európai conferentia.»²

Bismarck igen kelletlenül fogadta Andrassy javaslatát. Szerinte a konferencia gondolata ügyetlen és célszerűtlen. Lehetséges, hogy Andrassy a konferencia által az angol táborba akar pártolni. Más értelme nincs ennek a gondolatnak.

Bismarck attól tartott, hogy az európai konferencia kénytelen lesz nyíltan pártot foglalni vagy Oroszország vagy Ausztria-Magyarország mellett. Különb is azt hitte, hogy Andrassy egyszerűbben és célszerűbben járna el, ha fegyveres támadással hirtelen elfoglalná Boszniát és Hercegovinát. A bevégzett tényben megnyugodnának a szerb és montenegrói fejedelmek, akik a két tartomány birtokára áhítoztak és megnyugodnék a török kormány is, bárhogy fájlalna a veszteséget.

¹ Wertheimer. III., 42. lap. ² *Grosse Politik*, II., 169. l.

Andrássy azonban nem a török hatalom nyílt megtámadásával akart célhoz jutni. Ez a támadás meghazudtolta volna azt a többször ismételt kijelentését, hogy nem akarja elfoglalni Boszniát és Hercegovinát. Ha az európai hatalmak bízzák meg a foglalással, nem vádolhatják majd hódító szándékkal.

Mivel a konferencia gondolatát Oroszország is elfogadta, Bismarck nem ellenkezett, mert nem akarta a terv megíúsításával Andrássy miniszteri állását megingatni. Január végén jelentette ki jóváhagyó szándékát, de a kongresszusra — így nevezték el a konferenciát angol kívánságra — meghívókat csak akkor akart szétküldeni, amikor a nagyhatalmakat szétválasztó ellentétek elsímulnak. Mert ekkor Oroszország és Anglia közt a háború kitörőfélben volt. Anglia attól tartott, hogy Oroszország el akarja foglalni Konstantinápolyt, a sanstefanói békében is a török főváros állandó fenyegetésének szándékát vette észre. Az angol hadihajók a török tengerszorosok felé siettek, ami visszavonulásra készítette az orosz politikát. A két fél gyanakodó gyűlölségét bajos volt megfékezni. Az angol hajókat és az orosz csapatokat el kellett távolítani a török fővárostól, de a távozás módozatainak megállapítása oly bonyodalmas volt, hogy Bismarcknak kellett közvetítenie a megegyezést a két hatalom közt. E közben Oroszország félt egy közös osztrák-magyar és angol vállalkozástól. Andrássy ezt a lélektani mozzanatot felhasználta követeléseinek fokozására. Bosznián és Hercegovinán kívül a novibazári szandzsák megszállásának jogát is kívánta, noha e szandzsákról a budapesti egyezményben lemondott. A szandzsák elfoglalásával Szerbia és Montenegro területi vágyakozását akadályozta. Montegrót a tengerparttól is el akarta távolítani, ami a cárt nagyon bántotta, úgyhogy Andrássy e tekintetben engedett.

Mindezeknek az ellentéteknek teljes kibékítése, az angol és osztrák-magyar kívánságok teljesítése leginkább gróf Suvalov közbenjárásának tulajdonítható. Az orosz gróf, ki éveken át Angliában lakott mint nagykövet, arról volt meggyőződve, hogy Oroszországnak szüksége van a békére, mert belső bajait kell orvosolnia, nehogy a forradalom elpusz-

títsa. 1878. májusában Londonból Szent Pétervárra utazott s miután ott az orosz kormányt az ellentétek lényeges részében engedékenységre bírta, a hó 20-án megjelent Friedrichsruhében s arra kérte Bismarckot, hogy hívja össze Berlinbe a kongresszust. Bismarck a berlini kongresszust Suvalov munkájának nevezte, de természetes, hogy a június 13-ikára szóló meghívóban Andrássy kezdeményére hivatkozott.¹

A kongresszus megnyitása előtt Andrássy tisztázni kívánta a monarchia viszonyát Angliával is. Angol politikája több változáson ment át. Mint láttuk, 1871-ben kereste Anglia barátságát s Oroszország ellen együtt akart vele működni. De ezt a nyíltan és határozottan oroszellenes politikát elejtette a három-császár-szövetség megalakulása ideje óta. Neki a három-császár-szövetség «szükségbarakk» volt, mint bizalmas körben nevezte. Hivatkozott egy indiai szokásra is; ott ugyanis a vadelefántot két szelíd közé állítják, hogy a közbefogottnak vadságát enyhítsék. Tanácsosnak látta ezt a szelídítést, hogy szépszerével pénz- és véráldozat nélkül érje el azt, amit angol szövetségben csak nagy áldozatokkal érhetne el.

De azért gondja volt arra, hogy ápolja a jó barátságot Angliával is.

«Nem engedte magát eszközül felhasználtatni arra, hogy Anglia számára kikaparja a gesztenyét a tűzből» — mint Seton Watson megállapította.² Az angol miniszterek bizalmatlanok voltak iránta kissé tüntető orosz barátsága miatt. Nem ok nélkül. Hiszen 1878. márciusában Andrássy megígérte gróf Ignatiewnek, hogy ragaszkodik a három-császár-szövetségéhez s hogy az angol-orosz összeütközés esetén Ausztria-Magyarország jóindulatú semlegességet vállal Oroszország irányában.³ Azonban a kellemetlen benyomások és elhidegülések ellenére is mind a két fél jól érezte, hogy érdekeik közösek Oroszországgal szemben. Beaconsfield és Salisbury, az angol külügyminiszter, eleintén méltatlankodtak

¹ Mindezekre nézve lásd a *Grosse Politik* II. kötetét és Bismarck: *Gedanken und Erinnerungen*, Stuttgart, 1898., Bd. II., 215., 239. ll.

² Hegedüs Loránt idézett könyve, 145. l.

³ *Grosse Politik*, II., 273. l.

Andrassy boszniai politikája miatt. De Andrassy 1878. áprilisában egy igen jól szerkesztett emlékirat által meggyőzte a két minisztert arról, hogy Bosznia és Hercegovina elfoglalása nem csupán a monarchiának válnék javára, hanem az európai békének is ; Törökországnak pedig inkább használna, mint ártana.¹

Ez okfejtés hatása abban mutatkozott, hogy Andrassy egyezményt köthetett az angol kormánnyal június 6-án. Az angol kormány megígérte abban, hogy Andrassyval egyetértve a sanstefanói Bulgária megnyirbálását pártolni fogja a kongresszuson. Egy harmadát visszaadni kívánja Törökországnak. Továbbá az orosz csapatok a San Stefanónál kikötött két év helyett csak kilenc hónapig maradjanak Bulgáriában. Végül az angol kormány kötelezte magát arra, hogy a kongresszuson támogatni fogja az osztrák-magyar kormánynak bárminő, Boszniára vonatkozó indítványát.

És így a kongresszus június 13-i megnyitása előtt már biztosítva volt Andrassy politikájának sikere. A német, orosz, angol felfogáshoz a franciák is csatlakoztak. Olaszország nem szívesen látta a monarchia terjeszkedését a déli Adria partvidéke felé, de nem akart elszakadni a nagyhatalmak többségétől.²

Csak Törökország magatartása nem volt teljesen megnyugtató. De mivel a török a San Stefanónál elvesztett területek egy részének visszaszerzését várhatta, Andrassy, mint a józan ész hatalmában bizakodó igaz magyar államférfiú, nem hitte, hogy a szultán kormánya makacs ellenállást fejtené ki az ellene folyton lázadó tartományok elszakítása miatt.

Gróf Moüy, a berlini kongresszus jegyzője, gondosan megfigyelte Andrassyt Berlinben s ily képet rajzol róla : «A klaszikus és szigorú ábrázatú gyülekezetben gróf Andrassynak, Ausztria-Magyarország vezető miniszterének különös alakja rögtön feltűnik ellentétessége által. Fekete és szenvedélyes szemei szikráztak szemöldökeinek mély íve alatt, bodor haj-

¹ U. o. 281. I. Azt a méltatlankodást Gorianow említi.

² Wertheimer, III., 121—130. II.

fürtei homlokán lengettek, fölfelé fésült bajusza, viharos életétől kissé fáradt arca, skarlátszínű s arany rojtokban bővelkedő egyenruhái nem vallottak alkudozó diplomatára, hanem inkább egy tüzes művész vagy egy hősies hadvezér külsejét tüntették fel. El kell szakadnunk Metternich emlékétől és arra kell gondolnunk, hogy a Habsburgok monarchiája nemrég átalakult a magyarság javára, ha meg akarjuk érteni e romantikus nagy úrnak döntő szerepét a hagyományokban élő bécsi udvarban. De tekintetének lenyűgöző ereje és beszédének ügyessége által arra eszméltünk, hogy valódi vezérlő államférfiú áll előttünk. Kétségtelen, hogy büszkesége és heves vére fajára vallottak, de a kongresszus tanácskozó asztalánál szabatosan és magas szempontból tárgyalta a nagy kérdéseket, melyeket szenvedélyes állhatatossággal törekedett megoldani. Igaz, hogy fesztelensége néha bizarrnak látszott, de erős ékesszólása és csillogó társalgása jól illettek kalandos sorsához, régi megpróbáltatásaihoz és mostani nagyságához. Szerette felhívni a figyelmet csodálatos élményeire. Valaki Berlinben bókot mondott neki a nyakán függő aranygyapjúra mutatva. «Igaz, de az én képmásom más időben más nyakravalót hordott.» Így beszélt fitogtatás nélkül, érintve kezével a becses ékszert, megigézve nem annyira a szavak játékatól, mint inkább az emberi sors hullámzásának drámai érdekességétől. Mindent összevéve, akár az előkelő hőst, akár az államférfiút, vagy a világit nézzük benne, nagyon kedves vendége volt a szalonoknak és a tanácsteremben a vezetők első sorába jutott. Mindenütt ügyesen forgolódott épp annyi eréllyel, mint eleganciával és nyilvánvaló elfogulatlansággal.»¹

A francia gróf igazságra törekedett, de a neki exotikusoknak látszó vonások nagyítása mutatja, hogy nehezebbre esik Bismarck politikai és egyéni barátját elfogulatlanul méltányolnia.

Bosznia és Hercegovina sorsát június 28-án tárgyalta a kongresszus. Andrassy volt az első szónok. Előadta, hogy a

¹ Cte Charles de Moüy : *Souvenirs d'un diplomate*. Revue des deux Mondes. T. XXIII. 1904., 744. l.

két tartományban kitört zavarok mily sokat ártottak a szomszédos területeknek. A török kormány nem bír segíteni e bajokon. A sanstefanói javaslat, mely a két tartomány önállóságában keresi a javulás lehetőségét, célszerűtlen, sőt a zavarok gyarapítására alkalmas. Nem adott be indítványt, hanem azzal végezte beszédét, hogy a szóban forgó vidékeken erős és pártatlan kormány alakítását kívánja.

Az előre megbeszélte terv szerint Salisbury beszélt Andrassy után, azaz nem beszélt, hanem felolvasta az Andrassytól kapott előadást, melynek az volt a veleje, hogy «Ausztria-Magyarország occupálja és igazgassa Boszniát és Hercegovinát».¹ Eddig mindig annexióról volt szó, de Andrassy májdnem az utolsó percben occupatióra változtatta az annexiót, mintha csak ideiglenes birtoklásra gondolta. Andrassy így akarta a szultán udvarának érzékenységét kímélni s az annexióval járó különböző bajokat kikerülni.

A kongresszuson résztvevő török követek még ezzel az engedménnyel sem voltak megelégedve. Mielőtt aláírták volna a kongresszus határozatát, Andrassyval július 15-én titkos szerződést kötöttek, melyben ki volt mondva, hogy a szultán souverain-je marad a két ideiglenesen elfoglalt tartománynak. A szultán souverainitását a következő évben is elismerte Andrassy, de az ideiglenes jelzöt nem akarta meghagyni az 1879-i szerződésben. A töröknek adott engedmények ellenére is Andrassy learatta a berlini kongresszuson évek során át alkalmazott politikai óvatosságának és körültekintésének gyümölcseit. A monarchia európai megbízatást kapott Bosznia, Hercegovina és a novibazári szandzsák elfoglalására.² Seton Watson a berlini kongresszushoz vezető európai diplomácia történetével foglalkozva kijelenti, hogy «következetesség és előrelátás dolgában Andrassy politikája volt a legkiválóbb».³

¹ Charles de Moüy id. munkája *Revue des deux mondes*. T. XX. 1904., 64. l. l. és kk.

² L. Fournier id. munkáját 74—82. ll.

³ L. Hegedüs Loránt tanulmányát. *Századok*, 1937., 577. l.

XI.

A magyar ellenzék taktikája.

Andrássy politikájában a következetességet az ausztriai német és a magyar ellenzék is elismerték. De azt hirdették, hogy ez a politika a monarchia vesztét fogja okozni. Szemmel látható eszközei voltak e politikának: orosz barátság, megcsonkítása a török területnek és a szláv elemek gyarapítása a monarchiában. Ezek az eszközök gyűlöletesek voltak Lajtán innen és túl. Hozzá még e gyűlöletes politika sok pénzbe is került, mert Andrássy sok milliónyi hitelt kért hadi készülétekre, politikájának támogatása végett. Még a berlini kongresszus eredményei sem csillapították az ellenzékek gyűlöletét. Az orosz hadsereg kitakarodása a Balkánról, a nagyobb délszláv államok alakulásának meggátolása, a boszniai és hercegovinai tűzfészkek elnyomása által az örökös háborús veszély megelőzése s mind ennek háború nélkül történt kivívása elhanyagolható csekélységek voltak az ellenzék felizgatott képzeletében. Az ellenzékiek elkeseredését fokozta az a meg lehetőszen elterjedt gyanú, hogy az occupatiós politika csak az udvar nagyravágyásának akar hízelegni. A látszólagos orosz barátság és a pénzügyek rosszabbodása régi hatvanheteseket s a magyar kormány barátjait is az Andrássy politikáját kárhóztatók táborába térítették. Csernátony Lajos, Tisza bizalmas híve, 1878. márciusában kijelentette a képviselőházban, hogy nem az orosz, hanem az angol politikához kell csatlakoznunk. Ha nem egyesülünk Angliával Oroszország ellen, a monarchia bukása közeli eshetőség. Az egyesült ellenzék annyira át volt hatva ennek a politikai felfogásnak igazságától, hogy mindent meg akart próbálni a szerinte magyarságáról megfélemedezett kormány eltávolítására. 1878. májusában az a gondolata támadt, hogy az angol kormány segítségével buktatja meg a monarchia külpolitikáját.

1878. május 4-ikén Henry Elliot bécsi angol nagykövet jelentette kormányának, hogy a magyar ellenzék Monsonnak, a budapesti angol konzulnak egy emlékiratot készül

átadni a külpolitikáról. Fel vannak háborodva azon, hogy Andrássy Bismarck ösztönzésére annectálni akarja Boszniát. Ők nem Andrássyt akarják megbuktatni, hanem hű bajtársát, Tisza Kálmánt és minisztereit. Helyükbe olyan miniszterek volnának kinevezhetők, akik kényszerítének Andrássyt a nemzet érdekeivel megegyező politikának megindítására. Az ellenzék azt kívánja, hogy Anglia és Ausztria-Magyarország bizalmas szövetségbe lépjenek a keleti kérdésben.

Elliot másnap újra jelentette, hogy gróf Apponyi Albert egy emlékiratot készített, melyet majd elküldet az angol külügyminiszternek. Ebben az új «egyesült ellenzék» kívánásait fejtegeti az Angliával kötendő szövetségről. Elliot tudomása szerint az emlékirat valóságos vádirat Andrássy ellen. A vád tartalma az, hogy Andrássy a Bismarcktól reá kényszerített felosztás politikájába bonyolódott. E politikának végzetes hatása lesz a monarchiára; az ausztriai német tartományok a német birodalomba fognak olvadni. Ezt a szerencsétlenséget csak az orosz terjeszkedés ellen alakuló európai liga akadályozhatná meg. Nagy-Britannia és Ausztria-Magyarország lényeges érdekei követelik, hogy szövetkezzenek nem csupán a mostani körülmények miatt, hanem egyáltalán szükséges, hogy békében és háborúban egyetértsenek és együtt harcoljanak. Május 10-én Elliot ezt jelenti Salisburynek: A császár és Andrássy elhitték azt a tudósítást, hogy Monson egy magyar ellenzéki emlékiratot küldött önnek s hogy áskálódik a magyar miniszterelnök ellen. Ez a tudósítás nagy ingerültséget keltett. Én azt válaszoltam a vádra, hogy Monson nem látta azt az emlékiratot és nem igaz, hogy cseleket sző a kormány ellen. De ha az ellenzék tagjai meglátogatják s azt mondják neki, hogy oly politikát kívánnak valósíttatni, amely az Angliával való teljes egyetértésen alapszik, felelheti, amit én is felelnék, hogy tökéletesen helyesli szándékukat.

Elliot május 10-én fölkereste Andrássyt. A miniszter azt mondta neki, hogy mielőtt a politikai kérdésekre áttérne, meg kell említenie, hogy a császárt és őt magát is igen kellemtelenül érintette az a hír, hogy Monson elküldötte a magyar

ellenzék emlékiratát Salisburynek s hogy áskálódik Tisza Kálmán ellen. Nem ő említette e tárgyat a császárnak, de ez volt az első dolog, amiről ő felsége szólt neki vadászati kirándulásáról hazatérve. Ófelsége szeretett volna maga szólni nekem erről, de mivel ez ma lehetetlen, Andrássyt kérte, hogy tegye meg helyette. Megköszöntem, hogy ezt a hírt közölte velem, és hozzátettem, hogy Monson nem küldött emlékiratot Londonba, noha én az ilyen küldésen éppoly kevésbé ütközném meg, mint ha gróf Beust (a londoni osztrák-magyar követ) elküldené az angol ellenzék vezéreinek hasonló iratát. Monson általam küldi jelentéseit a külügyminiszternek s említett ugyan egy emlékiratot, de hozzá tette, hogy azt még nem vette át. Ami a cselszövényt illeti, az teljesen alaptalan. Monson nem olyan ember, akit ilyen dolgokra rá lehetne venni. Mivel régóta lakik Pesten, sok barátja van az ellenzék tagjai közt s ha ezek az urak azt mondták, hogy az angol-magyar szövetségnek barátai, bizonyára jó sikert kívánt törekvéseiknek. Én is ezt válaszolnám bármily párt-hoz tartozó képviselőnek és senkinek sem volna joga erről panaszkodni. Mindamellettt óhajtanám, hogy Monson vigyázzon szavaira s ezért sürgősen ide hívtam. Gróf Andrassy tovább beszélgetett az új magyar ellenzékéről, mondván, hogy tagjaiból lehetetlen kormányt alakítani és arra célzott, hogy ha leszavaznák Tiszát, a király valószínűen feloszlatná a képviselőházat. Május 31-én beküldi Elliot Monson jelentéseit Salisburynek és ezek egyikének tartalmából kiemeli, hogy az ellenzék nem olyan angol szövetséget kíván, mely a kongresszuson a sanstefanói szerződés legrosszabb pontjainak módosítását biztosítja, hanem háborús szövetséget akar, mely megtörné az orosz hatalmat. Gróf Apponyi Albert, az ellenzék vezére, akivel most beszéltem, — írja Elliot — pártjának felfogását igen világosan fejtette ki előttem. A párt azt hiszi, hogy bármint módosul is a sanstefanói szerződés, s még ha Bulgária határait leszorítják is a Balkánig, Oroszország Beszarábia elfoglalása és a török várak lerombolása után oly hatalmas lesz, hogy Törökország nemsokára orosz uralom alá kerül. Csakis az angol-osztrák-magyar hadierő előzhetné meg ezt a veszélyt és Apponyi aggódva gondol

azokra az orosz engedményekre, melyekkel az angol és osztrák-magyar kormányok meg fognak elégedni.

Bizonyára kevesen vannak, akik nem értenének egyet Apponyival abban, hogy a sanstefanói szerződést lehetetlen úgy módosítani, hogy rossz következményei megsemmisül-
nének; de bizonyára még kevesebb ember van Angliában, akik el volnának szánva úgy, mint a magyar ellenzék, a háborúba menni azzal a megvallott céllal, hogy Oroszország erejét gyengítsük. És ha az a szoros egyetértés a királyné kormányával, melyet a magyar ellenzék politikai hitelvei közé iktatott, az Apponyi által előadott elveken alapszik, nem hinném, hogy nekünk kívánatos volna bármikép is bátorítani felfogásukat.»

Elliotnak ez a végső kijelentése teljesen igazolja Andrássy politikáját és veszedelmesen felületesnek tünteti fel Apponyiék külügyi tervelgetését. Apponyi Emlékirataiban elismeri 1878-i tévedését és nagyon helyesen jegyzi meg, hogy «tulajdonképpen méltányolni kellett volna azt a tényt, hogy 1526 óta először intézi magyar ember a Habsburgok politikáját, még pedig a magyar közélet harcaiban edzett és nagyra nőtt, független gondolkozású nemzeti államférfiu.»¹

XII.

Lemondás és a német szövetség.

Andrássy humoros panasszal említette egy minisztertanácsban, hogy míg az angol megbizottakat otthon diadalal fogadták, mert Berlinben Cyprus szigetét az angol birodalomhoz csatolták török megegyezéssel, Ausztria-Magyarország képviselőit, noha két tartománnyal gyarapították a monarchia területét, macskazene-féle várta hazájukban.²

¹ Elliot jelentései Public Record Office London F. O. 7/941. Hegedüs Loránt említi Apponyiék kísérletét id. k. 164., 199. ll. és *Századok* 1937. a Monson jelentéseihez írt előszóban. Apponyi Albert Emlékiratai. I. k., Budapest, 1922., 85—90. ll.

² A minisztertanács 1878. október 20-i jegyzőkönyvét Hegedüs közli id. m. 217. l.

A macskazene-féle hangulat nem javult azáltal, hogy az 1878. július végén bevonult osztrák-magyar csapatokat a mohamedán felkelők fegyveres támadással fogadták. A harc két hónapnál tovább tartott, 178 tiszt és ezer jó katona életébe került. A sebesültekkel és eltűntekkel együtt a veszteség 5000 főre emelkedett; a költséget mintegy százmillió forintra becsülik.¹

Andrássy nem várta ezt az ellenállást, mert a hozzá érkezett jelentések a tartományok lakosainak hangulatát kedvező színben tüntették fel s Andrássy a maga észszerű optimizmusában kételkedés nélkül fogadta e jelentéseket. Nem is titkolta optimizmusát, amiért ellenfelei reá szerették volna háritani a felelősséget a vérontásért. Pedig a megszálló csapatok fővezérét terheli a felelősség, mert addig késett a bevonulással, amíg a fanatikus Hadsi Loja megszervezte az igazhivők ellenállását. A fővezérnek kötelessége lett volna a bevonulás előtt alapos értesüléseket szereznie az elfoglalandó vidékek belső életéről.

A különböző támadásokat Andrássy lenézte s, ha kellett, visszautasította, de azok mégis bántották idegeit.²

Nem ez volt az oka annak a meglepő ténynek, hogy Andrássy nagy diplomáciai diadala után, melyet az uralkodó és Albrecht főherceg is igen nagyra becsültek, beadta lemondását.

Már a berlini kongresszuson mondotta Károlyinak, hogy le akar mondani. 1878. december 19-én a királynak is jelentette szándékát. Csak addig akart maradni, amíg az oroszok kivonulnak Bulgáriából s amíg a monarchia új tartományai külső és belső viszonyaikban bizonyos nyugalomhoz jutnak.

A lemondás okai közt első helyen kell említenünk egészségi állapotát. A tizenhárom évi szolgálat kifárasztotta. Ismeretes volt arról, hogy nem szereti a bürokratikus munkát, de nem is ez őrlötte idegeit, hanem a nagy elhatározások izgalmai támadták szervezetének ellenálló erejét. Gróf Mouÿ észrevette a berlini kongresszuson Andrássy arcán a fáradt vonásokat.

¹ Fournier id. m., 79. l. és Hegedüs id. m. 169.

² Halász Imre id. m., 193. l.

Azután az okkupáció ideje óta a katonai körökkel nem volt megelégedve. Azok Szalonikiig szerették volna kiterjeszteni a monarchia határait, noha az okkupációs hadjáratban nem mutatkoztak nagy hadvezéreknek.

A nagyravágyó tábornokok rossz néven vették, hogy Andrássy csak okkupálta, s nem anektálta a két tartományt, pedig Andrássy kimutatta, hogy az okkupáció a helyes és hasznos rendszabály, ellenben az annexió diplomáciai és közjogi tekintetben ártana a monarchiának. Attól is tartott Andrássy, hogy ha hivatalában marad, a csehek követelései miatt kényes helyzetbe juthatna az uralkodóval szemben.

Ferenc József mindez okok közül leginkább az egészségieket méltányolta. Ha nem kell féltenie Andrássy egészségét, nem nyugodott volna meg lemondásában.¹

De a berlini udvart s különösen Bismarckot felizgatta Andrássy lemondásának híre. Bismarck éveken át minden lehetőt megtett, hogy erősítse Andrássy helyzetét a bécsi udvarban.

A «magyar grófot» az európai béke egyik erős oszlopának tekintette. Attól tartott, hogy Andrássyt egy lengyel vagy cseh, vagy ókonzervatív osztrák katolikus főúr kiszoríthatná a bécsi udvar kegyeiből s akkor a szomszédos monarchia oly szövetségbe lépne, mely minden úton-módon Németország ellen törne. Ezért kérte Andrássyt, hogy maradjon addig hivatalában, míg nem köthet vele oly szerződést, mely utódjait is kötelezné a két állam barátságának sértetlen fenntartására. Bismarckot e lépésre az a tapasztalat is ösztönözte, hogy az orosz udvar a Berlinben szenvedett kudarc miatt elkeseredésében Bismarck részrehajlását vádolta s így a francia-orosz szövetkezés fenyegette Németország nyugalalmát. Andrássy szívesen fogadta Bismarck felszólítását, érezte ő is, hogy a megsérült Oroszország épp úgy, mint a krimi háború után, most is bosszúra készül. Bismarck olyan szerződést akart, mely a casus foederis akkor is megállapítja, ha a francia egyedül vagy nem orosz szövetséggel támadja a német államot. Ezt Andrássy nem akarta elfogadni. Oly

¹ A lemondás okaira nézve l. különösen Halász Imre és Wertheimer (III.) munkáiban az illető lapokat.

szerződést kívánt, melynek éle az orosz támadás ellen irányul. Bismarck némi küzdelem után engedett, amikor belátta, hogy Andrássy felfogása nem bántja a német érdekeket. A szerződés végleges aláírása I. Vilmos ellenkezése miatt késett. A német császárnak rosszul esett oly szerződésben megnyugodni, melyet az ő unokaöccse, II. Sándor ellen kötöttek. A császárt régi hagyományok kötötték az orosz barátsághoz s Bismarcknak nem csekély munkájába került, Vilmos császár aggályainak eloszlatása. Végre 1879. október 7-én Reuss herceg, a bécsi német követ és Andrássy aláírhatták Bécsben a védelmi szerződést.

Másnap, október 8-án, megjelent az Andrássyt felmentő kézirat. Nyugalomba vonult, miután egyelőre megszabadította az orosz veszélytől a monarchiát és biztosította jövőjét a német-magyar szövetség megkötése által.

Nyugdíjat nem kívánt, mert fiának szavai szerint «inkább grand seigneurnek, mint hivatalnoknak érezte magát».¹

XIII.

Utolsó évek.

Csak hivatalától vált meg, nem a politikától. A király Haymerle halála után (1881) gondolt arra, hogy visszahívja Andrássyt, de úgy látta, hogy volt minisztere a hivatalba lépésre még nem látta érkezettnek az időt. Azonban a király gyakran kikérte nagy válságokban kipróbált minisztere tanácsát. Részt vett Andrássy a főrendiház és a delegációk tanácskozásaiban.

Beszédeiben még mindig védelmeznie kellett többször megtámadott boszniai politikáját; védelmezte Tisza Kálmán liberális egyházi törvényét a 48-as nemzedék világnézetéből

¹ A német-magyar szerződésről l. *Grosse Politik* III. és Wertheimer III. Ifj. Andrássy id. tanulmánya a *Külgügyi Szemlében*, 27. l. Andrássyt, a grand seigneur, igen szépen jellemzi Szekfű Gyula *Történetpolitikai tanulmányok* című könyvében. Budapest, 1924. Általában mind az, amit Szekfű Andrássy bel- és külpolitikájáról ír a *Magyar Történet* V. kötetében (II. kiadás), kiválóan tanulságos.

merített fejtegetésekkel. Beszédei mindig kiválóan érdekesek voltak. 1888. február 3-ika óta, amikor közzétették az 1879-i német-magyar szerződést, Andrássy államférfiúi bölcseségének hírneve annyira megnövekedett, hogy nagyon kockázatos vállalattá lett az ő külügyi politikájának akadémikuskodó bírálata.

Andrássy utoljára a nagy véderő-vitával kapcsolatban lépett a nyilvánosság elé. Az ellenzék az 1888-i véderő-javaslat két paragrafusában, a 14-ikben és a 25-ikben, az alkotmány és a nemzeti élet komoly sérelmét fedezte fel.

A javaslat 14. §-a ugyanis az újoncmegajánlás jogát nem fejezte ki oly nyíltan és határozottan, mint az előző törvények. A 25. § pedig a német nyelv némi ismeretét követelve a tartalékos tiszti vizsgákon a germanizáló törekvés színében tűnt fel a Tisza Kálmán kormányzása végét már azelőtt is szenvedélyesen követelő ellenzék szemében.

Andrássy az ellenzék támadásait nem vette komolyan; nem hitte, hogy a kormány sérteni akarta az alkotmányt s a nemzetiséget, de mégis úgy látta, hogy a 14. §-ban az újoncmegajánlás parlamenti joga, melynek kivívásáért a kiegyezés megkötésekor kemény harcokat vívott, Tisza javaslatában nincs oly határozottan biztosítva, amint óhajtott volna az esetleges összeütközések kikerülése végett. Közbenjárására a szöveget kiigazították, valamint hogy a germanizálás gyanúját is kiküszöbölte a kormány módosítása nem a törvényből, melybe úgy sem volt foglalva, hanem a könnyen gyanakodó és gyanúsító elmékből.

Nem a két paragrafus miatt szólalt fel Andrássy a főrendiház egyesült bizottságai ülésén 1889. április 5-én, mikor a törvényjavaslatot tárgyalták. Gátat akart emelni a kiegyezés és különösen a közös hadsereg ellen törő s mindinkább növekedő áramlat ellen. Az ellenzéki vezérszónokok jelszavaitól mámor fogta el a nemzetet. Fejlesztetni akarták a kiegyezést, különösen a közös hadsereg átalakításával az önálló magyar hadsereg felállításáig. Deák Ferencre is hivatkoztak, mintha ő is csak átmenetnek tekintette volna az 1867: XII. t.-c. által teremtett intézményeket.

Ezek ellen az elterjedt tévedések ellen Andrássy hangoz-

tatta, hogy a kiegyezés alkotói nem könnyen felszedhető nomád sáornak tekintették a kiegyezést, hanem általa a közjogi kérdéseket egyszer s mindenkorra akarták elintézni, úgy, hogy a birodalom két államának viszonya kiszámíthatatlan nemzedékeken keresztül se kérdés, se alku tárgya ne legyen. Az önálló magyar hadsereget sürgették volna, ha célszerűnek hiszik, de nem akartak két hadseregre támaszkodó monarchiát alkotni, mely politikailag tehetetlen és katonailag gyöngye lett volna. A közös hadsereg nem idegen intézmény, hanem a monarchia s ennek keretében különösen a magyarság védelmezője.

Mindezt oly szép világossággal, oly minden lehető érvet elnémitő dialektikával, oly meleg érzéssel adta elő, hogy ez az utolsó beszéd, mely valóságos politikai tett, mint szónoki alkotás is kiváló. Az ifjabb nemzedéknek szólt az intelem, hogy térjen le a veszélyes útról, melyen már messze haladt, és biztosítsa a kiegyezéshez való ragaszkodás által a nemzet jövőjét. E nagy beszédét ülve mondotta el, mert az a betegség, melynek 1890. február 19-én áldozata lett, már akkor kínozza és nagyon elfárasztotta.

Mint *Toldi Estéjében* a kifáradt hős sírja széléről még egyszer kitámad, hogy megmentse az ifjaktól rosszul védett országos címert, úgy szállt síkra Andrassy is ereje fogytán, hogy azt a becsületbeli kötelességet, melyet az ország elvállalt a kiegyezés kötésekor, tisztán s minden félreértéstől menten mutassa fel a délibáb után futkosó nemzetének.

Évek múltán mindaz, amiért Andrassy oly hűséggel, szeretettel és kiváló szelleme egész erejével küzdött, egy nagy katasztrófa forgatagában elsodródott. A delegációk, a közös hadsereg, a dualizmus, a Boszniával is gyarapított monarchia elmerültek s csak emlékeinkben élnek. Talán gyöngék voltak alkotóik? Nem voltak-e ábrándozók, mikor azt hitték, hogy megszámlálhatatlan nemzedékek életére alkotják azt, ami két nemzedék életkorát sem bírta elérni?

Nem az alkotók hibásak. Bismarck mondotta egy beszédében: «A politika nem tudomány, mint a tanár urak képzelik, hanem művészet. Nem nevezhetjük tudománynak,

mint ahogy a szobrászatot és festészetet sem nevezhetjük annak. Lehet valaki igen éles eszű bíráló s mégsem művész, míg a kritikusok fejedelme, Lessing sem vállalkozott arra, hogy Laokoon-szobrot faragjon».

Ilyen, politikai terveit a művészi ösztön biztosságával kialakító államférfiú volt Bismarck és magyar kortársai közt Deák és Andrássy. Amit alkottak, gazdag örökség volt; az örökösök könnyelműségéért nem ők a felelősek. Andrássy halála után is akadtak ékes szavú szónokok, akikről szintén elmondhatta volna: Kiinduló pontjuk a taps és eredményeik a könnyek.

E szónokok izgatásai miatt az áramlat, melyet Andrássy fékezni akart, áttörte a gátakat. Ezáltal a monarchia a világháború előtt egy szakadozott, vagy mint ellenségei mondták: elvénült szerkezetnek látszott. A látvány felbátorította a kisebb-nagyobb ellenséget a támadásra. Így hatottak a belső zavarok a külpolitikára, mely ügyis gyenge vezetése miatt nem oltalmazhatta kellően a monarchiát. Bismarck és Andrássy művészi módszereit, az erély és bölcs alkalmazkodás váltakozását az utódok oktalanul kihívó politikává változtatták. Az ifjú német császár jól értett a nagyhatalmak gyanakvó féltékenysége feltüzeléséhez. A monarchia külügyminiszterei közül Aehrenthal versenyzett vele abban a mesterségben. Így azután a központi hatalmak nagy erejét megtörte az ellenségek még erősebb szövetsége. Andrássy már közvetlen külügyminiszteri utódjaival is elégtelen volt, — ha tovább él, még több oka lett volna az elégedetlenségre. Nem az ő hosszú életre teremtett műveiben kell keresnünk a romlás gyökerét. Ellenben az ő élete munkájának igen nagy része volt abban, hogy a régi magyar királyság történetének utolsó félszázadában a magyarság oly nagy tekintélyű s oly nagy súlyú hatalom volt, mint azelőtt soha Mátyás király halála óta.

ANGYAL DÁVID.

MÁTYÁS KIRÁLY.

Mátyás király az én királyom!
Emléke máglyaként lobog
Ötszáz esztendő távolából,
Dalommal néki hódolok.

És felkiáltom a halottat :
Kelj fel a sírból, nagy király,
Kinek egykor fél Európa
Görnyedezett lábainál.

Törökverő Hunyadi vére!
Nevedre lelkem megremeg,
Mintha titkos varázsigére
Az ég s a föld rendülne meg.

A szent királyok sem nagyobbak!
Fényességed a porba hullt,
De bús egünkre glóriádnak
Fölfesti bíborát a Mult.

Hollós Mátyás királynak termett.
Bálványozott és irigyelt,
Aki a száguldó Időre
A vérpad árnyából figyelt.

S belekapott az üstökébe
S úgy megmarkolta jogarát,
Hogy sáppadoztak, hüledeztek
Az Ujlakyak és Garák.

Jó lecke volt : a kis királyok,
Királyi polcra éhezők,
Amint morogva kushadoztak
Az ifjú «Matthias Rex» előtt.

S az Árpádok elárvult székét
Kemény derékkal a király
Úgy ülte meg, mint hegy a völgyet,
Ha rajta gránitszikla áll.

Mátyás király az én királyom!
A kunyhót, földet kedvelő,
Aki az ősi, szittya földből
Mint Vulkán lángja tört elő.

Szerette az együgyű népet,
A vért és életet adót :
Ott nőnek a Kinizsi Pálok,
A törököt táncoltatók.

Nem nézte el behúnyt szemekkel,
Mint sikkad el a nép joga,
Ma is mondják : mióta meghalt,
Oda az igazság, oda!

Mátyás király az én királyom!
Sugárzó bölcsesség, erő,
Békében a tudósok atyja,
A háborúban hadverő.

Ha fényes pallosát kivonta :
Cseh, lengyel, német és török
Reszket a Fekete Seregtől
És békességért könyörög.

Amerre jár, fény, pompa várja,
Mint a mesének hercegét,
Akinek a lábanyomában
Virágként nyílnak a regék.

Tündérvárak a hegytetőkön,
Tündérkertek a vár alatt,
Álmodnak róla, szétomolva,
Aranycsipkés márványfalak.

Kiásnám a napfényre őket,
Csodás e kor, de jeltelen :
Nézd meg, magyar, mi volt a múltad
És mily siralmas a jelen.

S ha csontjaira rátalálnék :
Mint a pusztán Ezékiel,
Addig kiáltanék az Úrhoz,
Míg belé Lelket nem lehel.

Mátyás király az én királyom!
Nagy volt, de nagyot is akart :
Világhatalom pólusára
Emelni a marék magyart!

S most sírjatok! Hogy tündökölve
Szunnyadt nagy álmai felett :
Reggelre egy férges fűgétől
Mehalt. S mindennek vége lett!

BAJA MIHÁLY.

SZEMLE.

Mátyás király, az úttörő.

— Serlegbeszéd a Corvin-rend lakomáján 1941. febr. 24-én. —

Szomorú, sötét idők tévelyítő ködében az irányvesztett ember emlékeit idézve keres kiemelkedő pontokat, amelyekről tájékozódását várja. A Corvin-lánc és a Corvin-koszorú tulajdonosainak testülete ilyen irányító emlékként tiszteli a nagy Hunyadi Mátyás királyt. Amidőn érdemtelenül ma engem ért a megtiszteltetés, hogy tizedikként az ő emlékezetének hódoljak, nem a kemény hadvezérre, a páncélos lovagra függesztem szememet, akit a bautzeni emlék ábrázol, sem a poeta laureatusra, akinek miniatúrák festői megrajzolták, nem a harctéren és nem tudósai meghitt körében akarom fölkeresni. A mai szellemi vajudás zavaráiban hatalmi törekvések is szívesen használnak takaróul szellemi mozgalmakat és jelszavakat. Legyen szabad tehát a historikusnak ma a nagy király néhány alapvető szellemi determinánsára irányítani a figyelmet.

Királyaink hosszú sorából kettő körül alakult népies legenda-kör: Szent László és Hunyadi Mátyás körül. Mindkettejükről éles profilt festenek a mondák, amelyekben egy nemzet gondolkodásának gyökeres megváltozása tükröződik. Bennök a hős új szellem előharcosaként jelentkezik, ennek a szellemnek megtestesítője, szimbóluma. Szent László a nemzet szerencsés védelmezője ethnikailag rokon keleti népek pusztító támadásaival szemben, aki nemzetének új műveltségét és hitét védi Isten látható támogatásával. Pogányokon diadalmaskodó keresztény harcos, aki szükség esetén imával aratja győzelmét. Az első király a nemzet nagy szellemi átalakulásában, akinek nemzeti sikereiben népe is a keresztény szellem diadalát érzi és ünnepli.

Mátyás a másik nagy szellemi átalakulás mesgyéjén áll, amikor Európában humanizmus és individualizmus vívták harcukat a leáldozó középkor keresztény univerzalizmusával, kollektív berendezésével. Nem diadalmas befejezője a korára és népére szakadt harcnak, nem a diadala bizonyosságában nyugodt triumphator, hanem az összeomló világban népe és országa sorsának nagyfelelősségű irányítója, aki a

düledező régi világból keresi a kiutat új, nyugodt és erős életformák felé. A mondákban nem jár csatabárddal és nem kulcsolja imára kezét. Emberi közvetlenségében jelenik meg, álruhát ölt királyi méltóságának elfedésére és keresi a módot a bajbajutottak megsegítésére, megvalósíthatatlannak látszó emberi álmaik megvalósítására.

A siker méreójén lemérve Mátyás nem hasonlítható össze Gézával, Szent Istvánnal és Szent Lászlóval. Méltatóit megdöbbeneti életművének összeomlása. Nem találják meg a mértéket az elgondolás nagysága, a viszonylagos siker és a maradandóság kategóriáinak elbírálásában, a gondolat, a rendelkezésre álló eszközök és a külső erőviszonyok figyelembevételében, a helyzetek bonyolultságának megítélésében.

Magam is, amikor Mátyást Szent Lászlóval hozom kapcsolatba, látszólag Mátyásra kedvezőtlen párhuzamból indulok ki. De ha nem a mondaalakulás szempontjából tekintem őt, másképp színeződik a kép. Mátyás úttörő volt, úgy mint Géza és Szent István, mint útkereső talán inkább Gézához volna hasonlítható, mint építő, feltétlenül Szent Istvánhoz. Hogy a keresztény király megtettesítőjévé Szent László lett és nem Szent István, csak azért történt, mert Szent István után a kereszténység meghasonlott a nemzeti gondolattal és összebékítésük csak Szent Lászlónak sikerült. Mátyás ebben a tekintetben még kedvezőtlenebb helyzetben volt. Neki nem akadt Szent Lászlója, aki lehiggadt viszonyok közt művét befejezhette volna. Amikor erre utóbb Habsburgi Ferdinánd vállalkozott, a mód, ahogy ő azt tette, éppen elfordulás volt a nemzeti Magyarországtól, és ezért volt ellenzenves.

Az úttörő nehéz sorsát osztotta meg Mátyás Szent Istvánnal abban is, hogy terveikkel, elgondolásukkal árván és értetlenül állottak kortársaik, még legmeghittebb bizalmas környezetük tagjai közt is. Mindenki, aki körülöttük volt, rezonált bizonyos hangokra, de csak ezekben egyezett uralkodójával; a király tervét egészében nem tudta áttekinteni és összefüggéseiben méltányolni s az uralkodó minduntalan azokba ütközött, akik legközelebb állottak hozzája.

Más azonban a perspektíva, melybe Szent István és Mátyás tevékenysége beállítandó. A nyugati keresztény világrend Szent István trónrajutása előtt már megszilárdult s a középkor univerzalizmusát a magyar területig tolta előre. Ugyanaz a világnézet, alapjaiban azonos társadalmi renddel és intézményekkel, nagy eltérések mellett is azonos világot hoztak létre. A kérdés tehát elég határozottan volt feltéve: csatlakozás vagy szembefordulás. Az új haza népe azonban egy századdal a honfoglalás után már nem tudott volna Kelet

felé fordulni, és még csak Keletre visszakívánkozó része sem szakadt le. Ellenkezőleg, a következő hullám adott a magyarsághoz húzó, leszakadó csatlakozókat. Szent István törvényei olyan társadalmat mutatnak, amely már aligha állotta volna meg helyét a steppén: amely más életmódra áhítozott. A nehézség csak abban volt, hogyan történjék ez a csatlakozás a saját karakter és a hagyományok feladása nélkül.

Mátyás nem talált ilyen tiszta helyzetet. Az a Nyugat, amelyre ő is szeméit szögezte, s amelyhez szorosán hozzátartozónak érezte magát, összeomlóban volt. A középkor ősütőjét élte. Arányaiban ez a világ túlfeljődött; sem társadalmi, sem gazdasági rendje nem felelt már meg a földuzzadt lakosság számának. Az egyes rétegek közt a kollektív elkülönzés olyan eltolódásokat váltott ki, amelyek a társadalmi építményt összeroppanással fenyegették. Nyugatról Kelet felé haladva megrendítő társadalmi zavarok támadtak, melyek már hazánkat is elérték. A hűbéri szervezet már nem volt honvédelmi berendezkedés, hanem az országos kereteket szétfeszítő, bomlasztó tényező. A szellemi vezetés a városokba tolódtott át, amelyek ha gyöngék voltak is, a hűbéri renddel szöges ellentétben állottak. Az általános elvilágiasodás aláasta a hitet s a felszabadult erők az egyén korlátlan jogait hirdették, ami az általános elégtelenségben és bomlásban népszerű, de sok veszéllyel fenyegető jelszó volt.

Az európai életközösség fölbomlott, fölbomlott úgy, ahogy a hűbériség fölbomlasztott országokat és birodalmakat. A régi formákat süppedékes ingovány fenyegette elnyeléssel. Királyoktól a legnyomortabb szegényig mindenki szilárd talajt keresett, ahol lábát megvethesse. Az ilyen megrendülésekből nem szoktak gyors újjraépülések születni. Először meg kell találni a talajt, amelyre építeni lehet!

Mátyás király sem láthatta, amit mások sem láttak. Folyton változtatta intézkedéseit. Nagy részük — különösen az igazságügyiek és adóügyiek — minduntalan leküzdhetetlen akadályokba ütköztek. Vissza kellett vonnia, ami meggyőződése szerint szükséges volt, és meg kellett várnia azt a fordulatot, amelyben akaratát érvényesíthette. De ebben a látszat szerint következetlen kapkodásban és ünnepélyes ígéreteinek megszegésében mindvégig következetesen ugyanaz a cél lebegett szeme előtt: jól megalapozott, maradandó állandó rend kiépítése, amelyet csak erős központi hatalom és szilárd állami szervezet biztosíthat. Ezt akarták kortársai is, a kis olasz tirannusok, Merész Károly és Podiebrad.

Ha Magyarországon volt is néhány jó gondolkodó fő, aki egyik-másik részletben hasonló belátásra jutott, ha volt valamelyes közhangulat, amely még homályos tudatossággal ilyen irányban tapoga-

tózott, az igaz felismerés, a tudatos cselekvés és a minden akadályon keresztül tántoríthatatlanul erre a célra való törekvés Mátyás nagy érdeme. Ez uralkodói és államférfiúi nagyságának elvitathatatlan alapja. Annál nagyobb érdem, mert már a tizennyolc éves ifjú király első, meglepően mérész állásfoglalásaiban is világosan kifejezésre jutott.

Ez volt Mátyás életének és uralkodásának alapproblémája: a szellemében, intézményeiben és életformáiban összeomló világ romjaiból erős Magyarországot akart fölépíteni.

E mellett a török kérdés csak mellékkérdés volt. A közönség, amikor mindig ezt állítja homloktérbe, — akár vádakot kovácsol belőle Mátyás ellen, akár titkos nagy tervek ábrándjait tulajdonítja neki — épp olyan megértés nélkül áll vele szemben, mint kortársai, akiknek azonban nem volt meg a perspektívájuk megítéléséhez és mindent a régi formák szemszögéből néztek. Ők csak az ellentétet látták nagy törökverő apjával szemben és Hunyadi offenzív szellemének elhagyását panaszolták. De Hunyadi pályájának nagy tanulsága volt. Sokkal nagyobb szolgálatot tett az országnak azzal, amit a honvédelmi szervezet kiépítésében alkotott, semmint nagy offenzív hadjárataival, amelyek sok fájó csalódással, sőt kudarccal jártak. Pedig akkor még valamivel inkább lehetett számítani a keresztény összetartozás tudatára. És Mátyásról sem mondható az, hogy a határvédelemnek nem szentelt volna kellő figyelmet. Amikor egy-két betörés mégis érte a Délvidéket, csak az az ósdi fölfogás fordíthatta a kenyérmezei diadalt Mátyás ellen, amely a király személyes hadvezetési kötelezettségének gondolatvilágában tespedt. Mátyás sokkal realisabb fő volt, semhogy olyan célok érdekében, amelyekhez nem voltak meg az eszközei, nagy áldozatok árán megteremtett hadseregét hatalmi alapjaitól messzeeső idegenben kockára tette volna és országát irigykedő szomszédok prédájául védtelenül hagyta volna. Ez a haderő különben sem volt alkalmas a török ellen, egészen nyugati viszonyokra volt szabva. És ne felejtjük, hogy Mátyás kedvenc hadtudományi írója Vegetius volt, akitől azt tanulta, hogy a hadseregnek szükség van, de éppen azért sorsát kényszerítő ok és jó alkalom nélkül kockára tenni nem szabad. Mátyás, a renaissance uralkodó, a döntést politikai téren kereste s a hadseregre a diplomáciai munka érdekében volt szüksége.

Ha Mátyás egész életét háborúskodásban töltötte is, nem a háború embere volt. Gestiójának veleje és értelme a belső építés. Ez a belső építés vetíti elénk a király gondolatainak lényegét, hogy hogyan képzelte el az erős magyar állam berendezését. És itt nemcsak

az állandó hadsereg fölállítását kell tekintetbe vennünk és azokat a pénzügyi intézkedéseket, amelyeket ennek érdekében léptetett életbe. A lényeg: teljes eltérés a hűbéres berendezkedéstől, amely már nemcsak — mint eredetileg — mai szemmel államinak tekintett föladatokat és szociális és gazdasági irányítást vállalt magára, hanem ezen föladatok teljesítésével a nagybirtokot állammá tette az államban és hatalmi elbizottságában a hatalmi szempontok mellett minden egyéb feladatát elhanyagolta. Jobbágyait hatalmaskodásra használta, hogy szomszéd birtokosok jobbágyait erőszakkal a maga földjére hurcolja. Tisztviselői, az officiálisok már nem voltak a vállalt közügyek intézői, hanem a földesúri érdek és hatalmi törekvés kéréhetetlen eszközei, az alájuk rendelt népségnek gondozói helyett valóságos csapásuk, akik a földesúr szolgálatában ragadozásukkal a saját emelkedésük lépcsőit rakosgatták. A hatalmas hűbérúr elvakult önzésében még a legszentebb föladat teljesítését, magas bírói tisztét is csak tehernek tekintette, úgyhogy a Mátyást megelőző időkben országgyűlési törvényekkel kísérelték meg őket kötelezni e szent hivatásuk teljesítésére.

Nem tudjuk részleteiben nyomon követni, hogy Mátyáshoz milyen közvetítéssel jutottak el a humanizmus népbarát törekvései és az államról alkotott eszméi. Külföldi viszonyokról, ahol különben még szintén minden cseppfolyós, átalakuló állapotban volt, uralkodása kezdetén még keveset tudhatott. Nem szabad tehát lekicsinyelnünk Mátyás egyéniségének alakulásában a saját maga részét: a világos fölismerést és szemléletének önálló kialakítását. Aki olyan árván állt magában, — humanista barátaival szemben, mint a nemzeti Magyarország erős akaratú építője, magyar főuraival szemben, mint egy új világ álmodója, — akinek munkatársaival, barátaival és rokonaival kellett keserves harcát megvívnia, azzal szemben elhibázott kísérlet lenne: minden megnyilatkozásában valami meghatározott innen vagy amonnan szedett hatást keresni. A korszerűt kétségtelenül a humanizmustól kapta, de cselekedeteinek motora a magyar talajból fakadt, annak hagyományyaiból és hibáiból és egyedül a saját szemlélete írta elő, hogy abból mit akar kiirtani és mit akar a jövőnek átörökíteni.

Apja szomorú tapasztalatai, hogy az országnagyok bandériumaira még a határok védelmében sem számíthatott, fordíthatták első perctől fogva olyan világosan a hűbéri rend ellen, hogy gyermekfejjel félrelökje azt a megegyezést a főhatalmasságokkal, amelyet anyja és nagybátyja féltő gonddal készítettek elő. Ez vezette abban, hogy atyja zsoldos csapataiból állandó sereget szervezzen, amivel

VIII. Károlyt és a hűbéri intézmények elleni harcban az élen haladó francia királyságot is megelőzte. És ez vezette abban is, hogy mindjárt uralkodásának elején keresse a királyi bíraskodás átalakításának módját olyan utakon, hogy az ne függjön az országnagyok önkényétől, hanem, hogy a kis panaszos is az erőszakosságokkal szemben mennél hamarabb igazságot kapjon, tekintet nélkül arra, vajjon az országnagyoknak van-e idejük és kedvük az ő ügyével foglalkozni.

Ezektől az első lépésektől sok visszakozás és engedmény ellenére is nyílegyenes út vezetett oda, ahol az ország Mátyás halála előtt állott. Ezt az állapotot a hűbéres tényezők sikeres kikapcsolásával lehet jellemezni. A főnemesség kezéből minden téren kicsúszott a vezetés. A királyi tanácsban az országos főméltóságok betöltőiként új családok sarjai ültek, akiket Mátyás emelt fel, nem a leszármazás joga. A főpapok is az ő hívei voltak; a Szentszékkal szemben kérelhetetlen következetességgel védelmezte azt a jogát, hogy a megürült főpapi székekre az ő jelöltjei kerüljenek. A kancellária ügyvitelében a főurak nagyrészt szintén elvesztették befolyásukat és helyüket tanult köznemes származású előadók foglalták el, ami a szakszerű bürokratikus intézés térfoglalását jelentette. A pénzügyekben szigorú ellenőrzést vezetett be. A királyi bíraskodásban pedig két nagy újítás gyökeresen megváltoztatta a helyzetet: a nem rövid ülészakokhoz kötött folytonos bíraskodás bevezetése gyorsá tette az ítélezést és gátat vetett annak, hogy a hatalmaskodók a pörök elhúzásával jogtalanul, hosszú időn át elvonják a birtokok jövedelmét jogos tulajdonosaiktól, — a személynöki jogkör kialakítása pedig csökkentette az országos nagybírák szerepét. A köznemes személynök mint helyhez kötött, állandóan működő hivatalvezető, mint a király helytartója, mióta a nagybírakat helyettesíthette, a maga kezében összpontosította az ügyvezetést s a nagy bírák tevékenysége — az ügyek ismeretéből kiesve — jórészt elnöklésre szorult. Még bandériumaik révén sem engedett nekik szerepet. Ezeket feleslegessé tette az állandó zsoldos sereg és az az intézkedése, hogy a főurak a birtokaik után járó telekkatonaság fenntartására szolgáló adót a megyéknek tartoztak beszolgáltatni, s a csapatot ebből a pénzből a megye állította ki. Tegyük még hozzá, hogy milyen érzékeny rést ütött adó- és vámkiváltságaikon. Mindez azt jelentette, hogy a hatalmat kicsavarta kezükből, csak gazdagságukat és tekintélyüket hagyta meg. Főúri gyűlések helyett országgyűlések elé vitte az ország ügyeit s ezeken a köznemeseknek juttatta a döntő szót. A helyi adminisztrációban ezt az elemet erősítette a megyében.

Hallatlanul nagy eredmények, mérhetetlen áldás szegénységre

és középrétegekre, a belső békére, az ország rendjére és hatalmára abban a korszakban, amikor a túlon túl földuzzadt nagybirtok és annak tulajdonosai nemesség javarésztét familiáris függésben csoportosították szolgálatukba s országgyűléseken is azt az álláspontot képviselték, hogy a birtokos nemesen kívül mindenki földesúri szolgáltatásokkal tartozik nekik, ami az alsó szabad kategóriák és a városi elem jogfosztását, jobbágyosorba süllyesztését jelentette.

Nagy és nehéz küzdelem volt az, amit Mátyás vívott. Nem csoda, hogy a hatalmasok, akiknek világszemléletével a király törekvései szöges ellentétben álltak, annyiszor ellenszegültek, amnyi összeesküvést és lázadást kíséreltek meg. Mátyás nagy emberi tulajdonságai azonban kicsavarták kezükből a fegyvert. Mert nem volt bosszúálló és józan fővel mérlegelte, hogy az építőnek semmiféle értéket sem szabad fölhasználatlanul hagyni. Nagy István moldvai vajda alattomosan tőrbecsalta, seregére súlyos csapást mért, s akkor Mátyás is megsebesült. A következőkben mégis a vajda törökellenes politikájának nagy támogatója volt. Svehla cseh zsoldosainak és az erdélyiek lázadásának kivételével, mikor pusztításokat kellett megtorolnia, legsúlyosabb büntetése a börtön volt. Abban a korban, amikor Itália renaissance fejedelmei bérgyilkosokkal és méreggel irtották azokat, akik terveik útjában állottak, Mátyás meleg emberi belátást tanúsított ellenfeleivel szemben, nem megsemmisítésükre törekedett, csak azokat a hatalmi túltengéseiket akarta megszüntetni, amelyeket országára és nemzetére vészthozó veszedelmeknek tartott.

Ennek a kemény, de keménységében is emberséges uralkodónak végzete az volt, hogy a köznemesség, amelyet a hűbéri törekvések ellensúlyozására fölkarolt, életében nem értette meg törekvéseit, és rendi érdekből sokszor a főnemességgel azonos utakon járt. Csak akkor ébredt rá a mátyási rendszer nagyszerűségére, amikor azok az urak, akiket Mátyás az ő soraikból emelt ki, a nagy király alkotását már rombadöntötték, s az 1486-i törvényt, újításainak rendszerezését, amelyet Mátyás örökérvényűnek szánt és nevezett, minden intézkedésével hatályon kívül helyezték. Akkor azonban már hiú törekvés volt, hogy évek múltán az eltörültek visszaállításával keresték a bajok orvoslását. Csak törmelékeket ragadtak ki, amiket nem tartott össze a szellemek egysége; egymagukban pusztulásnak kitett romok voltak azok az őket csapkodó áradatban.

De Mátyás élete munkája nem belső hibái miatt nem élte túl alkotóját. Akik ő utána Európa nyugati részeiben szerencsésebb viszonyok közt és szerencsésebb helyen, a hűbériség romjain modern államot szerveztek, ugyanazt az utat járták. A rövidlátás, a dőreség,

az elbizakodottság és a féktelenség hiúsították meg, hogy Magyarország Európa keletén azzá legyen, ami Franciaország lett a Nyugaton. Gyenge értelmiségű, nagyhangú urak, egyik oldalon az önzés, másikon a tehetetlenség akkor ásták alá sok-sok nemzedék jövődjét, a saját vélt pillanatnyi hatalmuk érdekében. Csakis a kis Szilézia tartotta fenn Mátyás ottani új rendjét — bár terveit eleinte ott is ismételtén visszautasították — s Sziléziának ez a rend, — amely alapjaiban II. Frigyes koráig maradt fenn, — biztosította később virágzását.

A nagy király élete műve a távol ködében hatalmas palota romjaként áll előttünk. Méreteiben nagy és erős alapzatú. Díszekkel még nem ékesítették, de arányaiban és szerkezetében tiszteletet parancsoló. Szemléletében csak az a lesujtó, hogy torzó maradt és rommá lett, akárcsak sokszor megcsodált budai palotája, melyet romlani hagyott a török fatalizmus, míg utolsó maradványait a fölmentő keresztény seregek pusztították el. Ebből csak néhány ékítmény maradt meg, amabból a szerkezet világos váza.

Szellemi hagyatékának pozitív értelme, hogy letűnt korok korszerűtlenné vált berendezéseit fenntartani nem lehet, de átépítés új stílusban csak a meglevő alapokon történhetik ; az új hajlék a saját célok és a hagyomány félrelökésével igazi otthonná nem lehet. Az okos építő kíméli az értékeket, amelyek még használhatók és megértő szeretettel illeszti be az új szerkezetbe. Mert építéshez nemcsak erő és meggyőződés kell, hanem rátermettség, higgadt, világos ítélet és lelkiismeretes megfontoltság.

A nagy koncepció összeomlása is jelentős negatív tanulsággal szolgál. Mintha a romhalmaz minden köve azt hirdetné : építeni csak egyetértéssel lehet, különben beáll a bábeli zavar, az építők is szétzülленek, mint ahogy szétzülленt Mohács gyászos nemzedéke.

A ködön át erre int Mátyás rombadöntött hatalmas koncepciója. Ha már művét elsöpörte a gyűlölködés, legalább útmutatásáért legyen áldott emlékezete. Ezt a kelyhet a mai napon arra ürítem, hogy nagy akarásának lényege világosodjék meg a késő utódok előtt és róják le — amit a kortársak elmulasztottak — a nagy király iránt a nemzet háláját, komoly cselekedetekkel, mátyási szellemben.

Domanovszky Sándor.

Teleki László «Kegyenc»-e.

A századik esztendő — a könyvben és a színpadon történt megjelenés óta — újból az érdeklődés előterébe hozta a *Kegyencet*, a tragikus sorsú Teleki László gróf híres szomorújátékát.

A Nemzeti Színház immár tizedik ízben kísérletezik ezzel a különös darabbal, de az első kilenc alkalommal mindössze 21-szer került csak színre, s csupán most, a századik esztendőben érte el a *Kegyenc* a huszonötödik előadást, ám ezúttal, a jelenlegi bérletrendszer mellett, minden valószínűség szerint túl fog menni a harmincadikon is. De száz év alatt harminc — mikor mostanában divatos írók darabjai a századik előadásig egy napra sem pihennek meg — igazán nem mondható színpadi sikernek, bár kétségtelen, hogy viszont a száz előadás egy végétében, némely darabnál nem jelent irodalmi, vagy éppen drámatörténeti sikert, távolról sem pecsételi meg a darab valódi értékességét.

A *Kegyenc* voltaképpen irodalomtörténeti probléma, de — nem először mondhatjuk — immár megoldott probléma. Az eddig megállapított megoldást a mostani felújítás sem változtathatja meg: a *Kegyenc*, mint ahogy néhány évvel ezelőtt már megformuláztuk: nem él eleven életet a magyar dráma világában. A könyvben megjelent mű előszavában száz évvel ezelőtt azt hangoztatta a szerző, hogy ha kitűzött célját talán elvétette, s darabja «maga magának nem elég megfejtés» — akkor ő csak «silány holttetemet» tudott alkotni, melynek semminemű előszó sem fog soha lelket adni.

Az igazi siker most sem szegődhetik e mellé a darab mellé, melynek rettenetes hőse egy lélektanilag megmagyarázhatatlanul kieszelt bosszú tervétől hajtva, nemcsak hogy maga vezeti szerencsétlen feleségét a nyomorult kéjenc császár ágyasházába, hanem undorító bosszúja kitöltése után természetesen tartja, hogy a meggyalázott asszonyt visszavegye a maga házába s császárnéul maga mellé ültesse a trónra. Petronius Maximus nem tragikus hős, hanem emberiségéből kivetkőzött, torz lelkű lény, kinek aljasságát még a Teleki által valóban mesterileg rajzolt kor sem magyarázhatja meg, az a kor, melyben — mint ismét a szerző mondja az említett előszóban — «keresztység, római s barbár szokások egybevegyültéből, egészen különös társasági rendszer s jellem született.»

A *Kegyenc* egy tagadhatatlanul érdekes és nagytehetségű írónak teljességgel elhibázott alkotása, de fényes részletei mentik és megmagyarázzák a Nemzeti Színház-nak azt a törekvését, hogy

időnként elővegye, s egy vagy más módon próbálkozzék színrehozatalával.

Ezúttal Galamb Sándornak, a jeles írónak és dramaturgnak átdolgozásában került színre a darab, aki nagy gonddal rendezte is az előadást, de természetesen sem az átdolgozással, sem a rendezéssel nem segíthetett a mű alapvető, eredendő hibáján.

Régi művek *átdolgozásának* jogosultsága különben olyan kérdés, amely mellett nem lehet elmenni szó nélkül. Annyival inkább nem, mert mostanában kezd az átdolgozás — különösen színpadi műveknél — nagyon is gyakori jelenség lenni. A színpad követelményeivel csak valamennyire is tisztában lévő ember előtt kétségtelen, hogy szinte lehetetlen úgy adni elő egy darabot, ahogyan azt szerzője — bármilyen kitűnően is — megírta. Életben lévő írók darabjainál természetesen könnyű a kérdés megoldása, mert hiszen a szerzők hozzájárulásával akármiféle változtatást is meg lehet tenni, s ha aztán sikertelenség esetén a szerző mégis felpanaszolja, hogy a közönségnek azért nem tetszett a darab, mert a színház sokat törölt belőle — a méltatlankodást le lehet inteni Rákosi Jenőnek azzal a szellemes mondásával, hogy egy darabot nem az buktat meg, amit kihúztak belőle, hanem ami benne maradt.

Régi írók hátrahagyott munkáival szemben — bárha a szerzői jog hatálya már lejárt is — más a helyzet. A szellemi tulajdon az ötvenéves jogvédelem után is fennáll, s ha a mű kiadása vagy előadása szabaddá vált is, s ha jogilag nem vonható is felelősségre az átdolgozó: erkölcsi íratlan törvények mégis csak védik a rég porladó szerzők szellemi hagyatékát. Színdarabnál — ezt ismételhetjük — a színpadra alkalmazás joga mindig kétségtelen, hiszen például Shakespeare darabjait lehetetlen lenne változtatás nélkül adni elő. Rövidíteni, színeket összevonni, jeleneteket felelerélni, egy és más mondást egy vagy más szempontból kihagyni, a szöveget a változott nyelvhasználat és érthetőség szempontjából átsimítani, felfrissíteni: ezt a színpadi rendező nemcsak megteheti, hanem meg is kell tennie, mert ez a darab sikerének érdekében szinte elengedhetetlen kötelesség, s efféle módosítások nemcsak nem sérthetik a régi szerzők iránt tartozó kegyeletet, hanem inkább szolgálják azt.

Nagyon vitatható azonban, vajjon van-e joga a *rendezőnek* átdolgozóvá válni, s új szövegrészeket írni a darabba? Ez az eljárás legalább is rendkívül finom érzéket, nagy tapintatot igényel és a minimumra korlátozandó. Galamb Sándortól nem tagadható meg az a tisztas szándék, hogy tiszteletben tartsa az elhunyt szerző soha el nem avulható jogát, — s bár észrevehetőleg beleírt is a Teleki

tragédiájába egyes részleteket, azokat eléggé jól hangolta össze a darabnak nemcsak stílusával, hanem koncepciójával is. Megoldhatta volna ugyan rendezői feladatát ezeknek az idegen tollaknak bele-tüzdelése nélkül is, s azt a tárgyvilágos bíráló szívesebben vette volna, mert így az átdolgozással kissé veszedelmes térre lépett s mintegy felszabadította nemcsak magát, hanem esetleges követőit is egy nem kívánatos és nem is igen helyeselhető eljárás meghonosítására. Mondatokat adni az elhúnyt szerző szájába, amiket az sohasem mondott — ezt joggal lehet kifogásolni, még akkor is, ha azok a mondatok beleillenek is a darabba és nem rínak ki belőle, s avatatlan hallgató észre sem veheti őket.

Védekezhetik az átdolgozó azzal, hogy irodalmi művek átdolgozása nem olyan, mintha régi festők képeit festené át valaki, mert az átfestéssel az eredeti munka mindörökre eltűnnék, míg az irodalmi mű a könyvtárak útján nemcsak a bűvárok és tudósok, hanem a közönség számára is megmarad. De azért általánosságban — s ezt hangsúlyozzuk — nem szabad az átdolgozást egészen jogos eljárássá szentesíteni, s legfeljebb — mint a jelen esetben — meg lehet bocsátani.

Mert bizonyos, hogy Galamb Sándor az átdolgozással nem ártott a *Kegyenc* előadásának. Munkájában tudás, ízlés, kegyelet, tapintat vezette, sőt egyben-másban még az író intencióját is szolgálta, az újabban előkerült első kidolgozás néhány eltérő mozzanatát is felhasználva.

Mindenesetre jó volt kihúzni azt a felháborító jelenetet, amelyben Petronius maga viszi feleségét a császári hálószobába. Meg kell azonban jegyezni, hogy ennek a színek vége az egyetlen hely az eredeti darabban, hogy a kéjsóvár császár találkozik Petronius hitvesével. A szerző is szűkre szabta ezt a mozzanatot, pedig a cselekvény kiinduló pontja éppen a császár buja kívánsága. Ha a rendező ezt a színt egészen kihagyja, — csak Petroniusnak valami kis beleírt monológjával helyettesítve — akkor az egész darab úgy folyik le, hogy a császár sohse látja a színpadon Júliát, egy pillanatra sem. A találkozást tehát mégis indokolt lenne — bármily rövidre szabva is, s bármily elfinomított formában — a nézők elé hozni.

Az eredeti negyedik felvonásban van a darab legszebb jelenete: Palladiusnak, a Petronius fiának találkozása szerencsétlen mostohájával, kihez úgy tör be, mint a császár ismeretlen ágyasához, s kiről csak a jelenet későbbi folyamán rántja le a fátyolt s ismer rá Júliára. Ez nemcsak a darab egyik legragyogóbb fénypontja, hanem egész drámairodalmunk egyik legszebb jelenete. Kár, hogy az átdolgozó törölte a jelenet végét, mikor a boldogtalan nő elkéri mostohafiától

a mérget tartalmazó s nyakláncon függő szelencét. Az író ezzel a mozzanattal érdekes jellemvonást rajzolt mind az asszonyról, mind a mostohafőről s előkészíti a nézőt Júlia öngyilkosságára. A gyönyörű jelenetet ezzel a kihagyással ok nélkül csonkította meg az átdolgozás.

Ne hagyjuk említetlenül a sok tekintetben igen jó előadást. Abonyi Géza valósággal remekel a hitvány császár jellemrajzában megérzékítésében. Találó vonásokat használ, a nélkül, hogy operettefigurává tenné az alakot. Timár József, mint Petronius, megkapó dikciójával — különösen az I. felvonásbeli nagy kitörésében — s általában jól tagolt, pompásan élezett beszédével elismerést érdemel. Ungváry László (Palladius) a mostohájával való gyönyörű jelenetben elragadó hévvel deklamál. A női szerepekkel a szerző is mostohán bánt, az átdolgozó még ridegebben eljelentéktelenítette ezeket az alakokat.

Azt még kell adni, hogy átdolgozás, rendezés és előadás egyaránt éreztették az író sötét és véres szatiráját, s az V. századbéli rothadó és hanyatló Rómának azt a dögleletes levegőjét, melyről jól jegyezte meg Teleki László, hogy «sem egészen rómainak, sem egészen kereszténynek» nem volt mondható.

Vannak, akik még mindig hisznek annak a kornak elérkeztében, melyben ez a darab rokonszenves megértésre és szíves fogadtatásra talál a kritika és a nagyközönség részéről egyaránt. Ne adja Isten, hogy az erkölcsi érzés és felfogás ilyen rettenetes megromlása valaha is elkövetkezzék.

Szász Károly.

A márciusi költő.

A szabadságharc utáni időben a nemzeti érzésében zaklatott, szabadságától megfosztott magyar néplélek nem tudta, nem akarta elhinni, hogy Petőfi meghalt. Várták, hogy a fegyverletételt követő zavarból valahol felbukkan jellegzetes alakja.

Az «ember milliói» nem hittek eltűnésében annak, aki legbensőbb emberi vágyaik megszólaltatója volt. Valaki, aki nem csupán magát akarta hallatni, hanem helyettük, az ő nevükben szólott, az ő hangjukon, az ő sorsukat énekelve meg, úgy, ahogy addig még senki a költők közül. Nem költői szépségeiért várták vissza, hanem igazságaiért, melyekben az erő szava soha nem hallott varázslattal tört fel. Hangot hallottak, melyből világosság áradt, ők, akik addig törekvéseik tartalmát nem tudták igaz nevén nevezni, tehát lendíteni sem tudhattak sorsukon. Így hathatott az első keresztényekre az evangéliumi írás közvetlen szava, mely növelte tudatukat, egyben erejüket is.

Kossuthról jöttek hírek, hogy él, megmenekült. De hol van Petőfi? A lelkeket aggodalom fogta el és ez a nyugtalan érzés szülte azt a sok mondát, melyek eltűnéséről, bujdosása rejtelméről, orosz fogságba való hurcolásáról keletkeztek. Haláláról senki sem akart beszélni, a nagy veszteséget minek egy újabbal tetézni, súgta az emberi ösztön. Júlia népszerűtlen az emberek szemében, aki keresi a valóságot. Őt, a feleséget sorsában, szívében is igazán közelről érintette ez a kérdés. Magárahagyott egyedüliségében, az anyagiak teljes hiányában: a gyűlölettel leigázott országban már-már a megsemmisülés örvényébe sodródott. A szörnyű bizonytalanságban maradt asszonynak a költő gyermekéről, a kised Zoltánkáról is gondoskodnia kellett. Az elkényeztetett Júlia türelmetlen lépései első sorban ebben lelik magyarázatukat.

Az általános bizonytalanság izgató hatással volt a képzeletre s a nemzeti élniakarás egyre szötte, színezte a szibériai fogság Petőfi-alakját. Még napjainkban is fel-felbukkannak a képzeletszötte mesék foszlányai, melyek a hó és jég birodalmában egész magyar faluk, telepítések képét vetítik a lélek elé s melyekben a költő alakja egyre újul, elevenül.

A népi környezetben élő s az étellel már zsenge ifjúságától kezdve birkózó költő lelke kereste az élet valódi értékeit és e közben kiforrtak benne, egyre szilárdabbul, a férfijellemnek általa nagynak és igaznak tartott ismérvei. Meggyőződéseit változatlanul és szentül követte s ebben a tekintetben is a nagyok egyik legnagyobbja volt. Herczeg Ferenc azt írja róla, hogy «költeményei érzéseiből fakadtak, mint villámok a felhőből, viszont ő annyira azonosította magát minden megírt sorával, mint a tisztességes ember az adott szavával». Ez a korrektség nem volt nyárspolgárság, legkevésbé a szűkvilágú biedermeier-kor erényeskedése, amint egyik életírója felfedezni akarja. Öltözködése, viselkedésének különcködései, melyeket kezdetben a *Pesti Divatlap*nak nem egészen önzetlen szándékú szerkesztője is növelt benne, férfias jellemén semmit sem változtattak; valamint hirtelen haragja sem, mert minden tettének következményeit viselte. Az ilyen ember okul és mérséklődik idővel.

Ítéletünk szerint: a legbelsőbb meggyőződés szülte ezt a tiszta jellemet; a forradalmár Petőfi puritán akart lenni, az is lett, hiszen a nagy forradalmárok azok voltak. Mint legemberebb ember lett tehát a talpraállítandó ország egyik legtevékenyebb alakja; oly mozgó ereje van, mint keveseknek abban az ébredő korban. Néha úgy tűnik fel, mintha egész költői tevékenységét csupán ezeknek a honfíui céloknak szolgálatába szegődtetné. Költő-művészetére igazán

nem mondhatjuk, hogy öncélú volt. Nem öncélúság forradalmársága sem; véreinek, a népnek felszabadításáért hevül; egy nagy jótett-vágya: a milliók felemeltetése. Ezt az egészséges valóságérzetet kevés költő tudta hozzá hasonlóan, a művészet formanyelvén oly hatékonyan kifejezni.

Nagy és megrázó korszaknak a kifejezője, oly élmények és vágyak hangadója, melyek már fogantatásukban ízig-vérig őszinték és nem is adódnak mindenkivel. Ő látta meg, ő vette fel lantjára őket és lett jajszó, vihar, korbács és harsona: költészetben és cselekedeteiben egyaránt. Előljár a mozgalmakban, gyűlésekben, majd a hadak élén; tollal és karddal harcol az új világért, melyet a meglévőn fölépülve akar meglátni. A mult kiüléséről oly értelemben, mint később a világ proletárjai, sohasem szólt, bár tökéletlenségét keményen ostorozta. *A magyar nemese*, melyet már 1845-ben írt, példa erre.

Tisztában volt vele, hogy a forradalmár szemében az Igazság a legfőbb szentség, a jellemesség több, mint a hősiesség. A forradalmárok új világot akarnak teremteni, tehát apostolok is legyenek, s amennyire törhetetlen harcosai az új közügynek, annyira ellenségei a lejárt kor politikájának. Felfogása szerint: az ő kora a nép ügyét nem szolgálta, sem odaadással, sem sikerrel, és nem volt megelégedve sem Kossuthtal, sem Széchenyivel. Gyökeres változást akart a politikában, ezért akadályozták meg az új országgyűlésbe való bejutását is.

Dalai az önzetlenség, bátorság és megnemalkuvás tényeit oly mértékben hangoztatták a maga korában, hogy a szó szoros értelmében forradalmasítottak. Mindenki a forradalom élén látta őt, ami a világirodalomban is különleges költői helyzetet biztosít számára.

Szabadságharcunk azonban elveszett s benne ő is, a tüneményes lángész. Szereplése nemzetéletünkben az első eset, amikor a költő szava állandó megmozdulásban tartotta az egész országot.

A vértelen Március Tizenötödikén, a *Nemzeti dal* hatása több volt, mint amennyit addig egy költemény hatásának tulajdonítani mertek volna; a 12 pontban az ő vezérlete alatt álló író-íjfűség csupán realizálta azokat a konkrétumokat, amik ebben a megrázó énekben a szavak lángja alatt megmozdultak a milliók lelkében. Ez a költemény, meg a március 15-i megmozdulás spontánsága tette közérthetővé és tűzte sürgősen napirendre mindazt, amiért a politikusok harcoltak. Ezen a napon az egész magyar közvélemény a maga teljességében tudatra ébredt. Belsősegebb lelki megmozdulást történelmünkben nem is tudunk ennél. Azután veszett el sok minden.

A márciusi költő szelleme azonban tovább él s újabb tápláléka lesz mindenkor annak a köztevékenységnek és törekvésnek, mely a népet az igaz embercélokhoz vezérli.

Ezt annál inkább hirdetjük, mert Petőfi a legkivételesebb, egyedülvaló költő-egyénség, kinek élete és költészete csodálatosan egybeolvadt, amint ezt már oly sokan elmondták. Hangulata, témái, tárgyai: élete és környezete eseményeiből fakadnak, de külső és belső kiformalódásukban, közvetlen hangjukban olyannyira újszerűek, a fogantatás tisztaságát és üdeségét annyira magukon viselőik, hogy bennük az egyszerűség klasszikus tökéletességben jelenik meg. Ez a ritka költői fény hatásuk varázsának is magyarázója. Csak Shakespeare fejezte ki drámai nyelvén élete tartalmát a 38 színművében gazdagabban, mint Petőfi, ez azonban, mint a lírának isteni kegyeltje, viszont közvetlenebbül jeleníti meg lelki tartalma tenger gazdagságát.

Így let ő nemcsak korának, hanem minden kornak egyik legnagyobbja.

Havas István.

Képzőművészet.

Néhány művész gyűjteményével nyitotta meg a Múcsarnok 1940. őszén kapuit. Az első teremben a Képzőművészeti Társulat az élete derekán nemrég elhunyt Márton Ferenc kimagasló alkotásait, kartonjait, vázlatait mutatta be, ezzel akart a nemzeti eszme izzó-lelkű harcosa, a székely nép szülőtte emlékének áldozni. Márton Ferenc alapján véve grafikus szemléletű művész volt, a rajz az ösztönös kifejező eszköze, de a képzőművészet minden terén sikerrel működött. Tragikuma, hogy a festészet nyelvén nem volt képes mindig erős faji érzéseit tökéletesen kifejezni, ez úzhette őt a művészet más és más területére, ezért kellett túlfűtött, ki nem elégített törekvéseit a művészeti politikában levezetnie. Mint illusztrátor, egyike volt legközvetlenebb rajzolóinknak. Nem írta át a valóságot, hanem közvetlen igazsággal tolmácsolta a természetet. Számos értékes, riportszerű rajzzal követte az 1918—19-es forradalmi eseményeket, majd hosszú sorát készítette a magyar fejeknek *A mi értékeink* című képmás-sorozatban. Női aktjai bevezett, finom grafikai munkák.

Erőtéljes, egyéni hangot ütött meg a székelység foglalkozásait dicsőítő hatalmas festményeiben. Az *Erdőirtás* és a *Gátkötő székelyek* a körvonalak dacos határozottságán épülnek fel, mozdulat-jellemző erejük kivételes a faji stílus magaslatára emelkedő kompozíciókban. Csak a házakat díszítő, magyaros sgraffito-sorozataiban tudott még

Márton ilyen ízes, férfias nyelven megszólalni. A *Gátkötő székelyek* hidegebb színei is mentesek a mult nyomasztó hagyományaitól. A szegedi székesegyház apsis-mozaikjainak hímes stílusában Kőrösfői-Kriesch Aladár és Nagy Sándor modorát sikerült nagyvonalúan továbbfejlesztenie, apostolfejei pedig a templom homlokzatán ismét a hitükkel hegyeket megmozgató bibliai szentek döbbenetes erejét fejezik ki. De a komponálás mellett kötetlen nyelven is szeretett szólni. Egy régi csendélete, melyet a kassai nemzeti kiállításon láttunk viszont, ritkábban felcsillanó színerejével hatott.

A művészet más területére tett kirándulásai közül csak a Hősök temetőjének emlékműve sikerült jól, az Egyes honvédek budapesti szobra a Vámház-téren, melyet Siklódy Lőrincsel együtt alkotott, nyugtalan, naturalisztikus fogalmazásával inkább ércebeöntött plakát, mint szobrászi nyelven megérlelt emlékszerű alkotás. Mártont mindennütt a lendület, az ősi székely virtus hajtotta, ösztönös tettvágyát semmi sem tudta megfékezni, csak korai halála vetett véget örökké kirobbanni akaró lelkeségének.

Szlányi Lajos gyűjteménye elég hű képet adott a rokonszenves, lírikus festőművész stílusáról, bár művészete ezúttal kissé fáradtnak látszott. Nem a legsikerültebb képeit állította ki. Mártonnal szemben a természet szemléletében való nyugalmas elmerülés híve. Mind egyik festménye közvetlen, való élményt örökít meg, mindegyik kint, a szabad természetben jött létre. Különösen téli, havas tájait kell megdicsérnünk, melyeken a fehér havon lila árnyékok settenkednek a hideg napfényben. Szlányi Lajos az elkésett magyar naturalisták egyik őszinte képviselője.

Udvarý Pál festményei a fiatalabbaknak önálló, bátrabb művészi eszményeiről tanúskodnak. Többet akar adni önmagából, mint a látott élményből. Egy sorozat vízfestmény számolt be természetbenyomásairól, ezeket a műtermében festett olajképeiben azonban átértékeli. A színek erejét felfokozza, zománcos fényt ad nekik, dekoratív együttesbe hangolja össze őket. De a síkban tartott dekoratív harmóniák néha szembeszállnak képein a térhatás szükséges érzetetésével. Újabb alkotásaiban a térrillúzió azonban mindinkább erősödik, így várható, hogy a tehetséges művész most már hamar megtalálja a maga tökéletes stílusát. A *Hajnali halálszat a Balatonon* című nagyszabású kompozíciója, melynek ezúttal csak olajtanulmányát állította ki, a *Siófoki kikötő* és egy angol férfi arcképe már érettebb modorát mutatja.

Kívülük még Áldor János László, Dietrich Adolf, Juszko Béla, Kárpáthy Jenő, Makoldy József, Molnár Géza és Csebi Pogány István

festmény-gyűjteményét láthattuk. Közülük különösen az utóbbi akvarelljeit kell kiemelni technikájának igazi vízfestési jellegénél fogva. De ő is sokkal választékosabb művekkel vett részt a Magyar Aquarell- és Pasztellfestők Egyesületének a Nemzeti Szalonban rendezett kiállításán, melynek igazi hőse Elekfy Kirchner Jenő volt. Meglepően könnyed, többnyire zöldes tónusú vízfestményein kevésbé takarékosan, de az aquarell-technikához való ragaszkodással lehel oda érzékeny színeit.

A szobrászatot a Múcsarnok kiállításán Telcs Ede és Kerényi Jenő gyűjteményei képviselték. Az előbbinek kisplasztikai alkotásai és finom kezelésű plakettjei között találtunk értékes munkákat, de néhány feje is, így különösen a Szépművészeti Múzeum tulajdonában lévő márvány női képmás, kiváló alkotás. Kerényi Jenő szobrászati előadása még erősen a modern olaszok hatása alatt áll, különösen azokénak, akik az ősi etruszk terracották stílussal párosult közvetlenségére esküsznek. A formaszépséget nem ismeri, a kifejezőt, a jellemzőt, a mozdulat beszédességét keresi. A főformákat hangsúlyozza, a részleteket, így a ruhák redőit rendszeren csak belerajzolja az agyagba. Szobrainak végleges anyaga a terracotta ; a bronz és kő megfosztaná munkáit rögtönzött közvetlenségüktől.

A vitéz nagybányai Horthy Miklósné legmagasabb védnöksége alatt álló képzőművészeti kiállítás 1940 december havában a városligeti Múcsarnokban nyitotta meg kapuit. Mindenképpen indokolt, hogy a Képzőművészeti Társulat az idén átengedte helyiségeit a rendkívül eredményesen dolgozó művészszegező mozgalomnak. E mellett a kiállítás egyike volt az utóbbi évek legsikerültebbjeinek. Művészeink összes kiválóságai résztvettek ezen, de nem mindegyikük küldött méltó alkotást és sok volt a bemutatott darab között a már ismert, régebbi munka. Természetesen még a legkitűnőbb alkotásokat sem ismertethetjük, elég, ha Burghardt Rezsőnek kivételes valeur-érzékkel festett, zöldes tónusú, nagy tájképét, Borberekai Zoltán *Szüret* című életteljes terracottáját, Kovács Mária indus fejre emlékeztető női szoborképmását és Szakál Ernő rétegesen kezelt stílusos érmeit említjük meg.

Gróf Almásy Teleki Éva művészeti intézete valósággal múzeumi képtárrá emelkedett Ferenczy Károly festményeinek bemutatásával. Petrovics Elek, a kiállítás hivatott rendezője, aki kivételes kegyelettel ápolja Ferenczy Károly emlékét, a katalógus előszavában szomorúsággal vegyes csodálkozással állapítja meg, hogy a mester művészete még nem foglalta el megillető helyét a művelt magyar közvéleményben. Pedig Ferenczy Károly festészete félig már a történeti múlté,

munkássága, stílusa fölött a mai kor már kellő távlatból ítélkezhetik. Jelentősége kétségtelen a magyar festészet történetében.

Igaz, hogy Ferenczy művészetét nem becsülik és nem ismerik eléggé, de ez a mester következetes elhűségével, arisztokratikus lényével függ össze. Sohasem festett azért, hogy tetszést váltson ki képeivel, sohasem tett semmi engedményt a tömegízlésnek. Kerülte az olcsó hatásra való törekvést, megingathatatlan határozottsággal követte a legtisztább festőművészi eszményeket. Ennyire hozzáférhetetlennek, előkelő szelleműnek lenni még a művészetben sem lehet büntetlenül. A közönség többnyire novellát, érzelmi kifejezést keres a képekben. Ferenczy vásznain pedig a líra, a drámaiság szerényen megbúvik a színélmények szenzációi mögött. Nézzük csak egyik legragyogóbb vásznát, a színek nagy világító erejével festett, rég nem látott *Keresztről való levételt*, melyet Marosvásárhely városa küldött a kiállításra. Hiába térdel kétségbeesett fájdalomában Magdolna a holttest mellett, nem a kép érzelmi tartalma szól hozzánk, hanem a kicsattanó színek buja összhangja, az élet tökéletes igenlése, amely ellentétben áll a bibliai dráma tragikus szomorúságával. Aki ennyire festői szempontból kezelt minden tárgyat, bibliait s profánt egyaránt, akinek képein a világ csak optikai élmény, a színek csodálatos harmóniája, annak művészetét csak a festők és a műértők élvezik igazán. Ez az oka, hogy Ferenczy Károly festői nyilatkozása nem olyan népszerű a nagyközönség előtt, mint Lotz, Székely, vagy Munkácsy művészete.

Életének körülményei is megerősítették Ferenczy Károlyt abban, hogy tisztán művészi eszményeit szolgálhassa. A sors annyi anyagi jóval áldotta meg, hogy a megélhetésért nem kellett aprópénzre felváltani tehetségét, mint annyi más kiváló művésznek. A legcsekélyebb vázlata, ötlete is a maga kedvére készült, nem kellett bennük profanizálni nemes törekvéseit. Minden egyes munkájának kétségtelen az értéke, komolysága. Legelőször Bastien-Lepage jegyében a tárgyvilágos, pontos természetfestést művelte, rajzban, színben egyaránt híven követte a valót, de akkor is zöldes, halvány tónus borult világos képeire. A rajz ekkor nagy szerepet játszott művészetében, önálló hivatást töltött be illusztrációiban. Összefoglaló stílust keresett a körvonal hatását kiemelő rajzaiban. Ezt a dekoratív hangsúlyt művészetében a müncheni Jugend-stílus, a secessio hatásának tudhatjuk be.

De a zöldes tónus a plein air jegyében mindinkább megerősödött nála, a rajz megpuhul, elvesz a színek lágy, levegős átmeneteiben. Ekkor a leglírikusabb festészete, egyik-másik képéből olyan költői természetelmerülés árad, mint Thoma Hans legjobb munkáiból.

A 90-es évek közepén talál teljesen önmagára. 1896-ban kezdődnek hosszú nagybányai tartózkodásai, ahol színei felgyúlnak, bujábbak lesznek, megtelnek a magyar környezetnek élettől duzzadó nedveivel. Itt válik modora sajátosan magyarrá, itt ajándékozza meg festőművészetünket a nagybányai iskola igazi magyar stílusával. Egyéni értékén túl ez Ferenczy Károly legnagyobb érdeme, neki köszönhetjük a legjellemzőbb magyar festői kifejezést. Sehol sem jelent meg a magyar faj festői stílusa olyan fejlődésképes, ösztönös természetességgel, mint Ferenczy Károlynál Nagybányán. Színei Merse Pál *Majális*-nak előkelő magyarsága még túlkorai volt, plein air kompozíciójának színegyüttese még forradalmi újítás, de Ferenczy nagybányai stílusa, bár még erősebb napfényben, merészen állította egymás mellé a meleg zöldet és a kéket, mégis kellő időben jött és iskolát teremtett. Már nem volt csak egyéni stílus, hanem egész iskoláé is, amely az egyes művészeknél más és más változatban, de egymással mégis leghatározottabb rokonságban jelentkezik. Természetesen az összes nagybányai festők között a stílusalapító Ferenczy Károly alkotta a legtökéletesebb, legjellemzőbb és legérettebb remekeket. Hosszú sora jön létre sokat méltatott nagybányai vásznainak, melyeknek legkiválóbb példányait ezen a kiállításon is láthattuk.

A *Hegyi beszéd*ben még messzi távolból Bastien Lepage hagyományai kísértének, az első változaton a rajz még nem oldódott fel teljesen színekben, bár a 3 évvel előbb készült híres önarcképben (1893) lágy, levegős, zöldes tónusok veszik körül az alakot. Ugyanebben az időben mély esti árnyékokat, az erdő füledt sötétjét is keresi. A *Három királyok*at ilyen zöldes, sötét árnyékokkal teli félhomályba meríti, de a napfény ragyogása nemsokára legyőzi palettáján a sötétséget. A plein air kirobbanó világossága legtöbb képének erős színhatását meghatározza, a foltok eleinte részletezőbbek, mozaikszerűbbek, az árnyékok sötétebbek, később a színfoltok összefoglaltak, lágyabbak, lucskosabbak lesznek. A két stílus közötti különbséget például az 1901-ben és 1902-ben festett *Tájkép* és *Fürdő fiúk*, továbbá az 1905-ben létrejött *Lovagló gyermekek*, sőt már az egy évvel előbb készült méltán híres *Márciusi est* bizonyítják. Ennél magyarabb képet alig festettek.

Később a színfoltok összefoglalása mindinkább erősödik, nagy felületeket képes egy-egy akkordba összevonni. Ezzel párhuzamosan színei tompább fényűek lesznek. A robusztus erőt, bátorságot előkelő egyenletesség váltja fel és a plein air, az erős napsütés hangsúlyozása is háttérbe szorul. Ferenczy a műterembe vonul vissza, itt alkotja csendéleteit, fekvő aktjait, melyekben az összefoglalt színelületek remek példáival lep meg. A harmónikus körvonal értékeit is újra hang-

súlyozza, a napfoltok nem zaklatják fel alakjait, a motívum formai jelentőségét is tökéletesen kiéli a nélkül, hogy a színek uralmát a rajz venné át. A *Napos délelőtt* a szintézis egyik első álomása, a *Vörös falban* és a *Testvérek* hármasképében, a csendéletekben ez mindinkább erősödik, végül a fekvő aktokban éri el Ferenczy Károly utolsó, legérettebb festői kifejezését.

Hogy hová fejlődött volna a mester festészete, ha halála nem vetett volna véget munkásságának férfikora teljében, nem tudjuk megmondani. Élete működése mégis befejezett egész, nem torzó. Tudatos művészi munka nagyszerű eredménye. Minden év, minden stíluskorszak meghozta a maga értékes gyümölcsét munkásságában. E mellett megalapította a legmagyarabb festői nyelvet. Érdemei őt a magyar festőművészet legkiválóbb mesterei közé emelik.

A Képzőművészek Új Társaságának kiállítása a Nemzeti Szalonban sok kialakulatlan zavaros törekvéstről, egyszerismind jelentős eredményekről is számolt be. Szőnyi István táj- és életképei a színek finom kiegyenlítését árulták el. Mestere a tónusoknak, e mellett dekoratív értékekben is erősödik. Türelmetlenül várjuk, mikor kap olyan feladatot, amelyben folyton érő fallfestő-stílusát bemutathatja. Bernáth Aurél modora viszont erőteljesebb, nedvdúsabb lett, közelebbi kapcsolatba jutott a természettel. Két balatoni táján bátran, sokszor eredeti módon rakja fel színeit. Valósággal a zöldeknek és a kékeknek szímfóniája a két festmény. Önarc képe még régebbi misztikus felfogását jelzi, az alakok csak árnyképek, szellemjelenségek. E mellett az arc formái is modorosak. Czóbel Béla színeinek különösen csendéleteiben van férfias, teli zengése. Itt nem kell rajzolni, stílusa ebben a műfajban nyújt zavartalan élvezetet. Még egy kevésbé ismert fiatal festőnek, Duray Tibornak nevét kell megjegyezni. Kompozíciója meglepő bátorságra, harmóniaérzetre, teljességre vall. Újabban azonban megváltozott a stílusa, a keresők közé állott. A szobrászok között a legnagyobb meglepetés Andrási Kurta János fejlődése. Szinte már teljesen kilábolt Medgyessy Ferenc hatása alól, *Háború* című csoportja megdöbbentő erejű alkotás. Egy menekülő asszonyt ábrázol, aki hátratekintve fut keblére szorított gyermekével. Tömör, erőteljes, minden mellékest kerülő, nagyvonalú alkotás. Érdemes lenne valahol felállítani. *Vazuljának* is meglepő a lelki beállítás, szobrászilag is jól fogalmazta meg.

A Múbarát kiállítási helyiségében Istokovits Kálmán újabb képeit és a Párizsból hazatért Huszár Imre szoborműveit láthattuk. A rendkívül termékeny Istokovitsnak különösen bizánci jellegű és az olasz primitív festők munkáira emlékeztető kompozícióterveit kell megemlíteni. Rendkívüli a művész fantáziája, minden stílust szolgál-

latába képes állítani. Egyszer hieratikus komolysággal, másszor játszi könnyedséggel veti oda dús képzeletének szülötteit. Szinte érezzük, mint fűti őt a teremtés láza. Néha a valóság átírása sekélyesebb, de ekkor is érdekes, máskor viszont intenzíven érezhető a természet igazsága. Egyformán erős az alak- és tájfestésben; nagy készültsége, fejlett rajztudása miatt ösztönösen játszi neki az alkotás.

Huszár Imre Párizsban különösen az építészettel kapcsolatos szobrászi működést fejtett ki. Legtöbb munkáján összevontan, nagy sikokban fejezi ki magát. A részletek nem érdeklik. Síma, fénylő fából faragott állatszobrai, melyeknek technikája mögött érezzük az élet eleveenségét, és egy szimbolizmussal telített, mély kifejezésű leánytorzó emelkedett ki művei sorából.

Erdély egy részének visszatérte hónapjában a Szépművészeti Múzeum grafikai osztályában Hoffmann Edith igazgató rendezett kiállítást a szűkebb erdélyi földről származó XIX. századi művészek vízfestményeiből, toll-, ceruzarajzaiból és pasztellejéből. Három részre osztott az avatott kézzel kiválasztott anyag, erdélyi magyarok, erdélyi szászok műveire és máshonnan származó, de erdélyi motívumokat megörökítő alkotásokra. Barabás Miklóst a legkitűnőbb és legváltozatosabb oldalairól mutatták be a nagyobbárakrétával készült arc képek, így különösen Leitch angol festőről készült romantikus és erőteljes képmás. A szépen komponált tájak közül a korábbiak még akadémikusak, de a későbbiek szinte Lotz közvetlen vízfestményeit juttatják eszünkbe; majdnem olyan könnyedek, mint Menzel aquarelljei. Simon Ferenc naivitása ellenére is tud jellemezni.

Székel Bertalan nagyskalájú művészete volt a gerince a gyűjteménynek. Tanulmányai sohasem szárazak, mindig az alkotás heve irányítja a mester ecsetjét, még ha tudatos kompozícióba alakítja is a természetet. Vajdahunyad vára és a Halászbástya számára készült kompozícióinak tanulmányai a műfaj legjelentősebb eredményei közé számíthatók a XIX. századi európai festészetben. Erős komponáló tehetség volt az Erdélybe visszavonult Gyárfás Jenő is; a történeti mozzanatot beszédes jelenetekbe tudta tömöríteni, térszemlélete is határozott. Istvánffy Gyulát alig ismerjük a csonka országban, pedig kicsiny tájképeinek meggyőző az ereje, olyan festőiek, mint Katona Nándor legjobb tátrai emlékei. Nagy veszteség volt Vida Árpád halála, rendkívüli készültség nyilatkozik műveiben. Részben a nagybányai iskola bujazöld plein airje, részben újabb dekoratív törekvések jelentkeznek bennük élénk színekkel.

A magyar festőkkel szemben a szászok szárazabbak, tudatosabbak. Nem az ösztönös, festői élmény hevét, hanem az agy leszűrt munkáját érezzük szigorú formatudásra épített munkáikban. Wellmann

Róbet, Coulin Arthur, Miess Frigyes, Zigler Károly művészetében a német polgári szellem jelentkezik a magyar faj szabadabb lobogásával szemben. Az erdélyi motívumokat megörökítő csoportból Kőrösfői-Kriesch Aladár, Nagy Sándor és Edvi Illés Aladár tanulmányai mellett különösen a mult századi osztrák Ender Thomas finoman megfogott tájait értékelhetjük.

A tavalyi évben Budapest két nagyszabású épülettel lett gazdagabb. Az egyik a Pénzügyi Központ palotája a Szabadság-téren és a másik a Dob-utcai postapalota. Az előbbit Lauber László és Nyíri László, az utóbbit Rimanóczy Gyula tervezte Hidas Lajos és Papp Imre közreműködésével. Mind a kettő teljesen síma, modern stílusban épült profil- és párkánytagolás nélkül, külsejüket nemes kőlapburkolat takarja. A Pénzügyi Központ épületének símaságát csak a földszint jobboldalán alkalmazott óriási dombormű, fölötte az erkély, a pénztártermeknek az oszlopok mögötti elhelyezése és a hátraugró utolsó emelet hosszú, vízszintes tetőpárkánya tagolja. Egyébként a szinte egyforma magasságú és szélességű négyszögű ablakok hosszú, egyenletes sora lyukasztja át az egyhangú homlokzatot. Madách Imre falansztere jut eszünkbe, mely letör minden egyéni különbséget és lélektelen egyenlőséget ír elő. A diktátori teljhatalommal fegyelmezett, vagy bolsevizált gépember kifejezése ez a ház. A Bálvány-utcai visszaugrást a főbejárat előtti kis saroktérral a később tervezett utcaszélesítés indokolja.

Nem tekintve azt, hogy a Szabadság-tér erős tagolású és árnyék hatású épületei is élénkebb homlokzatot követeltek volna a harmonikus összehatás kedvéért, de a homlokzat önmagában sem indokolt; a tervező ezt ráerőszakolta a belsőre a mechanizált egymásmellé rendeltség hangsúlyozása végett. Az azonos nyílásokkal teli, tagolatlan homlokzat épp olyan hazugság, mint amilyen hazugság volt a sok kulissza-homlokzat, amely nem függött össze az épület rendeltetésével, a szükségszerű, belső térkiképzésével. Az inga csak a másik oldalra lengett ki, mint a dekoratív megjelenés szépségét egyedül szem előtt tartó esetekben. A tervező most egy külső eszmét, a fegyelmezett egyenlőség formaruháját erőszakolta rá az épület megjelenésére. Pedig az épületben nemcsak egyforma fizetésű kistisztviselők dolgoznak, hanem pénzügyi életünk vezérférfiai is, akik nem egyszer tanácsstermekben gyűlnek össze hosszas megbeszélésekre. Ezeknek a tanácsstermeknek és egyéb reprezentatív helyiségeknek és a vezető férfiak hivatali szobáinak külsőleg is ki kellene domborodniuk. A homlokzatnak hangsúlyozni kellene az eltérő helyiségek rendeltetését. Hiába pótolják nagyszerű szellőző-, hűtő- és fűtőszerkezetek a szobák, termek szükséges légtereit, a tervezőt ez nem menti fel az építészeti

igazság kifejezésének kötelezettsége alól. A korszellem indokolja egyedül az épület falanszterszerű jellegét és nem annak belső térkiképzése.

A szomszédos református templom hasonló homlokzata már csak szükségszerűen követi a Pénzintézeti Központ sívár homlokzatrendszerét, de itt inkább menthető, mert a térre bérlakások ablakai néznek, a templom nagyobb nyílásai pedig az udvarra tekintenek, sőt az istenháza jelenlétét kívül még pilonszerű torony is hangsúlyozza.

Az említett dombormű körülbelül a Szabadság-tér egyik útvonalának tengelyében fekszik, így kitűnő a távlata, viszont sem elhelyezése, sem stílusa nem függ össze szervesen az épület testével. Medgyessy Ferenc egy magyar szüreti menetet ábrázolt sajátosan lapidáris, egyszerű, az antik provinciális szobrászatra emlékeztető modorában. A háttér semleges, előtte jelennek meg a nézővel szembe fordulva, vagy profilban az alakok. Eredetileg aktok voltak, később öltöztette fel őket a megrendelő kívánságára magyarosan, pörge kalappal, gatyába, rokolyába. Az öltözék kezelése nagyvonalú, kevés redő tarkítja a nyugodt formákat, de nincs tökéletesen megoldva. A két szélső alak feltűrt gatyájával olasz cinquecento hatású. A fejek típusa jellemzően magyar, mozdulataik azonban a szobrászi kompozíció értelmében elvonatkoztak, a művész nem törekszik bennük közvetlen hatásra. A ló járása sem felel meg természetes mozgásának, egyoldalú poroszkálásban lép előre, mint Gattamelata és Colleoni paripája. Erre csak tanították annakidején a lovakat. Ábrázolásokban így azonban a lábak helyzete ritmikusabb, mint a természetes járásnál. Mindez a domborműnek tudatosan komponált, a valóság fölé emelkedő nyugalmát biztosítja. Nem sikerült végül a ló mögött álló puttonyos alak elvágása. A felsőtest nem függ szervesen össze a lábbal.

A Rimanóczy Gyula tervezte postapalotának, bár szintén teljesen síma a homlokzata, mégis vannak kiugró rizalitjai, erkélyei, az ablaknyílások is különbözőek, így hatása nem sívár. Logikusabb, a belső tér által indokoltabb, mint a Pénzintézeti Központ homlokzata. Plasztikai dísz az erkélyszerű kiugráson is szerves része az épülettest fővonalainak. Boda Gábor alárendelte magát az építészeti gondolatnak, midőn az erkély atlaszhivatású alakjait egyenletesen belekomponálta a kőhasábokba. Mindegyik marcona ősmagyar egyegy foglalkozást allegorizál, a sarkon pedig Szent István tartja a kőgerendát. Alakját a legszerencsésebben sikerült beillesztenie a kötött formába. Kétoldalról való nézete a sarkon erősebb megelevenítést, hatásos kontrasztot engedett meg. A többieknek mozdulata, kartartása viszont sématicusan ismétlődik. Ballábuk mellett az allegóriát magyarázó jelvények. Teljesen dekoratív, architektonikus

plasztikák, a szobrász komoly stílusérzékét és fegyelmezettségét dicsérik. Természetesen aki a naturalizmus, vagy a barokk forma-szépség és pátosz jegyében akarja értékelni a szobrokat, annál nem találhatnak kegyelmet, mi mégis örömmel üdvözljük az ősmagyar képzeletből fakadt, építészeti elemekké dermedt, őrtálló alakokat.

Az előcsarnok mennyezetét Molnár C. Pál allegorikus festménye díszíti a trianoni békét szétrobbantó, az országot gyarapító Kormányzónak lovas alakjával, a Felvidék visszacsatolására emlékeztetve. A békaperspektíva szabálya szerint készült freskó az alacsony teremben kissé nyomasztólag hat, a nagyméretű alakok túlságosan közel vannak a szemlélőhöz, primitív klasszicizáló stílusa sem nyit meg végtelen távlatot a néző előtt. A festmény kevésbé illik az épület stílusához, mint az előbbi szoborsorozat.

Értékes plasztikai dísz kapott még a Társadalombiztosító Intézetnek a Károly-körúton májszínű klinkertéglából épített nyolemeletes bérháza is. Borberek Kovács Zoltán ékesítette nagyvonalú domborművekkel, ugyancsak a Felvidékre való bevonulás emlékére. Különösen a jobboldali relief az ágaskodó lóval érdemel dicséretet monumentálisan egyszerű, elvonatkozott szobrászi stílusával. A jobboldali dombormű menetelő bakáinak arca azonban nincs jól faragva, deformáltak a turáni típusú arcok. Mindkét dombormű zamatosan magyar stílusú alkotás, a magyar föld ősi parasztnépe ihlette meg alkotóját.

Három sikerült dombormű ékesíti Hidasi Lajos és Papp Imre jól sikerült építészeti alkotásának, az óbudai új Árpád-gimnáziumnak legömbölyített sarokfalát is. Maga az épület tömegelosztásával a modern magyar építészet legszerencsésebb alkotásai közé tartozik. Rumi Rajky István három domborműve Árpád életének nevezetes jeleneteit ábrázolja: a vezér születését, a vérszerződést és az idegen népek küldötteinek hódolatát a honfoglalás alkalmából. Semleges háttér előtt jelennek meg archaikus egyszerűséggel az alakok. Az alsón, a hódolás reliefjén a két kiküldött valósággal antik görög jellegű. Előttük a lovon ülő Árpád a kellenél kisebbre sikerült. Érezzük, hogy a művész elszámította magát, a vezér fejét így kisebbre kellett vennie, hogy elvágás nélkül beférjen a dombormű megszabott kompozíciójába. Az egyszerű redők hol bizánci hatásra vallanak, hol kissé sématicusak. Mind a három dombormű kompozícióját a művész azonban nemesen, igazi szobrászi tömörséggel fogalmazta. Rumi Rajky István egyike legfejlettebb stílusérzékkel rendelkező szobrászainknak.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Mátyás király.

— A születésének ötszázéves fordulója alkalmából megjelent művek. —

I.

Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. Szerkesztette Lukinich Imre. I. kötet 574 l., II. kötet 522 l. A Korvin Mátyás magyar-olasz egyesület megbízásából kiadja a Franklin-Társulat. Budapest (1940).

A történelemben egymást váltogató egyéni és közösségi (individualista és kollektivistá) politikai, társadalmi és gazdasági irányoknak s alapelveikhez igazodó demokratikus és tekintélyuralmi közhatalmi szervezeteiknek az egész földkerekségre kiható küzdelmei közepett, talán az 1914-ben kezdődött világháború utolsó hullámverésében, vállán fegyverrel ülte meg mult év február 23-án nemzetünk Mátyás királyunk 500-ik születése napját. Ez okból, de másfelől azért is, mert szülővárosa, Kolozsvár, akkor még idegen uralom alatt volt, nem válhatott a félezeréves évforduló oly nagyszabású ünnepi alkalmává, amelyben legnépszerűbb uralkodónk emlékéhez méltóan részt vehetett volna minden magyar.

A zajló világesemények folyamánként nemzetünk teljes politikai, katonai és gazdasági készenléte hozta magával, hogy igazában csak tudományos életünk, ebben is első helyen történetírásunk ünnepelte meg a nagy király emlékét. Az ebből az alkalomból megjelent művek közül anyagában leggazdagabb, terjedelmében legnagyobb a Mátyás-émlékkönyv, összesen húsz tanulmányával, melyek közül nem egy külön kis kötetet is kitenne.

Az I. kötet bevezető cikke Teleki Pál grófnak a Corvin-rend 1940. február 24-én elmondott hosszabb beszéde, amelyben a tudós államférfi földrajz- és történelempolitikai szempontból foglalkozik a magyarság sorsát meghatározó és Mátyás korában is érvényesült tényekkel, a XV. század e legkiválóbb férfiának egyéniségével, munkájának, törekvéseinek jelentőségével s azokkal a kötelességekkel, amelyekkel a mai nemzedéknek kell szolgálnia nemzetünket.

A következő tanulmányban Elekes Lajos komoly felkészült-

séggel, a vonatkozó oláh irodalom alapos ismeretével és szigorú tárgyilagosságával tisztázza a *Hunyadi-kérdést*. A Hunyadiak származása problémájának helyes lerögzítése s a kutatók nagy része nemzeti elfogultságból folyó egyoldalú állásfoglalásának bemutatása után, előbb gondosan feltárja mindazt, ami a Hunyadi származásáról hitelesen megállapítható. Lelkiismeretesen sorra veszi az összes forrásokat, az oklevelektől a népköltészet termékeiig. A család eredeténél Thúróczy krónikáját veszi alapul mint Hunyadi-kori történetünknek ma is főforrását, mert az oklevelekből alig derül világosság a család multjára. E szerint Hunyadi ősei előkelő havaselvi bojárok voltak. Nagypja Serba, apja Vajk, aki Zsigmond 1409. évi adománylevelével, amellyel bizonyára 1395. évi kitűnő szolgálataiért megkapja Hunyadvár birtokát, lép be a magyar történelembe. Ő az, aki a Hunyadi nevet fölveszi s aki családját fölemeli a vagyonos magyar középnemesség sorába. Feleségének neve hitelesen nem állapítható meg, csak Klára lányának nevéből következtethető, hogy magyar volt. János fiok, a hős hadvezér és bölcs kormányzó, valószínűleg 1407-ben, Hunyadon született.

A tanulmány második felében részletesen ismerteti a szerző a Hunyadiak pályafutásának kizárólag a magyar történettel való szoros kapcsolatait, higgadt, felsőbbes érveléssel cáfolva a Supplex Libellus Valachorum-mal kezdődő és a Jorga munkáiban kiterelbelyesedő oláh véleményt, amely a mai oláh nemzeti vágyaknak a multba visszavetítésével Hunyadi Jánosban az oláh vér, fegyver és szellem hőseit ünnepli és amely a «düledező magyar birodalmat» a török ellen «oláh csapatokkal» védő Hunyadi dicső alakjában utólagosan épít oszlopot a mindössze 150 éves nagyoláh gondolat légvárába, mert hiszen az egykorú oláh-szláv oklevelek és krónikák még magyar formában írják Hunyadi nevét. Az oláhok érzelmi, politikai okoskodásával szemben egyszerűen utal a szerző a havaselvi bojárság tekintélyes részének török, tatár, bulgár, magyar, esetleg szláv elemekből való összetételére, amely elemek összeolvadása csak a XIV—XV. század folyamán indul meg. Az «oláh» elnevezés tehát nem jelent oláhvérűséget, mert az «oláh» akkor még csak foglalkozást, illetve vallást jelentett, mint ragadványnév pedig a származás helyét jelezte. Még leginkább bizonyítható a Basaraba-rokonság révén a Hunyadi-család török eredete. Hunyadi János élete minden mozzanatában magyar. Politikája a magyarság érdekeit szolgálja, külpolitikája «a haza és a hit ellenségei», a török elleni háborúk szakadatlan sorozata. Csak a legelvakultabb elfogultság állíthatja, hogy Hunyadi Jánost balkáni vagy éppen oláh nemzeti célok és eszmék vezették.

A magunk részéről a szerző meg nem cáfolható fejtegetéseit azzal a megjegyzéssel egészítjük ki, — mint azt e *Szemle* hasábjain évekket ezelőtt (1937. szept., 246. kötet, 375. l.) kifejtettük — hogy a vándor pásztornépek akkor válnak történeti tényezőkké, amikor egy náluk magasabb műveltségű, már letelepült népet leigáznak. Így áll elő egy uralkodó és egy alárendelt társadalmi réteg. Az oláhoknál pedig az volt az eset, hogy vezető rétegük nem lévén, félig kényszerítve, félig önként, tőlük vérben idegen népeknek szolgálatába léptek. A rumuny szó is, ahogy magukat nevezik, eredetileg jobbágyot jelent. A magyarral rokon, törökfajú elemek szervezik őket állami létre, teremtik meg a két oláh vajdaságot s az ő soraikból emelkedik fel a Basaraba-dinasztia és az utóbbival rokon Hunyadi-család. Vérbeli oláh vagy román csak a XVIII. század legelején keresztültvitt vallási úniónak és utóbb a határőrség közöttük is történt felállításának jelentős kulturális hatása nyomán válik ki s jut magasabb polcra. A Hunyadiakhoz tehát a szociológia tanítása szerint sincs az oláhoknak semmi közük, de egyébként sem fogja pl. a német történetírás soha a Hohenzollern—Sigmaringen-családból, vagyis német vérből sarjadzott oláh dinasztia uralkodását német történelemként tárgyalni.

Horváth Jenő Mátyás nagyvonalú nyugati külpolitikájának szövevényes szárait igyekszik kibogozni. Külpolitikai történetünk e kiváló kutatójának egyébként figyelemreméltó megállapításait azonban nem mindenben osztjuk. Szerinte ugyanis a magyar külpolitika iránya Zsigmondtól Mátyás haláláig töretlen vonal. Ezt ily határozottan nem mernők állítani. Zsigmond korában a nikápolyi ütközetben még nagyszámú francia is részt vett, holott Mátyást csak a pápa támogatta törökellenes harcaiban. Zsigmond öt koronát is viselt a fején — köztük a császári és a cseh koronát — s nyugat felé egyedül a huszitákkal volt összeütközése, holott Mátyásnak szinte kezdettől fogva küzdenie kellett hol III. Frigyes császárral, hol Podjebrád György cseh királlyal, hol Kázmér lengyel királlyal, hol közülök egyszerre kettővel vagy mind a hárommal, majd utóbb Kázmér két fiával: Ulászló cseh királlyal és Kázmér herceggel mint magyar trónkövetelővel. E harcaiban Mátyás is hol az egyikkel, hol a másikkal kötött vagy bontott szövetséget pillanatnyi érdekei szerint, gyakran minden átmenet nélkül. Azt a tételét sem tudnók aláírni, hogy a Mátyás ellen 1467-ben Erdélyben kitört lázadás alapjellegét Mátyás uralkodása törvényességének kétségbevonása adta meg. Az erdélyi magyar nemességtől ugyanis, amely a lázadók zömét adta s amelynek élén Bazini és Szentgyörgyi János gróf erdélyi vajda, a királyjelölt állott, semmi sem volt távolabb, mint az, hogy a saját soraiból valónak tekin-

tett Mátyás királysága törvényességét kétségbevonja. Az ok, amiért a szintén kiváltságos székelyekkel és szászokkal együtt felkelt, Erdély régi mentességeinek megnyirbálása és a határait állandóan veszélyeztető török ellen vívott háborúk ellanyhulása volt. Egyébként Mátyás nyugati külpolitikáját csak a keletivel (a balkánival) egységesen lehet teljes és helyes megvilágításba helyezni.

Galla Ferenc hosszabb fejezetben tárgyalja Mátyás és a szent-szék érintkezéseit, magas színvonalon, biztos kézzel vezetve végig az olvasót ügyesen tagolt, gazdag anyagán. Találónan jellemzi az egyház lehanyagolt állapotát, amidőn a pápák családias politikája és uralkodásuk világias színezete háttérbe szorítják a pápaság erkölcsi jellegét, ami maga után vonja a királyok hatalmának megnövekedését a pápai tekintély rovására. Ez alól Mátyás sem kivétel. Sűrűn hangsúlyozza ugyan az egyház iránti hűségét, de ugyanakkor tüdőn-keresztül érvényesíti akarátát a pápákkal szemben.

Elekes Lajos második, szintén jeles tanulmányában a Hunyadiak korabeli magyar-oláh érintkezések történetét foglalja változatos képbe, ezúttal is a forrásanyag alapos ismeretével és tárgyilagossággal, attól az időponttól kezdve, amikor az északra vándorló balkáni oláhság első rajai a XII. században először lépték át Erdély határát s találkoztak a Kárpátok külső vonalán is az ott megtelepülő magyarokkal és — tegyük hozzá — besenyő és kún elemekkel, egészen Mátyás, haláláig, pontosabban a mohácsi vészig. Havaselvén a társadalmi majd a politikai szervezés a Kúnország összeomlása (1239) után visszamaradt kúnok munkája volt, míg Moldvában nem sokkal utóbb Magyarországból kiköltözött elemek rakták le az állami élet alapjait. Mindkét vajdaság Magyarország politikai befolyása alá került mint hűbéres tartomány, a magyarság külső védelmi övének részeként. A politikai kapcsolatok erősségét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a XV. századbeli vajdák nagy része magyar segítséggel jutott hatalomra. Királyaink utasításai szerint kellett kormányozniok, s ha kellett, a székely csapatok nyomása alatt is, de a vajdák magyar birtokokat is kaptak hűbérül vagy menedék címén. De magyar földön találtak megélhetést a vajdasági trónkövetelők és menekültek is, hogy annál könnyebben kézben tarthatók legyenek a vajdák, akiknek ki kellett kérniök a magyar királyok elismerését és ígéretet kellett tenniök arra, hogy hűséggel fogják szolgálni a szent koronát.

Nem kevésbé élénk társadalmi és gazdasági kapcsolatok is fejlődtek ki a két vajdaság és Erdély, kivált az erdélyi városok, közülök is főleg Brassó között, amelyek ipara és kereskedelme gondosko-

dott a tartományok legfontosabb szükségleteinek ellátásáról és nyers-terményeik felvásárlásáról. Magyar telepesek vitték Moldvába és kisebb mértékben Havaselve is a fejlettebb gazdálkodási módszereket, a bányaművelést, a magasabb műveltséget, az udvari tisztségek szervezetét, a vajdai oklevéladás mintáit, a pénzverést, a címerhasználatot stb. A Hunyadiak korában még magyar védelem alatt él a két vajdaság, de Mátyás egyoldalú nyugati politikája folytán veszendőbe megy hatalmi állásunk a Balkánon, melynek népei sorra a szultánok adófizetői lesznek, mígnem a Jagellók alatt elbukik a magyar állam és másirányú fejlődés indul meg.

A szerző tehát nemcsak a vajdaságoknak a magyar királysághoz való hűbéri viszonyát helyezi sok vonatkozásban az eddigiénél teljesebb megvilágításba, hanem a társadalmi, gazdasági és kulturális kapcsolatokat is, amelyek keretében szívesen láttunk volna legalább néhány sorban még egy-két Hunyadi-korbeli epizódot, mint pl. az 1437. évi erdélyi parasztlázadásban az oláhok szerepét, vagy a huszitizmushoz csatlakozott és e miatt menekülésre kényszerült Tamás és Bálint bibliafordító papok moldvai életének emlékeit, vagy István moldvai vajdának az 1467. évi erdélyi lázadókkal fennállott összeköttetéseit. A két talpraesett tanulmány után joggal várjuk a fiatal szerző tollából a magyar-oláh érintkezések, kölcsönhatások összefoglaló történetét.

Kitűnő hadtörténetírónk, Gyalóka Jenő, a hadszervező és hadvezér Mátyásról írott pompás tanulmányában az őt jellemző szigorú forráskritikával, tárgyilagossággal és szakszerűsége mellett is világos előadásban ismerteti az egykorú védő és támadó fegyverek, az egyes fegyvernemek, valamint harcmód és Mátyás haderejének részletes bemutatása után Mátyásnak a Felvidékre befészkelte veszedelmes cseh rablók, a törökök, a csehek, a lengyelek, s a III. Frigyes németrómai császár ellen viselt háborúit. Végső megállapítása az, hogy az «óvatos és számító» Mátyás kitért «a sorsdöntő, nagy küzdelmek» elől; de «kitűnően oldotta meg az ú. n. «kisháború» minden feladatát, annak ellenére, hogy nála erősebb ellenféllel akadt dolga. Minden előnyt azonnal kizsákmányolt s a fenyegető veszedelmet idejekorán és ügyesen ki tudta kerülni.» Továbbá: «Kétségtelen, hogy a király a hadvezetés terén felülmúlta nyugati ellenfeleit». Annál fájdalmasabb, hogy nyugati politikája miatt «a magyar korona egykori melléktartományait sem tudta biztosítani s még kevésbé sikerült döntő taktikai csapást mérnie a törökre.»

Mályusz Elemér tollából való az emlékkönyv leghosszabb és minden bizonnyal legnagyobb elmélyedést kívánó tanulmánya. Címe:

A magyar társadalom a Hunyadiak korában. De ennél sokkal többet nyújt, mert megfelelőleg az alcímnek — *A hűbériség és rendiség problémája* — hatalmas kísérletet tesz történelmünk ezen két fontos, nem egy vonatkozásban legújabb időkhöz ható fejlődési mozzanatának, kialakulásuknak, egymáshoz való viszonyuknak tisztázására és a róluk elnevezhető korszakaink pontosabb elhatárolására. A probléma szép és megoldása nemcsak az említett két korszak helyesebb megvilágítását adja, hanem történetünk számos más kérdésére is magyarázattal szolgál.

Mályusz a fiatalabb, de már korán beérkezett történetíróink egyike, akit eredeti gondolkodás, éles ítélet jellemez. Ismeri a nyugati, főleg a német tudományos irodalomnak tárgykörébe vágó megállapításait, másfelől pedig kitűnően ismeri a hazai okleveles anyagot is, amelynek tanulmányozásában nagy mélységekbe is lebocsátja mérő-ónját, hogy a politikai tényezők alaposabb vizsgálata érdekében a társadalmi erők működését is megfigyelhesse s ezzel is támogathassa következtetéseit. Csak helyeselhetjük tehát azt a célját, hogy «a hűbériséget lényeges, sőt egész korszak meghatározására alkalmas tényezőnek» mutassa be (315. l.).

Főbb tételei a következők: 1. A XI—XII. századbeli történetünkre alkalmazott «patrimoniális királyság», illetőleg «a középkori keresztyén királyság kora», éppúgy a XIII—XIV. századokra «a rendiség kialakulásának periodusa» elnevezések nem tarthatók fenn. Az előbbi korszak-megjelölések közül az első üres és tarthatatlan, a másik az avatatlanra megtévesztő. Az utóbbi pedig azért nem megfelelő, mert nem lehet egy korra jellemző, ami csak készülődik (313. l.). 2. «A külföldi történeti, első sorban jogtörténeti irodalom általános felfogása, hogy a hűbériség szükséges, sőt elmaradhatatlan fejlődési fok volt, amely tovább vezette az emberiséget, mint a megelőző rendszer» (315. l.). A hűbéri viszony kifejlődésének alapfeltétele pedig egy uralkodó társadalmi réteg kikristályosodása — állapítja meg Weber Miksára, a kitűnő, de tévedésektől nem mentes német tudósra való hivatkozással, aki a gazdaságtörténet, a nemzetgazdaságtan és a társadalomtan terén egyaránt kimagasló munkásságot fejtett ki s akinek nyomán történelmünk már korábban Mályusz «a karizmatikus királyság» elnevezés mellett a XI. és XII. századbeli történetünkre. A Weber—Mályusz-féle felfogás szerint ugyanis «hűbérúrnak és vazallusnak egyaránt a kiváltságosok köréből kell kikerülnie, vagyis viszonyukat nem jellemezheti úr és szolga függősége . . . Szabadság, önkéntesség és hűség tehát a hűbériséget jellemző jegyek, de mindezeknek a kiváltságos társadalmi réteg tagjainak kapcsolatba jutását

kell kísérniök» (316. l.). A hűbéri intézmény célja az volt, hogy a hűbérúrnak a hűbéresekből állandóan harcra kész, korszerűen felfegyverzett lovascsapatok álljanak rendelkezésére (317. l.) 3. Hűbériség volt tehát nálunk is a XIII. századtól kezdve, amikor a nagybirtok kifejlődésével az egyházi és világi főurak a király mellett osztoznak a hatalomban és a század második felében kialakul a közneesség is.

Mielőtt e tételeit egyenkint vizsgálat alá vennők, némileg enyhítenünk kell azt az állítást, hogy történetíróink a fejlettebbnek, «alkotmányosabbnak» látszó rendiséget többre értékelték a hűbériségnél s a hűbériségre emlékeztető történeti adatokat nem illesztették be a multról rajzolt képekbe» (312. l.). Mindössze két történetírónkról tesz említést, mint akikben «felmerült a belátás, hogy az Árpád-korban észrevehetőek egyes hűbéri vonások» (u. o.).

Valójában ugyanis régebbi és újabb történet- és jogtörténetíróink közül is többen rámutattak történetünk hűbéri vonásaira. Így — hogy csak Szekfű Gyulának a szerző által méltán meleg dicsérettel idézett *Serviensek és familiárisok* című alapvető munkájában felhozott nevek mellett maradjunk — a régebbiek közül Kollár Ádám és Bartal György, az újabbak közül Ladányi Gedeon és Hajnik Imre, végül legújabban, említett művében, Szekfű Gyula. Viszont arra a két történetírónkra vonatkozó megjegyzése, hogy ezek észrevettek egyes hűbéri vonásokat az Árpád-korban, annyiban helyesbítésre szorul, hogy közülök az egyik, Eckhart Ferenc, az idézett írókkal szemben csak a hűbéri jog hatását állapítja meg nálunk, ellenben azt vallja, hogy a hűbériség Magyarországon nem volt meg (Hóman B.: *A magyar történetírás új útjai*. 311. l.).

Alaptételeivel sem tudunk mindenben egyetérteni. Így nem tehetjük magunkévá azt a nézetét, hogy a XI—XII. századbeli történetünkre «a patrimoniális királyság», illetőleg «a középkori keresztény királyság kora» helyett alkalmasabb «a karizmatikus királyság kora» elnevezés. Ha ugyanis a «patrimoniális» jelzőt elhagyjuk és elfogadjuk szerzőnek azt a tanítását, hogy «a katonai szolgálat fejében nyert föld még nem a hűbériség bizonyítéka, tehát nem hűbérbirtok a miniszteriálisok kezén lévő fekvőség, mivel patrimoniális függő viszonyban vannak a földesúrral, de ugyanígy nem az a kozákföld sem, mert tulajdonosai privilegizált parasztoknak tekinthetők» (318. l.), akkor, mint épp e példa is mutatja, oly fejlődési forma áll előttünk, melyet a szerző maga kénytelen «patrimoniális» jelzővel ellátni. Ha «a karizmatikus királyság kora» megjelölés mellett maradnánk, mivel ennek lényege Weber szerint a szinte természetfölötti

képességekkel megáldott vezér (fejedelem) személye iránt megnyilvánuló teljes odaadás, nem tudnók okát adni a magán birtokrendszerrel való áttérésnek, nem tudnók megérteni, miért adományoz pl. Szent István híveinek, — mondjuk — királyi kísérete tagjainak egyéni tulajdonul ingatlan javakat, amikor ez a karizma — Pál apostolnál lelki vagy kegyajándék — sokkal inkább érvényesíthette volna hatását a földközösség mellett. Az Isten kegyelméből uralkodás tehát csak egyik fontos ismertető jegye annak a kornak. De a karizma, a ragaszkodás még nem minden, sőt nem is érvényesült mindig e két században. Gondoljunk csak a Szent István ellen épp udvari emberei által elkövetett merényletre, az Aba Sámuel erőszakos halálára, Péter és Salamon balsorsára, vagy pl. egyes főurak nyílt ellenszegülésére 1123-ban II. István ellen, akit ezzel visszatérésre kényszerítettek orosz földön viselt hadjáratából. A karizmának volt ugyan valamelyes jelentősége, de királyaink hatalma nem ezen, hanem első sorban roppant kiterjedésű s a vármegyékben megszervezett magánjóságaikon és fegyveres erejükön nyugodott.

De egyébként is az alattvalói odaadás előbb-utóbb megszűnik viszonzás, vagyis a hála látható jelei nélkül. Minthogy pedig a törzsi szállásbirtokokon kívül minden a királyé, természetes, hogy a hála kifejezésének legegyszerűbb módja a birtokadományozás lesz. Az államhatalomnak egybeesése a király magánhatalmával, vagyis a közhatalom magánjogi természete adja meg tehát e korszak patrimonialis vonását. Végül az uralkodó törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmának korlátlanságáról sem mond semmit a «karizmatikus» jelző, noha ez, a kezdetleges viszonyokból folyó, patriarchális színezetű abszolutizmus szintén hozzátartozott a XI—XII. századi királyság lényegéhez. Amennyiben tehát a korszak minden fontosabb jegyét fel akarnók tüntetni, talán «a teokratikus, patrimonialis és patriarchális abszolutizmus kora» jelzés volna a legteljesebb, megkülönböztetésül a részben még szintén patrimonialis, de számos vonatkozásban már közhatalmi természetű újkori vagy a XVIII. századi felvilágosult abszolutizmustól és a jelenkori abszolutisztikus tekintélyuralmi rendszerektől, amelyekben a vezér iránti odaadás és hűség jelentősége felül áll minden kétségen.

Egyetértünk ellenben azzal a megállapításával, mely szerint nem lehet egy korra jellemző, ami csak készülődik, azzal a hozzáadással, hogy minden korszak magában hordja az utána következő korszak alapjellegét meghatározó intézményeinek, szervezeteinek, felépítésének csíráit, mert egyetlen korszak sem születik előzmények és átmenet nélkül, amint hatása sem múlik el lezáródásával, hanem

az, ami benne igazi nemzeti erő, mint átalakult energia él és működik tovább.

Készséggel valljuk második tételének azt a részét is, hogy a hűbériség szükséges fejlődési fok volt, amely tovább vitte az emberiséget az előző korszaknál. Hasonló felfogásunknak több ízben is kifejezést adtunk.¹ A hűbériség lényegéről azonban eltérő a nézetünk. Általában igaz ugyan, hogy «a hűbérúrnak és a hűbéresnek a kiváltságosok köréből kell kikerülnie», továbbá hogy a szabadság, önkéntesség és hűség a hűbériséget — de tegyük hozzá, csak kezdetben — jellemző jegyek. Szerény véleményünk szerint azonban nem ez a hűbériség egyetlen lényeges része, valamint az sem, hogy a hűbéri viszony kifejlődésének alapfeltétele egy uralkodó társadalmi réteg létrejötte. A szabadság, az önkéntesség és a hűség, valamint egy uralkodó réteg mint ismertető jegyek magukban nem határozzák meg kellően a hűbériséget, mert hiszen ezek a vonások megfelelő korlátozásokkal megtalálhatók a jelenlegi tekintélyuralmi államokban is, legalább is a vezetők és híveik szempontjából. Ennél találóbbnak véljük azt a régebbi keletű meghatározásunkat, amely szerint a hűbériség a kezdetleges állam katonai (honvédelmi) berendezkedése, közigazgatásának és gazdasági életének privilégiumok által való megszervezése a magánjog elvei alapján, amikor a királyok birtok- vagy jövedelemadományozások ellenében hű főembereikre, utóbbiak pedig ismét a maguk embereire bizzák az általuk személyesen nem végezhető munkaköröket, köztük oly állami jellegű feladatok elvégzését, amelyeket ma egy hódító ország állandó katonaságával, tisztviselőivel, bíráival stb., stb. lát el.² Eredetileg ugyanis a hűbéri berendezkedés mellett minden állami teendőt, az igazságszolgáltatás, a közigazgatás és a központi kormányzás minden ügyének intézését, sőt az állami bevételek (adók, vámok) behajtását, olykor még a pénzverést is magánjogi alapon vállalkozó egyének és a csak nekik felelős embereik végezték. A magánjogi jelleg hangsúlyozása azért fontos, mert jellemző a hűbériségre elfajulása idejében is, amikor a szabadság már csak a nagy hűbérurak kiváltsága, az önkéntesség helyébe a durva önkény előtt való kényszerű meghajlás lép és amikor a hűség már maga az ural-

¹ Így az Eckhardt Ferenc idézett tanulmányáról írt bírálatunkban (*Budapesti Szemle* 1932. jan. füzet 115. l.), továbbá *A szent korona eszméje* c., Mályusztól is idézett dolgozatunkban is, amelyben a hűbériségről mint «a nemzetek fejlődésének egyik fontos szakaszánál» írunk (*Szent István Emlékkönyv* II. köt. 274. l.).

² *Budapesti Szemle* 1932. jan. füzet, 115. l.

kodó iránt sem a régi többé, amikor a nagy hűbérurak a királyokéhoz hasonló felségjogaikat törvényekbe is foglaltatják.¹

Harmadik tételét ellenben, hogy t. i. hűbériség volt nálunk is, nemcsak valljuk, de több ízben megírtuk magunk is. Csak a legnagyobb dícséret hangján szólhatunk, rendkívül gazdag és értékes okleveles anyagáról, amellyel a Szekfű által fölfedezett és tisztázott familiaritás hűbéri jellegét újabb bizonyítékokkal teszi kétségtelenné. Különös gonddal mutatja be a familiárisoknak, a magyar hűbéreseknek szerepét, jelentőségét történetünkben, valamint a magyar és a nyugati hűbériség között megállapítható hasonló vonásokat, de az eltéréseket is, amelyek közül legsajátosabb, hogy voltak nem nemes familiárisok is. Ugyanaz a magyar nagylelkűség nyilvánul meg itt is, mint az idegenekkel szemben tanúsított úri felfogásban is. A familiáris rendszeren épült fel e korban az ország katonai szervezete, társadalmi és gazdasági élete, de az állam kormányzata, közigazgatása és igazságszolgáltatása is.

A főurak jogköre hatalmuk folytonos növekedése során a jobbagyság után a familiáris viszony révén előbb a köznemességre, majd részben a városi polgárságra, sőt szórványosan az egyházi méltóságok betöltésére is kiterjedt, sőt voltak nagybirtokosok, akik a pénzverés és a határvámszedés jogát is megszerezték. Hogy azonban a főurak az országot nem tudták kiskirályságokra feldarabolni, annak egyik legfőbb oka az volt, hogy utódaikra csak a vagyon szállott át, de a hatalmat jelentő méltóságot, felségjogokat vagy állami jövedelmi források birtokát már nem tudták családjukban örökletessé tenni. Másik főök pedig, hogy a nemesség és a városi polgárság fölött a bírói joghatóságot nem tudták megszerezni az erdélyi vajda és a horvát bán kivételével, akik az említett két országrészben vezették a haderőt, ellátták felső fokon a bírászkodást, kinevezték a főispánokat s ekként a familiáris viszony segítségével a vármegyék önkormányzatát, közigazgatását is kezükben tartották. A Hunyadi-család örökös grófi címe azonban annak a jele, hogy a XV. században hazánk is eljutott a hűbériségnek ahhoz a szakaszához, amely már közel járt a területi széteséshez, amikor Mátyás «a hűbéri elv helyébe a rendit segítette» (350. l.).

¹ «Die Fürsten und Grossen des Reiches werden Landesherren, sind reichsgesetzlich seit 1220, 1231 und 1232 als solche anerkannt. über die Hoheitsrechte des Reiches in ihren Territorien gleichwie der König». Redlich, Oswald: *Die Privaturkunden des Mittelalters*. 155. l.

Ezek után, tehát Mátyás uralkodásával, áttér Mályusz a rendi korszak ismertetésére, amelyet — szintén Weberre való hivatkozással — a hűbéreseknak a közös jog alapján végbemenő szövetkezésére, kiváltságaik azonosulására s az állam sok új igényére vezet vissza, mint amelyek kielégítésére a régi erőforrások elégtelensége folytán a hatalmi szervezetbe új társadalmi tényezők beillesztése vált szükségessé. A rendiség alapfeltételének a hűbéreseknak jogközösséggé tömörülését, azaz a hatalom birtokosainak elrendezett testület alakjában történő csoportosulását tekinti, az alakulást kipattantó tényezőnek pedig a közigazgatás iránt támasztott szokatlan vagy új követelményeket. Végül rendinek attól fogva nevezi az államot, amikor az az állapot, amelyben a hűbéresek katonáskodásuk ellenértékéért nyert adómentességük mellett biztosítékot kapnak arra, hogy a hűbérúr nem adóztatja meg jobbágyaikat sem, legfőleg kivételes beleegyezésükkel, lassankint odáig érik, hogy a különböző hatalmi tényezők megegyezésének szükségessége folytán a hűbéresek ideiglenes egyesülései állandó politikai képződményekké fejlődnek (351. l.).

E nagyjából elfogadhatónak látszó meghatározásokhoz több megjegyzésünk is van. Szerény véleményünk szerint a rendek hosszabb történeti folyamat eredményeként állanak elő, amely folyamat egyidejű a magyar vagy bármely más nemzet ködbevesző keletkezésével. Általában elmondhatjuk, hogy miként a magyar egy török és egy finn-ugor nép összeolvadásából jött létre, hasonlóképpen minden más nép nemzetté alakulása is egy harcias nomád és egy békés foglalkozásokat űző népnek legtöbbször háborús, de olykor önkéntes találkozásából, hosszú együttéléséből, utóbb nyelvi egybeolvadásából megy végbe. Amaz adja a felső réteget, tehát a harcos és a közügyekkel foglalkozó elemet, majd az uralkodóházat is, emez pedig nagyobb számával a dolgozókat és a nyelvkincs nagyobb részét. Ezekhez járulnak hódítások, győztes háborúk után az önként csatlakozók és a leigázottak, utóbbiak mint rabszolgák. Minden fejlett pásztornépnél — mondja Oppenheimer — megtalálhatjuk a három társadalmi rétegre való tagozódást: a nemeseket, a közszabadokat s a rabszolgákat.¹ A rendiség mögött tehát eredetileg egymáshoz való viszonyukban fölé- s alárendelt népek állanak még végleges egybeolvadásuk után is s e viszony alapja a vitézség, az uralomra természettség, vagyis lényegi-

¹ Oppenheimer, Franz: *System der Soziologie*. II. Bd. Der Staat. 269. l. — Radloff tudósítása szerint a törökfajú kirgiziek is két társadalmi rétegben élnek, ezek a nemesek és a közrendűek. Radloff, Wilhelm: *Aus Sibirien*. 1884. I. köt. 515. l.

leg a nyers erő, amely társadalmi téren nagyobb tekintélyt, vagyont, több szolgát, politikai térre átvive pedig nagyobb befolyást, hatalmat jelent.

A nélkül, hogy magunknak csalhatatlanságot tulajdonítanánk, feltehetjük, hogy Szent István a törzsekben egyesült nemes nemzetségek szállásbirtokain kívül élt közsabadokból szervezte a magántulajdonának tekintett területeken a vármegyéket és ezek hadi népét mint királyi haderőt, akiknek nagy része utóbb szintén a nemesek soraiba emelkedett. A Szent Istvánnal kezdődő birtokadományozások a hű főemberek számára teremtik meg a nagybirtokosok csoportját, akik a főpapokkal együtt már korán, első királyunk alatt bizonyos szerephez jutnak a királyi tanácsban s az ország kormányzatában. Gyöngye királyok idejében hatalmuk tovább nő s itt veszi kezdetét a nemességnek két rétegre tagozódása a vagyon szerint fő- és közrendre, amely utóbbival lassan egybeolvad a közsabadok rétege. II. Endre uralkodása alatt már teljes az ellentét a nagybirtokos főrendű és a kialakulóban levő közrendű nemesség között, de utóbbiak szövetkezésénél sem akkor, sem a XV. században nem látjuk a közigazgatás iránt támasztott szokatlan vagy új követelményeket, de nem is láthatjuk, mert a rendek alakulásának kipattantó tényezője nem közigazgatási, hanem politikai kérdés, amely mögött egy feltörekvő új társadalmi réteg keresi a régivel szemben az érvényesülést és a részesedést a közhatalmi szervezetben is. Ez a megállapítás a rendiség alapfeltételéről azért is megfelelőbb, mert egyaránt alkalmazható a köznemességre, a polgárságra, a parasztságra vagy akár a mezőgazdasági és ipari munkásságra rendi, illetőleg osztálytörkévésekkel kapcsolatban.

A továbbiakban rendkívül ügyes érveléssel fejti ki, hogy rendi alkotmányról csak akkor lehet szó, amikor a rendek tanácskozási joga állandósul és létrejön az országgyűlés, amely megszavazza az adót és a katonát. Ennek ismét két fokozata van: az első a rendek szabad, önkéntes gyülekezete, hogy megmutassák erejüket és maguknak kedvezményeket vívjanak ki; a másik az a mozzanat, amikor «keménykezü fejedelem határozott célokat s feladatokat tűzve eléjük, az állam javára szolgáló erőfeszítésekre kényszeríti őket. Ez az átalakulás, amelynek során az országgyűlés határozott szervezettü intézménnyé változik, nálunk Mátyás alatt következett be» (356. l.). Ez álláspontjából folyólag, minthogy «a köznemesség szereplésében és általa az országgyűlésnek a politikai nemzetet képviselő tényezővé fejlődésében» látja a magyar rendiség lényegét, tévesnek jelenti ki azt a felfogást, amely már az aranybullát is a rendi fejlődésbe tartozó

mozzanatnak tekinti (357. l.). «Az ellenállási jog, amellyel az aranybulla az előkelőket s csak őket felruházta, egyáltalán nem bizonyíték a mellett, hogy a XIII. században már kialakult nálunk a rendiség» (359. l.). A 173. sz. jegyzetben pedig idézi e sorok írójának véleményét, mely szerint «a rendiség fogalmából ki nem zárható főrendűek már az első Árpádok alatt jelentős társadalmi és politikai tényezők s a nemesség serviens rétege, amint azt Hóman is megállapítja, már az aranybulla kiharcolásában nagy szerepet játszik». Majd a következő kritikával kíséri: 1222-ben még nincs köznemesség, mivel a «mobilis» név akkor még a legelőkelőbbek tulajdona, a királyi serviensek pedig csak egyik felét fogják jelenteni a majdan kialakuló nemességnek mint rendnek. Mivel a rendi társadalom életét magától értetődően meg kell előznie az egyes rendek kibontakozásának, filius ante patrem volna a köznemesség nélküli rendiség» stb. (427. l.).

Mályusz komoly figyelmet érdemlő tanításaival illik kissé részletesebben is foglalkoznunk. Hogy Mátyás keménykezű fejedelem volt, az közismert. De a rendi országgyűlések kényszerű szervezésének és működtetésének bizonyítására nem szívesen vállalkoznánk. Az általa említett 1472. és 1475. évi dekrétumban a nemesség nem azért nem kívánt két, illetőleg egy éven belül országgyűlést, mert immár oly kényszernek érezte a diétai tanácskozást, hogy szabadulni szeretett volna tőle» (357. l.), hanem azért, mert a Mátyás abszolutisztikus kormányzása, sokszoros törvénysértése mellett nem látta ennek értelmét, noha még 1458-ban, Mátyás megválasztásakor fejenkinti megjelenést iktatott törvénybe az évenkénti pünkösztkor egybehívandó országgyűlésekre. Egyebekben a pünkösztkor tartandó országgyűléseket már az 1447: XXXI cikkely elrendelte. A német analógia tehát, vagyis az ú. n. Zwangsgenossenschaft elmélete a mi diétáinkra nem alkalmazható.

Második észrevételünk Mályusz fejtegetéseire, hogy a rendiség lényegében nem más, mint a korlátlan királyi hatalom intézményes mérséklése, és így az alkotmányosság kezdete vagy — ha úgy tetszik — egyik kezdeti és kezdetleges formája. Már most felfogás dolga ki honnan számítja az alkotmányosság vagy a rendiség elindulását. Magunk elvi álláspontunknak megfelelőleg a törvényalkotásban és a kormányzatban való állandó részvételében látjuk a királyi hatalom első korlátozását, tehát a rendiség kezdetét is s a főurak és főpapok e politikai szereplése egyik epizódjának minősítjük a Zsigmondot fogságba vető főrendűek 1401. évi kormányzását, amikor hét hónapon át az esztergoni érsek, a nádor és az országbíró intézték a szent korona nevében az ország ügyeit. Viszont Mályusz és mások a köznemesség

politikai szervezkedésétől és az országgyűléseken való rendszeres, sőt éppen kényszerű megjelenésétől számítják a rendiséget. Ismét mások a polgári rend bevonulását-a törvényhozó testületbe tartják döntő mozzanatnak. Van továbbá olyan vélemény is, hogy a rendi alkotmány egyáltalán nem volt alkotmány, sőt a polgári parlament is csak osztályparlament a munkásság képviselői nélkül. Így fokozatosan el lehet jutni a proletárdiktatúráig vagy a kinevezett törvényhozók rendszeréig is, amelyekben és a felsoroltakban kiki megtalálhatja a felfogásának megfelelő politikai berendezkedést, amely szerinte biztosítja az alattvalóknak vagy azok egy csoportjának alkotmányos befolyását. A lényeg azonban mindenkor az uralkodó (az államfő) hatalmának korlátozása marad s ez elvi alapon ragaszkodunk határpont gyanánt a rendiség történetében a főrendűeknek a kormányzásba való intézményes bevonásához.

De harmadszor, ha Mályusz nyomán a köznemességnek az országgyűlésen a politikai nemzetet képviselő tényezővé fejlődését vennők is alapul a rendiség létezésének megállapításához, akkor sem hunyhatnánk szemet azon tény előtt, hogy az egész rendi korszak alatt a döntő szó általában a nagybirtokos főrendűek kezében volt, sőt az ő magatartásuk szabott irányt szinte a legújabb időkig pl. a magyar földbirtokpolitikának is. Fokozott mértékben áll ez Mátyás korára, amikor pl. az 1468. évi dekrétumban foglaltak megtartásáért a törvényhez csatolt külön nyilatkozatban 8 főpap és 13 főúr, 1470-ben pedig 4 főpap és 13 főúr vállalt kezességet a királyért a köznemesség előtt. Természetesen gondolatban sem akarjuk homályba helyezni köznemességünk halhatatlan érdemeit, amelyeket az országgyűléseken nemzetünk fennmaradása érdekében folytatott szívós küzdelmeivel szerzett.

Negyedszer: Mályusz szerint 1222-ben még nincs köznemesség és így filius ante patrem volna a köznemesség nélküli rendiség. Főntebb kifejtettük azt a felfogásunkat, hogy a honfoglaló magyarság két rétegből állott: a nemesekből és a közsabadokból, akik alatt helyezkedett el a rabszolgák csoportja. Mikor azonban Szent Istvántól kezdve a nemesség egyes tagjai a királynak tett szolgálataikkal kimagasló szerephez és a birtokadományok révén nagy vagyonokhoz jutnak, kormányzati hatáskörük és hatalmas vagyonuk természetesen nemcsak a társadalomban elfoglalt helyzetüket emeli fel, hanem hova-tovább intézményes befolyást nyernek az állam életének irányítására is. Így emelkedett fel az ő rétegük a nemességből. Ahhoz tehát, hogy a főrend létrejölessen, előbb közrendre volt szükség. Főrend közrend nélkül igazán filius ante patrem volna.

Önként érthető azonban, hogy politikai befolyásuk, nagy vagyonuk és kisebb létszámuk mellett sokkal hamarabb fejlődött ki rendi öntudatuk és sokkal gyorsabban érvényesült társadalmi súlyuk a törvényhozásban és a kormányzásban, mint a több rétegből összetevődő, elmaradott, nagyszámú köznemességé.

Ötödik észrevételünk arra az állítására vonatkozik, hogy az aranybullában biztosított ellenállási jog egyáltalában nem bizonyíték a mellett, hogy a XIII. században már kialakult nálunk a rendiség; továbbá, hogy 1222-ben a nemes, a nobilis elnevezés még csak a legelőkelőbbeket illeti; végül, hogy a serviensek csak egyik felét fogják jelenteni a majdan kialakuló nemességnek mint rendnek. Magunk ugyanis kissé másként ítéljük meg az aranybulla ellenállási jogát, egyéb rendelkezéseit és a serviensek szerepét. Szerény nézetünk szerint, ha Mályusz álláspontja teljesen fedné a valóságot, akkor az aranybullának a maga korában sem lett volna valami nagy jelentősége, s amikor királyaink és országgyűléseink újból és újból törvénybe iktatják, megtartását kívánják, tulajdonképpen csak kegyelettel emlékeztek volna egy epizódra. Az aranybulla jelentősége az, hogy a honfoglaló közzabadok utódai a királyok gyengeségével és a nagybirtokos főurak túlkapásaival szemben, külön rendi érdekeik és súlyuk tudatára ébredve, törvényes védelmet keresnek. Ezért a főurak ellenében erősíteni kívánják a királyi hatalmat, de jogaik és kiváltságaik sértetlenségét más oldalról az ellenállási jog kikötésével igyekeznek biztosítani. Ismeretes, hogy az aranybulla szóhasználata nem egységes. Hatszor említi a nemeseket «nobilis» és tizenegyszer «serviens» megjelöléssel. Így a bevezetés kétszer is szól a nobilis-okról, akiknek Szent Istvántól szerzett szabadságait némely királyok hol saját indulatokból, hol önző emberek tanácsára megcsorbították, miért is a király megadja nekik és az ország többi lakosainak azt a szabadságot, melyet a szent király megadott. Ugyancsak a «nobilis» szó fordul elő a 8., 24. és a 31. cikkelyben, utóbbinak 1. és 2. §-ában. Az 1., 2., 3., 4., 5., 7., 10., 15., 18., 21. és 22. cikkelyeiben viszont a «serviens» szó használatos, de teljesen a «nobilis» értelmében. Ha azonban netalán volna is valamelyes árnyalati eltérés a két szó használatánál, ezt eléggé eloszlatja az ugyancsak II. Endre által 1231-ben az ellenállási záradék nélkül másodszor is kiadott aranybulla, amely nyolc ízben alkalmazza a «nobilis» és hét esetben a «serviens» szót, mígnem végre a IV. Béla által alaposan megrövidítve, 1267-ben harmadszor kiadott aranybulla bevezetése világosan egy értelem ad a két szónak, mondván: «nobiles Hungariae universi, qui servientes regales dicuntur», úgy azonban, hogy a szöveg végig a «nobilis»

szóval illeti a nemeseket, akiket ettől kezdve így nevez szinte minden törvényünk. Csak mellékesen említjük meg, hogy az aranybullát megerősítette még Nagy Lajos az una eademque libertas elvét is kimondó 1351., Mária 1384., Zsigmond 1397., I. Ulászló 1440. és Mátyás 1464. évi dekrétumával, akitől számítja Mályusz a magyar rendiség korát. Kétségtelen azonban, hogy az Anjouk és Zsigmond alatt a köznemességnek a törvényhozásban is be kellett érnie a statisztika szerepével. De ez a helyzet lényegében Mátyás alatt sem változott, akinek uralkodása a sűrűn tartott országgyűlésektől enyhített és burkolt abszolútizmus minden bélyegét magán viselte. Vagyis a köznemesség rendi öntudata megvolt ugyan s ezt királyaink is észrevették és fel is használták a főurak fékmentartására, bár a köznemességnek még nem volt meg az ereje a politikai érvényesüléshez. Ez az állapot utóbb is többször ismétlődött. Hol a főnemesség szorította háttérbe a köz-, illetőleg a középnemességet (II. Ulászló és II. Lajos alatt), hol a Habsburg-házi királyok tettek kísérletet az egész alkotmányosság megszüntetésére (I. Lipót, Mária Terézia, II. József, I. Ferenc, I. Ferenc József) a nélkül, hogy az 1848 előtti idők rendi jellegét bárki is kétségbevonná. De így volt ez a parlamentarizmus igazi hazájában: Angliában is, ahol — hogy csak egyetlen példát hozzunk fel — 1739-ben az alsóház 658 tagja közül alig egyharmadrész került be szabad választásokon, a többi részint a kormány, részint egyes főurak akaratóból lett képviselő.

Ezzel elérkeztünk utolsó észrevételünkhöz. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy a rendiség nem egyszerűen tagadása a hűbériségnek, hanem annak tovább fejlesztése... Minden történeti korszakban és intézményben, még ha az előzők negációinak vallják is magukat, átalakulva tovább él a mult, vagy minden kor magában rejtja a jövő csíráját» (360. l.). E megállapítását kiegészíthetjük még azzal, hogy általában egy-egy feltörekvő társadalmi réteg saját külön érdekeinek felismerésével és rendi, osztály- vagy foglalkozási öntudatának kifejlődésével indul meg minden korszak s fejlődése csúcspontját akkor éri el, amikor a politikai hatalomnak is részesévé lesz és ezzel megadja az illető korszak alapjellegét. Az öntudat és a politikai érvényesülés azonban két különböző dolog. Az állami lét megteremtője, alapja és fenntartója ugyanis a nemzeti erő, amely az erkölcsi, szellemi, lelki, testi képességeknek egész sorából tevődik össze, de bármily bonyolultnak látszik is néha összetétele és működése, minden alkotó elemének, tényezőjének belső értéke annyi, amennyi külső hatalmat képvisel és tud kifejteni. Az uralkodó, a rendek, az osztályok stb. valamennyien részesei és hordozói: a nemzeti

erőnek. Ha közülök bármelyik is alkalmatlanná válik hivatásának betöltésére, egészséges nemzetnél új lép helyébe. Egy-egy erőskezű király vagy nagyszabású államférfi azonban a különböző társadalmi rétegeknek politikai érvényesülését is képes hosszabb-rövidebb időre kikapcsolni. Ez a vissza-visszatérő abszolutizmus, amely majd a fennálló közhatalmi viszonyokat, majd egy, a politikában még új társadalmi réteg előhaladását kívánja szolgálni, úgyszintén a már beérkezett társadalmi réteg magatartása a feltörekvő új réteggel, egykor a nemességgel, később a polgársággal, még utóbb a parasztsággal, az addig jobbágysággal, korunkban az ipari és mezőgazdasági munkássággal szemben stb. stb. teszi az egyes korszakokat nehezen áttekinthetőkké. A társadalmi rétegek öntudatra ébredése és hatalmi, politikai érvényesülésük különböző időpontjai miatt látszik az átmenet egy új korszakba olykor hosszabbnak az illető korszak virágzási idejénél.

A tanulmány folytatásában Mályusz a Mátyás korát ismerteti. Nagyon helyesen az előző idők társadalmi rétegeinek egymáshoz való viszonyából indul ki, amikor még a főurak, a nemesség, a polgárság és a jobbágyság között az elválasztó vonalak nem voltak feltűnők, nem váltak jogiakká. Mátyás, bár a főnemesek hatalmaskodási ügyeinek törvénykezésében kénytelen volt engedni a főurak kívánásainak, mégis lehetőleg a köznemességre építette fel politikáját. Ezért igyekezett erősíteni ezt a rendet, pontosabban e rendnek felső, vagyonos, művelt és a közügyekben jártas rétegét, míg a kismemeseket szívesen súllyesztette volna le a jobbágyság mellé. A közép-nemességet támogató politikájának ékesen szóló bizonyítéka az 1486. évi dekrétum, amellyel a vármegyét teljes közigazgatási és bírói hatáskörrel intézményesen annak kezébe adta az alispáni tisztséggel együtt, amelyet korábban a főispán valamelyik familiárisával töltött be.

A köznemesség súlyának további gyarodását a Mátyás halála után bekövetkezett főúri reakció akadályozta meg, amely féktelen önzésében a királyi hatalmat is gúzsba kötni igyekezett, magához kaparintva az ország jövedelmi forrásait s magán földesúri hatósága alá vonva a városokat is. E sivár helyzetben, amikor a gyöngye király is elfogadta azt a szánalmas szerepet, amelyet a főurak juttattak neki, a köznemesség maradt a nemzeti élet kizárólagos fenntartója. 1495-től befolyása újból emelkedni látszik s az országgyűlésekre felvonultatott tömegeivel a királlyal és a főurakkal szemben a végrehajtó hatalomban is helyet tudott kiharcolni magának. Ennek a rendi felfogásnak legnagyobb alkotója Verbőczy *Hármaskönyvre*, amelyben a jogtudós és politikus szerző a rendi Magyarország dog-

maívá vált részekben és címekben állította össze a köznemesi államelméletet, köz- és magánjogi, bírói eljárási szabályokat, és amely az una eademque nobilitas elvének diadalra jutásával a pénzgazdálkodás elterjedése és föllendülése által alapjaiban megrendült hűbéri familiaritás lassú kimúlását vonta maga után. Az 1518-ban kiújult szomorú küzdelmekben, amikor Zápolyai János, aki addig egyéni politikai érdekeit követve, a köznemesség mellett állott, ismét a Báthory Istvántól vezetett főúri párthoz csatlakozott, megint a köznemesség foglalja el a méltányosabb, az ország egyetemes érdekeit is tekintetbe vevő álláspontot. A főurak hűbéri és a köznemesség rendi gondolkodása közt folyt elfajult belső harcoknak a mohácsi csatavesztés vetett véget.

Ezzel zárja Mályusz mindvégig ötletes, magas színvonalú fejtegetéseit, bár ezek között is több olyan akad, amelyikkel nem tudunk egyetérteni. Befejezésül még egyszer teljes elismeréssel emeljük ki adatainak bámulatatos bőségét, amely a nem éppen szerencsésen megválasztott német elméletekből átvett tételei, analógiái és következtetései ellenére is maradandó értéket biztosít a tanulmánynak, amelynek gazdag tanulságait egyetlen történetíró sem fogja figyelmen kívül hagyhatni.

Az emlékkönyvre visszatérve, a legmelegebb elismeréssel kell megemlékeznünk Balogh Jolánnak Mátyás király arcképeit bemutató dolgozatáról. Teljes odaadással, nagy szorgalommal kilencven hiteles és képzeleti szobrot és domborművet, pecsétet, érmet, kötést, festményt, miniatúrát és metszetet gyűjtött össze a vonatkozó rendkívül bőséges bel- és külföldi irodalmi anyaggal együtt s mindezt szépen, műértő gonddal és szakszerű, könnyen áttekinthető csoportosításában tárja az olvasó elé. A kiváló tanulmányt az arcképek kronológiai sorrendjét és tipológiai leszármazását összefoglaló táblázatok teszik még világosabbá.

Huszár Lajosnak Mátyás pénzeiről szóló, szintén igen sikerült dolgozatával zárul az I. kötet. A szerző nem szorítkozik Mátyás pénzeinek leírására, hanem kellő mértéktartással érinti az ország pénzügyi viszonyait, sőt egy-egy helyénvaló megjegyzéssel megvilágítja a közállapotokat és Mátyás külpolitikájának azokat a kimagaslóbb mozzanatait is, amelyek Mátyás pénzügyi politikájára vagy érméi veretésénél követett eljárására befolyással voltak. Ehhez képest végigvezet az egykorú pénzek (aranyforint, garas, dénár, obulus) értékváltozásain, a pénzrontás okain és azon a javuláson, amelyen a magyar pénz Mátyás és az országgyűlések okos pénzügyi reformjai folytán a kezdeti nehézségek és zavarok után átment. 1463-ban

próbálja meg először az országgyűlés a pénznemek megjavítását, de a háborúk 1465-ben újabb pénzromlást idéztek elő. A következő évben azonban a viszonyok kedvezőbb alakulása módot ad az országgyűlésnek arra, hogy rendet teremtsen az érmék értékviszonyaiban. Majd Mátyás 1467. évi pénzügyi reformja meghozza a pénzügyi egyensúlyt. Az addig változó és legtöbbször romló értékben vert érmék eltűnnek és 1468-tól egységesen Madonna-képpel ellátott pénzek kerülnek forgalomba, amelyek típusait századokon át követték pénzverőink. Igaz lehet a szerző föltevése, hogy a Madonna-kép annak kifejezése akart lenni, hogy Mátyás és Magyarország mint a hit védelmezői léptek hadba a huszita csehek ellen és folytatták a háborút a törökkel. Külön említésreméltó, hogy Mátyás aranyforintja mindig megmaradt teljes súlyában és finomságában. Erre vezethető vissza, hogy egyes külföldi államokban még a XVII. században is a magyar aranyak («ongaro»-k) mintájára vertek aranypénzt.

A II. kötetet megnyitó cikkben Hóman Bálint méltatja nagy vonásokban Mátyást, kinek «történeti alakja a magyar dicsőség, a magyar függetlenség, a magyar nagyhatalom, a nemzeti souverainitas, a nemzeti önkormányzat s a nemzeti társadalom lelkéből lelkedzett magyar tehetség el nem halványuló jelképeként él és fog örökké élni a magyar nemzet emlékében».

Kardos Tibor *Mátyás király és a humanizmus* címmel vonzóan megírt tanulmányában igen finoman, szellemesen és tartalmasan rajzolja meg a humanizmus meghonosodását a magyar földön. A humanizmus nálunk az udvari körökben, a kancelláriában és egyházi férfiak között több mint egy századdal Mátyás uralkodása előtt kezdődik és közéjük számítandók Anjou-királyaink is, amint Zsigmond egyéniségében is sok vonás van a renaissance emberéből. Mátyást nevelője, Vitéz János, a magyarországi humanizmus igazi megalapítója már kifejezetten humanista szellemben nevelte és így az ő uralkodása alatt fejlődnek ki nálunk a humanista eszmények. A magyar nemesség a lovagi életfelfogásból a személyi erőfeszítést, a «virtus»-tette magáévá, de a római jog megismerése jogérzékére is előnyösen hatott. A magyar humanizmus jellemző vonása, hogy nyugati mintáitól eltérőleg a keresztyénség szolgálatát is jelentette. Mátyás a humanista fejedelmi eszmény képviselője, akiben kiteljesedik a humanizmus minden erénye és hibája. A klasszikus humanista hatások, Zsigmond német-római császárságának emlékei is befolyásolják Mátyás lelkét nyugati politikai terveiben. Erélye, élénk szelleme, élni akarása, széleskörű tudása, sokoldalúsága, alkotásvágya adta meg udvari életének komoly tartalmát. És bár alkotásai jórészt elpusztultak is,

az az európaiság, amelyet a Duna medencéjében kifejlesztett, adott új szint és irányt a magyarság politikai, történeti és jogi gondolkodásának s lett ezzel uralkodása erőforrása a nemzetnek az elkövetkezett hosszú megpróbáltatások idején.

Kerecsényi Dezső a Mátyás korabeli magyar irodalmat foglalja össze. A kép azonban csak nyert volna teljességben és a szempontok gazdagságában, ha a szerzőnek módjában állott volna átolvasnia Kardos Tibor most ismertetett tanulmányát. Akkor megismerhette volna a humanizmus mélyebb tartalmát és jelentőségét és bizonyval másként fogalmazta volna meg véleményét erről a nemes irányú szellemi áramlatról, amely szerinte «a renaissance irodalmi vetülete» (114. l.). Mint magyar irodalomtörténeti cikk írójának kerülnie kell az ilyen mondatot, mint pl.: «A Corvinában számosan voltak képviselve az idevágó könyvek» (117. l.).

A művészettörténeti anyagban amúgy is rendkívül gazdag Mátyás-emlékkönyvnek külön is kiemelendő értéke Horváth Henriknek a *Mátyás-kori magyar művészet* című tanulmánya. Nem a csupán a formákat néző, a szépet ridegen mérlegelő, hanem a művészetben is a lelket kereső műértőnek részletekbe menő alapos tárgyismeretével, irodalmi felkészültségével, nemes ízlésével, avatott tollával vezet végig Mátyás-korabeli művészetünkön. Kalauzolása mellett az eddigénél sokkal teljesebb, átfogóbb áttekintést nyerünk a képzőművészet minden ágáról. Az egyházi építészettől kezdve nagy gonddal mutatja ba a várak, paloták, kastélyok, kertek, villák, városi lakóházak, város-házak építészetét, díszítő elemeit, a szobrászat, a festészet, az iparművészet különböző fajait, nemeit, a névszerint is ismert művészetet, származásukat, iskolájukat, irányukat, művészetpártoló rétegeinket, élükön Mátyással, «a magyar renaissance legkorszerűbb embe-rével». Külön érdeme a tanulmánynak, hogy renaissance-kori művészetünket szervesen beilleszti az előző fejlődésbe, kimutatván, hogy renaissance-szerű alkotások felbukkannak nálunk már Mátyás kora előtt, utána meg éppen dúsan megnövekszik számuk, de kultúrtörténetünk virágzása nem választható el Mátyás nevéől és uralkodásától. Másik nagy érdeme, hogy nyomatékosan hangsúlyozza lépten-nyomon művészetünk magyar alapjellegét. A magyar művészet átvette ugyan a külföldi formákat, de mindig a magyar léleknek, ízlésnek, életszemléletnek megfelelő változtatásokkal, amelyek szelleme átjárta az ide került idegen művészeket is. Szépen mondja a tájak külön stílusáról: «A várak és kastélyok maradványai határtalan lehetőségeket nyujtanak a tudatos vagy ösztönös tájképkialakításhoz; egy nép kőbe merevedett történelme ez, amellyel egy darab földet az évszázadokon

keresztül egymást folytató nemzedékek, titkos összefüggések és ellenőrizhetetlen gondolatársítások útján honná, hazává szublimálnak» (155. l.). A renaissance-kori művészetnek és műpártolásnak Buda a központja, de a Dunántúl, Erdély és a Felvidék egyházi és világi főurai, nemesei, sőt polgárai is kivették belőle részüket. Záró fejtegetéseiben megállapítja, hogy a ragyogó Mátyás-kori szemlélet tanítása szerint «a magyarság nagyfeszültségű külső behatások kereszt-tüzében nagyon sokat hálásan elfogadott, a maga javaival és idegen javakkal becsületesen sáfárkodott, nem ritkán maga is adófél lett, sok mindent kénytelen volt feladni saját örökölt értékeiből is, de saját magát sohasem veszítette el. Tovább hat az a kiegyensúlyozott természet, mely Szent István napjai óta jellemzi a magyarság szellemi és művészi formáit. A magyar művészet így Mátyás alatt sem renaissance, sem későgótika, sem a kettőnek szükséges vagy véletlen keveredése, hanem valami más, valami harmadik, ami renaissance-on és gótikán kívül és felül áll» (205. l.). (Nem tartozik ugyan a művészet-történethez, de egy tévedésre figyelmeztetnünk kell a szerzőt. Hunyadi Lászlót nem I. Ulászló parancsára fejezték le, mint írja (162. l.). A szomorú eset V. László nevéhez fűződik.)

Fitz József *Mátyás király, a könyvbarát*, Hoffmann Edith *Mátyás király könyvtára* és Végh Gyula *Corvin-kötések* című tanulmányaikban összefoglalják a Mátyás Corviná-jára, «a könyv kultuszában és művészetében tanúsított erőfeszítések maximumá»-ra vonatkozó és sokban korábbi kutatásaiknak és megállapításaiknak köszönhető ismereteinket. Mindhárman kipróbált jelesei tudományos életünknek. Feladatuk természete hozta magával, hogy mondanivalójukat egészen nem határolhatták el, hogy itt-ott, ismétlésekkel találkozunk. Szívesen láttuk volna azonban adataikban a teljes összhangot. Egyik szerzőnél pl. azt olvassuk, hogy a XVII. században I. Rákóczi György és I. Lipót (246. l.), a másikonál, hogy Pázmány Péter, Bethlen Gábor és Rákóczi Ferenc (274. l.) szerették volna a Konstantinápolyba hurcolt köteteket visszaszerezni. Továbbá az egyik úgy tudja, hogy 44 (147. l.), a másik pedig, hogy 45 (274. l.) Corvin-kódex van Magyarországon. Tudomásunk szerint ugyan az első helyen említett adatok a helyesek, de ily kérdésekben nem kívánatos kételyt hagyni az olvasóban.

Néhány érdekes vonással egészíti ki Mátyás lelki egyéniségéről, koráról és korának természettudományi ismereteiről alkotott fogalmainkat Szathmáry László *Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában* című dolgozata. Amely mértékben csökkent a vallásosság és terjedtek el a pogány ókor szellemével együtt Aristoteles,

valamint az arabok közvetítésével a keleti népek csillagászati ismeretei és csillagjósolásai, oly mértékben terjedtek a renaissance-műveltséghez hozzátartozó asztrológia és az ezzel kapcsolatos ördögös tudományok. Mátyásnak is volt Budán csillagvizsgálója. Asztrológusai koruknak legkiválóbb csillagászai voltak, akik felállították a horoszkópokat. A kortársaival együtt igen babonás Mátyás minden hadi vállalata előtt csillagjósolatot kért s ha az nem volt kedvező, terveinek végrehajtásával is addig várt, míg biztató jósolatot kapott.

Solt Andor sok jóakarattal igyekszik bemutatni Mátyás alakját, amint azt költőink korszakról-korszakra megénekelték. Bár a dolgozat nem teljes, pl. a Mátyásról szóló népmesék gazdag anyaga is hiányzik belőle, készséggel elfogadjuk azt a megállapítását, hogy Mátyás eleven hatóereje szellemi életünkre ma sem szűnt meg s hogy nagysága és magyarsága örök motívum marad minden időben, noha egyébként minden korszak a maga ízlése szerint s a maga képére, esetleg politikai céljainak szolgálatában formálja ki Mátyás alakját.

Jeles zenetörténészünk és kritikusunknak, Haraszi Emilnek két sikerült tanulmányáról szóló sorainkkal zárjuk a Mátyás-émlékkönyv ismertetését. Az elsőnek címe: *Zene és ünnep Mátyás és Beatrix idejében*. Bevezetésül teljes joggal állapítja meg, hogy jóllehet a magyar zenei élet Mátyás korában egyenrangúan illeszkedik be az európai zenetörténetbe s a budai udvarban világhírű zenészek találtak meleg otthonra, mégis a magyar kutatás eddig megfelejtkezett a zenéről. Történetírásunknak ezt a mulasztását teszi most jóvá Haraszi Emil 100 lapot meghaladó dolgozatában. Haraszi nemcsak zenész és zene-műértő, hanem zenetörténetünknek is tudós bűvára, aki adatait a magyar, német, olasz és francia levéltárak anyagából gyűjti össze. Így vált lehetővé, hogy, noha egészen töretlen úton kellett járnia, nagy gonddal összehordott adataiból pompás fejezetbe foglalhatta Mátyás-kori zenetörténetünket. Oly magas színvonalon állott Mátyás udvarának zenei élete, hogy külföldi fejedelmek előtt nem lehetett muzsikus számára jobb ajánlólevél annál a körülménynél, hogy előbb Mátyás szolgálatában állott. Akkoriban Európaszerte, tehát nálunk is Bourgogne zeneművészete uralkodik, Cambrai központtal, mely Mátyás udvarát sem véve ki, egész Európát ellátja énekesekkel. Viszont felesége, Beatrix, a nápolyi udvar zenei ízlését hozza magával. Ezek ellenére is Mátyás asztalánál rendszeren felhangzik a magyar dal s az udvar bővelkedik magyar énekesekben és zenészekben. Ezután részletesen, néhol túlságos aprólékossággal, megismerteti az olvasót az egykorú hangszerekkel s a kiválóbb budai zenészekkel. Galeotti adatai alapján kétségtelennek tartja ő is, hogy Mátyás udvarában ked-

veltek voltak a magyar történeti énekmondók. Ellenben kétségbevonja a gróf Kemény József által először a *Kalászatokban* említett Gábor magyar énekes és lantos létezését. Érvelését (383. l.) annál komolyabban kell vennünk, mert hasonló eredményre jut Kardos Tibor is (99. l.). Ezzel Gábor alakja, hacsak — ami éppen nem remélhető — újabb adatok nem kerülnek róla felszínre, végleg el fog tűnni irodalomtörténetünkől.

Míg az imént tárgyalt tanulmányában Haraszti a zenetörténésznek, addig *Mátyás király az énekes színpadon* című dolgozatában, mely egyszersmind az Emlékkönyv utolsó darabja, főleg a gazdag felkészültségű zeneesztétikusnak fegyverzetében mutatkozik be. A bukott hazai Mátyás-operák részletes, finom jellemzése után behatóan tárgyalja Carlo d'Ormeville és Ciro Pinsuti *Mattia Corvino* című operáját, amelyet egyedül tart méltónak Mátyás személyéhez.

Két bevezető cikk és tizennyolc tanulmány foglal összesen helyet az Emlékkönyvben, amelyet — mint az elmondottakból is kitűnik — a művészet- és műveltségtörténeti anyag túlnyomósága jellemez. Ha azonban nem is oly változatos, mint a 38 évvel ezelőtt Márki Sándor szerkesztésében megjelent *Mátyás király-émlékkönyv*, amely negyven cikket ad átlag 7—8 oldal terjedelemben 316 oldalon, viszont az egyes tanulmányok értéke annál maradandóbb az új emlékkönyvben, amely kimagasló mérföldköve történettudományunk fejlődésének. A két emlékkönyv felületes összevetéséből kétségtelen, hogy további húsz tanulmány két újabb kötetet töltött volna meg, amit olvasóközönségünk már nehezen bírna megfizetni. Helyesen járt e tehát Lukinich Imre, a kitűnő szerkesztő, amikor a mennyiség helyett a minőségre vetette a súlyt. Mindamellett is szívesen láttunk volna még egy összefoglaló tanulmányt Mátyásról, az uralkodóról, az államférfiről, a politikusról és az emberről, úgyszintén egy lelkiismeretes Mátyás-bibliográfiát. Egyébként a szerző általában jól választotta meg munkatársait s a rendkívül gazdag és tanulságos képanyagot, amint a kötetek kiállítása is elismerést érdemel.

II.

Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Mátyás király*. Budapest (Athenaeum) é. n. 222. 1.

Mátyás ötszázadik születése napja meghihlette Bajcsy-Zsilinszky Endrét is, aki egy évvel a jubileum előtt adta ki csinos kötetét Mátyásról. Bajcsy-Zsilinszky eléggé ismert alakja közéletünknek, kemény, harcos közíró és politikus, aki jeles írói készségével mindenkor a magyar nemzeti gondolatot, szabadságot, függetlenséget, nagyságot szol-

gálta. Jelen munkájában Fraknói Vilmos nyomán Mátyás életrajzát adja, tehát történelmet ír, de a publicista eszközeivel, módszereivel és tollával dolgozik. A történeti eseményekkel nem magukban és magukért foglalkozik, hanem azért, hogy igazolja velük saját álláspontját, a mint bizonyítékok gyanánt hivatkozik napjaink eseményeire is, pl. Podjebrád Csehországaról szólván, megemlékszik Benes Eduárdról, a rövidéletű cseh-szlovák köztársaság második és utolsó elnökéről is. Művének megírására ugyanis — mint az Előszóban elmondja — két izgalmas történetpolitikai kérdés sarkallta. Az egyik: mi volt és mit jelentett Mátyás birodalma alig egy emberöltővel Mohács előtt, hogy beilleszkedett-e valóban az árpádi nagy államalkotás széles szemhatárába és zárt rendszerébe, avagy Mátyás alkotása csupán egy kivételes államférfiúi és vezéri lángész gyönyörű rögtönzése, amely tévedéseivel és nagyzásával csak előkészítője volt Mohácsnak? A másik: vajjon nem igazságosabb-e ennél a történet szemléletnél a költő Zrínyinek és a magyar népnek ítélete Mátyásról, melyben ösztönös rajongással és szeretettel hódol emléke előtt, amint II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos politikájáról is a magyar nép ítélete bizonyult helyesnek? Bajcsy-Zsilinszky szerint a magyar nép ítéletét lehet egyedül követni, mert a néplélek nem tévedhet nagyjainak megítélésében. Ez álláspontjának megfelelőleg magyarázza és csoportosítja tehát Mátyás tetteit, politikájának néha szeszélyes fordulatait, a császári trónért folytatott szívós küzdelmeit s a török veszedelem elhanyagolását. Mátyásnak nyugati és északi szomszédai miatt nem lehetett kellő eréllyel a török ellen harcolnia, de meg azért is, mert nem érezhetett Mátyás hivatást arra, hogy mártírja legyen az egyetemes kereszténységnek.

Bajcsy-Zsilinszky nem a tudományos körök, hanem a nagyközönség igényeit tartotta szem előtt s olvasói a szép, könnyed nyelven és lelkes hangon írt könyvet azzal az érzéssel teszik le, hogy Mátyás kisebb tévedései mellett is nemzetünknek egyik legkimagaslóbb egyénisége, aki nagy volt minden téren s csak egy hiányzott: a rátermett, törvényes utód, aki az ő politikáját az ő kiválóságával és módszereivel tudta volna folytatni.

III.

Joó Tibor: *Mátyás és birodalma*. Bpest (Athenaeum). 1940. 166 l.

Más úton, más módszerrel és eszközökkel jut a Bajcsy-Zsilinszky művéhez hasonló eredményhez szépen, egységesen felépített történetpolitikai munkájában Joó Tibor. Abból a történetbölcseleti alaptételből indul ki, hogy Európát azok a barbár népek teremtették meg, ame-

lyek a római birodalmat megdöntötték és annak romjain államaikat megalapították. Minthogy azonban a magukénak fenntartásával átvették a latin kultúrát is, nemcsak nemzeti országok és kultúrák keletkeztek, hanem létrejött Európa szellemi egysége is, még pedig a római lelkiség görög örökségének megfelelő egyetemesség és akülönböző egyéniségek együttessége. De van Európában egy másik római örökség is: a római birodalom emléke: az imperializmus. Amaz az európai harmónia forrása, emez egyes népek imperialista törekvéseinek az a veszedelme, hogy egyetlen főhatalom alá hajtja Európa valamennyi népét, külön egyéniségük, nyelvük, jellegük megsemmisítésével. Az európai népek hivatása tehát kettős: az egyik az európai kultúra védelme Európán kívülről jövő minden támadással szemben, a másik az európai nemzetek függetlenségének s harmónikus együttélésének biztosítása.

A magyar nemzet letelepedése után szintén magáévá tette ezt a kettős európai kötelességet és ezer év óta teljesíti hűséggel, becsülettel úgy, mint azt elsőnek IV. Béla foglalta gyönyörű, örökéletű rendszerbe. Magyarország természetes földrajzi, politikai és gazdasági egység lévén, a magyar külpolitikának a mohácsi vészig két irányvonala van, egyrészt baráti viszonyt fenntartani a német-római császársággal, a másik a szövetség az északi szomszédokkal, de Kelet és Dél felé is, főleg a pápasággal. Lényegében Mátyás imperializmusa is — az egyetlen a magyar történetben — védekező természetű volt. Mátyásban 1458-ban az idegenek után önmagát emelte trónra a nemzet. A Hunyadi-politika a nemzet politikája és folytatása az Árpádok és a szintén Árpád-vérből sarjadt Anjouk politikájának. Mátyás végső célja az egész Kelet-Középeurópát egyesítő birodalom, ennek alapján a császári korona elnyerése, utána a török kiűzése és a Balkánnak a birodalomhoz csatolása esetleg a keleti császárság feltámasztásával és egyesítésével a maga fennhatósága alatt. Mátyás elgondolását nem szabad mai szemmel néznünk. Hasonló vágyak fűtötték akkor pl. — másokról nem is szólva — a cseh királyt is. De egyébként is Mátyást e cél kitűzésére és megvalósítására készítette a nemzetközi helyzet és mindenekelőtt III. Frigyes császár cselszövő magatartása. Annál különösebb, hogy szándékainak igazi okait saját nemzete sem tudta megérteni. Ezért volt kénytelen Mátyás az országgyűlések végzéseit mellőzni. A következőkben a szerző Fraknoi Vilmos nyomán szép, egységes képet rajzol Mátyás uralkodásáról, udvaráról, egyéniségéről és a magyar renaissance-ról. Végső megállapítása ugyanaz, ami a Bajcsy-Zsilinszkyé, hogy t. i. Mátyás minden törekvése, erélye, diplomáciai ügyessége, alkotása hasztalan maradt, eredményei elpusztul-

tak egy hiú asszony és a hűtlen szolgák akaratán s gyámoltalan fia akaratlanságán. Legnagyobb tragédiája az, hogy az az áramlat sodorta el, melynek hullámain fölemelkedett és ez: a nacionalizmus. Tragédiájának legsötétebb vonása pedig, hogy politikája, amelyet hazája érdekében folytatott minden erejével és tehetségével, a maga befejezetlenségében valóban az ország ellen fordult a török veszedelem elhanyagolása folytán.

Joó Tibor is, mint Bajcsy-Zsilinszky, Mátyás levelei, szavai, ígéretei, fogadkozásai alapján magyarázza az okokat, amelyek miatt Mátyás nem folytathatta atyja törökverő politikáját. A történetek azonban nem fedik egészen a szép szavakat, amit a kortársak is észrevettek, sőt e miatt többször szembefordultak Mátyással. Mindamellett el kell ismernünk a Mátyást védő álláspont jogosultságát is. Perdöntő adatok híján a kérdést kiki a maga egyéni véleménye, beállítottsága szerint dönti el, mint teszi Joó Tibor is tartalmas, okos könyvében amelynek külön értéke választékos nyelve, emelkedett szelleme.

Nagy Miklós.

Zrínyi, a költő.

Sik Sándor: *Zrínyi Miklós*. Magyar Írók. Szerkeszti Eckhardt Sándor. Franklin-Társulat kiadása. É. n.

Régi tapasztalat, hogy népszerű és mégis komoly s értékes munkát az az író tud írni, aki egyszersmind szakszerű tudományossággal ismeri tárgyát. Sik Sándor, az irodalomtudós és egyetemi tanár, teljesen ismeri a Zrínyi-problémákat — amint ezt a mű végéhez csatolt részletes Zrínyi-irodalom jegyzéke is mutatja — és írói művészettel kellemes olvasmányként tudja elénk adni úgy, hogy igaza van a kiadói ajánlásnak: «Ezt a könyvet tudós gondolta el és költő írta meg».

A szerzőnek sikerült egy igen nehéz feladatot megvalósítania: azt, hogy hőse életét és műveit teljes egységben mutassa be. Alapul vette Zrínyi lelki fejlődését, amint azt a körülmények alakították és szinte önként fakadnak e lelki folyamatból a művek, különféle alakulásai szerint. Nemcsak a *Zrínyiász* és a *Török áfium*, hanem a *Tábori Kis Trakta*, a *Vitéz Hadnagy* és az *Elmélkedések Mátyás királyról* is.

Sik Sándor Zrínyit a barokk-kor emberének és műveit barokk termékeknek tekinti úgy, ahogy azt már Horváth Jánostól Zolnai Béláig irodalomtörténetírásunk általában teszi. Olasz útjának tulaj-

donít e részben alapvető hatást, melyet Pázmány beleegyezésével Senkvicz kanonok kíséretében tett meg. A horvát rengetegekből, Grácnak, Bécsnek, Nagyszombatnak szegényes falai közül érkezett az ó és új művészet központjába, a Szent Péter-templom, a Sixtus-kápolna, a Pantheon és a Colosseum városába, abban a fogékony korban, mikor az ifjú először kezd a körüle folyó élet iránt érdeklődni. A nagy Barberini-pápának, VIII. Orbánnak székhelye volt ez, ahol a kor nagy építészei és festői dolgoztak: Bernini, Borromini, Domenichino, sőt a francia Poussin és Claude Lorrain is. Az irodalmi élet is élénk volt; a nagy lángelmék már a multéi ugyan, de hatásuk még mindig nagy. Zrínyi Tasso *Megszabadított Jeruzsálemében* mindent megtalált, ami fiatal képzeletét foglalkoztathatta: áhítatot és hősiességet, harcot szent eszmékért, szépséget és szerelmet, mesét és varázslatot. Olvassa Petrarcát s a kor legdivatosabb költőjét, a behízselgőn csengő, érzékeny varázslatos, mesterkéltné Marinót. Tasso két értekezésében a tárgynak valószínűségét, de egyszersmind csodásságát kívánja az eposztól, hogy fenséges lehessen. Zrínyi ez értelemben nem általában keresztény lovagokat, hanem saját őseit választja hősül; vitézeit név szerint ismeri, a harcok nem a mesés Keleten, hanem a jól ismert magyar földön folynak: Siklós, Palota, Sziget falai alatt. Csodássága jóval kevesebb a Tassoénál. Csak az eposz elején és végén szólal meg a túlvilág; közben csak egy csodás jelenet van: a Feszület megszólalása. Keresztényebb is Tassónál: Isten és ördög nem egyenlő ellenfelek, Isten az egyetlen hatalom, az alvilág csak az ő ösztönzésére működhet, ameddig engedelmet ad reá.

A *Szigeti Veszedelem* a barokk század heroikus lendületéből született meg: a nagy barokk kupolák és freskók, tragédiák és eposzok társaként. A barokk művészet szenvedélyes pátosza, festői, mozgó, nyugtalan lehellette fú végig rajta. A Feszület nemcsak megszólal, hanem lehajlik a szigeti hóshöz. Az angyalok az eposz végén olyan mozgalmas, színes, eleven gomolygásban szállnak le az égből, mint a barokk freskókon. Az egész eposz szerkezetét drámai mozgalmasság jellemzi. Zrínyi tudja, hogy el fog esni, mégis úgy cselekszik, mint aki győzni akar: a vértanú önmegtágadása mellett megvan benne a hős cselekvő lendülete is. Zrínyi megjelenítő tehetsége, mellyel az egyes alakokat és jeleneteket rajzolja, bámulatos, de épp oly nagy tömegszerepeltető tehetsége is; egészen Arany Jánosig és Keményig nem találjuk párját. Inkább a törököket rajzolja tömegben, a magyarokat egyénenként. Mind ez barokk irodalmi művészet.

Zrínyi sokat foglalkozik a Szerencsével, mely az ókornak és a renaissance-nak kedvelt eszméje volt. Cicero, midőn a Pompeiáná-

ban a hadvezér négy fontos tulajdonságát felsorolja, egyikként a szerencsét említi. De Zrínyinél a Szerencse nem a mitológia és a humanizmus játszi istenasszonya, sem a sötét, értelmetlen végzet, hanem egy keresztény bölcséleti-teológiai világnézetnek életalakító eszméje. «Istennek kezében vagyon a Szerencse üstöke, oda teszi, ahová akarja ; nem akarja penig másuvá, hanem az ki maga is segíti magát. A szerencsének formája és alkotmánya az emberben magában kovácsoltatik».

A *Szigeti Veszedelem* alap gondolata a legelterjedtebb, a köztudatba átment felfogás szerint, amelynek Beöthy Zsolt a főképviseelője, a megváltás eszméje. Riedl Frigyes inkább politikai célzatot lát a költeményben : a protestánsok elleni küzdelemből érkező fiatal harcos elitéli benne a hitújítást és biztatni akarja a magyarságot : itt az idő a török kiűzésére. Sík modern szellemben és találóan jegyzi meg : mindkét elmélet közös esztétikai tévedése az a feltevés, hogy minden műben kell lenni egy logikusan megfogalmazható központi eszmének. Kétségtelenül van minden műnek valami mondanivalója, ez azonban csak a legritkább esetben fogalmazható meg logikai-prózai szavakkal. A legtöbbször nem is alapeszme, hanem alapézés vagy alapvízió a költemény esztétikai lényege. A *Szigeti Veszedelem* is ilyen vízió : az atléta Christié, akiben az emberi nagyság természetfeletti magasságokba nő a hit, az erény, a kötelességteljesítés és az önfeláldozás irányában. A nagy barokk vízió élő és magyar alakot vesz fel a költő lelkében : a kereszténység hőse egyszermind a magyarságnak is hőse és eszménye a nyomába-buzduló unokának is, Zrínyi a saját emberi eszményét rajzolta meg eposza hőisében.

A barokk mellett másik vezető motívuma Sík könyvének : Pázmány alakja. Hatását Zrínyire részletesebben mutatja fel, mint bármely elődje. Igaz, hogy Pázmány közvetlen körébe csak a nagy bíboros életének utolsó évében, 17 éves korában került Zrínyi, de itt Pázmány asztalánál a legelső egyházi és világi nagyok között ül, beszélgetéseikben a kor történelmét mozgó kérdésekkel ismerkedik meg, széles szemhatár nyílik meg előtte. Pázmány már kezdettől fogva gondosan figyelte Miklós nevelkedését. Senyey püspök-kancellár által személyesen intézte gyámfia sorsát. Ő küldi a gráci kollégiumba, amely akkor a monarchia legelőkelőbb iskolája volt s ahol régebben Pázmány maga is tanárkodott. Itáliai útját is ő készíti elő s adja melléje Senkvicz Máttyás esztergomi kanonokot, aki ismerős volt Olaszországban. A nagyszombati egyetemet nem javalja számára. Miklós már ekkor inkább siet Csáktornyára, birtokainak átvételére. Szerzőnk Pázmány hatásának tudja be Zrínyi lelkes magyarságát.

míg öccse, Péter, házassága útján a Frangepán-családba kerülve horvát hazafivá lesz. Pázmánynak tulajdonítja a politikai eszmények hatalmát is nála a vallásiak felett: a protestánsok iránt való rokonszenvét és II. Rákóczi Györggyel való barátságát. Hiszen Pázmány vallotta, hogy «csak addig vagyunk nekünk elégséges hite-
lünk a mi kegyelmes keresztény császáruk előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni». Zrínyi stílusára is hatott Pázmány nyelve, Sík egyes kifejezéseinél nem mulasztja el megjegyezni: itt, ez itt övé!

Szerettünk volna valamivel többet hallani Zrínyi és Macchiavelli viszonyáról, melyet irodalmunk eléggé tisztázott, de Sík csak mellékesen említ. Annál jobban jellemzi Montecuccolit és ennek Zrínyihez való viszonyát. A Habsburg-ház viselkedése sincs feltüntetve, mint egy a Zrínyiével ellenkező politikai világnézet folyománya, inkább csak egyes utalásokat találunk reá.

Zlinszky Aladár.

Regény egy félbenmaradt zenei tehetségről.

Majthényi György: *Ajándék*. Regény (Singer és Wolfner kiadása).

Majthényi Györgynek, a jónevű lírikusnak és novellistának eddigi regényeiben (*Aranymalinkó*, *Majális*, *Aladin első szerelme*, *Lízi*) fokozatos fejlődést látunk. Főerősségük a színes környezetrajzon kívül a lélekrajz, mely mind elmélyedőbbé válik. Az *Aladin első szerelme* egy diákszerelme bájos története, a *Majális* egy boldogtalan házasságban vergődő asszonyé, a *Lízi* pedig egy erőslelkű sváb parasztleányé, kit egészséges életösztöne, akarata és hite megment az elzülléstől s új élet kezdésére bátorít. Az utóbbiban a szerző már kiforrott művészként áll előttünk. Mindegyik műve lélekrajzi regény, bennük a főalak megrajzolására fordítja legfőbb gondját. Ilyen legújabb regénye is. Ebben egy félbenmaradt zenei tehetség szomorú történetét mondja el.

Hőse Intén Dávid, egy felvidéki kisváros szülötte. Igen szegény fiú, ki csak nagynehezen tudja elvégezni iskoláit. A város öreg kántora fölfedezi tehetségét, hegedülni tanítja és nagy jövőt jósol neki. Maga is meg van győződve hivatottságáról, de nem tud zöld ágra vergődni. Mozi-zenekarban játszik, majd a kisváros tehetségtelen ifjúságát tanítja, így koplal és tengődik. Tanítványainak egyike Gréf városi pénztáros egyik leánya, Möci, aki tetszik is neki, de az nem sokat törődik vele. Nénje, Margit, ez az idegbajos, exaltált, álmvilágában élő leány, szerelmes a csinos fiúba, de ez nem veszi

észre titkolt vonzalmát. Gréfnek eszébe jut, hogy a padláson van egy régi, rossz hegedűje, melyet világjáró, különé sógorától örökölték. Lehozatja, belsejébe újságból kivágott betűkből beleragasztja a Stradivarius nevet s vendéglői asztaltársasága jelenlétében átadja a szegény muzsikusnak. Nagyot nevetnek a sikerült tréfán, Dávid pedig régi, rossz hegedűjének árán felutazik Pestre, hogy beiratkozzék a zeneakadémiára. A felvételi vizsgán azonban elájul nagy izgalmasban s így nem valósulhat meg régi álma. Azért Pesten marad, muzsikus barátai bejuttatják egy mozi-zenekarba. Így tengődik egy darabig, míg ki nem derül, hogy a vén hegedű igazi Stradivarius. Nagy összeget fizetnek érte, úgyhogy megélhetése biztosítva van. Vesz magának egy jó hegedűt, egy magán zeneiskolában tanul tovább s készül az újabb felvételi vizsgára. Jól, de igen takarékosan él, komponálgat is, csak lelkiismerete bántja, hogy a hegedű árát nem osztotta meg Gréffel, s fél, hogy az egyszer megtudja a dolgot s pörrel támadja meg.

Tanulását egy szép német nevelővel szőtt szerelmi viszonya zavarja meg. Boldog, idillikus napokat töltenek egymással, de mikor a leány anyává lesz, lassan elhidegül tőle. Gondoskodik a leányról, de viszonyuk felbomlik. Lézengéssel és tervezgetéssel tölti idejét. s noha kitűnően elkészült a vizsgálatra, nem mer nekivágni. Első kudarca megbénítja akaratát. Végre hazatér szülővárosába, hol zeneiskolát akar nyitni, de a tervezgetésnél nem jut tovább. Gréf megtudja a hegedű történetét, szeretné megszarolni, de abba is örömmel beleegyezik, hogy Dávid vegye el Mőci leányát. Ez azonban nem akar felesége lenni. Dávid erre elhatározza, hogy visszaadja a pénzt Gréfnek, szegény, de szabad lesz s új életet fog kezdeni.

A szegény Margit, ki még mindig rajong érte, kétségbeesetten hallja, hogy Dávid itt akarja hagyni a várost s idegrohamában lelővi.

A váratlanul tragikus megoldást eleinte különösnek találjuk, de ha Dávid jellemét és addigi hiábavaló küszködését figyelembe vesszük, szinte szükségszerűsnek kell elfogadnunk.

Dávid az Oblomovok és Schlemihlek családjába tartozik. Jószívú, becsületes fiú, tehetséges is, de annyira tele van a lelke gátlásokkal, hogy szükségképpen nem boldogulhat az életben. Szegénysége megalázza, elkiseríti, de a vagyonság sem változtat sorsán. «Fél minden próbától», fél az emberektől, kiknek «nevetése megölné». Nagy művész szeretne lenni, de nem tudja függetleníteni magát még a kisváros alantas közvéleményétől sem. Kutatja az élet értelmét, de nem tud semmiféle magasabb világnézetre emelkedni. Néha

imádkozik is, de vallásos érzése sem nyugtatja meg. Folytonosan ábrándképeket szövöget, százfélét tervez, neki-nekilendül a cselekvésnek, de mikor terveinek megvalósítására kerülne a sor, mindig megtorpan s tétlenségbe süpped. Mástól, az emberektől, a körülményektől, a véletlenektől vár segítséget, de maga nem tudja életét itányítani, nem tud megküzdeni sorsával.

Az ilyen embernek el kell buknia. Élete már előbb befejeződött, mielőtt meghal, ezért közömbös, hogy meghal-e a regény végén, vagy sem, Ha tovább él, élete akkor is csak tengődés, bukdácsolás, lassú lelki megsemmisülés lenne.

Ez a szegény, hasztalanul vergődő lélek művészettel, meggyőző erővel és érdekesen van megrajzolva. Ez a főértéke a regénynek, amely tulajdonképpen nem más, mint lélekrajz. Minden más, a néhány sikerült mellékalak s a finoman realiztikus környezetrajz (pl. a kisváros életéé), csak ezt szolgálja, színezi és egészíti ki.

Majthényinek ez a regénye új és magasabb lépcsője regényírói pályájának, komoly és értékes munka.

Szinnyei Ferenc.

A százarcú ókor.

Jérôme Carcopino: *La vie quotidienne a Roma a l'apogée de l'empire*. Hachette, Paris. — Umberto Mancuso: *Roma e voi*. Milano, Bompiani. — Luigia Achillea Stella: *Italia antica sul mare*. Con 24 figure e 87 tavole fuori testo. Milano, Hoepli. — Carlo Nardi: *Augusto*. Il suo tempo, la sua opera. Milano, Aldo Garzanti editore, già Fratelli Treves. — Hans Weis: *Jocosa*. Lateinische Sprachspielereien; és *Curiosa*. Nochmal lateinische Sprachspielereien. München-Berlin, R. Oldenbourg. — Ulrich Wilcken: *Griechische Geschichte im Rahmen der Altertumsgeschichte*. München-Berlin, R. Oldenbourg. — N. Turchi: *La religione*; S. Puglisi: *L'assistenza sociale*; A. Caretoni: *Banchieri ed operazioni bancarie*; M. Cagiano de Azevedo: *I trasporti e il traffico*; I Montini: *Il ritratto di Augusto*; S. Puglisi: *Le associazioni giovanili*; C. Pietrangeli: *La famiglia di Augusto*; A. Pazzini: *La medicina*; A. Passerini: *Lotte e conquiste della repubblica*; G. Lombardi: *Lo sviluppo costituzionale dalle origini alla fine della repubblica*; E. Clausetti: *Fortificazioni e macchine belliche*. (*Civiltà Romana* 1-11).

Csillapíthatatlan érdeklődés hajtja a mai tudományt szüntelenül az ókorhoz, talán azért, mert a zaklatott és alkotni alig tudó zúrzarvaros jelenből jólesik visszamenekülni az alkotó és ragyogó régmulthoz, a görögséghez és latinsághoz, európai kultúránk kiapadhatatlan forrásaihoz, — de talán azért is, mert az új ásatások révén

egyre újabb és újabb vonásai tárulnak fel az ókor arcának, szinte napról-napra szaporodnak az adatok és érdekességek, amelyek egyre közelebb hozzák korunkhoz az ezredévek mélyén eltemetett szépségeket, egyre többet tárnak fel a népvándorlások hajótörésében elsúlydelt görökség és rómaiság igazi arcából. És talán itt járunk az igazán helyes nyomon: a mai ember valóban az arcába akar nézni a régi világnak, már nem elégszik meg az anyaggal, a kiásott falakkal, domborművekkel, tárgyakkal, eszközökkel, már a lelket keresi az anyag mögött, az embert, a maga emberi örömeivel és szenvedéseivel; látni akarja az ókori ember hétköznapijait, munkáját, küzködését, vívódásait, sikereit és bukásait, hidat akar verni az évezredek fölött, hogy magához ölelje rég halott testvéreit.

Az ókornak ez az új szemlélete egyre jobban tért hódít; az ókori államférfi és katona helyett egyre inkább az ember kerül az érdeklődés központjába. Friedlaender óta (*Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*. 1861 óta kilenc kiadás!) mindinkább a római császárkorra sűrűsödik az ilyen irányú érdeklődés, mert éppen ez a kor mutatja a maga teljességében a római ember emberi életét. Ez a nagyszabású összefoglalás tört utat a ma egyre jobban érvényesülő ókor-szemléletnek, határtalan gazdagságával pedig megvetette az alapját minden további munkának. Friedlaender még köztársasági adatokat is nyújt, az utána következő átfogó összefoglalás már tudatosan a császárkorra korlátozódik: Rosztovczev — jelenleg a Yale-egyetem tanára — két vaskos kötetben rajzolta meg a római császárkor társadalmi és gazdasági életét, az új adatok és szempontok kápráztató gazdagságával. Művének német kiadása (*Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*. Leipzig, Quelle und Meyer) különösen a kereskedelmi és általában a gazdasági élet újszerű és összefoglaló tárgyalásával alkotott maradandót.

Friedlaender és Rosztovczev — nem is szólván a *dii minorum gentium*ról — az adatok millióit hordta össze a római hétköznapi életéhez, és természet szerint eljött az ideje annak is már, hogy megszólaljon a francia is, a latin szellem igazi örököse. Carcopino, a római francia intézet igazgatója, valóban érezhette, hogy ez a szellem nem csupán díszes örökség, hanem kötelez is: most megjelent színes és valósággal izgalmasnak mondható könyvében megmutatja, milyennek látja a mai francia az ókori római ember mindennapjait. Carcopino könyve az első pillantásra azért is érdekes, mert nem éri be az eddig összehordott anyaggal, hanem maga is dús irodalmi bizonyító anyagot halmoz fel, főképpen Martialisból, Juvenalisból, Petroniusból, Pliniusból, Senecából, Statiusból és Suetoniusból, szóval azokból

az írókból, akiket az iskola és a művelt közönség érdeklődése századokon át elhanyagolt.

Carcopino könyve a Kr. u. 54—138 évek római társadalmának életét rajzolja, azt a kort, amelyben a császárság, főképpen Traianus és Hadrianus alatt, teljes fényében ragyogott. Elődeinél könnyebb volt a helyzete annyiban, hogy már felhasználhatta a legújabb ásatások eredményeit. Az utolsó évtizedben roppant archaeológiai anyag bukkant fel a föld alól, magában Rómában is (Argentina-tér, Traianus fórum, Augustus mauzóleuma, Ara Pacis stb.), de Pompejiben és Herculánumban is, főképpen a nagyszerű Amedeo Maiuri tervszerű, szívós és szellemes munkájának eredményeként. Ostia bérpalotái és raktárai napról-napra jobban kibontakoznak és Carcopino már sok olyan csodát látott itt is, Sabrathában, Leptis Magnában, Cireneben, Apolloniában s egyébütt is, amit elődei még nem is sejtettek. Ennek az új szemléletmódnak Maiuri adta meg az igazi lendületet, még pedig nemcsak archaeológiai felfedezéseivel és páratlanul szerencsés leleteivel, hanem elsősorban azzal a meleg átéléssel, azzal a költői sugallatos erővel, amellyel az ókor embereit és árnyait feltámasztotta.

Szeretik hangoztatni, hogy a modern földrajz már nem a régi és külsőleges kategóriákkal dolgozik, nem pusztá leírásokat ad, hanem a földet mindig az ember szempontjából és az emberrel kapcsolatban tárgyalja. Nos, Carcopino könyve ilyen modern értelemben vett belső, mondhatnók lelki földrajza az ókori Rómának. Guide raisonné, a szó legjobb értelmében; nem adatok halmaza, hanem inkább szellemi vezető az ókori Rómában. Napfényre kerülnek természetesen az adatok is, — köztük meglepően érdekes számok az ókori Róma lakosságáról és népmozgalmáról — de sohasem az adatszerűség a fontos, hanem maga az eleven élet: az adatokból szinte magától értetődően, pusztán a felépítés, a beállítás és a stílus varázslatával kiharsan a valóságos élet, az utcák megelevenednek, munkások, tisztviselők, katonák, henyélők és nagyurak kavarognak a tereken, a boltokban és a palotákban, belepillantunk a családi életbe és az iskolába, látjuk a gazdagok pazarlását és a szegények nyomorúságát, a kistisztviselők és iparosok gondjait, a színház tombolását, a szépasszonyok és nagyvilági hölgyek cicomáját és kacérkodását, a fürdők divatos nyüzgését, a lakomákat és dorbézolásokat — és az izgalmas szemle végén ellenállhatatlanul úgy érezzük, hogy korunk csupán a technika büszkén hangoztatott vívínányaival kerekedett fölébe az ókornak, de bizony annak a régi kornak az embere is éppen úgy könnyből és mosolyból volt gyúrva, akárcsak mi magunk. És Carcopino könyvének — tudományos értékén és lebilincselő előadásán kívül — éppen ez az

igazi nagy tanulsága. De ezt a tanulságot nem ő erölteti rá az ókorra, hanem maga Róma adja, földjének, életének és szellemének kifogyhatatlan gazdagságából. És ezért várja Róma új színekkel, élményekkel és elragadtatásokkal minden rajongóját. Ezért valljuk ma is Martialisszal :

Terrarum dea gentiumque, Roma,
Cui par est nihil et nihil secundum.

Ezt az örök Róma-rajongást sugározza Mancuso páratlanul sugallatos könyve is. Ez a könyv (*Róma és ti*) egészen újszerű : vezető Augustus Rómájában és egyúttal látomás, élményszerű megelevenítése a Kr. e. 17. év százados ünnepének. A szerző leleménye az, hogy kézen fog egy mai fiút és elvezeti Augustus Rómájába, ott magára hagyja. A fiú belekerül az ókori város forgatagába, megismerkedik az egyik császári herceggel, vele megy a Palatinusra meghallgatni Horatius százados énekét. Olasz létére hamarosan belejön a latin nyelvbe, beszélget a rómaiakkal, megismeri életüket, szokásaikat, gondolkodásukat, művészetüket, vallásukat, — de ebben a különös élményben sem felejt el igazi énjét, mai fiú marad, mai fejjel gondolkodik, és így alkalma van szüntelenül érzéklni és érzékeltetni a párhuzamot és ellentétességet a régi és a mai Róma között. Carlo Formichi, az Olasz Királyi Akadémia alelnöke írja a könyv előszavában, hogy ez a könyv lelket önt a márványokba, a romokba, az írásokba és olasz tűzzel lelkesíti át a régi kor emlékeit. Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell, hogy a könyv egyáltalán nem propaganda-irat ; szövege szerint az ókor lelkes himnusza, az ifjú birodalom Rómájának feltámasztása, tisztán tudományos és írói eszközökkel. A szerző mindvégig hamisítatlanul meg is tartja ezt az epikus-novellisztikus hangot és a fiatal olasz fiú ókori élményeinek elképzelésével és előadásával a valóság tökéletes hangulatát tudja kelteni. De van benne valami, ami az olasz ember lelkében és képzeletében ellenállhatatlanul elevenné és időszerűvé varázsolja ezt a költött élményt : a mai olasz birodalom szerves kapcsolódása Augustus császárságához, a történeti folytonosság eleven és lüktető érzése, Róma örökkévalóságának titokzatos hite és ténye, mint Mussolini oly megragadón mondta capitoliumi beszédében, 1924-ben, mikor Róma polgárává avatták. Ebben a könyvben ez az ókor-élmény izzik megrendítő élményszerűséggel, hűséggel és ünnepélyességgel, szinte a vallásos hódolat elragadtatásában. Fokozza lenyűgöző hatását a pazar külső kiállítás, a kréta-papírra nyomott nagybetűs szöveg s a 150 gyönyörű kép ; az olasz nyomdaipar remekelt ezzel a könyvvel. Csak a magyar humanista-érdeklődés elsőbbségét akarjuk hangsúlyozni, mikor megállapítjuk,

hogy az ókor ilyen élményszerű rajzát e sorok írója jó nyolc évvel e könyv megjelenése előtt kezdeményezte már, a magyar rádióban. Kétségtelen azonban, hogy Mancuso teljesen függetlenül alkotta meg a maga könyvének keretét. Külön fel kell hívnunk az olvasók figyelmét a könyv néhány kedves kis epizódjára: ilyen a mai fiú élménye a mai pénzzel az ókori Rómában, ilyen az a jelenet, mikor karóráját odaajándékozta római pajtásának, és sok egyében kívül ilyen a Giovinezza latin szövege.

Viszont L. A. Stella könyve az ókori Itália tengerészetéről maga a márványba faragott tárgyilagosság. Mancuso pátoszának és belső izzásának itt semmi nyoma, itt a rideg tények és adatok beszélnek s mégis ez a könyv is egyik versszaka az örök Róma-gondolat himnuszának. És szervesen ide tartozik ebbe az örök-Róma sorozatba, hiszen az ókori Itália arcának éppen azt a vonását mutatja, amelyet eddig alig ismertünk. Az ókori rómaiak tengerészetéről bizony igen hiányosak voltak fogalmaink, pedig a tengeren szerezte meg Itália a világ uralmát és így az egész európai kultúrának is éppenséggel az itáliai tengeri uralom volt a televénye. Hogyan született meg a tengeri forgalom, hogy kezdődött és fejlődött a kereskedelem, hogyan váltogatták egymást a Földközi-tenger uralmában a ligurok, sardok, sicanusok, szicíliaiak, picenusok, etruszok, görögök, púnok: ez a könyv tárgya. Ez pedig nagyjából Róma egész története. Róma tengerén hajózott valaha a mondák ködében Odysseus, Diomedes, Herakles, Aeneas, és századok telnek el, míg ez a tenger a ködből kibukkan a valóságba: Caere és az etruszok hatalmas tengerészete után Karthago kaparintja meg a tengeri uralom háromágú poseidoni szigonyát, és aztán a világtörténelem egyik legizgalmasabb látványa bontakozik ki előttünk: következik Szicília, s végül Róma, a fiatal földműves-állam, amely szívós és elkeseredett küzdelemben végül mégis kicsavarja a szigonyt Karthago kezéből. Kr. e. 241-ben a parasztország tengernagya, Lutatius fényes tengeri győzelmet arat a tapasztalt és kitűnő pún tengerészen és ezzel megindul Róma a Mare Nostro, vagyis végeredményben a világuralom megvalósítása felé. Elég feltenni a kérdést: mi volna ma Itália, Európa és a világ sorsa, ha akkor Karthago győzött volna? Stella kisasszony könyve nemcsak azért jelentős alkotás, mert felkutatja és bemutatja az ókori földközitengeri hajózás minden emlékét, képekben is eléuk állítja az ókori hajóformákat, hanem első sorban azért, mert hatalmas képet fest a Földközi-tenger ókori kereskedelméről és forgalmáról, nagyhatalmairól és tengeri csatáiról és így közvetve a római világhíradalom kialakulásáról. A könyv évekig tartó archaeológiai

és történelmi kutatások eredménye, rengeteg adatával tudományos forrásmunka, de azért könnyen olvasható; élvezetes előadása alkalmassá teszi arra, hogy szélesebb körökben is érdeklődést keltsen Róma multja és nagysága iránt.

Az Augustus-irodalom java terméséről megemlékezett már a Szenle az 1939. év folyamán. A birodalomalapító császár kétezereves ünnepe után valóban már a nagyközönség is tisztán látja alakját: a kivételes embert és uralkodót, a Pax Romana megteremtőjét, az új aranykor urát, aki békepolitikájával és reformjaival új korszakot nyitott Róma zaklatott történetében. Jellemző erre Naldi könyvének egyik adata: Kr. e. 9-ben Kisázsia tartományi tanácsa ünnepélyes határozatban mondta ki, hogy az isteni Augustus születésnapját úgy kell tekinteni, mint a világtörténelem kezdetét. És hozzáteszi: «A gondviselés, amely életünk felett őröködik, Augustust adta üdvözítőül nekünk és utódainknak, hogy véget vessen minden háborúnak és békét teremtsen a földön». A ma embere is ilyennek látja Augustust és ezt tekinti az ő egykori hivatásának. Naldi könyve kifogástalan tárgyismerettel és történelmi érzékkel fejt ki, hogyan teljesítette Augustus ezt a történelmi hivatást. De Naldi nem szakembereknek írta ezt a könyvet; számbaveszi ugyan a tudomány eredményeit, — sőt jegyzeteiben tanulmányairól is számot ad — de valóban nem a tudósoknak ír, nem rágódik a vitás kérdéseken, viszont nem is regényesíti meg tárgyát, őrizkedik minden önkényes történelemrajztól. Így a szakember is megtalálja mindenütt a kellő útbaigazítást, és a művelt olvasót sem zavarja a tudományos felszerelés mutogatása. Különösen sikerült része könyvének Augustus törvényhozói és reform-munkájának ismertetése; a bimillennárium írói inkább a császár politikai egyéniségét és tevékenységét világitották meg, — Naldi érdeme ennek a csöndes, szívós és eredményes belső reformeri munkának a bemutatása. Ugyancsak alapos fejezetekben ismerteti a kereskedelmi és ipari életet, valamint a céhek szerepét s a városfejlesztés módszereit és eredményeit. Augustus és az irodalom viszonyáról nem igen tud újat mondani, de meleg szavakat talál a császár egyéniségének, emberi nagyságának jellemzésére. Legnagyobb erénye, hogy ezt az egyéniséget, mint embert és mint uralkodót egyaránt, szervesen bele tudta illeszteni korának történelmébe, életébe és hangulatába.

Ha csak néhány szóval is, érdemes megemlékezni Hans Weis mulatságos könyveiről; *Jocosa* és *Curiosa* címmel két kedves kis könyvben rengeteg latin szójátékot, anagrammát, nyelvficant, talányt, tréfás kérdést, mókás felíratot, verset, történelmi adomát

gyűjtött össze, harsány multságukra mindazoknak, akik szeretnek a latin nyelvvel foglalkozni. Ennek a műfajnak a világirodalma mérhetetlenül gazdag, anyaga az ókor óta duzzad és gyűl: nincs ember, aki mindent össze tudna gyűjteni, ami ide tartozik. Weis gyűjteményének két kis kötete gazdag és érdekes, multságos és gondolkodásra indító; nemcsak felnőtteknek élvezet a forgatása, hanem talán az iskolában is lehetne értékesíteni, a nem túlságosan multságos és érdekes latin-tanításban. Weis anyagának némi részét közölte már a magyar Walter János is *Gaudeamus* című kedves és hasznos gyűjteményében.

Wilcken legújabb görög történelmének az a különös értéke, hogy nemcsak az újabb leletek és történelmi tanulmányok eredményeit használja fel, hanem bizonyos pontokon maga is lényegesen módosítja régebbi nézeteit. Erről az alapos munkáról hangosan tanúskodnak a kitűnő könyv jegyzetei; s ha valaki azt mondaná, hogy ezek első sorban a tudósokat érdeklik, azt felelhetjük nekik, hogy a laikus olvasót a szöveg a jegyzetek nélkül is tökéletesen tájékoztatja. Wilckennek elvitathatatlan érdeme, hogy a görög történelemnek százszor elmondott, megírt és megtanult anyagába friss, lüktető életet tudott lehelni. Az olvasó szinte az események részesének érzi magát, vagy helyesebben: megérzi az események időszerűségét, fontosságát, ami azt mutatja, hogy a szerző megjelenítő ereje tökéletes. Nemcsak filológus és historikus, hanem író is: ez a titka. És bár előadásában nincs hézag s a váz sem látszik ki sehol, mégis elejétől fogva érezzük, hogy a történelemalakító tényezők mint érvényesülnek egy-egy esemény, ország vagy egyéniség sorsának kifejlődésében. Wilcken minden kérdésben értékesíti az irodalom, a felíratok, a pénzek, a nyelv, az emlékek és a táj tanúságtételét, de mindenekfelett a személyiség vizsgálata az alapja történetiszemléletének. Így van, hogy például Nagy Sándorról még soha ilyen eleven, monumentális és plasztikus képet nem rajzolt senki, még Kaerst sem a hellenizmus történetének immár klasszikussá vált hatalmas körképében. Főképpen Nagy Sándor utolsó tervei nyugözik le az olvasót, szertelenségükkel és hatalmas arányaikkal, egyúttal pedig (bár csak mellékesen) a modern analógiák megdöbbenő sorozatával. A könyvnek ezek a fejezetei azért is mintaszerűek tudományos szempontból is, mert megmutatják: mily értékes eredményekre vezet a helyes történetírói módszer, ezúttal az ókori keleti történelem legújabb eredményeinek rendszeres és tervszerű értékesítése. Wilcken könyvének talán legnagyobb dicsérete, hogy a minden ízében eredeti és páratlanul szellemes *Helmuth Berve* görög történelme mel-

lett is (*Griechische Geschichte* Herder, 1931) méltóképpen megállja helyét.

A Mostra Augustea della Romanità, a bimillennáris Augustus-kiállítás vezetősége hasznos és értékes sorozatban adja ki a kiállítás anyagát, megfelelő csoportosításban. A sorozat címe: *Civiltà Romana*; műnyomó papírra nyomott, szépen illusztrált füzetek a római élet és műveltség egy-egy zárt körét vagy kérdését ölelik fel és tárgyalják kellő alaposággal és jól tájékoztató bibliográfiával. Az Augustus-jubileum évéből még minden érdeklődő emlékezhetik, mily óriási anyagot gyűjtött össze a kiállítás vezetősége, a kitűnő Giulio Quirino Giglioli egyetemi tanár vezetésével, a világ minden részéből. Az Augustus-kiállítás a világ minden múzeumának java római anyagát bemutatta; itt tárult fel még a szakemberek előtt is első ízben az ókori élet igazi arca a maga teljességében. Főképpen a magánélet érdekességei kötötték le a látogatók figyelmét s ezekben a füzetekben is a régi társadalmi és magánélet rejtett érdekességei ragadják meg legjobban az olvasót. A vallást, az alkotmányfejlődést, a köztársaság harcait és hódításait s az erődítéseket és hadigépeket tárgyaló füzetek alig hoznak új anyagot; ezeket eddig is meglehetősen részletesen ismertük, emlékanyaguk sem igen szaporodott az újabb ásatások révén. Ezek az újabb ásatások éppen a magánéletre vonatkozólag hoztak meglepő új emlékanyagot s ezért ennek a sorozatnak is éppen azok a füzetek a legérdekesebbek, amelyek az ókori banküzlettel és bankárokkal, szállítással és forgalommal, orvostudománnyal, ifjúsági egyesületekkel, az állami gyermekvédelemmel és a munkanélküli segéllyel foglalkoznak. E füzetek képanyaga is nagy részben új, úgy hogy mindegyik kérdéstről valóságos kis monografiát kapunk a kezünkbe, eddig javarészt hozzáférhetetlen vagy ismeretlen képanyaggal. Különös érdeklődésre tarthat számot két füzet: az egyik Augustus arcával, a másik a családjával foglalkozik. Az Augustus- és általában a Julius-Claudius ikonografiát ilyen teljességben még sehol sem láttuk együtt. Érdeklődéssel és örömmel várjuk a sorozat folytatását.

Révay József.

Helyreigazítás.

A 157. lap lábjegyzetében az olvasható, hogy «Berzeviczy Albert, akkor kultuszminiszter». Ezt az elírást maga a szerző helyreigazítja azzal, hogy akkor nem Berzeviczy, hanem Wlassics Gyula volt a kultuszminiszter.

GRÓF TELEKI PÁL.

Elnöki megnyitó a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának
1941 ápr. 7-én tartott ülésén.

I.

Teleki Pál nem a csatatéren hűnyta le szemét, hanem az idegőrlő polgári munka mezején, ahol az országnak leg-súlyosabb s legfelelősségteljesebb vezető állását töltötte be. A magyar nemzet egyik legjobb s legértékesebb fiát a leg-nehezebb történeti órákban vesztette el benne. Önfeláldozó halála eleven szimbóluma a magyarság létén vagy nemlétén való ezeréves töprengésének s függetlenségeért való harca örökké megújuló mély tragikumának. Teleki Pál megrázó személyi tragédiája a Magyar Passio-nak egyik állomása. Mert hisz igazi magyar államférfinak lenni mindig végzet Zrinyin, Rákóczin, Széchenyin, Kossuthon és Tisza Istvánon s annyi máson keresztül Teleki Pálig. Időelőtti kidőlésük a nemzetet megváltani akaró halál : ez nagy nemzeti vallásos eposzunk-nak is, a Zrínyiásznak, egyik alapmotívuma. Az egyén önmagát feláldozva meghal, hogy a nemzet örökké éljen. S a személyi tragédiák hosszú történeti sorozatának meg-van a maga nemzeti katharsisa is : az egyéni áldozat, a meg-váltás a nemzet lelkére tisztító hatású, mert a nemzet érzi, hogy egy-egy vezére érte halt meg ; önérzete fokozódik, ha tudja, hogy olyanok vezetik az országot, akik érte bármikor készek meghalni is. A heroikus magyar államférfiak mind nagy töprengők voltak, folyton lelkiismeretük önkínzó hangját hallották : van-e erejük a sors felett diadalmaskodni ? S lakozik-e akkora erő a nemzet lelkében, hogy létét és füg-getlenségét fenntartsa s szabad rendelkezési jogát meg-őrizzé ? Teleki Pál is e nagy töprengők sorában állott. Folyton kínoztta az aggodalom, hogy a nemzetben nincs

meg az összetartás, a lelki egység és erkölcsi erő szükséges mértéke; hogy a nemzet nincs készen a ráváró hatalmas történeti erőfeszítésre. Tragikus halála nagy felkiáltójel: ütött az utolsó óra, hogy a magyarság lelke egységbe olvadjon s a párttusákat abbahagyva, a közösség eszméjének mindenki magát alárendelje. Ez a gondolat gyötörte Telekit: mintha csak az ő szomorú, meggyötört arca is tekintene reánk Arany János *Széchenyi emlékezetéből*:

És mennyi harcot küzde önmagával?
Hány izgatott, álmatlan éjjelen?

A hatalmat sohasem kereste: a tudomány eszméinek tiszta birodalmában szeretett élni. A hatalom vállalása neki áldozat volt. A politikai vezérség polcán is többször nyíltan hangoztatta: «nem vagyok politikus», «a politika mesterségétől irtózom». A *libido dominandi* hiányzott lelkéből, mintha csak *Platon* szavai teljesedtek volna be rajta, aki az önzetlen tudósokra akarja bízni az állam vezetését, mert hiányzik belőlük — az igazságnak valódi szemlélete miatt — a pártoskodás és a hatalomvágy: «Amely államban az uralkodásra szánt férfiaknak a legkevésbé van kedvök az uralkodásra, kétségtelenül ezt fogják a legjobban s a legkevesebb lázadással kormányozni.» (*Allam.* 520 a.) Ez persze a politikai idealizmusnak szélső határa, amely már Utópia tartományába nyúlik át: Teleki gyakran járt ebben az országban.

Egyénisége finom ötvözete volt az igaz magyarnak, a széles látókörű, egyetemes műveltségű gondolkodónak, de egyben kiváló szaktudós, az egész életén keresztül napestig szívósan dolgozó, magát a közéletnek mindenestől feláldozó munkásnak, a valóság hatalmi hálózatához okos óvatossággal simuló, de azért elveihez hű s a nemzet életérdekeit soha szem elől nem tévesztő államférfinak. Heroikus volt életében a munkában s heroikus volt halálában.

Először és mindenekfelett igaz magyar volt. Régi nagy magyar család tagja, akinek ősei mindig jelentős szerepet játszottak a magyar közélet és tudományosság terén. Az anyatejjel szívta magába a magyar alkotmányosság és jogfolytonosság tiszteletét. Ezeket a magyar nemzeti élet szerves

és elengedhetetlen feltételeinek érezte és tudta. A magyar alkotmány lényegét definiálhatatlannak mondotta, «olyan törvények és szokások foglalatainak, amelyek a nemzet vérébe mentek át, amelyekben élünk s amelyek élnek bennünk». Politikai személyiségének egyik főjellemvonása a történeti gondolkodás: a múltat és a jövőt nagy együttes távlatban nézte. Ezért szerette hangoztatni, hogy az alkotmányt nem lehet mesterségesen csinálni, hanem ez szervesen és fokozatosan fejlődik: ezért tudatosan került az «alkotmány-reform» kifejezést. Mindig a nemzet lelki egységén iparkodott munkálni: a nemzeti egység pedig szemében a nagy magyar célok és történeti aspirációk tudatának azonossága volt a nemzet fiainak lelkében. A magyar nemzet létének és ezeréves történetének legmélyebb értelmét s az európai kultúrában való jelentőségét abban látta, hogy ez a nemzet mindig iparkodott kifejtetni a benne szunnyadó szellemi és katonai erőket. Sokat hangoztatta beszédeiben a *sajátságos magyar életformákhoz való ragaszkodás elvét*: maradjunk észjárásunkban s magatartásunkban magyarok; Európának s a baráti nemzeteknek is akkor használunk legtöbbet, ha a magunk ősi jelleméhez becsületesen ragaszkodunk. Ez biztosítja a nemzet szabadságát és függetlenségét a legsúlyosabb történeti válságok idején is. A magyarság egészséges politikai ösztöne, mint ezernél több esztendőnek történeti csapadéka, irányította Teleki Pált politikai viselkedésében. Jól tudta, hogy a magyarság egy évezreden át a maga erejéből tartotta fenn magát: vitézségével, bátorságával, munkájával és szívósságával. Halála előtt csak pár nappal, mintegy politikai végrendelet-számba menő beszédében Szatmárnémetiben, szülőföldje vármegyéjében, mindnyájunktól erélyesen követelte: «Merjünk bátran magyarok lenni és akkor ez a nemzet nagyobb és erősebb lesz. Ne várjuk a sültgalambot sem belülről, sem kívülről: csak a magunk lelke tudja meggyarapítani az országot. Mert az ország megnövekedése — ezt mint a földrajz művelője is mondhatom — nem pusztán területekből áll, hanem legfőként abból a lélekből, amely eltölti. Lélekkel kell megtölteni a kereteket: csak így erősítünk meg egy nemzetet. Mások segítségével azonban soha,

mert az, amit az ember csak kap és nem maga szerez, csupán ideig-óráig való. S egy nemzet, amelynek az utóbbi két esztendőben olyan bámulatos szerencséje volt, mint nekünk, amilyen a világtörténelemben ritkán ismétlődik meg, becsülje ezt meg s töltsse ki szellem-erkölcsi tartalommal azt, amivel a történet forgandósága könnyű módon megajándékozta, mert csak így fogja megtarthatni.»

Arisztokrata volt Teleki Pál történeti származása szerint, de modern népszerű érzületű egész szellemi alkatában. Tudományában geológus volt, de politikájában azt a társadalmi geológiát képviselte, amely a társadalom rétegeiben nem ismer elsőt és utolsót, előtte minden társadalmi réteg egyenlő értékű volt, főnemes, vagy köznép, úr vagy paraszt, kereskedő vagy földművelő. Nem ismert társadalmi hierarchiát. Szemében a nemzet vezető rétege nem a kormányzással, parancsolással foglalkozókat jelentette, hanem mindazokat, akik bármilyen kis helyen és beosztásban is, a maguk munkájával és elsősorban példaadásával tudják honfitársaikat vezetni. Amikor az ország a Felvidékkel és Erdély egy részével megnövekedett, amiben az ő tudományos, diplomáciai és politikai munkájának is nagy része volt, nem győzte hangoztatni, hogy a visszatért, nem-magyarajkú lakosság is a nemzethez tartozik s egyenjogú honfitársainknak kell tekintenünk őket. Lélekben csak az nem tért vissza, akinek ez a hazája új; senki se legyen, aki ezt a hazát a maga számára «újnak» találja, mert mi folytatjuk azt a politikát, amely ezer éven át a nemzet sajátja volt. Ez a politika a megbékülés, összeforrás és a szabadság politikája volt. A szabadság sohasem jelentette nálunk azt, hogy az egyik elnyomja a másikat, a szabadság mindig mindenkinek egyforma szabadsága volt. Nálunk a nemzet sohasem jelentett fajt, a nemzeti érzés sohasem jelentett nyelvbéli magyarosítást, hanem az országot politikailag összefoglaló magyarsághoz való hűséget. Nekünk — hirdette Teleki — ezersztendős állandó értékeink vannak, ezersztendős felfogásunk van arról, hogy mi a nemzet, erre senkinek sem kell tanítania bennünket. Mindent, amit bárhonnán átvettünk, a magunk magyar képére és hasonlatosságára formáltunk át s alkottunk olyan intézmé-

nyeket, amelyek hosszú századokon át védték szabadságunkat és függetlenségünket.

Teleki Pál utolsó lehelletéig a magyarság igazáért és jogaiért harcolt. Az elsők között állott a gyászos magyar kommunizmus ellen való küzdelemben, mint a szegedi kormány tagja. Ott küzdött a szívtelen párizsi bírák előtt, akik minden földrajzi és gazdasági, tudományos és politikai érve ellenére Magyarországot oly kegyetlenül szétmargangolták. Ott állott mint külügyminiszter, majd miniszterelnök 1920-ban a nemzet betegágyánál, hogy a nagy összeomlás lelki és anyagi romjait eltávolítsa s az ezer sebből vérző megmaradt csonka-haza betegségeit gyógyítsa. Bejárta Európa számos országát s Amerikát, hogy meggyőzze a nagy világot a tudomány hideg észokaival arról az égbekiáltó igazságtalanságról, amely a magyarságot ezeréves földjének esztelen trianoni szétdarabolásával sujtotta. Tudományos intézeteket alapított, hogy szellemi fegyvertárai legyenek a magyar igazságnak. Így megszervezi a *Táj- és Népkutató Intézetet*, továbbá a *Szociografiai Intézetet* és az *Államtudományi Intézetet*. Az utóbbi célja az elcsatolt területekre vonatkozó tudományos és politikai anyag összegyűjtése. De, elhagyva katedráját és könyveit, ott van már azokon a tárgyalásokon is mint fődelegátus, amelyek a bécsi Belvedere-palotai döntéssel visszajuttattak a nemzet testébe egy millió magyart s kitolták a határköveket a Kárpátok felé. Ott volt, újra mint miniszterelnök, a gáton, amikor gyors hadi intézkedésével visszaszerezhetette Kárpátalját. S ott volt újra Bécsben a döntő-bíróság előtt, amely erdélyi hazájának, szülőföldjének jókora részét visszacsatolta az anyaországhoz. De ő ebből nem akart egyéni hasznot húzni: önzetlen lelke visszacapott erdélyi birtokát és házát titokban rögtön a nemzetnek adományozta.

II.

De Teleki Pál nemcsak államférfi, hanem tudós is volt. Első sorban a földrajz tudománya vonzotta. Sokat utazott az afrikai Szudántól Észak-Amerikáig, Mezopotámiától Finnorszáig a legkülönbélebb jellegű tájakon. A földrajz tudo-

mányában első sorban Lóczy Lajost vallotta mesterének. 1909-ben nagy munkáját, a japán szigetek cartographiájának történetét, a francia *Société de Géographie* a Jomard-díjjal jutalmazta. A földrajzi gondolat történetéről, a faj és a táj viszonyáról írt tanulmányai s gazdasági földrajza kiváló alkotások. New-Yorkban 1922-ben megjelent könyve, *The evolution of Hungary*, a külföldet legjobban tájékoztató munka. «Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján», amelyet 1919-ben a béketárgyalások számára készített, állandó szellemi fegyverünk hazánk igazának védelmében.

Tudós szemhatárának rendkívüli szélességét már a földrajztudomány sokrétű és koncentrációs jellege biztosította. A földrajz tárgya a táj, a Föld maga a legnagyobb táj. A tájat alkotó tényezők: az éghajlat, a földfelszín alakja, domborzata és vize, a növény- és az állatvilág, végül az ember hatalmas symbiosisban élnek, amelynek tudományos kutatása így átöleli mind a természettudományok, mind a szellemi tudományok jókora részét. Teleki a földet, a tájakat, mint az emberi történet színpadát szemlélte. Ezt fejt ki már Akadémiánkon, ahol a II. osztálynak 1913—1925-ig levelező, majd a III. osztálynak 1925-től tiszteleti tagja volt, székfoglalójában (1917 febr. 12.) *A földrajzi gondolat története* címen. Ebben az időben nálunk heves harc dúlt a fizikai és az emberi földrajz, az általános és a leíró földrajz jelszavaiért. Teleki úgy szólt bele a harcba, hogy megírta a földrajz tudományelméletét, még pedig első sorban történeti alapon, amikor vizsgálta, vajjon hogyan alakult ki a geográfia fogalma a primitív ember környezetfelfogásától kezdve az ókori keleti népek, a görögök, a középkor, a renaissance és a felvilágosodás földrajzi felfogásán keresztül Richthofen és Ratzel szintétikus törekvéséig. Behatóan szemügyre vette a földrajzi tudományágak szétkülönülési, majd egységesülési és kiegyenlítődési folyamatát: hogyan válik életközösségek életfolyamatainak leírásává, tájrajzzá, szintétikus földrajzzá. Ezt a tudományelméleti álláspontját hangsúlyozza és alkalmazza a részletkutatásban is mindhalálig. Szerette kiemelni, hogy a földrajztudósoknak sokféle irányú gondolkodásmódba kell magát belegyakorolnia: meg kell értenie a csillagász és a

geológus elméleteit és észjárását, a biológus életvizsgálatait, a történésznek a multat szervesen újraszerkeszteni iparkodó elmejárását, a közgazdász és a statisztikus érdeklődési körét és szempontjait, egyben a politikus társadalomformáló hivatását. Jellemző boldogult tagtársunknak mély történeti gondolkodásmódjára, hogy, noha ifjú korában a pozitívizmusnak minden tudományterületen csak törvényszerűséget kereső szellemében nő fel, finom érzékét a tudományos korszellem ellenére megőrizte a jelenségek individuális, sajátos, nem ismétlődő oldala iránt. Munkáiban mindig iparkodott kidomborítani, hogy ha vannak is törvényszerűségek a földfelszínnek és az embernek életében, a történet folyama maga mindig *egyedi* — nagyban és kicsinyben — a világegyetemben, a Föld életében és a legkisebb jelenségekben. Ennek a kozmikus és embertörténeti *egyesiségnek* megértését és megéreztetését tudományos műveiben és egyetemi előadásaiban mindenkor a lelki formálás, «az erkölcsi nevelés tartozékának» tekintette (*A gazdasági élet földrajzi alapjai*. 1936. I. 4. l.). Ez a nemes individualizmus Teleki világnézetének és tudományos étoszának egyik legjellemzőbb vonása. Meglepő, hogy már egy negyedszázaddal ezelőtt akadémiai székhelyében milyen hevesen küzd az okságnak a földrajzi kutatásban való szerepe ellen: az okság és törvényszerűség kategóriájában a természettudományok illetéktelen betörését látja a földrajz területére. «A causalis nézőpontot, mint vezérgondolatot, a causalis módszert, mint a földrajznak ex asse módszerét, a földrajzot mint sajátos módon causalis tudományt nem lehet elismerni» (*A földrajzi gondolat története*. 1917. 77. l.). Teleki nem veszi észre, hogy az okság mint kutatóelv egészen összhangban lehet az egyedi és genetikus gondolkodásmóddal. Tudományelmélete tévesen értelmezte Kant okság-elmét (78. l.). Nem gondolta végig, vajjon hogyan bír a geográfus *tudományt* szerkeszteni, ha eleve kiiktatja kutató munkájából az ok és a hatás gondolatát, csak azért, mert tárgya egyedi, szinguláris, nem-ismétlődő?

Telekinek ez az okság-lenézése, noha jómaga is oki összefüggéseken töri folyton a fejét, mélyen összefügg azzal a különben nagyon termékeny törekvésével, hogy *spirituali-*

záltni kell a földrajzot: az ember autonóm szellemiségének több szerepet kell juttatnunk a földfelszínen folyó emberi élet és történet magyarázatában, mint az eddigi elméletek, amelyek mindent a mechanikus természeti környezethatásra akartak visszavezetni. A földrajzi tényezők rendkívül jelentősek és döntők, de nem mindenhatók: az emberi szellem is közbeiktatódik a sors formálásába. Egy kis nemzet nagysága például nemcsak a rendelkezésére álló földfelszín mennyiségén s a lakosság számán fordul meg, hanem a nemzet történeti tudatából folyó szellemi energiáján is. Ezért Teleki a pusztta térfelfogást mindig kiegészítette a történeti időfelfogással: a földrajzot a történet szellemével itatta át. Ennek legszebb példáját utolsó tudományos értekezésében (*Erdély helyzete Magyarországon és Európában*) szemléltette (*Erdély* Kiadja a M. Tört. Társulat. 1940. 9—20.). Minden művében hangsúlyozta, hogy valamennyi tájnak képe, jellege s tartalma egyedi, térben és időben egyaránt: a térben minden táj egyedülálló, a föld semmi más tájához nem hasonló földdarab s időben is folyton változó jellegű és értékű élettér az élőlények s az ember számára. A tájnak ezt az egyediségét azonban Teleki soha és sehol nem rajzolta meg olyan művészi vonásokkal, mint szűkebb hazája, Erdély tájának sajátos szingularitását, ahol a táj és a nép egymásra talált. Teleki, a geográfus lelke előtt úgy jelenik meg az Erdélyi-medence, mint az egész magyar Duna-medence kicsinyített mása. Kisebb hasonmása az időben is: történeti szerepében és sorsában. «És amint hasonmása Erdély az egész magyar fátlan, majd erdős, majd magas hegyvidéki tájak szintézisének, úgy hasonmása életformák és népek szintézisének, összefogásának, úgy amint ezt Szent István elgondolta s Erdély magyar fejedelmei megvalósították, akik a magyar művelődésnek s a szász munkának előmozdítói, de a megszülető román kultúrfejlődésnek és irodalomnak első mecénásai és minden szabadságnak, különösképpen a vallásszabadságnak őrzői voltak.»

Micsoda meleg szeretettel és benső áhítattal vetíti bele Teleki a maga tudományos kategóriáit Erdélybe: ezek leejtik fogalmi-logikai páncélzatukat, szétolvadnak s ráömölnek a

geográfusnak szülötte földjére, most már az érzelmekkel: büszkeséggel, kegyelettel, szeretettel egybefolyva. «Erdély maga egy kis mikrokosmos, egy kis teljesség. Kis területen végtelen gazdag ez a föld változó formájú hegyekben, dombokban, völgyekben, medencékben. Mindezek a kis tájak egyéni otthonok, az otthonokon keresztül a hazának részei a lelkekben. Hullámos vagy magasan emelkedő láthatárok szeretett jelképei magyar városoknak, régi kollégiumaikkal, ékes katedrálisaikkal, vásáraikkal, szász városoknak és falvaknak «megerősített vártemplomaikkal, nagy székely falvaknak, román szórványtelepeknek vagy sűrűn szórt apró román falvaknak». Erdély a világban nagyon kicsiny táj. Belül azonban egy kis világ, sajátos kis világ. Öntudatos kis világ volt és marad, akár független fejedelemség, akár része egy nagyobb országnak, áldja bár, verje bár sors keze. «S van-e ennek a külön erdélyi léleknek, sajátos transzszilván öntudatnak valóságos alapja, vagy pedig csak költői mítosz? Alapja a föld és a nép ezeréves átszövődöttsége: a *hagyomány*. S Telekinek, a földrajz teoritikusának» lelke most mint történetfilozófusé egész himnuszt zeng a hagyományról, mint földrajzi-történeti jellegadó tényezőről. A hagyomány lassan születő, hosszan fejlődő, közössé erősödő élettartalmak felhalmozódása, amely átfogó és kiirthatatlan, mert együttélő emberek egymást követő nemzedékeinek testi-szellemi tömörülése, az élet gyakorlatában való felszívódása; a hagyomány életközösség ugyanazon a földön, ugyanegy hazában, közös munkában, védelemben, egyazon földért, tájért, láthatárért való szeretetben (20. l.).

A hagyománynak ebből a szilárd felfogásából, amely a történeti hagyományt szinte a természet egyik elemének érzi s a változó sorssal vívott harcban előbb-utóbb diadalmaszkódó fegyvernek tartja, merített erőt Teleki a trianoni feldarablás után a küzdelemre. A hagyomány lebírhatatlan történeti erejébe vetett hite bírhatta csak lelkét arra, hogy 1921-ben mint miniszterelnök elviselje azt a személyes tragédiát, hogy neki kellett Trianont a magyar törvénytárba iktatnia. Hagyomány-hite tartotta fenn munkakedvét és folytonos résen álló buzgalmát. A történeti hagyományba gyökerező magyar

álma jórészt teljesedett is. Csak most, amikor idegrendszere felőrlődött, fakult meg álmainak színe : az ő ereje sem volt kifogyhatatlan.

III.

Teleki lelki alkatának két jegye, a tudós és a politikus, nagyszerű összhangba olvadt : a tudós segítette a politikust s a politikus a tudóst. A tudományos gondolkodásnak az a természete, hogy minden gondolatot igazolni iparkodik, azaz nem indul kritikailag meg nem vizsgált jelszavak, vagy mesterségesen felgerjesztett tömeghangulat után, nem cseréli fel a rideg valóságot illúziókkal, hanem mindent a logika próbakövére tesz. Ez az államférfinak nagy előnyére van a néphizelgő ígéretések feszült politikai légkörében. Teleki-nek, a tudós államférfinak, másik vonása, hogy rendszeresen iparkodott gondolkodni, bár a világos és rendszeres gondolkodás képessége fogyatékosabb mértékben lakozott elméjében. De azért nem ötletfoltokból hirtelen fércelte össze munkatervét, hanem minden gondolatát szerves egységbe igyekezett illeszteni, azaz céltudatosan és tervszerűen dolgozott a jövőnek. E munkája közben nem vált doktrinerré, megőrizte az egészséges politikai ösztön és intuíció sugallatát, amelyet tudós gondolkodása inkább csak ellenőrzött és továbbépített : politikája mégsem élettől idegen tudomány, hanem hajlékony művészet volt. Elmélet és gyakorlat, tudomány és élet, ideológia és társadalom meleg ritmusban együtt lüktetett lelkében. Büszke volt arra, hogy professzor : azaz elvek vallója, mélyen átélte tanítói hivatását és nemzetnevelő feladatát. Politikai beszédeiben még a nád-pálcát is emlegette, hogy a közélet rakoncátlan elemeit megfegyvelje. A jóindulatú, de erélyes atya szeretete, önismeretre rázó közvetlen és őszinte szava hangzott ki lelkéből. Szerette kiélni a nemzet *pater familias*-ának kedves hangulatát. Beszédeiben nem riasztotta, taszította és rémítette a nemzetet : mindig a *vox humana* nemes melódiája áradt egyéniségéből, bár a hibákat őszintén és igazán feltárta és ostromozta, a veszedelmekre komoran figyelmeztetett. «Rá kell mutatnom arra, — mondotta csak pár nappal halála

előtt megrázó módon — hol áll ma a nemzet. Talán munkám állandó hivatása alapján is, mint geográfus, és külföldi érintkezéseim következtében is jobban látok sok mindent, jobban látom a veszedelmeket. De higgyék el, a veszedelmek nem ott vannak, ahol félünk tőlük. Ezeket sohasem a külső események és behatások magukban okozzák. A nemzet belső ereje, ennek gyarapodása vagy senyvedése az, ami komolyan érdekel. Ha kívülről jön a veszély, azzal mindig szembe lehet nézni, ha megvan a nemzet belső egyensúlya, ha erős a nemzet önmagába vetett bizodalma és bátorsága.»

Erre akarta nevelni nemzetét. Ezért foglalkozott annyit s oly nagy szeretettel az ifjúsággal. Ezért állott már évtizedekkel ezelőtt a magyar cserkészmozgalom élére: katonai fegyelemre, gyakorlati érzékre, nemes humanitásra, testi és lelki ügyességre és bátorságra iparkodott nevelni a magyar ifjúságot, mint harmincezer cserkész főparancsnoka. Ha mint politikus meg lett volna áldva az élő és írott szó hatalmával, átható világosságával, sugalmazó és verbuváló erejével, törékeny és szikár alakjából valóban a nagy és hatékony nemzetnevelők körvonalait bonthatta volna ki a történelem. Így is az, aki hallotta, kifejezésbeli formátlan-ságából, közvetlen pongyolaságából kiérezhette a belső tüzet, amely lelkét égette; szenttelen, szinte fárasztó hangjának bensősége kárpótlás volt a külső retorikai csillogás hiányáért; aforisztikus gondolkodásmódja, finom művű, de sokszor egymáshoz csak külsőleg illesztett szellemi arabeszkekben mozgó elmejárása az eszmék élményszerűségével pótolta a jól rendezett gondolatmenet szilárd logikumát.

Világnézete, mint főpilléren, az eszményekbe vetett hit bizonyosságán épült fel. Teleki idealista volt. Amikor már a második világháború fúriái több, mint egy félesztendeje pusztították Európa keleti és nyugati térségeit, 1940 februárjában, a Mátyás király születésének ötszáz éves emlék-ünnepén mondott beszédében még mindig új humanizmus-ról, az emberiség erkölcsi renaissance-áról ábrándozik. Úgy látja, hogy amíg a XIX. század hatalmasra nőtt erői még az anyagiakért vívnak egymással kérlelhetetlen harcokat, a XX. század lelkisége már egyensúlyt keres, még pedig a

tudós szintézist, az író általánosabban és egyszerűbben emberit, a művész stílust, s az ifjúság arra készül, hogy erkölcsibb alapra fektesse a jövőt. «Valami új, körvonalozatlan és több lelki tartalmat kereső szellemiség látszik — mondja az eszményhívó optimista Teleki egy esztendővel ezelőtt — ébredezni, egy új humanizmus, karöltve új életfelfogásra, erkölcsi fegyelemre irányuló vággyal, a külső műveltség legkülönbözőbb fokain álló embereknél. Az utolsó tíz európai nemzedék hirtelen épült logikai ismereteivel szemben homályos érzéssel kezdünk érezni és visszasóvárogni képességeket, amelyekkel a kora-ókor, a középkor és a természet lassú rendjén élő ember rendelkezett. Talán egy, az emberiség egész történelmét sokkal átfogóbb renaissance felé megyünk, mint volt az, amely a latin és görög irodalmat, művészetet, tudást és bölcseletet elevenítette fel.»

S vajjon miben látja a vajudás e korszakában a magyarság közvetlen feladatát az európai kultúraépítés munkájában? Teleki, a tudós, a *bios theoretikos* embere, megtagadja ennek az életeszménynek elsőségét s a gyakorlati észnek, az erkölcsnek primátusa, a *bios praktikos* életideál mellett dönt. Tudományos alaphajlandósága, a szintétikus törekvés, amelynek szaktudománya, a földrajz, jellegzetes képviselője, tör elő most is lelkéből; a magyar tudományos kultúra fejlesztésének irányát meglepetésünkre nem a részletvizsgálatokban, hanem a gondolatok szintézisében jelöli meg, mintha a szintézist nem kellene megelőznie az analízis beható aprómunkájának. «Járuljunk hozzá mi is a jelenünkkel induló jövőben az európai emberiség formálásához, kevésbé egyes tudományágak és munkakörök részletmunkájával, mint a művelődés összes ágainak egy gondolatban való összefogásával, az ismeret mesteremberei helyett magasabb erkölcsi felfogás alapján álló elite nevelésével, a jelennek versengő, egymást legyűrő mindennapisága helyett évszázadok feladataira hivatott, örök értékek megbecsülésére ébredő társadalom formálásával.» (*Mátyás király Emlékhönyv.* 1940. 12. 1.). Teleki, a «földrajzi gondolat» tudományteorétikusa s kiváló összefoglalója ebben a tudománypolitikai testamentumában is nem a szaktudós, hanem a filo-

zófus lelkét tükrözi: az egységben, az egészben látást, a totális felfogást. Ez azonban csak akkor lehet nyilván kiegyensúlyozott és tudományos érvényességű, ha alapos részletmunkára támaszkodik. Teleki szellemi struktúrájában a szintétikus, filozofáló, az elvi egységen töprengő hajlam elhalványította a szakbúvárnak a konkrétumokhoz való ragaszkodását. Teleki fiatalkori tudományelméletéből élte alkonyán egyoldalú idealista tudománypolitika sarjadt. Ez közelhozna ahhoz a veszedelemhez, amely a tudományban a filozofáló dilettantizmusba, az *idéés générales* terméketlen, de fölényeskedő műkedvelésébe, a tudományos jelszavak tartalmatlan uralmába süllyeszt.

*

A nemzet — kebelében Akadémiánk is — siratva gyászolja kiváló fiát. Munkás élete, önzetlen és önfeláldozó jelleme, színekben gazdagon kimunkált személyisége, nemzetközileg elismert tudományossága a magyar nemzedékek előtt mindig példaként ragyog. D'Alembert ezt írja a hírnév templomáról: «Ebben a templomban csupa halott lakik, aki életében nem jutott be, és egynéhány élő, akit, majd ha meghal, mind kiszórnak onnan.» Teleki Pál a magyar nemzet nagyjainak Pantheonjában mindig díszes helyen fog pihenni s szelleme a nemzet lelkében elevenen fog élni, mert

Értünk hevült, miattunk megszakadt szív,
Te, az enyészet ágyán porladó!
Késő, de tartozott szent hódolat hív:
Egy nemzeté, im, e hálás adó.

(Arany J.: *Széchenyi emlékezete*)

KORNIS GYULA.

LISZT FERENC, A ROMANTIKUS ÍRÓ.

Lamartine őszintén fájalta, hogy Liszt nem lett egészen író. Ez más szóval azt jelenti, hogy Liszt írói tevékenysége fel tudta kelteni kora legnagyobb költőjének figyelmét. S ez annál több, mert az író fényét a zenész égető lángja mellett, vagy azon keresztül kellett észrevennie. Hogy Liszt, a nagy romantikus író, még mindig oly kevésbé ismert, csaknem kizárólag ezzel magyarázható.¹

A másik ok : az a félreértés, amely főművének értékelésébe csúszott. A cigányokról szóló könyvének alaptétele, az, hogy a cigánymuzsika a cigányok hőskölteményének töredékeit őrzi, olyan botrányt kavart fel a tudós világban, hogy Lisztnak végül vissza kellett vonnia ezt a föltevését. S így ez a gyönyörű könyv, amely az európai romantika egyik legjellegzetesebb remeke, a nagyközönség indexére került. Sohase tudták meg, hogy a kritika tévedett : a könyv elméleti tétele hibás ugyan, de ez abban a korban alig jelentett többet, mint hogyha kimutatták volna, hogy Victor Hugo *Notre-Dame*-jában anakronizmusok vannak, vagy hogy Edgar Poe magyar tárgyú novellájának, a *Metzengersteinnek* hősei németes neveikkel kirínak a képből. A *Cigányokban* Liszt nem zenetörténeti megállapítást akart eszközölni, hanem meg akarta festeni, vérbeli romantikusként, azt a jellemképet, amelyre minden romantikus író

¹ Másrészt talán azzal, hogy mikor meghalt, Franciaországban már a romantika-ellenes reakció uralkodott, s művei nem találhatták már meg azt a közönséget, amely ifjúkorában ünnepelte. A francia kritika ma sem intézte el magában a romantika értékelésének függő kérdését s így még ma sem érett meg egészen Liszt írói értékeinek tárgyilagos méltánylására.

vágyva törekedett: az elszigetelt, rejtelmesen problematikus ember, vagy faj képét. Liszt egész írói oeuvre-jének ez a törekvés ad gerincet; ezért kezdi pályafutását a művészek társadalmi helyzetéről szóló, hosszú, költői és szenvedélyes tanulmánnyal; ezért választja polémiái főhőséül Berlioz-t, majd később Wagnert, a lánglelkű üldözötteket; ezért írja meg Chopinről szóló könyvét, a lélekboncolásnak ezt a remekét; ezért szerepelnek szerzeményeinek címében is Tasso, Prometheus, Mazepa, Dante, Faust... Berlioz Harold-szimfóniájával kapcsolatban különbséget tesz régi és új eposzhősök között¹ s így folytatja: «A modern hős... sokszor a legritkább, a legtermészetellenesebb, az emberi szívre nézve legrendellenesebb hajlamok típusa. Hogy ezek hogyan csiráznak a lélekben, hogyan lobbannak fel s csapnak fel az égig s hogyan világítják meg göresös kihúnyásuk közben a szív romjait, — ezt festi le a költő gondosan és részletesen.» A romantikus költő szerinte «csak kivételes jelenségeken kap»; hősei «finomabb agyagból készültek, izzóbb lehellet lehelt rájuk, mint az átlagemberekre s hevesebben lüktető élet, mozgékonyabb lélek lakik bennük, mint másokban.»

Ez a pár sor nemcsak a cigányok hősül választását igazolja, hanem azt is segít megmagyarázni, hogy mi tette Liszt Ferencet íróvá. Körülötte egy dinamikus világ tűzhányókúpjai emelkedtek föl a mélységből s benne a legdinamikusabb romantikus lélek forrott. Lisztnek szűk volt a világ, szűk volt egyetlen művészet, pedig az a végtelen kifejezésére legalkalmasabb művészet volt: a zene. Minden egyetemességre, sorompódöntésre, sokoldalúságra ösztönözte. A csodagyermek sorsa, akinek legalább három hazát adott végzete, és az előadóművész utazásai, aki mindenütt függetlenül halad el, leperegnek róla az otthonülő polgár előítéletei, de mindenhol személyesen érintkezik a korszellemet alakító nagyokkal. Vörösmarty csodálatosan eltalálta honfitársa lelkiállapotát, aki a vészek honában izzó lélekkel

¹ Az új «eposz» példái között ezeket sorolja fel: Goethe *Faustja*, Byron *Káinja* és *Manfrédje*, Mickiewicz *Dziadyja*.

figyelte, hogyan «fárad a nép óriás kezével». Heine és Liszt egymás szemére vetik, hogy «vesszőparipájukat» egymásután annyiféle «filozófiai istállóba» kötötték be. Liszt egyszerre keresztyn és titáni lendülettel adja át magát a társadalom átrendezését követelő új irányzatoknak, nem mérlegelve, mennyi bennük a «reális», — csak azt látva, hogy nyomorultak milliói felé feszülnek az apostolok karjai s a mélységből a legfélelmetesebben gyönyörű zenekar, a Nép harsojga nekik a választ. Ezért közelíti meg mindenkirél jobban a mi Lisztünk a «poète-mage» romantikus eszményét. Ezért lesz a francia romantikusok utazó apostola, — a legbüszkébb a művész hivatására, de egyúttal a legalázatosabb is, amikor felelősségét mérlegeli. Egész világ sorsa fejeződik ki a lángelme küszködésében és alkotásában: mindennek ő ad művészi, tehát emberi formát, ami nélkül semminek sem lehet hatása, semminek sincs igazi léte. S ezért sem elégedhetik meg egyetlen művészettel: annyi mindent kell kifejeznie, hogy magából is zenekart kell alkotnia, minden múzsa minden hangszerével rendelkeznie.

De hogy is ne akarna mindent megismerni, mindent megpróbálni, mindent átfogni s kemény ropogtatással mellére ölelni az a művész, aki maga a túláradó erő? Ő is tudja ezt s a comói tó mellől írott levelében tréfásan meséli, hogy a szállodában senki sem gyanított benne mást, «mint egy elég erőteljes csuklóval megáldott műkedvelőt». Másutt Chopin mondását idézi: «Nem vagyok alkalmas arra, hogy hangversenyezzek: a tömeg megfélemlít, sebes lélekzése szinte fúlaszt, kíváncsi pillantásai megbénítanak, sok idegen arca elnémít; de te, te erre vagy teremtve, mert ha nem tudod megnyerni a közönséget, van benned erő, hogy agyonüsd» (tu as de quoi l'assommer). Az előadó, a hangszerelő zeneszerző korlátlan dinamikája csak egy oldala Liszt Ferenc, a hódító, a zene-fejedelem lelki intenzitásának. De mindennél többet mond óriási és diadalmas harca a művészetek egyesítéséért, a Gesamtkunstwerkért, amire Wagnernek is ő adott szuggesztív példát. A muzsikus-író ihletett tanulmányokban magyarázza Rafael *Szent Ceciliáját*, vagy Cellini alkotásait, zenei arcképeket fest hat magyar állam-

férfiról és művészeiről, az *Années de pèlerinage*-ban Rafael *Sposalizója* és Michelangelo *Penseosója* ihleti, a *Hunnen-schlachtot* Kaulbach egy nagy falfestménye. Rajongással ünnepli Ingres-t, a római francia intézet igazgatóját, aki festő és zenész egyszerre.

Ilyen sokoldalúságot, ekkora dinamikát azonban csak a legtöbb dimenziójú művészet: az irodalom fejezhet ki. Liszt az irodalomban is egyetemes: a francia mellett ismeri az olaszt, a németet, az angolt, de még a lengyelt is. Mi mindent megértett és tudott ő, aki a cigányos kelettől az orosz-ázsiai nyugatig jártathatta tekintetét, — Pan Tadeusztól Léliáig, a hőskölteménytől az operaszövegig, Tegnértől Dantéig, Hamupipókéától, amelyet elmesélt, Orfeuszig, akinek mítosza életének soha le nem húnyó csillaga volt. A virtuóz «erőtéljes csukló» úgy viharzottak végig az irodalmi minden-ség széles billentyűzetén, ahogy a hangversenyteremben megszokták.

Különös, megható és megrendítő élmény ez: Orfeusz, aki eddig néma volt s csak hárfája beszélt helyette, muzsikájával megindítja a köveket, a fákat, a vadakat s végre önmagát is. A zenészből költő lett, aztán «zeneköltő» (ezt a szót ő hozta divatba).

A költő hangulatának kirepítő fészke csaknem mindig az, hogy megmutatja az avatatlanoknak azt a titkot, vagy azt a csodát, amit ők csak sejthettek. Azt, hogy a cigányok nemzeti eposzuk töredékeit dobják oda a mulató idegennek; azt, hogy Chopin finom törekenysége mögött az önmagával bizalmatlan ember kínjai húzódtak meg; azt, hogy az óradó művész, akit elsöpör a nyárspolgár gőgje, rongyokba öltözött isten és túlságosan mélyre húzza homlokára a kopott kalapot, ott, ahol az a haszontalanul tündöklő csillag fénylik. Minden percnél megvan a maga titka, s ezzel a maga költői izgalma. Kapcsolatok tárulnak fel, amikről senki sem tudott; csodák történnek, amelyeket senki sem vett észre; mítoszok füstje száll fel az ősközet repedéseiből és cicomás hasonlatokról derül ki, hogy mélységes szimbólumok.

A titkok, kapcsolatok és csodák két szűzi vadonjában Liszt igazán otthon van. A Természet nála hallatlanul

hatalmas, eleven, személyes, gyönyörű ; azok a lapok, amelyek a cigány és a természet viszonyát bontogatják előttünk, a romanticizmus legnagyobb lapjai közé tartoznak s költőnket a «beleérzés» irigylésreméltó ihletettjének mutatják.

«Sokszor kellett volna kinn aludni a legtávolibb égboltozatok baldachinjai alatt ; fölébresztetni magadat a kelő nap sugaraival, amelyek egyszerre csak mint tüzes pálcák ütik meg a szemed héját ; rémüldözés nélkül hagyni a hideg és nyirkos kígyót, hogy végigcsússzék meztelen lábaidon vagy hajlásaival egyre-másra körülfonta álmodó homlokodat ; hosszú napokon át élni, csak élni, mint a növény, hanyattfekve a kék ég alatt, elmerülve olyan rétek magas hullámaiban, amelyeket a kasza nem ismer ; sokszor kellett volna tanulmányozni az orkán szabálytalan dallamait, a gazdag hangszerezést, amelyet az ezertűjű fenyők, az ezersipű nádak kölcsönöznek neki ; megérteni lassankint a szürkület széphangzásait, amint halkan, nagyon halkan édes, bizalmas titkokat sutognak a szerelmes fülébe, aki beleszeretett egy tájba ; meg kellett volna tanulni, hogyan ismeri meg az ember mindegyik fát nedve illatáról, beavatódni a szárnyas népség titokzatos nyelvébe, megérteni a vidám pintyet és a csacska tücsköt ; gyakran kellett volna lovagolni az éj leszálltakor nyílt mezőn, amikor a nap nyugvó glóriája lángba borítja a levegőt, úgy, hogy azt hinnéd, nedves tűzön hatolsz át s azt szívod be, pedig égeti a szemedet és fagyasztja a csontodat, — amíg a rákövetkező halvány homályban az ég minden csillaga, megannyi búbájós, pajkos leány, összefut és jelentősen hunyorog rád, és mindig többen lesznek, mindig mosolygósabbak, mindig szerelmetesebbek, kacérabbak és ingerlőbbek ; — sokszor kellett volna fekete éjtszakában fölkelni, látni a vörös holdat, — olyat, mint egy csiszolt sárga rézkorong — a síkság fölött, ahonnan mintha minden élet kihalt volna, minden állat elmenekült volna, s ahol csak pár sűrű bozót rajzol a lát-határra olyan formátlan körvonalakat, amilyen egy ormótlan orrszarvú boltozatos háta vagy egy ábrándos elefánt tömör árnyéképe ; — egyszóval : a cigány életét kellett volna élni, hogy megértsd, hogy mindezek után nem élhet azok nélkül a balzsamos kisugárzások nélkül, amelyeket a fatörzsek ömlesztének a levegőbe ; nem alhatik kőetrecekben ; hogy a mi lakásaink nyomasztó menyegyzete alatt nehezen lélezkzik az a tüdő, amely kitégult, hiszen mindig az azuros végtelen *szabad levegőjét* szívta ; a szem sír, ha csak szűk falakat talál, amikor a hajnal áttetsző erét vagy gyöngyházfényű felhőjét keresi, a fül kiszárad, ha nem hallja már az esti vihar rögtönözte szimfónikus «threnódiák» széles modulációit !

...Az ember kieszelte élvezeteket okvetlenül unalmasaknak és izetleneknek találja az, aki kedvére ihatott a feneketlen kehelyből, melyet a Természet emelt az ajkához . . . Mi a városok minden

olcsó csecsebecséje annak, aki szívesebben száll szembe a széellel, érezve, hogy arcának tűz ellenállt a tél kegyetlen lehelletének; aki szívesebben marad egyedül és fedél nélkül, pedig szemeit a tél metsző vesszei csapkodják gúnyosan tündöklő sivatag közepén! Az ember érzéketlenné válik a lusta szibarita-élet finom fényüzése iránt, ha érezte már a hideg szenderítő megrezegését és édes elzibbadását, mert a hideg annál kevésbé sejteti a halált, minél jobban közeledik az. Az ember igazán közömbössé válik a gáz tündöklése és a villany pazar káprázata iránt, ha látta, hogyan emeli le hirtelen a játékos forgószél a dombokról gyémántos hóból szótt, ragyogó szemfedőiket, hogy mikor egymásra hullanak, villogjanak és subogjanak, mint széltől korbácsolt selyemzászlók.»

Állapodjunk meg ennél a tündöklő hasonlatnál, amely többet mond mindannál, amit mi hamarjában mondhatnánk. A másik vadon: az Ember, szintén többet árult el magából Lisztnek, mint — talán Vigny kivételével — akármelyik romantikus költőnek. Liszt romantikusan jellemez: duzzadó, áradó színekkel, mindent felnagyítva, ami elbírja a nagyítást, jelentőséget adva mindennek, amiben a legkisebb jelentőség rejtőzhetik. De közben a legfinomabb aprómunkára is kapható: George Sand vagy a cigány Józsi jelleme épp oly meggyőző, mint a lengyel jellem, amint az a polonaise-ből kitűnik, a cigány jellem, amit a zsidósággal vont párhuzam tesz még árnyékoltabbá. Liszt nagyon sokszor egészen modern lélekboncoló, még a kóros lélek vizsgálatát sem véve ki. Ime néhány sor Chopin jellemrajzából:

«Jellemét nem volt könnyű felfogni. Ezer árnyalatból állt, s ezek keresztettkék és «a prima vista» az érthetetlenségig leplezték egymást. Könnyű volt tévedésbe esni gondolata lényegére nézve, mint általában a szlávoknál, akiknél az egyenességgel és a közlékenységgel, a bizalmaskodással és a modor megnyerő fesztelenségével nem jár feltétlenül a bizalom és az őszinte baráti vallomás. Érzéseik úgy nyilatkoznak és rejtőznek, mint a maga köré tekeredett kígyó csavarodásai; csak nagyon figyelmes vizsgálattal találni meg gyűrűik összefüggését. Hiszékenység volna szószerint venni bókös udvariasságukat, látszólagos szerénységüket. Ennek az udvariasságnak és szerénységnek formái szokásaikkal függnek össze s ezeken sajátosan érzik régi keleti kapcsolataik hatása. A nélkül, hogy a legkevésbé is rájuk ragadt volna a muzulmán hallgatagság, a szlávok bizalmatlan tartózkodást tanultak belőle a szív finom és benső húrjaira tartozó dolgokban. Csaknem biztosra veheti az ember, hogy amikor magukról beszélnek, sok mindent elhallgatnak s ez beszélgetőtársuk

fölött az értés vagy érzés előnyeit biztosítja számukra, mert az így olyan körülményt vagy titkos indítékot nem tud, amelyért leginkább csodálná vagy legkevésbé becsülné őket a világ; — ők az ilyen apróságokat finom, kérdő, észrevehetetlenül gúnyos mosoly mögé rejtik. Minden körülmények közt szeretik kiélvezni a bolonddátétel örömét; a legszellemesebbektől és legtréfásabbaktól a legkeserűb-
bekig s leggyászosabbakig; — azt mondhatnánk, hogy ebben a gúnyoros ámitásban a maguknak tulajdonított felsőbbtség megvetése játszik, amelyet azonban az elnyomottak gondosságával és furfangosságával fátyoloznak el.»

Aki így ír, az nem romantikus álmodozó, aki belefedkezve saját ékesszólásának csodálatába, érzéketlen a világ valóságai és a lelkek finom redőződése iránt . . . Pedig Liszt mestere az álmodozásnak is, — Lambert Massart-hoz intézett levelében egy Poe vagy E. T. A. Hoffmann fantáziájához méltó lidércálmot mond el igéző erővel — s még inkább mestere az ékesszólásnak. (Szüksége van a szavak művészetére, hogy korszerű eszményeit rákényszerítse az emberekre: a művészt akarta «elhelyezni» korában, gyönyörű gondolatokat belevinni s ha kell, erőszakkal is belepréselni kortársaiba.) Dialektikája olyan, mint az őserdő óriás folyama: szélesen, kanyarogva, lassan, de ellenállhatatlanul tör, egyre több vizet véve föl, deltája felé. Tószzerű kiszélesedései vannak, ahol az ősvadon buja pompája bontakozik körülötte. Liszt még a színezés romantikus mesterei közül is kitűnik nagyszerű leírásaival. A lengyel bálók hangulata, a cigányok élete Paolo Veronese, Delacroix vagy Benczur ecsetjére emlékeztet, de épp oly elragadó tompább színeivel, clair-obscurjével Chopin szalonjának hangulatképe.

«... Homályban hagyott sarkok mintha minden korlátot el-távolítottak volna s a szobát mintha a tér sötétségének támasztották volna neki. Egy fényes-homályos ponton féligmeddig kivehetően lát-szott egy fehéres huzatba takart bútordarab — határozatlan forma — úgy állt ott, mint valami kísértet, aki azért jött, hogy hallgassa a hívogató hangokat. A zongora köré sűrített fény a parkettre hullott. Úgy siklott rajta tova, mint szétömlő hullám, s elérte a kandalló zilált fényeit, amelyben időnkint rövid és sűrű narancsszín lángok csaptak föl, mint kíváncsi gnómok, akiket saját nyelvük szavai vonzottak ide. Egyetlen arckép — egy zongoraművészé, a házigazda rokonszenvező és csodáló barátjáé, aki maga is jelen volt az estélyen — mintha állandó meghívott hallgatója lett volna a hangok árapályá-

nak, amelyek énekelni, álmodozni, nyögni, mormolni s elhalni jöttek a hangszer partjaira. Elmés véletlen folytán a tükör fénytörő lapja nem vert vissza s így nem kettőzött meg számunkra mást, mint D'Agoult grófné szép, tojásdad arcát és selymes szőke fürtjeit, amelyeket annyi ecset másolt s amelyeket a karcolóművészet most sokszorosított az elegáns toll barátai kedvéért.»

A nagy dinamikusnak pianisszimói is vannak ; komolyságát derűjén kell fölmérni. Az Itáliában utazó művész nem csak apostol, hanem fiatal is. Az osztrák vámtisztviselő az olajfa árnyékában : olyan groteszk látvány a nagy gyermek számára, hogy tolla tüstént táncra perdül a kezében :

«Sesto-Calendében a rendőrbiztos úr három napig tart vissza, nem tudom milyen formaságért, ami hiányzik az útlevelemről. Átkutatják a poggyászsunkat : minden rendben van, a legszigorúbb ortodoxia szabályai szerint. Igazán nincs «bájosabb» látvány, mint egy osztrák város az olajfa árnyékában s még Bernardin de Saint-Pierre is nagyon nehezen találhatott volna «harmóniát» a Gondviselés e két alkotása közt. Magától értetődik, hogy kizárólag a festőiség szempontjából beszélek és semmi olyat nem óhajtok állítani, ami ellentétben van őfelsége az osztrák császár jogaival.

Hálátlannak tartanám magamat, ha nem tennék itt említést arról a kocsisról, aki Genfből Milanóba hozott bennünket. Csakugyan nem lehetne örvendetesebb előjelek alatt belépni Itáliába. Az én «vetturinóm» mindig tökéletesen udvarias a «nostre eccellenze»-vel, mindig énekel, mindig nevet, szavait felváltva intézi az átkozott legyekhez — «maledette mosche !» — és a csinos lányokhoz ; tökéletes színész, hiánytalan szélhámos — szóval Salvatore Bellatella a vetturinók eszményképe. Az ég harmata szálljon arra a szénára, amivel mellbeteg paripáit táplálja ! És Lombardia visszhangja még hosszú éveken át ismételi dalának vidám refrainjét :

Siamo vetturini, siamo, siamo,

In ogni paes' una ragazz' abbiám', abbiámio.

«Hát most itt ügyelgek Milano utcáin, ahogy a párizsi bulvárokon is megtehetném, s egyszerre, a nélkül, hogy tudnám, hogyan, a Scalával szemben találom magam, Ricordi üzletének ajtajában. Tudod — vagyis nem tudod, mert, hál'Istennek, sohasem írtál és sohasem adtál el tizenhatodokat ! — hogy Ricordi Itália első s Európa egyik legtekintélyesebb zeneműkiadója. S a kiadó a zenei köztársaság helytartója, a «salus infirmorum», a «refugium peccatorum», az olyan bolygó muzsikások gondviselése, amilyen én vagyok. Belépek s minden bevezetés nélkül leülök a nyitott zongorához. Előjátékot rögtönzök : így szoktam ajánlólevelemet bemutatni

Ricordi ott van. Én nem ismerem, ő sem ismer engem. Hallgat és tűzbe jön, de — amint később elmondta nekem — még nem ebédelt, nagyon éhes, a lelkesedés fokozza az étvágyát, arra a rizottóra gondol, amely már várja... Egy orgonapont alatt elszalad, erőt gyűjt s a rokonszenvre sokkal hajlamosabban tér vissza. Nem szól hozzám, de hallom, hogy azt mondja a segédjének: «Questo è Liszt o il Diavolo». «Ez vagy Liszt, vagy az ördög». Erre a szilaj gyanúsításra felállok, odamegyek hozzá és megnevezem magamat. Öt perccel később, nem tudom, hogy és mint, de Ricordi már rendelkezésemre bocsátotta brianzai falusi házát, páholyát a Scalában, hintáját, lovait és azt az ezerötszáz partitúrát, amelyek tulajdonában vannak. Szóval, egy barátom óta, aki sokat tartózkodott Honolulu-ban, Tahiti fővárosában, nem láttam vendégszeretetet gyakorolni ilyen kevés megszorítással és ilyen sok szívéllyességgel.

Legutóbbi hangversenyemen Cellini egyik legjobb tanítványának tulajdonított, finom művű bájos kis serleget helyeztek el a terem bejáratánál a «témacédulák» befogadására.¹ Amikor a szavazatok felbontásához láttam, amint el voltam rá készülve: nagy csomó Bellini- és Donizetti-motívumot találtam köztük; aztán a hallgatóság nagy mulatságára ezt olvastam le egy darab papírról, amelyet egy névtelen hajtogatott be gondosan s bizonyára nem kételkedett választása nagyszerűségében: «*Il duomo di Milano*» — a milánói dóm. Ó! ó! — mondottam, ez olyasvalaki, aki nem olvas hiába. Ez az úr bizonyosan emlékszik Mme de Staël meghatározására: «A zene építzet — hangokból», érdekes megállapítani a meghatározás helyességét s összehasonlítani a kétféle építzetet: a dóm homlokzatának rontott gótikáját az én zenei építem barbár osztrogótikájával.

Igazán szívesen kielégíttem volna az ismerefennek ezt a zenészeti tudásvágyát s lehetővé tettem volna neki, hogy megerősítse vagy megcáfolja a jeles író véleményét; de mivel a közönség nem mutatott semmi mohóságot, hogy emelkedni lássa harminckertedekből épülő tornyocskáimat, skálákból álló oszlopsoraimat és decimákból hegyezett diszgúláimat, tovább mentem. De még semmi! Egy tisztos polgár, akit nagyon foglalkoztat az iparosodás egyre gyorsabb fejlődése s akit megkap az az előny, hogy hat óra alatt Milanóból Velencébe lehetne érní, ezt adta témámul: «*La Strada di ferro*» — a vasút. Ennek a témának a feldolgozására csakugyan nem láttam más módot, mint hogy egy sereg skálát csúszttassak végig a zongorán, felülről lefelé, s mivel attól félttem, hogy a vagonokkal való gyorsasági versenyen eltöröm a csuklóimat, sietve bontottam fel az utolsó cédulát. Ugyan mit gondolnak, mi volt rajta? Az emberi élet egyik

¹ A levél Lambert Massart-hoz intézve, 1838 szeptember 2-án jelent meg a *Gazette musicale*-ban.

legfontosabb kérdését kellett megoldanom arpeggiókban; olyan kérdést, amely ha kellő elmélyedéssel tárgyaljuk, mindenbe bele-vág: a vallásba épp úgy, mint az élettanba, a filozófiába épp úgy, mint a nemzetgazdaságtanba: «*Mi ér többet: megházasodni, vagy aggregéniynek maradni?*» Erre a kérdésre csak egy végtelen hosszú szünetjellel, «sóhajtással» tudtam volna felelni s így inkább arra emlékeztettem hallgatóimat, amit egy bölcs mond: «Akármire határozza is magát az ember, hogy megházasodik, vagy nőtlen marad, mindenképpen biztos lehet, hogy megbánja».

Liszt kedve és stílusa villámgyorsan, hajlékonyan alkalmazkodik a helyzethez és a felhözethez. Az egyik pillanatban úgy adomáz, mint magyar nemeshez illik, a másikon villámlik és dörög, versenyre kel az őstermészet minden hangjával, s ilyenkor nem törődik a körmondat dagadásával, a rokonértelmű szók tömegével, amelyek úgy omlanak alá, mint a Niagara habjai. Új szókat teremt, — a magyar művész francia nyelvújító — mert nincs türelme megkerülni az akadályokat.

Lehet-e Liszt Ferencről, mint magyar romantikusról beszélni? Hisz nem írt magyarul s legalább eleinte nem sokat tudhatott a magyar irodalomról. Az egyetlen magyar költő, aki a külföldi költőkkel egybevet: Petőfi.

Mégis hiányos volna nélküle a magyar romantika képe. Franciául is magyar vérmérsékletet, magyar hajlamokat fejezett ki. Magyarország az ihletfeszültség paradicsoma s ő a nagy ihlet bajnoka Európa-szerte. Vörösmartyval együtt ők csigázzák legmagasabbra a nemes szenvedély pátoaszát: az igaz ember, a hivatásához hű énekes emelkedettségét és meghatottságát. Ostorozzák a jelent és fölötte a multból a jövőbe ívelő szivárványhídon járnak. Érzik a mulató jótékonykodás és a forrongó nyomor ellentétét; Vörösmarty is, Liszt is a szenvedés képeivel akar hatni a hazátlanokra, a nagy zenész önmagára is, amikor ráeszmél arra, hogy van hazája. Mint Vörösmarty, ő is szívesen burkolózik ragyogó ködlepelbe, a líra nála is sokszor előnti a mű körvonalait. De ő sem lágyan érzékeny, elmosódottsága az erő hevétől van, amely mindent megolvaszt, nem a szemet hamar fátyolozó könnyektől.

A többi magyar írókhoz is vezet tőle közvetlen út.

Eötvös mellett ő a másik magyar, aki a körmondát óriás formáját hibátlan ércel tudta megtölteni. (Egyébként csaknem ugyanakkor jártak a karthauzi kolostorban s írták le különböző hangulatuk szögéből.) Petőfi mellett ő fejezi ki leggazdagabban a pusztá költészetét. Arany mellett ő a naív költészet, a népi eposz leglelkesebb szószólója, vele a húnok csatája s Tasso átérző szeretete is rokonítja, nem is szólva közös szerelmükről: Ossziánról. A francia s vele az egyetemmes romantika gyors elterjesztésében Lisztnek, az ünnepezt zenésznek nagyobb része van, mint író társainak, akik eleinte sokkal kisebb közönséget mozgathattak meg könyvekkel. Viszont a magyar romantika története nem volna teljes, ha nem iktatná vezéralakjai közé, Vörösmarty és Petőfi mellé a legnagyobb dinamikust, aki három idegen nyelven — franciául, németül és a zene nemzetközi nyelvén — jórészt magyar lényegeket fejezett ki úgy, amint a nagy magyarok szokták: minden jótét lélek, az egész emberiség számára.

Különös végzet! Idestova tizenöt éve hagyta el apám békés hajlékát, hogy velem a nagyvilág forgatagába vesse magát, s fölcserélve a falusi élet névtelen szabadságát (obscure liberté) a művészet dicső szolgátságával, letelepedett Franciaországban, mint a legalkalmasabb központban, ahol fejlesztheti zenei ösztönömet, amit az ő naív büszkesége az én «zsením»-nek nevezett. Azóta megszoktam, hogy Franciaországot tekintsem hazámnak s nem gondoltam arra, hogy másik hazám is van. — Tudod, milyenek a kora ifjúság napjai, az ember életének az a korszaka, amely tizenötödik és huszonötödik éve közt folyik le: akkor él leginkább önmagán kívül, akkor tesznek rá legerősebb benyomást az emberek, a dolgok, a helyek. Annyi sugár ered a szívéből, olyan végzetszerű szükség kényszeríti szeretetre, hogy mindenkinek, aki csak közeledik hozzá, odaad magából egy-egy részecskét. Ebben a korban a fiatal ember saját gondolatainak viharzásától bódultan, nem is él: csak vágyik élni. Minden kíváncsiság, vágy, nyugtalan ihlet, ellentétes akarások árapálya benne. Kimerül a féktelen szenvedélyek labirintusában, amelyből nincs kivezető út. Mindent, ami egyszerű, könnyű, természetes, szánakozó mosollyal fogad. Minden célon túllő, minden akadály ingerli; lenézi a jót is, amit tehetne, az érzéseket is, amelyek boldoggá tethetnék. Kérlelhetetlenül kinozza az ifjúság ösztökéje. Az égő láznak, hasztalan pazarolt erőnek, hatalmas és bolondos élniakarásnak ezt a korszakát francia földön töltöttem. Franciaország földje fogadta be apám hamvait is, az hordozza sírját, első

bánatom szent menedékhelyét! Hogyan is ne hittem volna magamat e föld gyermekének, ahol annyit szenvedtem s annyit szerettem! Hogy' is juthatott volna eszembe, hogy van egy másik föld is, az, amelyen születtem, s hogy a vér, amely ereimben folyt, más emberfaj vére, s hogy az anyéimek máshol vannak?! . . .

Véletlen körülmény ébresztette föl bennem hirtelen azt az érzést, amiről azt hittem, hogy kialudt, pedig csak szunnyadt. Egy reggel Velencében, egy német újságban olvastam a pesti szerencsétlenség részletes elbeszélését. Ez szívemig hatott. Szokatlan részvétet éreztem s ellenállhatatlan szükségét annak, hogy ennyi szerencsétlen emberen segítsek. Mit tehetek értük? — kérdeztem magamtól. Micsoda segítséget vihetek nekik? hiszen nincs semmim, ami az embert hatalmassá teszi az emberek között. Nincs meg a befolyásom, amit a gazdagság ad, sem a hatalmam, amit a nagyság ad. Mindegy: azért csak előre, mert érzem, hogy szívemnek nem lesz addig nyugta, nem száll addig álom a szememre, míg nem vittem el a magam fillérért ahhoz a végtelen nyomorúsághoz. Különben ki tudja, nem áldja-e meg az ég szegényes adományomat? Az a kéz, amely megsokszorozta a kenyereket a sivatagban, máig sem fáradt el. Isten talán több örömet zárt a művész fillérjébe, mint a milliomos minden aranyába.

Ezek az izgalmak, ezek a fellángolások fődözték fel számomra a «haza» szó jelentését. Hatalmas táj emelkedett lelki szemeim előtt: a jól ismert erdő volt ez, amely a vadászok kurjongatásától visszahangzik; a Duna volt, mely sziklákon rohan keresztül; a hatalmas rétek, ahol békés nyájak legelnek szabadon; Magyarország volt ez, az erős és bőkezű föld, amely olyan nemes gyermekeket hordoz hátán, egyszóval: az én hazám volt. Mert — így kiáltottam fel hazafiasági rohamomban, amelyen bizonyosan mosolyogsz — én is ehhez az ősi és erős fajhoz tartozom, én is ennek az őseredetű, megszelídítetlen nemzetnek vagyok fia, amelynek még jobb napokat kell látnia!

Mindig hősi és büszke volt ez a faj. A nagy érzések mindig helyükön voltak ezekben a széles mellekben. Ezek a büszke homlokok nem tudatlanságra vagy szolgaságra születtek. Boldogabbak, mint mások, mert eszüket nem vakították el csalóka fények; lábuk nem tévedt hamis ösvényekre, fülük nem hallgatott meg hamis prófétákat. Nem mondták nekik: «Krisztus itt van, amott van . . .» Szunnyadnak . . . de ha egy hatalmas hang egyszer majd felébreszti őket, ó, milyen erővel keríti majd hatalmába értelmük az igazságot! milyen félelmetes menedéket nyújt neki a mellük! izmos karjuk hogy' fogja megvédeni! Dicsőséges jövő vár rájuk, mert jók és erősek s mert semmi sem koptatta még el akaratukat, nem fárasztotta ki hiába reménységüket. Ó én vad és távoli hazám! ismeretlen barátaim! óriás családom! fájdalmad kiáltása visszahívott

hozzád; egész bensőmet felkavarta a részvét, s én lehajtottam a fejemet, szégyenemben, hogy ily sokáig elfeledkeztem rólad . . .

De miért is állít meg a szigorú végzet? — Másik fájdalomkiáltás — elhalkult, de nekem mindig hatalmas szózat remegtet meg. Az a hang, mely nekem kedves, az egyetlen, amely sohasem hívott hiába . . . Megint eltávolodom hát tőled, szegény hazám! de most már nem a gyermek gondtalan örömeivel, aki az újdonság, a csábító és csalfa tündér felé siet, hanem dült szívvel, elhomályosult szemekkel, mert most már tudom, mennyi jámbor szándék, nemes elhatározás tompult el az önző és léha társadalommal való surlódásban, mennyi szent eszmét söpört el messzire a szétszóródás szele. Most már csak arra vágyom, hogy életemet a te szűzi magányodban tölthessem, felfrissítem és megedzsem a falusi erkölcsök egyszerűségében, megtisztítsam a tömeg elfeledésében, hogy valamivel kevesebb bűnös bánattal szálljak sírba, mint amit a tapasztalás gyűjt az ember fejére.

HANKISS JÁNOS.

TUDOMÁNY ÉS NEMZET.

— Második közlemény.¹ —

4.

A francia szellem, a típus bizonyos korlátai között, viszonylag szilárd vonásokkal jellemezhető a racionalizmus és az abszolutizmus, az angol szellem pedig az empirizmus és individualizmus által. A német szellem struktúrája azonban, amely világfelfogásában és tudományosságában is tipikusan tükröződik, sokkal nehezebben szorítható aránylag egyszerű és egységes formulába. Itt, úgy látszik, csődöt mond mind időben, mind térben a monotypusra való törekvés: itt a szellemnek sokkalta nagyobb bonyolultsága, az ellentétes vonások gazdagabb komplexitása tárul elénk; az itt logikai hálóját általánosan jellemző vonásokra kidobó elme sokszor kénytelen megelégedni a polytypismussal. A lélekbe biztos szemmel látó Nietzsche, amikor több, mint egy félszázaddal ezelőtt a német lelken kegyetlen, de együttérző viviszekciót végez, a germán géniusz bonyolultságának és sokformájúságának jellemzésére ilyen plasztikus szavakat talál: «A német lélek mindenekelőtt sokrétű, különböző eredetű, inkább össze- és egymásra rakott, semmint igazán felépített; ez származásából következik. Mint a fajok legszörnyűbb keveredéséből és kavarásiából támadt nép, talán az árjaelőtti elem túlsúlyával, mint a középnek népe minden értelemben, a németek megfoghatatlanabbak, terjedelmesebbek, ellentmondóbbak, megismerhetetlenebbek, kiszámíthatatlanabbak, meglepőbbek, sőt félelmetesebbek, mint más népek önmaguk előtt: kisiklanak a definíció alól s már ezzel is kétségbeejtik a franciákat. A németeket éppen az jellemzi, hogy náluk ez

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1941. évi 761. számában.

a kérdés : ‚mi a német?’ sohasem hal ki... A német lélekben vannak folyosók és összekötő folyosók, vannak benne barlangok, rejtekhelyek, várbörtönök ; a német ismeri a zürzavarhoz vezető árutakat. S amint minden dolog szereti a maga hasonlóságát, a német is szereti a felhőket és mindent, ami homályos, keletkező, derengő, nyirkos és elfátyolozott ; a bizonytalant, kialakulatlant, eltolódót, a mindenfajta növekvőt ‚mélynek‘ érzi. A német maga nincs, csak *lesz*, ‚fejlődik’. A ‚fejlődés’ ezért a tulajdonképpeni német lelet és szerencsedobás a filozófiai formulák nagy birodalmában. A külföldiek ámulva és vonzódva állnak a rejtvények előtt, amelyeket nekik a német lélek mélyének ellentmondó természete ad fel : ezeket Hegel rendszerbe szedte és Wagner Richard végül még meg is zenésítette» (*Jenseits von Gut und Böse*. 244. pont.). Nietzsche a német lélek sokrétűségének és mérhetetlen fejlődési lehetőségének szimbólumát Wagner zenéjében, a *Mesterdalnokok* nyitányában pillantja meg : «Van benne valami német módra sokszerű, alaktalan és kimeríthetetlen ; a léleknek bizonyos német hatalmassága és túlbősége, amely nem fél a hanyatlás furfangjai alá rejtőzködni, sőt talán csak ott érzi magát legjobban ; igazi hamisítatlan ismertetőjele a német léleknek, amely egyszerre fiatal és régi, túlrett és még gazdag jövővel telített. Az ilyen zene fejezi ki legjobban, amit a németekről gondolok : tegnapelőtről való és holnaputánról, — *még nincs mai napjuk*.» (U. o. 240. Reichard P. ford.)

A német szellemnek ez a kiegyenlítetlensége, folytonos befejezetlensége, lelki szerkezetének nem zárt, hanem mindig nyitott, örökösen fejlődő volta éppen a tipikus vonása. «Két lélek lakozik, ah! keblemben» : a költő e vallomásából önkénytelenül tör fel a német szellem bicephalismusa. Megvan benne az abszolutizmus és az individualizmus, az ész odaadó tisztelete s a tapasztalt tények iránt való loyaltás ; racionalista is, meg empirista is ; a szabadságot úgy követeli, mint a rendet és a törvényt ; hol az én-ből vezeti le a világot, hol a világból az én-t, szellemmel hatja át a tárgyat és meg-tárgyasítja a szellemet ; majd az absztraktumból vezeti le a konkrétumot, majd a konkrétumból az absztraktumot ; hol az abszolutumból bonyolítja ki a relativumot, hol a relativum-

ból az abszolútumot. A németeknek *Volk der Denker*-ré, a lelket folyton feszítő problématudatnak, a gondolkodásnak, a tudománynak és a filozófiának népévé kellett válniok, mert eszükben a világról és a létről ellentétes felfogások, szívükben az életről és az értékekről ellentmondó ideálok élnek. Az ellentétek kiegyenlítését, magasabb egységbe és egészbe foglalását, a felsőbb elvi szintézist érezték mindig ösztönösen és tudatosan feladatuknak. Elmejárásuk tipikus formulája nem a racionalista franciának 'vagy-vagy'-a, hanem a tételek egyesítése, mert az irracionális mélységébe lenyúló létérzésük szerint az ellentétek a világban nem rekesztik ki egymást, hanem mélyen összetartoznak. Ezért a mindig logikát kergető, világosan gondolkodó francia előtt az ellentéteknek német szintézise homályosnak, zavarosnak és gyanúsnak tűnik fel: a racionalis élelemjűség nem tudja értékelní az irracionálisban gyökerező mélyelmjűséget. Az angol a pozitív tények tézisének népe, a francia az ész nevében ágaskodó antitézisé, a német pedig a kettő szintézisének nemzete, amely mindig kiegyenlítést keres az észokok és a tényokok, az általános és az egyedi, a mechanikus és az organikus között.

Mindjárt az első eredeti német gondolkodó, Nicolaus Cusanus, a XV. században metafizikája alapelvévé az ellentétek egységét, a *coincidentia oppositorum*-ot avatja: Isten minden létnek, tehát minden ellentétnek is fölötte áll: minden ellentét abszolút egysége (*complicatio omnium etiam contradictoriorum*); Isten a legnagyobb is, meg a legkisebb is, abszolút maximum és abszolút minimum, a kettő benne összevág, egyet alkot, nem összeférhetetlen. Miért? Mert csak a *ratio* gondolkodó munkája van a dualitáshoz kötve az ellentmondás elvénel fogva: az ellentéteket nem tudja együttgondolni, egymással összeegyeztetni. Ellenben az *intellectus* világosan látja, hogyan egyesülnek az ellentétek Istenben mint abszolút, legfőbb egységben. Miképpen? Úgy, ahogy a végtelen nagynak gondolt körvonal már egybeesik az egyenessel s a végtelennek gondolt egyenes vonal a körvonallal azonos. A német misztikusok a világ, az én és az istenség nagy szintétikusai: Ekehardt mester szerint minden meg-

ismerés az alany és a tárgy egyesülése, az abszolútum megismerésénél a lélek maga is istenné válik, ha az Istent megismeri; Böhme J. a jót és a rosszat világharmóniában akarja egyesíteni: «ég és pokol együtt van bennünk».

S hogyan gondolja el Leibniz, az igazi *philosophus teutonicus*, a világ szerkezetét? A világ egymástól független szubsztanciákból áll, de ezek tervszerű együttműködését *praestabilita harmonia* biztosítja s célszerű egységbe zárja. Az optimista barokk gondolkodó a jó és a rossz ellentétét is a világon kiegyenlíti, amikor *Theodicaeájában* kifejti, hogy a rossz nélkül a jó sem lehetne. Kant is a nagy német gondolatkiegyenlítő közé tartozik: az elméleti és a gyakorlati ész, a francia racionalizmust s az angol empirizmust felsőbb szintézisbe kapcsolja. Az ember szerinte mint *phaenomenon* az érzéki, és mint *noumenon* az erkölcsi világ polgára. A valóságos-művészi természetű s nagyfantáziájú romantikus Schelling több rendszert szerkeszt, de valamennyi identitásrendszer, mely a *coincidentia oppositorum* elvét képviseli. Valamennyinek vezéreszméje az abszolútum gondolata, vagyis a minden lét és gondolkodás alapjául szolgáló feltétlen egység. A filozófia ennek az abszolútumnak: azaz egésznek, egynek, végtelennek tudománya. Ideál-realizmusa a szubjektívet és az objektívet, az ideálist és a realist mint két poláris ellentétet egyesíti, melyek kölcsönösen feltételezik egymást: «a természet látható szellem s a szellem láthatatlan természet». A nehézkes, sokszor homályos, de óriási logikai-spekulatív erejű Hegel a maga abszolút idealizmusában a gondolatot és a létet azonosítja. Panlogizmusa a gondolatok dialektikai mozgásából vezeti le s teszi érthetővé a megismerés tartalmát s egyben a világban magában sem lát egyebet, mint a gondolati tartalmak («fogalmak») kibontakozását. Minden létező csak megjelenése az abszolút valóságnak, amely eszme, ész, gondolat: ugyanaz a természetben, mint a tudatban. A filozófiai megismerésben a világfolyamat ismétlődik: a gondolatok logikai rendje azonos a létezők rendjével. Ezért a filozófiában az abszolút szellem ébred öntudatra. A dialektikai módszer a tézisben és az antitézisben rejlő ellentétet kiüzi s a kettőt szintézisben egyesíti: *coincidentia oppositorum*.

Egység a sokféleségben és sokféleség az egységben, azaz a harmónia, a kiegyenlítés, a szintézis a német gondolkodásnak, egyben a német művészetnek és életnek örök tárgya.

Ha az ellentétekben feszülő és ezeket kiegyenlíteni törekvő vonáson túl a német szellem sajátos vonását keressük, amely legtöbb nagy gondolkodójának elmejárása mögött rejtőzik, a *voluntarizmus*ban találjuk meg: a német lélek a hatásban, az akarásban, a cselekvésben pillantja meg a világ benső lényegét. Ennek első pillanatra a német gondolkodásmódról való közfelfogás ellenszegül: a német észjárást egyoldalúan intellektualisztikusnak, a fogalmakat saját «tudalmából» spekulatív úton kibogozónak, homályosan elvontnak, minden tárgyhoz metodikai díszlépésekkel fogalmilag közeledőnek, túlkörülményesen «wissenschaftlich»-nak látja. S valóban, ha a hegeli dialektika racionális fogalommutatványaira, sok német könyv metodikai liturgiájára, a főproblémát elhomályosító mellékkérdéseire, az alaposágot túlzó fogalmi apparátusára és a lényegét sokszor alig érintő szisztematizáló kedvére gondolunk, a közfelfogás igazoltnak látszik. És mégis összetéveszti a racionális formát a mélyben rejtőző irracionális tartalommal és törekvéssel. A német lélekben eredetileg lakozó irracionalizmusnak mindez a túlzó racionális külsőszerűség — mint Müller-Freienfels R. remek könyvében megjegyzi (*Psychologie des deutschen Menschen und seiner Kultur*. 1930. 94. l.) — csak túlkompensált formája. «Majdnem minden nagy német gondolkodó — mondja — arra törekszik, hogy az észnek határokat szabjon s az irracionálisnak (a vágnak, az ösztönnek, az akaratnak, a tettnek) szabad pályát biztosítson. . . Németországnak legracionalistább fejei, gyakran a nélkül, hogy ennek tudatában lettek volna, az antiracionalizmus szolgálatában állottak.»

Már az eredeti német, a neoplatonikus hatásoktól megszabaduló Böhme J. a világ lényegét az akaratban érzi: voluntarisztikus misztikus. Isten az ősakarat, amely a semmi (*Nichts*) őszállapotából valamivé, meghatározottá (*Ichts*) törekszik kibontakozni. Az «örök természet», vagyis a létre való akarat minden dolog forrása. Az Istenben a lét, és történés őserői (*Quellgeister*) lakoznak, amelyek szellemi termé-

szetűek s az anyagban jutnak kifejezésre s ezek közül első a vágy. A német gondolkodásra jellemző dinamikus felfogásmód szembeszökően jelentkezik Leibniz metafizikájában: Descartes és Spinoza sztatikus szubsztancia-fogalmának, az önálló létezésnek helyébe az önálló tevékenységet állítja. A szubsztancia nem az, ami maga által *van*, hanem az, ami maga által *tevékeny*: a szubsztancia öntevékeny erő, cselekvésre képes lény (*la substance est un être capable d'action*). E szerint a létezés tevékenységben, hatásban áll (*quod non agit, non existit*). A valóság Leibniz szemében nem *dologszerűség* (*re-alitas*), hanem *hatásszerűség* (*wirk-lichkeit*). Bár a szubsztanciális erőpontok, a monaszok, amelyekből a világ áll, tevékenységüket a tudatban, a képzelésben fejtik ki, tehát fogalmuk erősen intellektualisztikus jellegű, mégis akarat, törekvés (*l'appetit*) van bennük arra, hogy egyik képzetről a másikra átmenjenek. Ahol a képzetek tudatosak, ott a törekvés akarattá emelkedik.

Kant¹ transzcendentális idealizmusa lényegében a racionalizmuson épül fel, de erősen hangsúlyozza az apriori gondolkodásformáknak aktív, spontán, szintétikus, ismeretformáló jellegét, az észnek azzal a passzív szerepével szemben, amelyet ez a francia vagy az angol szenzualista ismeretelméletben játszik. A német léleknek tipikus voluntarizmusa tör fel az

¹ A ma a tudományban is uralomra törekvő tiszta fajelmélet alapján Kant aligha lenne tekinthető telivér német gondolkodónak. Ősei ugyanis Skóciából vándoroltak Németországba a XVII. században. A *Cant* családnév Skóciában ma is gyakori. Hasse J. G. szerint, aki Kant halála évében egy iratot adott ki róla (*Merkwürdige Ausserungen von einem seiner Tischgenossen*, 1804.) a család sokáig *Cant*nak írta nevét, mivel azonban egyesek *c*-vel ejtették ki, a filozófus fiatal korában *k*-val kezdte írni nevét. Maga *Kant* 73 éves korában *Lindblom* svéd püspöknek, aki a filozófus családfáját kutatta, azt írta, hogy nagyapja «a közül a sok ember közül való volt, akik az előző század végén és a mostani század elején Skóciából — nem tudom, mi okból — csapatostul kivándoroltak s egy részük útközben Svédországban telepedett le, a többi pedig Poroszországban, főképp Memel táján.» Nagyatyja Tilsitben halt meg. Újabbán aktaszerűen igazolható, hogy már filozófusunk dédapja «Richard Kant» 1667-ben Heydekrug mellett kocsmáros volt; valószínűleg ő volt a bevándorló fiával, «Hans

apai ágon bár skót, de anyai ágon német Kantból akkor, amikor a gyakorlati észnek primátusát hirdeti, amelynek hivatása az okoskodó ész «attól a gógtól visszatartani, mintha kizárólag ő határozhatná meg az akaratot is.» Az erkölcs lényegét az érzületben s a kötelességteljesítés akaratában pillantja meg: «Cselekvéseink minden erkölcsi értékének lényege azon fordul meg, hogy az erkölcsi törvény határozza meg az akaratot.» Amivel Kant a felvilágosodás racionalizmusának általános korszelleme alapján egyoldalúan megajándékozta az észet a megismerés területén, azt most elveszi tőle s átadja az akaratnak az ember erkölcsi-metafizikai nivoltának területén. Fichte személye az erős akarat típusát képviseli, akinek gondolkodása a mindig tevékenységre és belső szabadságra törekvő, az akaraterőt a legnagyobbra értékelő egyéniségnek kifejezése. Természetes, hogy erőteljes német elméjét legmélyebben Kant kriticismusának a gyakorlati ész primátusáról szóló tana ragadja meg s ezt építi tovább *etikai idealizmussá*. A Ding an sich-et rendszeréből törli s a tapasztalásnak mind tartalmát, mind formáját az általános énnel tevékenységéből vezeti le. A világon az első nem a lét, hanem a cselekvés, a tett: metafizikája az aktivizmusnak, a voluntarizmusnak jellemző német eszmetípusa. A világ nem egyéb, mint a kötelességnek s az erre irányuló akaratnak

---

Kandt»-tal együtt, aki a szijgyártó mesterséget tanulta s Memelben mint nyerges telepedett le. Ennek fia, a filozófus atyja, aki ugyancsak nyergesmester lett, költözött Königsbergbe, ahol Kant 1742-ben született. A családi hagyományon kívül a skót eredetet bizonyítja, hogy az akták szerint a nagyapa a memeli református egyházközséghez tartozott, amely már 1640 táján főképp hollandus és skót kálvinista jövevényekből állott. Házassága miatt került át a család a német luteránus egyházközség anyakönyvébe. (L. Vorländer K.: *J. Kants Leben* 1911. 1—2. l.). Az angol gyakorlati-szemléletes, alogikus irányú lelki alkatlalt szemben a skótokat töprengő, racionalista elmejárásúaknak szokás jellemezni, aminek Kant kétségtelenül sokban részese volt, vagy visszajára fordítva: a véletlenül kell-e tulajdonítanunk azt, hogy Kant bölcelete később leginkább a skót egyetemeken talált visszhangra a brit világban s hogy a kritikai idealizmus hívei: Hamilton s Caird főképp a skót gondolkodók közül került ki? Ezt a fajelmélet Kant és a skót szellem egyneműségének tulajdoníthatja.

érzéki formát öltött anyaga : a világ csak azért van, hogy rajta erkölcsi akaratunkat gyakoroljuk és kipróbáljuk. És a német idealizmus másik nagy képviselője, Schelling, szerint sem egyéb a szellem, mint «eredeti, ősi akarat»: a világ-folyamat sóvárgás az örök egység után. S ha Hegel panlogisztikus rendszere látszólag merőben racionalista formát ölt is, a dialektikai módszer mélyén is ott rejlik a gondolatoknak, a tézisnek és antitézisnek küzdelme, a német dinamikus és aktivisztikus vonás. Nem választja el mereven az akaratot az intelligenciától: a kettő előtte válhatatlan egység, «mert ha gondolkodunk, cselekvők is vagyunk». Azonban a német voluntarizmusnak legjellegzetesebb képviselője Schopenhauer, aki a világ lényegévé, a *Ding an sich*-é az akaratot avatja. Ez az irracionális és vak ősakarat tér- és időnélküli, oknélküli, egységes, oszthatatlan, minden lényben azonos. Az egyedek sokasága csak látszat, amelyet a tér és az idő mint *principium individuationis* idéz elő; minden individuum mint ilyen, csak az akaratnak «rövid álma». A legkiválóbb német gondolkodók szelleme Schopenhauer irracionálisizmusából sarjad ki: Nietzschének *Wille zur Macht*-ja, Hartman E.-nak tudattalan-filozófiája, Euckennek az élet emelését szolgáló aktivizmusa, Vaihingernek biológiai ismeretelmélete, mint fikcionalizmus, Wundtnak idealisztikus voluntarizmusa, amely szerint «a valóság magában véve egyedi akarategységeknek végtelen totalitása», a mindenség akaratú tevékenységeknek egymásra épülő hierarchiája. A szellem talaja mélyén mindig ott rejtőző német irracionálisztikus áramlatot Cohen metodikai idealizmusa vagy Husserl nagyhatású logicizmusa ellen-súlyozta ugyan, ezeket a gondolatirányokat azonban szerzőik zsidó származásánál fogva ma nem tekintik az eredeti német elmejárás kifejezésének. A német nemzeti szocializmus mind világnézeti, mind politikai téren a voluntarizmus útján halad.

A német gondolkodásmódnak mindig jellemző vonása volt az alapos szaktudományi aprómunka mellett a metafizikai spekulációra való erős hajlandóság, amelyet a *vallás indítékai* is mindig mélyen áthatottak. Az angol filozófiának Bacontól kezdve pozitivistá jellege van: a vallástól függetlenül fejlődik, empirikus korlátozottságában a vallásba nyúló

metafizikai kérdésektől idegenkedik, ha a vallással szemben nem ölt is nyíltan támadó formát. A franciák szemében a filozófia a felvilágosodás kora óta szinte egyet jelent a vallás ellen az ész nevében vívott küzdelemmel. A német jelentős gondolkodók azonban mindig vérbeli metafizikusok, akiknek lelke a végtelenbe sóvárog s az abszolutumot valami formában meg akarja ragadni. A gondolkodásmód e különbségének szociológiai oka is van: az angol gondolkodók rendszerint államférfiak (Bacon, Hobbes, Hume, Shaftesbury, J. St. Mill) vagy a gyakorlati élet egyéb területein működnek; teológus viszonylag kevés van köztük (Cumberland, Berkeley, Mill James); a francia gondolkodás hősei jórészt matematikusok, mint Descartes, Geulinx, Malebranche, Pascal, d'Alembert, Diderot, Comte, Bergson; a német vezető filozófusok nagyrészt eredetileg teológusok: Nicolaus Cusanus bíboros, Herder, Fichte, Schelling, Hegel, Schleiermacher, Bolzano, Strauss, vagy legalább is lelkészek fiai: Lessing, Fechner, Nietzsche.

A német metafizikai-vallásfilozófiai hajlam akkor szembe-
szökő, ha Leibniznek az istenséget a kellő transzcendens helyre állító gondolatrendszerét korának francia vagy angol filozófiai irányzataival egybevetjük. Leibniz kimutatni iparkodik, hogy a vallás a kereszténységben nyerte legtökéletesebb kifejezését. A skolasztikával azon az állásponton van, hogy a keresztény dogmák nem irracionálisak, hanem super-racionálisak. Theodicaeája annak igazolása, hogy Isten tökéletessége nincsen ellenmondásban a világon található rosszal és tökéletlenséggel. Leibniz a tapasztalható világ mögött mindenben Istent, a *monas monadum*-ot érzi. S a legtöbb német gondolkodó előtt az én és a világ, az ember és a mindenség, a szubjektum és az objektum nem pusztán tapasztalati jelenség, hanem e mögött rejtőző metafizikai valóság. Még a racionalista Kant is, ha a tiszta ész nevében lerombolja is a metafizikát, az etika kapuján keresztül megnyitja az «intelligibilis világot». S a nyomában támadt német idealizmus képviselőinek nagy rendszereiből mind az Abszolutum után való metafizikai-vallási sóvárgás szava hangzik ki. Schelling ezt a sóvárgást egyenest a német tudományos szellem alapvonásának minősíti. «A német

tudomány lényegéről» írt, halála után kiadott értekezésében ezt mondja : «A német nemzet egész lényével a vallás után vágyik, azonban a maga sajtószerevése szerint olyan vallás után, amely ismerettel van egybekötve s tudományra alapítva... Minden német tudomány kezdettől fogva arra a célra törekedett, hogy a természet elevenségét és ennek a szellemi és isteni lényeggel való belső egységét lássa» (*Über das Wesen deutscher Wissenschaft* 7. sk. lk.). S valóban Eckehart mesternek, Nicolaus Cusanusnak, Paracelsusnak, Böhme J.-nak, Fichtének, Lotzénak, Fechnernek, Wundtnak ugyanolyan német szemlélete volt a világról, mint Schellingnek : az Isten bontakozik ki a világban, de nem merül ki benne, mindig több marad ; a világban immanens, de egyszerűmindeddől hozzá mérten transzcendens is. Ez a felfogás a *panentheismus*, az ellentéteket kiegyenlítő német szintetikus gondolkodásmód eredménye : a teizmus és a panteizmus egyesítése. Ez a német panentheismus lényegében elüt mind a felvilágosodásnak angol-francia deizmusától, mind az olasz Brunónak panteizmusától, mind pedig a keleti szláv vallásos metafizikától (L. Reick H.: *Wolkstum und Wissenschaft*. 1937. 53. sk. lk.).

A német nagy idealisztikus rendszerek összeomlása után a XIX. században a pozitívizmus viszonylag csak rövid ideig uralkodik a német gondolkodásban mint metafizikaellenes negativizmus. Már a XX. század elején Fichte, Schelling és Hegel renaissance-a következik be. Jellemző, hogy a fizikus Fechner, az orvos Wundt s a biológus Driesch mind vérbeli metafizikus akkor, amikor más nemzeteknél a pusztaság tények fetiszizmusát űző pozitívizmus uralkodik.

A német lélek *dinamikus, aktivisztikus, voluntarisztikus* világfelfogásának forrását Prohászka Lajossal a tipikus német alapélményben : a *változás* ténye iránt való különös fogékonyságban kereshetjük. (*A Vándor és a Bujdosó*. 1936. 58. l.) A német, mint ahogy ez Leibniz szubsztancia-fogalmában jut kifejezésre, a változásból, az átmenetből fogja fel az állandót, az azonosat. S amint én-jét folyton változóknak s tevékenynek érzi, akképp az egész külső világban is változást, erőkifejtést, cselekvést, fejlődést pillant meg.

A változás tipikus alapélményéből érthető egyrészt *fokozott szubjektivitása*, bensősége, a tárgyakra én-jével való átítatása, másfelől a *végtelen* után való irracionális sóvárgása. A gall elme szeret mindent kész racionális formába önteni s lezárni, a germán én azonban a változásban, akarásban, sóvárgásban a tárgyat nem érzi végleges formába szorított-nak, hanem nyitottnak, továbbfejlődőnek, a végtelenbe nyúlónak, örökké befejezetlennek. Innen a német gondolkodók erős hajlama egyrészt a panenteisztikus színezetű *misztikára*, amelyben az én az Isten végtelenségét szeretné magába zární, másrészt a szertelen *absztrakcióra*, amely a tér és az idő korlátait túl iparkodik hágni. De ugyancsak a változásnak én-re vonatkoztatott álláspontjából érthető, hogy a mechanisztikus világmagyarázattal szemben, amelyben a trancia és az angol szellem, Descartes és Bacon, megegyezik, a német gondolkodás a belülről való, organikus magyarázatot állítja. Leibniz monaszai belülről kifelé bontakoznak ki. Kant az élőlényben a mechanisztikus felfogás határfogalmát látja : az élőlény célszerűsége nem magyarázható pusztá mechanizmusból, ez legfeljebb mint kutatási elv tehet szolgálatot. Fichte élesen támadja az organikus-történeti fejlődés nevében az államnak pusztá mechanisztikus felfogását, amely Sieyès abbé tanaiban megnyilvánult.

A vérbeli német gondolkodó előtt a belső nem holtpont, amelyre a benyomások csak gépiesen rávetítődnek, mint Lockének üres lélektáblája vagy Condillacnak utólag meg-elevenedő emberszobra ; sem nem valami üres átmenet, amelyben az én-t Hume és Taine eltünteti, hanem eleven aktív forráspont, belülről kifelé ható teremtő tevékenység. A mindent mechanizáló materializmus sohasem vert mélyebb gyökeret a világot az én-nek aktív mintájára szelleminek felfogni szerető, jobbára a metafizikai idealizmus álláspontjára helyezkedő német gondolkodásban. Ennek világmodellje nem a holt, a mechanikus, a fenéig racionalizálható, hanem az élő, az organikus, a belülről kibontakozó, a fejlődő lény. A szerves fejlődésnek, a folytonosságnak, egységnek és tagolódásnak elve a német gondolkodásnak legjellemzőbb és leg-állandóbb értelme.

A germán léleknek a változás élménye iránt való különös érzékenysége erős metafizikai *individualizmusának* is forrása. Ha a világfolyamat folytonos változás és fejlődés, akkor az irracionális egyedinek sokkal nagyobb szerepe van benne, mint a racionális általánosnak. A világot az egyedinek ereje mozgatja, teszi változatosná, sokrétűvé, gazdaggá és széppé. Már Leibniz hirdeti, hogy nincs két dolog, két esemény, amely teljesen azonos lenne egymással. Ha abszolút azonosak lennének, akkor nem kettő, hanem egy lennének. A különbség sohasem számbeli (numerikus) vagy hely- és időbeli, hanem mindig belső: a saját lénye által különbözik minden dolog a másiktól. Nincsen két egyforma falevél a világon. A germán Leibniz akkor vet ekkora hangsúlyt a *principium individui*-ra, amikor az újkori természetfilozófia a fogalmilag mindent egyformára esztergályozó mechanisztikus szellem útját járja. S egy századdal később Goethe német bölcsesége a felvilágosodásnak egyformásító racionalizmusa közepett az általános eszméssel szemben a világtörténet végső mozgató erejét az individuumban pillantja meg s élte alkonyán büszke arra a hatásra, amelyet költészete a művészi alkotás individualizmusának elvével korára gyakorolt: a művésznek mindig belülről magamagát, egyéniségét kell napvilágra hoznia.

S a germán individualizmus a XIX. század végén Nietzscheben találja meg a maga ékesen szóló profétáját: a világtörténet célja a nagy egyéniség, az emberfeletti ember kifajzása. A német történetfilozófia és történetírás is jórészt a történetet formáló hősök kultusza. Az nem véletlen, hogy a különböző szellemtudományi területeken a «történeti iskolák» német földön támadtak. A német individualisztikus történetfelfogással szemben a francia jobbra a történet kollektivistikus elméletére hajlik s a nagy embereket is csak a társadalmi áramlatok kedvező feltételek között fellépő képviselőinek tartja. S ha a német tudományban a történetnek kollektivistikus elméletét egy Lamprecht kiépitni próbálja, azonnal heves vitát támaszt a germán individualisztikus szellem s kimutatja, hogy Lamprecht a maga *Deutsche Geschichte*-jét sem írta a történelemnek szociológiai, az egyé-

niség szerepét lefokozó s kiiktatni iparkodó szellemében. A mai német *Führer-Prinzip* az egyéniség erejének, a hősnek történeti individualisztikus elvét egyenest a jelennek társadalomformáló síkjára vetíti s normatív jelleget kölcsönöz neki. A régebbi német individualista elmejárás tükröződik talán abban is, hogy a németek oly sokáig nem érdeklődtek a tömeglélektani kutatások iránt. A tömeglélektan alapjait az izgatottabb lelki alkatú franciák és olaszok vetették meg, később az amerikaiak, oly népek, amelyeknek történetében a hirtelenül fellépő társadalmi tömegjelenségek mindig jelentékeny szerepet játszottak. Ez a tudománytörténeti tény maguknak a németeknek is szemet szúr. A jeles német szociológus, Michels R., maga veti fel a kérdést, vajjon miért maradt el évtizedekkel a német tudomány a francia, olasz és amerikai mögött a tömegpszichológiának mind elméleti, mind történeti szempontból alkalmazott területein (*Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie?* 1925. XVIII. 1.). Az okot a német politikai életben, ennek konzervatív jellegében keresi, a helyett, hogy a német szellem individualizmusában találná meg. Egyébként a német történetnek legújabb két mozgalmas évtizede a német szellem tömegpszichológiai hajlékonyságának fényes tanúsága. Másrészt arról se szabad megfeledkeznünk, hogy a társadalmi lélek első nagyszabású rendszeres tudományos vizsgálata, a *Völkerpsychologie*, a német szellemnek terméke.

A német individualisztikus szellemnek *politikai formája a partikularizmus*. A francia racionalizmus kellő időben centralizálja, egységes formába önti a politikai hatalmat, hogy az egységes erő kifejtést befelé és kifelé biztosítsa. A német törzsek és fejedelmek kezdettől fogva a legtöbbször egymással szembenállanak, egymás ellen csoportosulnak, külön kisállamokat alkotnak. Csak Bismarck akaratzsenije tudja először ezeket komolyabb egységbe összekovácsolni. Amíg újabban a parlamenti rendszer uralkodott a német birodalomban, az individualizmusnak sivár képét mutatta: a pártpolitika fölött ritkán diadalmaskodott az átfogó közös célgondolat. «Az angol — mondja Müller-Freienfels (i. m. 144. l.) — először angol s aztán pártember; a német mindig először

pártember s az egésznek érdekét a párt alá rendeli. Ezért politikai ellenfelében nem a vélemény különbségét, hanem az erkölcsi elvetemültséget látja. A meggyőződések minden eltérését «személyesen» fogja fel. Aligha van más országban a politikai ellentét akkora gyűlölettel telítve, mint nálunk. Az angoloknál vagy a franciáknál a politika a célnak és az eszköznek kérdése, közügy: a szubjektívebb németnél a politika a ,személyiség', a ,világnézet' ügye. Amint két német tudós, akik különbözőképpen gondolkodnak egyes Niebelungen-kéziratok értékéről, egymást biztosan erkölcsileg is megvetik, ugyanez járja nagyban a politikában is. Egyébként a legújabb időkig a német a politikában is az alapos és sokoldalú erudíciónak, a mindenfajta ismeretet, idegen kultúrákat magába olvasztó univerzalizmus szellemének képviselője volt. Egészen a nemzeti szocializmus gyorsan gondolkodó s friss ritmusban cselekvő gondolkodásmódjáig a német politikában és diplomáciában az alaposság és a feltételek mindenoldalú mérlegelése agyonnyomta az eredeti kezdeményező erőt, megbénította a hirtelen látást, az eseményekkel szemben való közvetlen cselekvő állásfoglalást: mindenhez túlságosan módszeresen, sokat elméletieskedve és elveszkedve fogtak hozzá. A legújabb nagy történeti fordulatig a politikát is tudománynak, igazolt ismeretek és elvek rendszerének s nem művészetnek nézték. Ezért nem győzte a nagy voluntarista Bismarck a politikusok lelkére kötni, hogy a politika nem tudomány, hanem művészet. Ez is a német lélek irracionális vágyainak racionális túlkompensációjára utal: a lélek mélyén a német politikus ideálok után sóvárgott, de ezeket mindjárt fogalmi rendszer-szkémába gyömoszolta. Ezért merev, nehézkes volt, a feltételekhez nem tudott a kellő pillanatban gyorsan alkalmazkodni s a gyakorlati szempontokat hirtelen érvényesíteni: a tudás megölte benne az ösztönt. Már Goethe több mint száz évvel ezelőtt megrója a német léleknek ezt az egyoldalúan elméleti magatartását, amely a nemzetnek annyira káros vonása a politikában: «Ha a németekbe, az angolok példájára, kevesebb filozófiát s több tetterőt, kevesebb elméletet s több gyakorlati érzéket lehetne beleoltani, akkor már megváltásunk jórésze végbe-

menne a nélkül, hogy egy második Krisztus személyes fön-
ségének megjelenésére kellene várjunk.» Goethe kora óta is a
német államférfiak közt sok volt a kétkedő, töprengő, agyon-
tanult típus. Ez azt hitte, hogy a politika nagy könyvekből
megtanulható, holott taníthatatlan és tanulhatatlan mester-
ség: veleszületett valóságérzék, ösztön, intuíció, cselekvésre
készség. A német nemzeti szocializmus vezérei már ennek
fogják fel a politikát, de azért nekik is megvan a maguk
merev elvi dogmatikájuk s fogalmi rendszerük, csak hogy
ennek sikeres hatóerejét a társadalomban biztosítja a régebbi
korokban nem is sejtett szervező erőnek és propaganda-
pszichotechnikának lelki hatalma.

KORNIS GYULA

KÖLTEMÉNYEK.

Lányok a Grand Hotelben.

Hang szól: «Bözsike!» s mint egy őzike
Vagy apáca, jön ő. Jön Bözsike.

A hegyi szállón végigsüt a nap
S ő jön, előtte. Glóriás alak.

Arcát nem látni, csak a termetét.
Fehéren lobog, karcsú, csodaszép.

Hát még a lába! S mily frissen szedi!
Szivem dobog, vajon ki ismeri?

Arany keretben karcsú őzike,
Csak a nevét tudom, hogy Bözsike.

A miniszter lánya lesz! Este már
Mondták, hogy megjött. Vagy a molesztár?

Hódolat tölt el, vágy és tisztelet
S a káprázat mind közelebb lebeg.

Nem, ez nem sztár. Csak lesz! Nyer, aki mer,
Ily büszke szépség biztos karrier!

Ily nemes szépség! egészség! erő!
Csak nézni is boldogság ez a nő!

Hadd nézem hát... S mert közben elhalad,
Fordulok, és már nem vakít a nap,

S egyszerre megoldódik a talány :
Bözsike csak egy paraszt szobalány.

Arany keretben szegény őzike,
Szerencse kell mindenhez, Bözsike!

Szerencse nélkül épp az sikkad el,
Aki sztároknál többet érdemel.

Hisz tegnap, lent, a falusi misén,
Egy másik épp ily szép nőt láttam én,

Egy szép, beteg nőt... Itt szolgált az is.
Bözsike nénje. A férje kocsis.

Bözsikénél is szebb volt valaha.
Jövőre elviszi a hektika.

SZABÓ LŐRINC.

Tavaszi utazás.

A nap süt forrón, tüzesen,
Árad a tó, eltűnt a jég,
Vitorla repül a vizen,
Szívem vitorla-lázban ég.

Kárhozott vándor mind, aki
Ifjúságáról lemaradt,
Mihelyt megint friss fény veri,
Mihelyt megint sziszeg a hab.

Kín az eljátszott ifjuság
És part, örök vággyal teli,
A szív keresi tavaszát,
Folyton, folyton azt keresi.

És bár a hajam már havas,
Szívem, noha várja az éj,
Ha kék a hullám, a tavaszt
Keresve ma is utra kél.

Ismeretlen dalnok boldogtalan modorában.

Törd levelemről csendben a pecsétet,
 Túrd jöttét hived hirnökének,
 Gondold, hogy talán már nem élek.

Találkoztunk s te megálltál előttem :
 «Egy vad sárkány él ott a nagy hegyeknél».
 Vágtattam rögtön küzdeni vele,
 Forró harcban kardom szívébe döftem.
 De rúttá pörkölt a tüze —
 Amin nevettél.

«Milyen a kalóz turbános fej-éke?»
 Szeszélyed sorsom mondta ki.
 Tengerre szálltam, álltam harcot, orkánt ;
 Félkaromat otthagytam érte,
 De lábadoz tettem a turbánt ;
 Te egy gyermeknek adtad játszani.

Láttad, hogy' mentem tönkre, mialatt
 Szolgáltalak.
 Téged nem bántott, hogy mi lesz velem ;
 Csak bölintottál, hogy porban s viharban
 Neved a csillagokba írtam,
 S nem hallgattál meg sohasem.

Most mély seb lüktet az oldalamban,
 De téged csak magasztal ajkam,
 Szép hölgy, míg élek, minden pillanatban.

Stefan George után németből fordította

SZABÓ LŐRINC.

SZEMLE.

Madách-irodalom.

1.

Madách művének megjelenése szerb fordításban¹ egy nagy multa visszatekintő irodalmi hagyomány egyenes folytatása. Magyarországnak ugyanis a multban döntő szerepe volt az újkori szerb kultúra kifejlődésében, irodalmunk remekei pedig mindig mintául szolgáltak a szerb íróknak.

Mihelyt a szerb irodalom kilép szűk vallási keretei közül s elvilágiasodik és sokszínű lesz, lassankint a német minták szolgai utánzásából is kinő és önállóvá fejlődik. A szerb irodalomnak ez az európai színvonalra való emelkedése egybeesik a magyar irodalomban a nemzeti klasszicizmus virágkorával. Érthető tehát, hogy a megizmosodó ifjú szerb irodalomnak e korban a magyar klasszikus költők és írók, Petőfi, Arany, Madách és Jókai lesznek mintái. A mult század egyik legkiválóbb és legnépszerűbb szerb költője, Délmagyarország szülötte, Zmaj-Jovanovics Jovan elől járt a magyar irodalom népszerűsítésében. Számos költeményt fordított Aranytól és Petőfítől, s némelyiket olyan tökéletes művészettel, hogy valóságos szerb népdalokká lettek, mint pl. Falu végén kurta kocsmá. Ugyancsak neki köszöni a szerb irodalom Arany Toldi-trilógiájának művészi fordítását, melyről már az egykorú szerb kritika azt az igen kedvező ítéletet mondta ki, hogy meg sem érzik rajta fordítás volta.

Zmaj-Jovanovics Jovan szólaltatta meg szerbül először Madáchot is. Fordítása 1889-ben jelent meg, azonban nem aratott olyan sikert, mint a fordítónak magyar lírai és epikus művek átültetései. A drámához nem szokott költő nem tudta értékelni Madách nyelvének lapidáris tömörségét, a vessorokat kiszélesítette, s ezáltal az egész művet terjedősebbé tette s szinte nem is fordítását, hanem parafrázisát

¹ Madách Imre: *Čovekova tragedija*. Preveo s madjarskog dr. Svet. Stefanović. Beograd, 1940. S. B. Cvijanović. 168 l. 8-o.

nyújtotta. Az Ember tragédiája nem is tudott ebben a fordításban soha népszerűvé válni. De ebben a korban még Madách sem emelkedett olyan világirodalmi hírre, mint napjainkban.

A világháború a magyar-szerb kulturális kicserélődésben is szakadást idézett elő. Dél-Magyarország szerb lakossága Jugoszláviához csatlakozott, s ezáltal a szerb irodalom elvesztette közvetlen kapcsolatát egyik régi megtermékenyítő mintájával, a magyar irodalommal. Ami a magyar irodalomból átjutott Belgrádba, az nem volt az igazi népi magyar lelkiség terméke, hanem pusztán a nemzetközi exportra dolgozó néhány divatos író munkássága. Érthető tehát, hogy az idősebb szerb nemzedék közül azokat, akik még ismerték a klasszikus magyar irodalom halhatatlan értékeit, ezek a munkák nem nyerhették meg az újabb magyar irodalom számára, a fiatalabb szerb nemzedék pedig jóformán teljesen tájékozatlanul állt az új Magyarországgal szemben. A magyar-szerb szellemi és lelki eltávolodás e szomorú korszakában a kisebbségi sorsba jutott délvidéki magyarság igyekezett a két nemzet között újra helyreállítani a kulturális kapcsolatokat. Erre a korra esik a második Madách-fordítás, mely a szerb V. Jankulov tollából eredt s már a háború utáni években készen állt, nyomtatásban azonban csak 1938-ban jelent meg. Jankulov (álnevén Klearch) nyilván azzal a szándékkal nyúlt Madách művéhez, hogy Zmaj-Jovanovics fordításánál jobbat nyújtson, ez azonban, sajnos, nem mindenütt sikerült neki. Nem tekintve, hogy az eredeti sorokat néhány szótaggal ő is megtoldotta, s így a legtöbb helyen fordítás helyett parafrázist ad, nagyobb hibája a munkának, hogy az egész drámát csupán vallási oldaláról ragadta meg, ami különben érthető, mert a fordító magas papi méltóságot viselő egyén. Ehhez az egyoldalú felfogáshoz idomította Jankulov egész stílusát. Keresi a magasztos kifejezéseket, igyekszik mindent a himnusz földöntúli köntösebe öltöztetni s fordítását megtömi az egyházi nyelvből vett ódon kifejezésekkel. Legsikerültebbek kétségkívül azok a részletei, melyekben az eredeti szöveg erre alapot nyújt, mint pl. az angyalok kara stb. De nem állja meg helyét ez a felfogás ott, ahol a mindennapi élet hősei vitáznak egymással, szaggatott mondatokban. Az eredeti mű drámai lüktetését nála is, mint elődjénél, az epikus terjengősség, a kényelmes elbeszélés, vagy a himnusz szárnyalása váltja föl. Bármennyire elismerésre méltó tehát Klearch fordítói igyekezete, Zmaj-Jovanovics fordításához képest munkája nem jelent haladást.

Éppen Klearch munkájának e sikertelensége indította a kitűnő szerb költőt és műfordítót, akit különben is szoros rokoni kötelékek

fűznek a magyarsághoz, Stefanovics Szvetiszlavot arra, hogy most már harmadiknak nyúljon Madách művéhez. Stefanovics a modern szerb irodalomnak egyik kiváló alakja, finomhangú lírája előkelő helyet biztosít neki európai viszonylatban is. De nemcsak mint költő, hanem mint tudós is elismerést tudott kivívni magának. Igen alapos felkészültséggel írt irodalomtörténeti tanulmányai főleg a középkori összehasonlító legenda-kutatásban való igen komoly elmélyedésről tanúskodnak. E tudományos kutatások során többször megfordult nálunk is, számtalanszor meglátogatta könyvtárainkat, s egyben a magyar tudományos irodalom, különösen pedig a néprajzi kutatások lelkes propagálója lett otthon. Mindezeknél azonban fontosabb, hogy Stefanovics a mai szerb irodalom egyik legkitűnőbb műfordítója. Nemzetét megajándékozta a teljes Shakespeare-fordítással, mely a belgrádi akadémia kiadásában jelent meg; sokat fordított Goethétől és más világirodalmi nagyságoktól is. Madách művének átültetéséhez tehát hosszú műfordítói gyakorlat, kitűnő drámai stílusérzék és nagy rutin birtokában fogott. Méltán mondhatta tehát fordítása előszavában: «Az én fordításom, melyből néhány jelenet már korábban napvilágot látott, olyan elvek és olyan gyakorlat szerint készült, mint amelyekhez Shakespeare fordításánál igazodtam, s egyszersmind azzal a becsvágygal, — és ez talán nem túlzott annyi Shakespeare-dráma fordítása után — hogy az eredetivel egyenrangú és végleges fordítását adjam ennek a valóban nagy költői munkának s a magyar irodalom jogos büszkeségének». (Előszó XIII—XIV. 1.)

Bátran állíthatjuk, hogy Stefanovicsnak ez az igyekezete teljes egészében sikerült. A mű elejétől végig méltó párja a magyar eredetinek. Mint a formának tudatos művésze, Stefanovics az eredeti versmértékhez való ragaszkodásban látja a jó műfordítás elemi követelményét. Érdekes, hogy éppen a legkiválóbb költő-műfordítóknál mennyire fontos az eredeti forma, s hogy mennyire nem szívesen térnek el tőle. Ennek az elvnek mélyebb művészi értelmét nálunk Babits Mihály elemezte egyik irodalmi tanulmányában, s ezt az eljárást védelmébe vette a filológus műfordítókkal szemben, akik hajlandók pl. a görög hexameter helyett magyar alexandrinusokat írni, hogy a fordított művet látszólag ezáltal is közelebb hozzák az új közönséghez. Az Ember tragédiája e legújabb fordítása világosan mutatja ez elv helyességét, s egyben világosan mutatja azt is, hogy a régebbi fordítók fölöslegesen toldották meg Madách sorait szótagokkal, ezt sem a szerb költészet hagyományai, sem a szerb nyelv természete nem kívánták meg. Stefanovics mondatait szinte szóról-szóra a magyar szöveg alá lehetne írni, a szavak szinte pontosan fődnék egy-

mást, s ezek a mondatok mégis a legnagyobb könnyedséggel ömlenek versbe. Madách tömör drámai stílusából semmi sem vész el, a dráma megmarad drámának, s nem lesz belőle sem terjengős eposz, sem valláserkölcsei elmélkedés. Ez a fordítás minden tekintetben méltó alapja lehet a színrevívésnek is s egyben méltón sorakozik a szomszédos kisebb nemzetek nyelvén megszólaltatott fordításokhoz, a cseh Vrchlický, a román Goga, a szlovák Hvizdoslav már klasszikusokká vált műveikhez.

Hadrovics László.

2.

Kovács Sándor: *Madách történetiszemlélete.* —

Különnyomat a *Pannonia* 1940. évi folyamából. Pécs, 1940.

E rövid tanulmányban van néhány figyelemreméltó részlet-megjegyzés. Helyesen választja ketté a történeti képek sorát: Párizssal végződnek a történelmi képek, London után a képzelet az úr (igaz, ezek is veszedelmesen közelednek a megvalósuláshoz). Tüzetesebben a római és a bizánci szint elemzi s e kettőnek ellentétét. Az előbbin Suetonius, Juvenalis és Martialis hatását látja, a megterésben szent Ágoston vallomásait. E kor időtöltése a tobzódás, petyhüdségük izgatója a gladiátorok vére. A kép elhnés, de cinikus vitával kezdődik a testi gyönyöréről; a meretrixek két dallal szólnak bele. Hippia a catullusi mánort magasztalja; Cluvia túleszt rajta: a római hitvesek és anyák s a Brutusok erényét csúfolja ki, s övé a diadal. Szerző úgy látja: Hippia e kudarcát kívánja feledtetni, midőn cinikusan megcsókolja a holtat; ebben így indok van és fokozat. Péter apostol szava a büntudatot, Hippia nyugodt halála a megújulás vágyát ébreszti fel. E rész forrását szerzőnk a bibliában találja meg (Lukács XIX., Márk XI., Máté XXI., János II.). Az egyén megtisztulása jelenti a társadalom, az emberi nem megtisztulását. A konstantinápolyi szín a rómainak „negativuma”. A győzelmes kereszténység itt már hanyatlóban. Szerző, mint teológus, e képben két elv küzdhetné látja: az egyház állandóságra törekvését, s ezzel szemben a reform vágyát. Nem vagyunk bizonyosak benne, hogy Madách az eretnekekben ennyire a reformációt akarta volna megjeleníteni. Azt azonban ismét szépen fejtegeti szerzőnk, miért választotta Madách e két színhelyet. A gyakorlati római szellemet a kereszténység gyakorlati oldala ragadta meg, úgymond, az egyén megváltásának gondolata; a görög szellemet a hitbölcsélet vonzotta, mely a hit-igazságokat filozófiai formákba öltöztette; itt támadtak a viták a háromságról, az egy- vagy hasonló lényegűségről s egyebekről.

Nem valószínű, hogy Madách ily saját vizsgálódás alapján választotta volna színterül Byzáncot, de e megjegyzések megerősítik, hogy helyesen választott.

— n —

3.

Egy más Madách-magyarázatra is felhívták figyelmünket. Egy beszéd ez, melyet a Nemzeti Színház igazgatója tartott Frankfurtban, *Az ember tragédiájának* előadása előtt, a mű magyarázatául. Nem fűzünk ehhez semmi megjegyzést, csak ideiktatjuk az alapeszme magyarázatát, eredetiben, amint az *Ungarn* c. folyóirat 1941. januári száma közölte.

«Am Schluss des gewaltigen dramatischen Gedichtes kommt der fruchtbare Gedanke zum Ausdruck, der für unsere Tage so viel zu sagen hat : Mensch, grüble nicht über pessimistische Lehren der Weltgeschichte! Blicke auf dein Menschenleben, das du vermehren, vervielfachen, ja verewigen kannst durch deine Nachkommenschaft! Zweifle nicht, Mensch, sondern «kämpfe und vertraue», denn du lebst ewig — in deinem Volke! Mensch, erfülle mit deinem Weibe das ewige Gesetz, und du hast dadurch mehr getan, als durch all das Grübeln über die letzten Geheimnisse der menschlichen — Überkultur! Das ist auch göttliches Gebot, erfülle es also!»

x.

IRODALOM.

Ellesett párbeszédék.

Herczeg Ferenc: *Ellesett párbeszédék*. Budapest, Singer és Wolfner, 1941.

A századforduló körül az *Új Idők* olvasóközönsége előtt egy kedves, szellemes, szókimondó fiatal asszony jelent meg. Szabadon és eszesen csevegett a társaság szokásairól és eseményeiről, bátran beszélt olyan kényes kérdésekről, melyekről a férfiak okosságból hallgattak. A közönségnek tetszett, hogy valaki nyíltan mer beszélni, s érdekesebb események idején várva-várta az *Új Időket*: mit szól hozzá Horkayné. A fiatal asszony Herczeg Ferenc karján jelent meg az irodalomban, Herczeggel beszélgetett, ő adta fel neki a kérdéseket; nem csoda, ha a pergönyelvű asszonyka okos és szellemes volt.

A kiadó most egy kötetre valót összegyűjtött ezekből a párbeszédékből. Írójuk — az előszó szerint — kissé vonakodva egyezett bele. Azt mondja: ezeket egy fiatal zszurnaliszta írta. Annyiban igaza van, hogy napi érdekű eseményekről szólnak; csak hogy mégis igazi író munkái.

Először is: meglepő, hogy Herczeg stílusa nem fakult. Sok írónak akkortájt megjelent könyve ma már olyan, mint a régi temetői koszorúk elázott, elfakult szalagja. Horkayné nem öregedett semmit; olyan friss, olyan szellemes, mintha tulajdon lánya — vagy unokája volna.

Másodszor: az események, melyekről beszél, nem olyan távoliak, hogy ma már senki sem emlékeznék rájuk. Főképp pedig nem halványultak azok az igazságok, melyeket Horkayné könnyedén és bátran elmond. Úgy játszik, mint gyermek a tükörrel, ide-oda villant egy világító foltot, futólag, — de azt a pontot élesen megvilágítja. A kis fényugár lassanként körüljárja a szobát, a falakat, képeket — és sok meglátszik, amit szabad szemmel észre se vennének. Egyik-másik dologról akkoriban csak a női kaszinóban lehetett ilyen őszintén beszélni, de otthon mindenki tapsolt és helyeselt Horkaynének. S az a különös, hogy az igazságok megmaradtak, habár az események elmúltak, — azaz hogy nem is múltak el, újra meg újra ismétlődnek,

s az új eseteken a régi igazságok új igazságokká válnak. Ezért eleven Horkayné, mert — sajnos — ma is aktuális.

S éppen ez teszi érdekessé, ez a szókimondó bátorság. Gondtalanul cseveg, eszébe sem jut, hogy szavainak nagy hatásuk és következményeik lehetnek. Az igazságok természetesen, könnyedén jutnak eszébe, s azért asszony, hogy rögtön kipakolja. Mint egy filigran zenélőóra, amely valami komoly zenedarabot játszik.

Ezeknek a párbeszédeknek folytatásai Herczeg Ferenc nagy vezércikkei.

Negyedik érdekessége a rajzoknak, hogy igazi női szellem szólal meg bennök. Mások is próbálkoztak ilyenforma álöltözettel, éppen ez időtájt *A Hétben* Ignótus, Emma asszony áruhájában; de az asszonyi fej csak a címből bólintott felénk, mindjárt az első sorból eltűnt, hiszen ott Marxról, Ricardóról volt szó. Horkayné valódi írói alkotás, irodalmi alak; hasonlót — férfiban — csak Ambrus tudott festeni, Berzsenyi báróban. Ez a negyedik kiválósága a könyvnek.

Az ötödik pedig: hogy Herczeg Ferenc írta. Ez nem is az ötödik, hanem az első. r.

Justh Zsigmond naplója.

Justh Zsigmond naplója. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel ellátta Halász Gábor. — Az Athenaeum kiadása.

Justh Zsigmond alakját és munkáit feltűnése idején szokatlan érdeklődés kísérte. Társasága, élete, külföldi útjai reá vonták a figyelmet, épp úgy az, hogy Zola naturalizmusa hívének vallotta magát s munkái társadalmi probléma körül forogtak. Kezdő, kiforratlan író rendesen nagyobb figyelmet ébreszt, mint érett művek. Korai halála még érdekesebbé tette alakját. Munkái iránt mindig voltak érdeklődők, neve föl-föltűnt az irodalomban.

Most kiadatlan naplóit vaskos kötetben adta közre az Athenaeum. Egyik része párizsi napló, a másik itthoni. Korrajznak mindenik tanulságos: megmutatják, mint élt akkor a főúri és gentry körök tehetős ifjúsága.

A párizsi napló 1888 teléről való. Justhnak előbbi párizsi tartózkodásai idejéből már sok barátja volt, benne élt a felsőbb társaságban.

Ez a napló nem rokonszenves vonásokban ismerteti meg íróját s életét. Négy-öt szalónban megfordul egy nap; ha egyszer kirándul a környékre, panaszosan gondol párizsi „robotjára”, melyre pedig nem kényszeríti senki. Akikkel találkozik, azokban rögtön a race-t keresi; a „pur sang” s a „hisztorikus név” a legnagyobb dolog szemében.

Gondolatban mindenkitől elkéri a kimutatást családfájáról. Pedig e lejárt arisztokráciát betegnek, életre nem valónak tartja. Látja az erőteljes polgári osztályban az életerőt, mégsem tetszenek neki. „Gyönyörű ruhák rosszul hordva” — jegyzi meg a „grande bourgeoisie”-okról. Általában mindenkinek leírja öltözkését, megbecsüli ékszereit, számba veszi a szalónok berendezését, kárpitját; sokszor a lakás alaprajzát is lerajzolja; mindenben megköveteli a művészt. Könnyen áll nála a lesújtó „snobish” jelző. Ő maga mintaszerű snob. Írás közben szórja a párizsi kifejezéseket, egész mondatokat, tetszelegve fejezi ki magát a szalónok nyelvén, melyek levegőjét gyönyörűséggel szívja magába. Művészet dolgában igen követelő s csalhatatlannak tudja magát. Lisztet „csakis a forma művészenek” tartja; lenézően írja, hogy a franciák „muzsikális niveauja” Mozart. Ő Rollinat-darabokat játszik s fennen lobogtatja a modernség jelszavát. Munkácsy „primitív ember, két-három századdal van elkésve s ezért hatott itt annyira”. Azt ajánlja, hogy csak tájképeket fessen. Ő maga azonban gyűlöli a kritikát; többször kínozza Péterfy emléke, ki a „salon-analystát” meg merete bírálni a *Budapesti Szemlé*ben. «Oh, a kritikák! — írja. — Mikor jutunk már annyira, hogy belássuk, hogy egy ember sincs feljogosítva elítélni a másikat».

Maga azonban — kedvenc kifejezése szerint — vivisectiókat végez az embereken. Olyanformán veszi ezt, mint Proust: most látja el magát megfigyelésekkel későbbi oeuvre-jéhez. Kiténő emberekkel ismerkedik meg; gondosan elejt egy-egy célzást, hogy naplót ír, — ez jó útlevel egyesek udvariasságának megnyeréséhez, másoknak figyelmeztetés. Szerencsétlen szeme van; többnyire csak a felületet s a gyarlóságokat látja. Herédiát szálnalmasnak írja le, hadaró és hebegő beszédével, csipás szemeivel; szonettjei «jól összeválogatott szavakkal fedett — semmi». Bourget, Coppée szóra is alig érdemes. Wereschaginban tetszik neki az ember, de festett „vezércikkei” hidegen hagyják. Sully Prudhomme-nak néhány kis megjegyzését érdemesnek tartja följegyezni. Lemaitre-t csak külsőleg írja le. Taine-t elismeri „a világ legnagyobb kritikusanak”, de nem jegyzi fel, mit hallott tőle, csak nagy ebédjét dicséri. Valóban, a fiatal Zola-tanítvány nem megvesztegethető; Dumas imponál neki, de alkalmasint jobban képtára, mint művei. Legnagyobb hatással Huysmans volt rá, epés megjegyzéseivel. Általában jobban érzi magát egy előkelő szalónban, mint akármelyik nagy emberrel. Csak egy kivétel van: Sarah Bernhardt; senkiről sem ír annyit, mint órála. Sajnos, nem játékát, szerepeit elemzi, hanem lakását, ruháit, szeszélyeit, idegességét. Sűrűn látogatja; a művésznő magával viszi műtermekbe,

látogatásaira, próbákra. Végül belőle is kiábrándul. Huysmans idejét múlta művészetnek tartja a színházat, ebbe Saraht is beleérti — s Justh igazat ad neki.

A napló a folytonos szalónjárás, lótás-futás ideges módján van írva, töredékes mondatokban, az őszinteség pose-ával, csakhogy az író őszintébb másokkal, mint önmagával szemben. Búcsúja Párizstól néhány sorban megható és költői.

Később itthon folytatja a naplóírást. Itt jobban ismeri az embereket, ezért néhány vonással biztosabban és mélyebben rajzolja. Több rövid leírást vet papírra, melyekből egy-egy jó mellékalak telnek, regényben. Írókról, művészekről is ír, inkább személyes benyomásból, mint műveik ismerete alapján. A fiatal új irodalom központjának érzi magát, keresi ismeretségekét, s egy-két szóval találón jellemzi legtöbbjüket : Kiss Józsefet, Gozsdu, Bródy Sándort, Szanát. Finom idegrendszerre jól érzi meg egyéniségeket. Őt magát a társadalmi élet forgatagában bizonyos morbidezza jellemzi, különös, hogy legjobb barátai, kikhez egész szívvel vonzódik, nagyobbreszt szintén fáradt idegű, finom, de magukba roskadó lelkek, a korai halál eljegyzettjei, mint ő. Alighanem ez előérzetet kívánta magától elhessegetni, mikor némi tevékenységre sarkalta magát, mint a Múbarátok Körének kezdeményével. Szinte azt mondhatni, önmagán érzi, hogy a kiélt társadalmi osztálynak a népből kell felfrissülnie ; a testi-lelki egészség látványa vonzza őt faluja népéhez, akikkel próbát állat a művészkedésben is, midőn színdarabokat adat elő velők.

Az itthoni napló mélyebb és tartalmasabb a párizsinál, mely jobbra csak nevek gyűjteménye és külsőségek följegyzése. Mégsem nyomhatunk el egy észrevételt. Néhány évtizeddel ezelőtt e naplót nem nyomtatták volna ki, csak megőrizték volna, hogy aki Justhról ír, felhasználhassa, s kivége belőle, ami írójának megértéséhez szükséges, vagy a kort jellemzi és sokakat érdekelhet. Ma nem győzik kézírattal a nyomtató gépek Molochját. Ugyanez áll Kassai Vidor semmitmondó, bőbeszédű, alacsonyan járó feljegyzéseire is, melyekből legfőlebb az új adatokat lehetett volna közölni. Az irodalom fogalma helyébe a könyvtermelés lép.

Justh naplóiból is elég lett volna, hogyha tartalmukat bővebben ismerteti Halász Gábor, aki a kötethez két magvas és szép jellemző tanulmányt írt, s a szöveget gondos jegyzetekkel kísérte.

Két erdélyi nemzedék két idegen uralom alatt két erdélyi regényben.

Makkai Sándor : *Mi Ernyeiek*. Regény. I. k. 362 l. II. k. 367 l. Wass Albert : *Csaba*. Regény. 339 l. Mindkettő Révai kiadás.

Az egyik idegen uralom az osztrák abszolútizmus, a Bach-korszak, a másik a román megszállás. Arról van szó e két regényben, hogy mint viselkedett, hogyan élt, miféle eszmékre tört és mit alkotott e két idegen uralom alatt Erdély magyarsága, Erdély magyarságának egyik rétege, az ú. n. középosztály : a kisbirtokos, legfőlebb középbirtokos (de a mértéket erdélyi értelemben használva ; Erdélyben t. i. a két-háromszáz hold már középbirtoknak számított), nemesiség és a vele kapcsolatban élő erdélyi értelmiség. A Bach-korszak erdélyi nemzedékének életét Makkai, a román uralom alatt gyötrődőt Vass Albert regénye tükrözi elének.

A Makkai regénye családragény. Az események, az elbeszélés központjában az Ernyei-család áll, távolabb is az Ernyei-család rokonsága, atyafisága és az ismerősök. De családi a Makkai regénye sok tekintetben nemcsak költőileg, hanem történetileg is. A regény főhőse, Áron, senki más, mint az író édesatyja ; a leydeni egyetemen doktorizáló Gáborban pedig nem nehéz fölismerni a hírneves vallásbölcész enyedi teológiai tanárt, Kovács Ödönt. Szerzőnk a főhős, édesatyja személyét öltve magára első személyben napló- vagy emlékiratszerűleg beszéli el a történetet, adja elő a mesét, amely mindjárt a szabadságharc leverése utáni napokkal, Marosvásárhely és Erdély katonai megszállásával, az aradi és zilahi kivégzésekkel kezdődik s a kiegyezést követő évek közvetlen közelével ér véget. E húsz év alatt az Ernyei-család feje, az apa, a hazafiúi keserűségből fakadt passzív rezisztencia képviselője, de nem bírja végig a harcot, belehal. A nagyobbik Ernyei-fiú, a tegnap még pelyhesállú s ma üldözött honvéd belelelkesedik a Makk-féle szerencsétlen végű mozgalomba, elfogják, nem éppen halálra, de hosszú börtönbüntetésre ítélik. A fogoly azonban megszökik, külföldön bolyong s szép hangjában bízva, mint ének-művész keresi szerencséjét. Azonban elzüllik, kocsmatöltelék lesz belőle Londonban, hol aztán véglegesen nyoma vész. A második fiú, a regény főhőse, a korszak kezdetén nyolc-tíz éves gyermek, bekerül a kollegiumba, nem nagy kedvvel, de derekasan tanul, mint rokona, Gábor. is. Elvégzik itthon a felsőbb tanulmányokat is. Stipendiumot kapnak s külföldre, Hollandiába utaznak, mint akadémista papjelöltek. Helyüket ott is derekasan megállva hazajönnek — Enyedre

professzornak. Közben azonban mindketten megtalálják életük méltó párját, mint ahogy az ország is megtalálta az elveszett szabadságot visszanyert alkotmányában. A harmadik, a legkisebb Ernyeifü. otthon marad gazdának, jobbagyleányt vesz feleségül, de boldogsága nem kisebb, mint professzor bátyjéé. A legidősebb Ernyeigyermek — leány. Ez férjhezmegy egy politikailag és erkölcsileg gyenge, ingatag jellemű férjhez, aki otthagyja, s aki miatt egész életére szerencsétlen, eszelős és boldogtalan lesz. A harcot, a politikai és családi csapásokat az anya, Ernyeiné, egy igazi nagvasszony-típus, állja rendületlenül, sőt diadalmasan. Az Ernyeiek sorsával összefűződik, szinte párhuzamosan halad a Bándi-család története. Itt is, bár anya nincs, a családfő amolyan széplélek, puha, akarata nincs. Három leánya közül az idősebbik nemesveretű rajongó. Szerencsétlen szerelme és az élet kijózanítja, de akkorra már vénleány, akinek egyetlen boldogsága, hogy mások boldogok. A második Bándi-leány az idealizmus és realizmus keveréke, van benne híg rajongás, de van egészséges ösztöniség is. Végre is jó feleség és anya lesz belőle. A legkisebb Bándi-leányban a főhős ismeri fel és találja meg a hozzá illő élettársat. A regény tehát jól végződik, mint a valóságos mese. Akik elbuknak, bár szenvedéseket sajnáljuk, mintha természetes volna bukásuk. Tragikum csak itt-ott, egy-egy részlet-eseményben sötétedik elé. Az egész mű tiszta, nyugalmas epikum.

Ha most már azt kérdezzük, mint, milyen életet élt, mit alkotott ez a nemzedék, a regény (s a valóság) nyomán azt felelhetjük: az általános politikai helyzet súlya alatt ugyan, de egyénileg alig korlátozott életet. A szenvedőleges ellenállás sikerében és a külpolitika jobbrafordultában annyira bízott ez a nemzedék, hogy egyéni, naponként megismétlődő gyötrelmei, gondjai nem voltak. Nem nehézségek nélkül, de mégis a boldogulás reményével folytatta kiki a kedve szerint való, az ő vagy családja stílusának megfelelő pályát. Nem a köznek, a társadalomnak, a nemzetnek élt és alkotott, hanem az egyesnek, az egyénnek. Történeti valóság is, hogy a magyar individualizmus a Bach-korszak ifjúságával, a kiegyezés után a férfikor küszöbére már rálépett nemzedékkel kezdődik. Ez az individualizmus még lelkesedett eszményekért, később azonban realista és utilitarius világnézetűvé vedlett. Az Ernyeiek tehát mint korkép igaz történet.

Igaz nemcsak eszméjénél, felfogásánál fogva, hanem történéseiben is: a Bach-korszak kezdetének eleven rajza, a Makk-féle összeesküvés és a vele kapcsolatos országos és helyi események elbeszélése, a vásárhelyi és enyedi iskolai állapotok ismertetése mind történeti hűségű. Seholy sem a ma jelenik meg előttünk, hanem Erdély,

Marosvásárhely és Enyed multja úgy, amilyen volt. Szerkezete kissé szétfolyó, mozaikszerű, mivel a színhely is gyakran változik és mivel olykor egészen jelentéktelen kicsiséget is részletez. Jellemei alapján véve egyvonalúak és egyszínűek, de következetesen megrajzoltak egészen az átlátszóságig. Egészben véve az *Ernyeiek* kedves olvasmány. Különösen alkalmas arra, hogy ifjúságunk olvassa.

A román uralom alá taszított erdélyi magyarság életének egy szelete a *Csaba*, Wass Albert regénye. Hőse, Fileki Ferkó, szintén köz-nemesi sarj, de vagyonban, életszínvonalban egy fokkal előkelőbb, mint Erneyei Áron. A cselekvény itt is a román uralom első napjával, Kolozsvár megszállásával kezdődik. A főhős a regény kezdetén itt is tájékozatlan, kis gyermek, aki sehogysem érti meg eleinte a nagy változást. Nem is igen magyarázzák meg neki. De amint nő, megérti saját keserves tapasztalásából. Mert a román uralom kegyetlenebb, elnyomóbb, gyötrelmesebb az osztrák abszolutizmusnál. Mint a mérges gáz, behatolt az emberek, a kisebbségi sorsra ítélt erdélyi magyarság minden életmozdulatába. Ez a mérreg az idősebb férfiakat is halálra emészti, míg a nők a maguk társadalmi körébe visszahúzódva haszontalan tétlenségben űzik és folytatják a maguk előkelőnek vélt szórakozását. Nem úgy azonban Ferkó. Éveinek és keserű tapasztalatainak a szaporodtával erősödik, acélozódik benne a birtokos, a gazda, kinek kötelessége a maga vagyonát gondosan kezelni s rajta okszerűen gazdálkodni. De erősödik és acélozódik benne a nemzettársadalmi öntudat is; az a hivatásérzet, hogy a magyarságnak csak mint egységes, összefogó közösségnek van élete s hogy nem elszigetelődve, hanem a közeli és távolabbi nemzeti közösséggel építő munkás kapcsolatot fenntarva lehet az idegen uralom ellen védekezni s a kisebbségi sorsban is biztosítani a magyar életet és jövőt. Ennek a felfogásnak és magatartásnak az a gyakorlati gyümölcse, hogy a szomszéd falu református magyarjainak (a maga faluja tiszta román) a maga vagyonával és tulajdon úri két kezével új iskolát épít. A régi iskola rozoga is, az igaz, de a román uralom kéréletlenül bezárásra ítélte. Így a nép iskola nélkül maradvá, elpusztulásra volna kárhoztatva. Az új iskola felépítése egyrészt kisebbségi védekezés, de ugyanakkor magyar összefogás, jövőt biztosító közösségi alkotás. Közösségi nemcsak rendeltetése szerint, hanem létrejöttében is. Mert az eleinte önző, vonakodó parasztok is, megszégyenülve a Ferkó példáján, résztvesznek az építésben. Aztán van még egy hű munkatársa, a fiatal tanító kisasszony. Az már természetes, hogy nemcsak a nemzettársadalmi munkában, hanem a szerelemben is találkoznak. A regény végén mint férj és feleség szekerезnek haza Morucra, a Ferkó falujába.

A román uralom elmúlásáról, Erdély hazatéréséről csak mint sejtelemről van szó. A román jegyző, ki régebben nem csekély önteltséggel adta tudtára Ferkónak, hogy kisebbségi magyar nem kap vadászatra fegyverengedélyt, most maga szólítja meg Ferkót:

— Mit is akartam mondani, ha akar fegyverengedélyt szerezni, most már lehet. Megenyhült a világ.

Ferkó a jóakarató ajánlatot visszautasítja — gondolva s burkoltan meg is mondva, hogy a hátra levő keveset már fegyverengedély nélkül is kibírja.

Szerzőnk utószót is csatolt regényéhez. Ez nyilván a hazatérés után íródott. Ebben azt mondja, hogy művét nem regénynek, hanem hitnek, reménynek, nagy szent bizonyágtevésnek szánta. Csabavárásnak. Szelíd háborúra készítésnek, hogy míg kisebbitni akarják z i degenek a magyart, lassan megnőjön. Nem tévedett. Műve valóban hit, remény, Csaba-várás. A kisebbségi sors bizonyágtétele. Szépen megírt, érdekes, izgalmas olvasmány, kisebbségi lelki táplálék.

De vajjon igaz-e, ilyen volt-e az erdélyi magyar társadalom a lefolyt huszonkét év alatt, vagy legalább is voltak olyan tagjai és alakjai, mint Fileki Ferkó és a falura vetődött tanító kisasszony? Az életből valók-e vagy a pusztá képzeletből Wass Albert hősei? Hála Istennek, örömmel felelhetjük, hogy az ifjúság, a román uralom alatt felserdült és férfivá érett erdélyi magyar nemzedék szinte kivétel nélkül ilyen volt. Míg az idegen uralom engedte, egész sereg főiskolás ifjú sereglett össze önkéntes munkatáborban és épített utat, iskolát, amire szükség volt. A birtokos családok fiatal gazdái meg példával, tanáccsal, áldozatos önzetlenséggel ápolták és építették a magyar sorsot. Minekák, Hátaztánok, önzők, csak maguknak élő haszontalanok most is akadtak bőven,— regényünkben ezt a típust is megtaláljuk — de egészben véve ez a nemzedék jól megállta a sarat. Nemcsak magának élt, hanem a nemzettársadalmi közösségnek. Csak így lehetett elviselni az idegen uralmat — diadalmas győzelemmel.

A Wass Albert regénye terjedelemben fele a Makkaiéinak. Talán innen is magyarázható, hogy cselekvénye is tömörebb, egységesebb és egyúttal drámaibb menetű. Az előadás is szaggatottabb, szenvedélyesebb, inkább lírailag rávilágító, mint epikailag részletező. Lélekrajz, jellemzés a *Csabában* is kifogástalan. Mindkét regény nyeresége irodalmunknak. A nemzeti életet fenntartó s annak folytonosságát munkáló, tehát az *igazi* történelmi erdélyi magyarságnak hű és szép rajza mindkét regény.

Megjegyzésre érdemes végül, hogy a két regény és szerzőik között más benső és külső kapcsolat, párhuzam is van. Ezt röviden így fejez-

hetem ki: mindkét mű és mindkét szerző mezőségi. A Mezőség Erdély közepén, az Apahida, Dézs, Beszterce, Marosvásárhely, Marosludas, Torda között húzható vonalon belül terjed el. Erdőtlen, dombos vidék sok tóval, mocsárral, meg-megcsuszamló hegyoldalakkal, rengeteg sárral, hol ősszel és tavasszal ma is még csak falábon lehet és kell közlekedni. De áldott föld, gazdag, búzát termő, barmot tartó föld. És magyar föld. Városa nincs az egész Mezőségnek, de a mélyedésekben, egy-egy domb mögött számos kisebb és nagyobb község terül el. Ma is kevés akad közöttük, amelyikben ne volna nemesi kúria, főúri birtok. Régebben tán egy se volt ilyen. És népe még ma is túlnyomóan magyar, jobbra kálvinista hitű. De van sok eredetileg is román vagy elrománosodott község is. És van — s ez a többség — vegyes lakosságú is. A magyarság apadásáért a mult felelős: az egyházi és állami kormányzat nemtörődömsége és nem utolsó sorban a nemesi és főúri birtokosok elzárkozása, antiszociális magatartása a nép, az egykori jobbágyság és zsellérek utódaival szemben. Valóság, amit különösen a Wass regénye szemléltet, hogy *ma* a birtokos osztály nem leereszkedett, hanem közeledett a néphez, törődik vele, többet, mint az elődök. Mert hisz csak együtt vagyunk magyarok, együtt vagyunk akár nemzet, akár kisebbség. Egyik a másik nélkül elvész. Együtt azonban még a veszteségek is pótolhatók. Ezt a földet és az erdélyi magyarságnak ezt a részét, a Mezőséget, vette tárgyul mindkét szerző. És egyik sem most először. *Holttenger* címmel Makkai és *Farkasverem* címmel Wass is írt már egy-egy mezőségi regényt. Gróf Wass Albert a Mezőség szülöttje, ott is él. Makkai elődei is a Mezőség szélén éltek s pályája kezdetén Makkai rövid ideig egy, a Mezőség kellős közepében fekvő faluban lelkészkedett. Családi hagyomány és személyes élmény váltotta ki belőlük ezt a tájszeretetet s fedezte fel költészetünk számára az eddig ismeretlen, inkább ócsárolt Mezőséget, mezőségi magyar földet és életet. Az történt itt, ami az Alfölddel a Petőfi költészetében. Az igazság kedvéért meg kell állapítanunk azonban, hogy az elsőség érdeme a Berde Máriaé. *Földindulás* c. tíz évvel ezelőtt megjelent kétkötetes műve az első mezőségi regény. Ennek a tárgya is a kisebbségi magyar sorskérdés: elpusztul-e vagy életrevaló a Mezőség magyarsága? Mindhárom regény az életrevalóság értékes költői bizonytsága és bizonytságtétele.

Kristóf György.

Két magyar könyv a fajkérdésről.

Bartucz Lajos: *Fajkérdés, Fajkutatás*. Számos képpel. Budapest, Egyetemi Nyomda é. n. 8-r. 319 l. — Somogyi József: *A faj*. Budapest, Athenaeum, 8-r. 275 l.

Napjaink egyik legizgatóbb kérdése, amely már társadalmi problémává lett: a faj. Alig olvashatunk olyan könyvet vagy cikket, amelyben ez a szó unos-untalan elő ne fordulna és jelentőségében szinte végítélet gyanánt sujt le egyesekre. A nagyközönség megalkotta magának a faj fogalmát és e magaalkotta fajfogalom szerint osztályozza az embereket barátokra és ellenségre. Még a tudományba is besurrant a ködös és ezért rendkívül rugékony fajfogalom, hogy más eszközökkel meg nem fejthető társadalmi jelenségeket gordiusi csomóként egy csapásra megoldjon. A társadalomtudomány és a történelem emberek, embercsoportok életével foglalkozik és nem kerülheti el ezeknek a csoportoknak osztályozását: politikai, nyelvi, földrajzi és *faji* alapon. De míg a földrajzi, nyelvi és politikai osztályozás konkrét és megfogható, addig a faji osztályozás oly önkényes és a különböző rendszerek olyannyira ellenmondók, hogy nem egy tudós, mint a kiváló nyelvész Fr. Müller, kijelentette: «Rasse ist eine leere Phrase, ein purer Schwindel» és Nietzschét arra indította: «Mahnung: mit keinem Menschen umzugehen, der an dem verlogenen Rassenschwindel Anteil hat».¹

Annál öröndetesebb, hogy a tudós világ és a nagyközönség most magyar nyelven Bartucz Lajos tollából olyan kitűnő könyvet kapott, amely a kérdést teljes egészében felöleli. Már bevezetésében óva int a fajkérdésnek ma divatos tárgyalásától: «A fajkérdésről írok, vitatkozók és szónoklók nagy része még a kérdés komolyabb tárgyalásához okvetlenül szükséges alapfogalmakkal sincsen tisztában». (9. l.)

Bartucz könyvét minden művelt embernek el kell olvasnia és alaposan tanulmányoznia. Egyszeri olvasása nem elégséges ahhoz, hogy az antropologia alapvető igazságait magunkba szívjuk úgy, hogy az mindenkor megóvjon öntudatlan elhamarkodott ítéletektől. Az anthropologia nagyszámú negatív eredménye ugyanis éppen annyira értékes, mint sokkal kevesebb pozitív megállapítása. Fontos eredménye, hogy a nyelvi, népi, kulturális egység nem jelent anthropologiai típusbeli egységet, s hogy Európa valamennyi népe közel ugyanazon

¹ Bartucz: *Fajkérdés* 195. oldal.

öt-hat rassz különböző arányú keveredéséből áll. Az ember már a jégkorszak kezdete óta folyton vándorol s a történelemből ismert népvándorlások eltörpülnek azok mellett a hatalmas népmozgalmak mellett, amelyek például Amerikában egykor lefolytak.

Bartucz sorra veszi a «faji» előítéleteket a faji szépség és faji szag fejezetében s bizonyára sokan megütközve fogják tudomásul venni azt a tényt, hogy mi, tiszta európaiak, a japáni számára nem éppen kellemes illatot terjesztünk. Az ember társait a történelem kezdete óta a maga egyéni szempontjából osztályozta és nem tudott szabadulni attól a rögeszmétől, hogy saját fajtáját az egyetlen kiválónak és feddhetetlennek tartsa, a mások rovására. Ezért oly nehéz ma is és lesz mindig embertársainkról bárminő viszonylatban tárgyilagos ítéletet alkotni. Szerzőnk az anthropologia történetét részletesen tárgyalja és az egyiptomiak, görögök, rómaiak nézetét az emberről mint különböző faji osztályjelenségről szemünk elé vetíti jellegzetes rajzok kíséretében. Amilyen élesszeműek voltak az egyiptomiak a rassz-különbségekkel szemben, a görögök filozófikus szemlélete az átöröklés és a nevelés hatásait is boncolja, a rómaiak az embereket jogi szemüvegen át ítélték meg és a római polgárjogot nyert egyént nem mérték a faji külső szerint. A középkorban a kereszténység teológiai szemlélete elhanyagolta a testi jellegek tanulmányozását, mert a lelkieket fontosabbnak találta. Ez a lanyhaság tárt kaput nyitott az ókor sok legendává félreértett felületes megfigyelésének és a középkor babonás néprajzának kedvelt tárgyává vált. Csak a föld felfedezése hozott olyan ismeretanyagot, amelyből hosszas összehasonlítás és sok bukdácsolás után kifejlődhetett az antropológia. Bernier francia orvos és utazó névtelenül megjelent művében kijelöli a fajkutató elvi alapjait. E pontnál szívesen vettem volna a «faj» és a Bartucz által használt «rassz» szók szabatosabb, a francia szöveg idézésére támaszkodó meghatározását. Ez az osztályozási különbség a «species» és «rassz» között könyvének csak későbbi részében tűnik ki. Linné a dogmatikus rendszerező, de az életjelenségek felfogásához közelebb áll Buffon, aki szerint «a természet nem ismeri a mi definícióinkat, nem rangsorolja műveit csomókba, sem a lényeket nemekbe. A nemek, rendek, osztályok csak a mi képzeletünkben léteznek». Buffon már észrevette a nép és faj különbségét és a fajoknak népekeflettségét. Kifogásolja, hogy némelyek a fajt helytelenül a «nemzet»-tel azonos értelemben használják. Később a genialis német Blumenbach is figyelmeztet, «hogy a színezet, arc, termet, testarányok variációinak, bármennyire jelentékenyeknek tűnjenek fel, nincs abszolút értékük és a rasszok osztályozása csak önkényes lehet».

Számunkra legfontosabbnak látszik a «történelmi fajok» megítélése, mert értékelemet tartalmaz. Ebben a pontban követnek el a kutatók s még a legjelesebb antropológusok is súlyos hibákat, mert a népek, nemzetek, kultúrák teljesítményeit nem a bennük kevert módon ellenőrizhetetlenül lakozó titokzatos «faji» indítékok, hanem a körülmények, a nevelés és más *accidentális* események határozzák meg.¹ A fajelméletek — írja Bartucz — veszedelmes szempontot visznek a történelem szemléletébe, mert az «értékelés» valójában csak akkor igazi értékelés, ha hiteles értékmérőnk van. Sajnos, az antropológia ma még nem rendelkezik olyan hiteles értékmérővel, amelynek alapján pozitív fajelméleteket lehetne felállítani. Elég e szempontból Bartucz könyvének 17. fejezetét átfutni, amelyben a különböző fajelméletekkel foglalkozik, hogy azok ellenmondásait felismerjük. «A népek és nemzetek sorsa ugyanis nem egy, de számos különböző tényező együttes hatásának eredménye és az egyoldalú túlhajtások károsak. Megállapítható, hogy a rasszteoretikusok nagy része az embertan ügyének többet ártott, mint használt, mert a nagyhangú beszédet könnyen hívó nagyközönség, de sokszor hivatalos körök is, tanaik csődjében az embertani kutatások csődjét látta s az antropológiát szédelgő tudománynak nevezte». Ilyen kemény, de véleményem szerint helyes ítéletre indította tudós szerzőnket Gobineau és a mai Németország faj-apostolának, Günthernek «nordisch» elmélete.

Rendkívül tanulságosak az embertan módszereiről írt fejezetek. A bőr, a haj, a vér vizsgálatának eredményeit és azoknak variációs statisztikai alapon való egybevetését, az ellenmondások kiküszöbölését óvatos elmeélel és tudósnál ritka világos nyelven adja elő. Az elhamarkodottan ítélni akaróknak, akik hol árja, hol turáni, hol semita, hol északi (értsd : német) fajról írnak és azt megdönthetetlen tudományos ténynek hiszik, álljon itt Bartucz néhány sora :

«Az az immár 200 év óta folyó tudományos törekvés, hogy az emberiséget az állatok és növények példájára élesen elkülönülő rendszertani csoportokra, fajokra, sőt nemekre tagolják, mindezideig nem sikerült. Nem ismerjük sem a mai, sem az ősidőkbeli emberiség tényleges morfológiai csoportjainak számát, még kevésbé azok geneológiai rokonságát és rendszertani értékét». (275. l.)

«Az emberiség zoológiai osztályozásával tehát körülbelül oda jutottunk, mint Deniker ezelőtt már négy évtizeddel, hogy : úgy

¹ Lásd *A föld és faj hatása a történelemben* c. tanulmányomat a Budapesti Szemle 1919—20. évfolyamában.

látszik, amikor az emberi nemről van szó, nem beszélhetünk sem fajról, sem varietásról, sem rasszról abban az értelemben, amelyet e szavaknak a zoológiában tulajdonítanak. Mert az ember nemcsak a természet törvényei, hanem lelkisége, a saját magaalkotta kultúra törvénye alatt is áll.» (276. l.) «Egyáltalán jogos-e, és nem emberi méltóságunk lealacsonyítása-e az a materialista gondolkodás, amely az állatokkal való összehasonlításban a felső szemgödrű szél gyengébb vagy erősebb fejlettségét, az arcszög hegyesebb vagy tompább voltát, a haj ilyen vagy olyan alkatát fontosabb kritériumnak, nagyobb különbségnek tarja, mint a lelkiséget, szellemiséget, kultúrát?» (277. l.)

Míg Bartucz Lajos könyvében az antropológiai kutatások és laboratóriumi vizsgálatoknak történetét és eredményeit ismerteti, addig egy másik magyar tudós, Somogyi József művében filozófiai szempontból foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy hogyan nyilvánul a faji öntudat valóságos vagy irányított alakjában a népek, nemzetek történetében.

A higgadt tudomány fegyvereivel hadakozik és tiltakozik a laikusok elhamarkodott «fajelméletei» ellen, amire annál is inkább szükség van, mert «a divatjelszavak iránti fanatizmustól sokszor nem mentesít a doktorkalap vagy a professzori katedra sem». (7. l.) Sorra veszi és elemzi a «fajelméleteket», amelyek mind nemcsak előítéletekből sarjadtak, hanem nélkülözik az antropológia, nyelvtudomány és történelem összefonódó elemi eredményeinek ismereteit is. A népszerűsége lendült fajelméleti szerzők összezavarják az antropológiai fogalmakat a nyelvtudomány osztályozásával és nincsenek tekintettel a történelem sok évezredes átalakító hatására. Így ténybeli adottságnak veszik az «árja faj»-t, a «semita faj»-t, a «germán faj»-t, sőt beszélnek francia, angol, olasz, német stb. «faj»-ról, holott ezek az osztályozások vagy nyelvtudományi meghatározások, vagy pedig éppenséggel politikai alakulatok. Még a mai Németország hivatalos fajteoretikusa, Günther (*Der nordische Gedanke*) is kétségbeesetten tiltakozik az «árja faj» kifejezés ellen. «Nincs semmiféle ,árja faj'... de nincsen semmiféle ,germán faj' sem... és végül nincs semmiféle ,semita faj' sem», — de ez a megállapítás nem akadályozza meg abban, hogy «nordisch» fajelméletében éppen olyan túlzott egyoldalúsággal ne állítson fel újabb tudománytalan osztályozást, amely szerint minden emberi kultúrának teremtői *eredetileg* északi (nordisch) fajú népek voltak. Ez iskolának hívei — ha kívánatosnak tartják, északi elemeket feltételeznek a történelemben szerepelt minden nagy

embernek fajában: Konfucse, Attila, Buddha, Dsingisz khán, Kublai khán, Hunyadi János, sőt még Jézus Krisztus is — szerintük az északi fajhoz tartoztak. A történelem százrétű szövevényét egyetlen egyszerű képletre akarják visszavezetni, s habár ez teljesen tudománytalan, a nagy tömegek hajlamainak inkább megfelel, mint a tudós kételkedő, elemző és minden lépésnél újabb bonyodalmakra bukkanó óvatos munkarendszere.

Somogyi óriási ismeretanyagával és elemző logikával mutat rá a divatosra vált «északi» fajelméletek ellenmondásaira. Historikus számára nélkülözhetetlenek megállapításai, mert a történelem nem a fajok, hanem a népek, nemzetek története. Az egyes nemzetek néptestében pedig évezredek óta állandó fajkeveredés ment végbe, amely szolgáltatta a nyersanyagot, de ez a nyersanyag a legkülönbözőbb accidentális események hatása alatt és mellett öröklődött, variálódott és kicserélődött. Ahogy az utolsó ötezer év történelmében nem találunk «tisztafajú» nemzeteket, sem pedig népeket, éppen oly kevésbé ismerünk vagy tételezhetünk fel tisztafajú népcsoportot a legrégebb kőkorszakban sem.

Nélkülözhetetlenek minden művelt ember számára a könyvnek azok a fejezetei, amelyek a fajmítosz világnézeti következményeiről s a turáni-magyar fajmítoszlól szólnak. Bátran kijelenti, hogy «szilárdan csak igazságra, megdönthetetlen érvekkel körültámogatott alapokra építhetünk és a következményekért csak akkor vállalhatunk felelősséget, ha nem tudatos valótlansággal vezetünk félre tömegeket, hanem kitartunk a felismert igazság mellett még akkor is, ha ez talán széles tömegek előtt ideig-óráig ellenszenvenessé tesz. «(86. l.) A fajmítosz csak robbant, csak destrual, de építeni, szilárd közösséget kialakítani nem tud. Ezért nemcsak elméletileg téves, hanem gyakorlatilag is hasznavehetetlen, sőt veszedelmes».

Szerzőnk könyvét a fentihez hasonló kijelentései emelik a szokásos, csupán csak tudományos módszerrel megírt szakkönyvek fölé: az életjelenségeket kutatva az élet számára dolgozik. Sok olvasója nem egy kategórikus megállapításán fog megdöbbenni. «Ezek szerint nyilvánvaló, hogy zsidó faj épp úgy nincs, mint ahogy nincs magyar, keresztény vagy árja faj sem. Ezért a zsidókérdés sem faji kérdés. (93. l.) Aki zsidó *faj* ellen küzd, épp oly nemlétező valami ellen folytat harcot, mint a boszorkányüldözők». A továbbiakban tudományos apparátussal megvilágítja ezt a sokaknak hihetetlennek látszó tényt, de amelyre az antropológusok és historikusok (Julian Huxley, Ripley, Boas stb.) már régebben rámutattak. «A zsidóság

nemcsak külön fajnak nem tekinthető, hanem nem sorolható semniféle egységes fajhoz, tehát az úgynevezett „semita faj”-hoz sem. A semiták tulajdonképpen nem egy *fajt*, hanem egy nyelvcsaládot alkotnak, amelyhez tartoztak és nagyrészt ma is tartoznak Mezopotámia, AsszírIA, Arábia stb. lakói. A mai zsidóság túlnyomó része elhagyta ősi semita nyelvét és a nagy kiterjedésű elszóródás és keveredés folytán ebből az ősi fajból aránylag keveset őrzött meg». Fejtegetései során megállapítja, hogy a zsidóság egy része *népnek* mondható, amely épp úgy különböző fajok keverékéből alakult, mint a többi népek.

Az átöröklésről szóló fejezetekben mindig arra az igazságra utal, hogy az ember nem csupán animális életet él, hanem nagyon mélyreható szellemi és erkölcsi erők vezetik. Schiller szavait idézi: «Es ist der Geist, der sich den Körper baut». A kulturális hatások között elsőrangú szerepet tölt be az időről-időre változó esztétikai és gyakorlati divatáramlat, amely a nemzeti eszményeket módosítja. Az eugenika ezeknek a koronája, mert egészséges és erkölcsös utódok nemzésére és fenntartására irányul. Erre nézve rendkívül értékesek Somogyi megállapításai. «Kultúrát mindig valamely nép, nemzet hoz létre, ennek történetét ismerjük. Ámde a nép nem faj; a fajoknak nincs hazája, politikai szervezettsége, nincs történeti folytonossága és nincs saját kultúrája sem. Ezért a népek története és kultúrája nem azonos bizonyos fajok történetével, kultúrájával». (192. l.)

Sajnos, nincs terem Somogyi művének behatóbb ismertetésére; ezt a könyvet minden gondolkodó magyar embernek figyelmesen el kell olvasnia. Dícséretére szolgál a könyvön végigvonuló jelige: «Amicus Platon, sed magis amicus veritas!»

Germanus Gyula.

ERDÉLY MÚLTJA.

Elnöki megnyitó beszéd a M. T. Akadémia április 18-án tartott ünnepi közülésén.

A történelmi fordulatokban oly gazdag elmúlt három esztendő a viharos és számtalan megpróbáltatással teli magyar történetnek kimagasló eseményeit hozta meg.

A trianoni, békének csúfolt erőszak, melyet elvakult gyűlölet hozott létre, úgy, ahogy azt a józan észnek előre kellett látnia, összeomlott és a Felvidék egy része, majd Kárpátalja, Erdélynek majdnem fele és Bácska az őshazához visszatért.

Szenteljük Akadémiánk ez évi ünnepi közülését visszatért drága Erdélyünknek.

Vihardulta, véres történetéből láthatjuk, hogy legfontosabb erőssége volt Magyarországnak és sokszor mentsvára a sanyargatott magyar nemzetnek ; de éppen úgy ezer veszélyben megbízható védbástyája a nyugatnak.

A keletről jövő népek Erdélyen át vonultak, a római művelődés nyomait irgalmatlanul elpusztították. A gótokat legyőzték a hunok. Attila halála után az ő birodalma is összeomlott. Erdély a gepidák uralma alá került, majd az avarok kerekednek fölül.

Erdély természetes erősségében kerestek menedéket az üldözött népek.

A rómaiaknak Erdélyben maradt csekélyt örödeiket megsemmisítette a népvándorlásnak szörnyen véres, közel 500 évig tartó áradata. És így azon állítás, hogy a mai románok a Dáciában visszamaradt rómaiak ivadékai, minden történelmi alapot nélkülöző mese-beszéd. A népvándorlás minden népet, mely útjába került, elsöpört, ellentállás esetében halomra gyilkolt.

A hagyomány szerint Attila halála után egy hun nép-töredék — a székelyek — a Csigla-mezőről — a nyugati népek üldözése elől — Csaba királyfi vezetése alatt az erdélyi Kárpátok rengetegeibe húzódott és századok múltán a honfoglaló magyarokkal kapcsolódott össze. Az bizonyos, hogy Erdélyben a székelység ősfoglaló magyar nép volt.

Szent István király, miután az erdélyi pogányság lázadását 1002-ben fegyverrel véresen letörte és annak fejét, ifjabb Gyulát, azaz Ajtonyt, és családját fogságba vetette, szükségnek látta az összes magyarok egyesítését, Erdélynek vajdaság alakjában a magyar királyság szerves részévé tételét. Így biztosította magának Erdély birtokát a nélkül, hogy különállását megszüntette volna. A székely intézményeket úgyszólván érintetlenül hagyta. E vitéz népet biztos határ-őrségnek tekintette.

Erdélynek sokat kellett szenvednie a kunok és besenyők gyakori betöréseitől. Szent László király több, fényes győzelemmel koronázott hadjárata után megszervezte a keleti határőrvidéket.

II. Géza alatt a már előbb Erdélyben letelepült szászokon és a legutóbbi időben pásztorokként lassacskán beszivárgó oláhokon kívül egy újabb oláh raj a Maros és Olt között a Királyföldön telepített le és a királytól széleskörű kiváltságokat kapott.

Az 1241-beli rettenetes tatárjárás Erdélyben irtóztató vérengzések után mindent elpusztított, még a temetőket is földulta. A nép földönfutóvá lett és az erdőrengetegekben elbujdosott.

A visszatérő király elnéptelenedett, kihalt romhalmazokat talált az egész országban. Nagy eréllyel hozzáfogott az új élet megalapozásához. Erdélybe Lőrincz vajdát küldte tágkörű hatalommal fölruházva. Ez az elnéptelenedett, kihalt tájakra kunokat, besenyőket és oláhokat telepített. Az új városokba a németekkel, olaszokkal bejöttek a zsidók is.

Ezután IV. Béla és nagyravágyó fia, a későbbi V. István, közötti undok háború újból igen nagy próbára tette és megnyomorította az annyit szenvedett országot.

A XIII. század vége felé mind sűrűbben költöztek át a havasokon a pásztorkodó oláhok. A följegyzésekben első halvány nyomaikat II. Endre korában, 1222-ben találjuk meg. Nem mint nép, hanem mint jobbágyok találtak elhelyezkedési lehetőséget a délkeleti határvidéken. Az első egységes csoportot, a románul Olténianak nevezett Szörényi bánságot, a magyar királyok létesítették, Munténiát is Bassarába magyar támogatással szervezte fejedelemséggé, Moldvát is Nagy Lajos megbízásából létesítették.

Erdély az Árpádok uralkodásának harmadik századában egymástól majdnem független három területre volt osztva: magyar, székely és szász földre. Mindegyiknek külön ura volt. Katonailag egyik sem volt egységesen megszervezve, politikailag még kevésbé. A tartományi gyűléseken együtt tanácskoztak és a király külső háborúiban részt vettek.

Nagy Lajos Erdélynek is valóban nagy fejedelme volt. Bár birodalma óriási terjedelmű volt, mégis aránylag sokat tartózkodott Erdélyben és még többet tett érte.

A nagy nyomorban élő elnyomott jobbágyok több mint egy évig tartó forrongás után 1437-ben megtámadta földesurait, ezek engedve az erőszaknak hozzájárultak, hogy a parasztok évente egyszer gyűlést tartsanak s előadhassák panaszait és kívánságait. További villongások, véres harcok után a pórok vereséget szenvedtek. Önkénytelenül kérdelek: nem volt-e ez is részben a magyar Erdély bukásának csirája? Hiszen a magyar parasztok helyébe a birtokosok a meghunyászkodó oláhokat hozták be jobbágyokként.

Murád szultán a parasztháború által kifáradt Erdélybe csapott s nagy öldöklés és pusztítás után 70,000 foglyot és roppant zsákmányt vitt magával.

Ulászló az erdélyi származású Hunyadi János és Ujlaky kezében egyesítette a végeket és előbbi Erdély vajdájává nevezte ki, hogy e kiváló hadvezéri tehetséggel megáldott hős a mind veszélyesebbé váló törököt megfékezze.

1442-ben a Dunától északra a Vaskapuig hatolt 80,000 főnyi török hadsereget Hunyadi 15,000 főnyi seregével megtámadva, hosszú elkeseredett tusában megverve a Dunába

szorította úgy, hogy csak kevés török tudott megmenekülni. Erdély meg volt mentve.

Az 1458-ban királlyá választott és kikiáltott Hunyadi Mátyás nagyszerű és nagyrészben végre is hajtott nagyhatalmi terveinek fényéből Erdélynek csak csekély rész jutott... Mátyás erdélyi születésű volt, szíve bizton oda kapcsolta legszorosabban, de hatalmas birodalmának viharos hányattatásaiban Erdély eseményei a többiek mellett eltörpültek.

Mátyás az 1467-i országgyűlésen számos újítást tett, melyek Erdélyben általános fölzudulást okoztak. A főurak lázadókká lettek, Erdély elszakadását hirdették, mindenféle izgatókat küldtek, végre fegyvert fogva táborba szállottak, hogy «kiváltságait megvédelmezzék». A köznemesség, székelyek és szászok kiküldöttei a három vajdát és ezeken kívül Zápolyai Imrét és Istvánt választották meg vezérükké, akiknek adót is készek voltak fizetni és vezetésük alatt a királlyal is hajlandók lettek volna szembe szállani. A városok nagy része mellettük nyilatkozott, csak Brassó maradt hű.

Mátyás Debrecenből gyorsan Erdélybe nyomult. Közeledésének hírére a lázadók serege széteszlott. A királynak kiszemelt gróf Szentgyörgyi János Mátyás lábaihoz borulva meghódolt, vele az összes erdélyiek. Mátyás a nagy uraknak és a köznépnek megkegyelmezett, de egynéhány köznemesi vezért és a szászok több székbíráját kivégeztette.

1479 őszén Báthory István erdélyi vajda Szászváros mellett a Kenyérmezőn az Erdélyt megint végig rabló törököket döntően megverte. Erdély határát Báthory István, Kinizsi Pál főkapitány, temesi gróf, Magyar Balázs, Dóczy Péter boszniai bánok őrzik és, bár a törökök betörései nagy károkat okoznak, ők ezeket százszorosan megbosszulják.

Mátyás halála után Báthory István erdélyi vajda, a gőgös, mondhatnám lelketlen vérszopó, alattvalóit, különösen a székelyeket, embertelen módon gyötri. Bukása nem hozza létre a békét. mert a hatalmasokat nem téríti észre. A három nemzet: magyar, székely és szász, szoros összetartásban közös ügyek elintézésére ítélőszéket állít föl.

Erdélynek politikai és utóbbi időben vallásos élete is

súlyosan zaklatott volt és mégis csak ezután következett a keservek legnehezebb korszaka.

Zápolyai János — a 72 vár hatalmas ura — erdélyi vajdaságát az első lépésnek tekintette a királyi trón felé. II. Lajost a Csele patakjába ölte a mohácsi vész. Erdély 40,000 főnyi sereggel állott Zápolyai János mellett és ezután megtörtént a szerencsétlen kettős királyválasztás. Zápolyai János és Habsburg Ferdinánd választottak meg Magyarország királyává. Ennek végzetes következményei voltak.

Magyarország is, Erdély is belsőleg meghasadva ingadozott a két koronás király között, az ebből következett polgárháború szörnyen emésztette a már amúgy is annyit szenvedett országot.

János Szolimánnal véd- és dacszövetséget kötött és megindult a háború. A harcok Ferdinándra kedvezőtlenül végződtek, míg végre 1538-ban létrejött a nagyváradi béke, mely mindkét királynak biztosította azt, amit kezében tartott. Erdély Jánosé maradt.

Halálával a zavarok fokozott mértékben léptek föl. A két király háborús viszálya Erdély elszakadását vonta maga után és olyan sebeket ütött, melyeket nem egyhamar lehetett begyógyítani. A magyar király hatalma megszűnt és újra két vajda lett Erdélynek ura.

Buda eleste után Szolimán elhatározta, hogy a keleti részekből hűbéres fejedelemséget alkot magának, és a Rákoson megválasztott Zsigmond csecsemő királyt és anyját Izabellát Erdélybe utasította. Ez a beavatkozás teremtette meg Erdély önálló fejedelemségét a szultán kívánsága szerint. Ennek a «vérrel és vassal, — mint Szekfű mondja — oláh álnoksággal és török erőszakkal összeforrott államalakulatak» a kormányát Fráter György pálos barátja Szolimán.

Utjeszenič György barát abszolút uralma következett és Izabella özvegy királyné elkeseredett harca, melyet a legnagyobb ravaszsággal és kitartással folytatott a fráter ellen.

Utóbbi törekedett Erdélyt Ferdinánd kezére juttatni, amit a három nemzet megkérdezése nélkül meg is tett és fegyverrel kényszerítette ezeket annak elviselésére, ami Ferdinánd négy évig tartó uralmára vezetett.

A barát egyeduralmának és elkeseredett viszályának Izabella királynéval véget vetett a bibornokká előléptetett Fráter Györgynek meggyilkoltatása 1551 december 16-án.

Megöletése nagy csalódásokat okozott. A legnagyobb veszélyekben is mindig sziklaszilárd erkölcsi ereje, nagy államférfíúi, minden esetben bevált tehetsége teljesen hiányzott.

Castaldo vette át az uralmat Ferdinánd nevében s megbízásából és zsarnokként vezette a kormányzást; tehetetlensége, zsoldosainak kicsapongásai az ország erejét csakhamar teljesen megbénították. Erdély, mely a barát alatt 60,000 fegyverest ki tudott állítani, most még önvédelemre is képtelen lett.

Castaldo rémuralma és bukása után Izabella királyné a porta kívánságára fiával megint visszatért Erdélybe, de önkénye csak fölkelésre, forradalomra vezetett.

János Zsigmond röviddel halála előtt elismerte a magyar király fennhatóságát és alávetette magát Miksának.

A Zápolyaiak kihaltával a Báthoryak lettek Erdély urai.

Közben Szelim szultán meghalt, III. Murád lépett trónra. Báthory Kendy Sándort gazdag ajándékokkal küldte hozzá, fölajánlotta szolgálatait és megerősítését kérte.

Erdély Báthory István alatt sem nevezhető függetlennek, mert a lengyel király irányítása alatt állott. Mégis Báthory István azt vallotta, hogy Erdélynek csak egy lehetősége van, hogy jövőjét biztosítsa és ez a visszatérés Magyarországra, de Magyarország ne legyen idegen kézen.

Báthory Zsigmond korát Szekfű Gyula így jellemzi:

«A politika magas szempontjai, nagy urak mérhetetlen nagyravágyása, állatias vérszomj, renaissance pompa felvonulásai, éjszakai sötétben menekülés, vártömlöc mélyén megfojtás; városi piacon felállított, bársonnyal bevont emelvényen hóhérpallos zúgása, az ablakokban udvari népek, hölgyek és a fiatal fejedelem: mindez megvan az erdélyi tragédiákban, melyek Shakespeare-jökre még nem találtak...»

Zsigmond Erdélyt Rudolf királlyal kapcsolja össze, fölmondja a török szövetséget, egy főhercegnőt vesz feleségül

és megindítja a háborút a török ellen. A székelyek lelkesen állanak fegyverbe mellette.

Bécs Erdélyt el akarja foglalni. Délről Mihály havasalföldi vajda, észak felől Basta tábornagy a császári hadakkal közeledik. Az oláh szonszéd betör és gyalázatos barbársággal, tűzzel-vassal pusztítja Erdélyt és irtja népét. Basta legyilkoltatja Mihály vajdát és kezébe veszi az uralmat s a legönkényesebb zsarnok lesz. Rudolf pedig elrendeli, hogy csak németek lehetnek Erdély alkalmazottjai, magyarok nem.

A változásokat minden esetben a három nemzeten kívül álló erők hozták létre. Az erdélyi rendek mindezt közömbösen túrték, egységet létrehozni lehetetlenség volt. Erdélyt csak parancsuralommal lehetett volna kormányozni, önmagát képtelen volt igazgatni.

1605-ben Bocskay István fölkelése a tiszai tájakról indult el. Övé volt a Felvidék, mikor Erdély fejedelme lett. Ő Erdély történetének egyik legkimagaslóbb alakja. Ő a magyar állam és a nyugathoz kapcsolt magyar nemzet híve és akadályt nem ismerő végrehajtója lett volna, ha nem látta volna Bécsnek a magyarokkal szemben mind újra kiújuló ellenséges, kétszínű és mondhatnám irtó politikáját, Basta vallonjainak a virágzó tájakat kirabló, pusztító föllépését és maga nem tapasztalta volna a Prágában székelő udvar eljárását és titkos módszereit. De így elkeseredetten megváltoztatta nyugati politikáját.

Bocskay a két hatalmas szomszédot, a németet és törököt, egyensúlyba akarta hozni. Elgondolása szerint ha a magyarság e két hatalom között békében akar élni, államilag újonnan kell megszervezni, és pedig ennek tiszai és felvidéki vármegyékkel megerősített erdélyi fejedelemségnek, egy erős egybeforrott független államalakulatnak kell lennie.

Ez ellen számos nagy súlyú magyar nyomatókosan tiltakozott, mert ebben nagy Magyarország föladását vélte látni és a török uralomnak közép Magyarországon való állandósulásától tartott. Akkor pedig három magyar nemzedéket hiába áldoztak fel.

Az 1606-ban megkötött bécsi béke, Bocskay minden téren kifejtett gondoskodásának nagyszerű műve, hivatva volt a

Habsburg-házzal újra összekapcsolódva az utolsó századnak összes viszályait rendezni. Erdélyt Báthory Zsigmond korabeli nagyságában, a Tisza bal partjával együtt Bocskaynak átengedve, önálló fejedelemséggé tette.

A török uralom terjedelmét nem érintette, de a szigorát gyengítette a vele 1606 végén Komáromnál megkötött béke, melyet Bocskay, a nagy fejedelem, csak néhány nappal élt túl.

Az oláhok betelepédése a török korszakban veszélyes mérveket öltött. A török uralom nélkül — meg vagyok győződve — Trianon soha sem következett volna be. A magyar nemesektől elkobzott birtokokat többnyire oláhok kapták meg. Ezzel szemben ők a moldvai magyarság szigeteit a legbarbárabb módon irtották.

Eddig a fejedelmek minden alkalommal elismerték a magyar király felsőbbségét és tudták, hogy fejedelemségüknek létalapja az erőszakos török hatalom. Fráter György, Báthory István, Bocskay Erdély jövőjét a Magyarországgal való egyesülésben látták biztosítva és minden törekvésüket ennek elérésére irányították és az erdélyi külön államiságot iparkodtak megszüntetni.

Bethlen Gábor Erdélyt önálló állammá alakítja, teljes souverainitását törekszik megalapozni és protestáns jellegűvé teszi, ami — bár ő a magyar királyságra törekszik — válaszfalat emel közte s a szent koronával megkoronázott katolikus király és magyar királysága között.

A teljesen különvált Erdély nem volt összeegyeztethető a szent korona egységbefoglaló tanával, mely utóbbi pedig mind a katolikusok, mind a protestánsok véleményét és alapelveit fődte.

Bethlen államépítő és alkotó munkássága valóban bámulatra méltó. Hadseregét kitűnően megszervezte, külpolitikája is mindenképpen figyelemreméltó volt. Erdély alatta nagy, gazdag és tekintélyes lett, léte azonban bizonyos fokig a portától függött.

Bethlen mint győztes hadvezér három békét kötött (Nikolsburg 1622. Bécs 1624. és Pozsony 1626.) nagy előnyöket biztosítva magának. Mikor azután meghódította Magyarországot, a korona is birtokába került és azt fejére akarta

tenni, a porta — Nagymagyarország föltámadásától megrettenve — erélyesen megtiltotta azt. A Mufti kijelentette, hogy ha Bethlen mindenáron magyar király akar lenni, tartsa meg a magyar koronát, de mondjon le Erdélyről, melyet a porta fölosztana három tartományra, székely, szász és magyar területre, mely soha többé nem tartozhat Magyarországhoz.

Ha végignézzünk uralkodásán, azt kell megállapítanunk, hogy minden tettének és munkálkodásának főcélja Erdély fölvirágoztatása s Magyarország és Erdély egyesítése volt.

Halála után I. Rákóczy Györgyöt, a nagy hatalmú magyarországi főurat ültették a fejedelmi székbe. Pázmány Péter esztergomi érsek szép szóval igyekezett őt attól visszatartani, hogy a törökkel szövetkezzék, mert ebben nemcsak Magyarország, hanem Erdély végpusztulását látta.

Rákóczy György hatalma gondos kiépítése után, régi szövetségeseinek sürgető hívására Magyarországra indult. Gusztáv Adolf svéd király szövetségre kérte Habsburg ellen. Végre változó szerencsájú háború után 1464-ben a porta nyomása alatt megkötöttetett a linzi béke, mely Rákóczy követeléseit erősen megnyirbálta.

Rákóczy Kis-Tapolcsányban újabb parancsot kapott a szultántól, ki a legerélyesebben eltiltotta további támadásoktól. Rákóczy ennek ellenére a svédekkel együtt a Morván túlig nyomult előre, mire a porta elrendelte hadainak benyomulását Erdélybe.

Fia, II. Rákóczy György, a magyar és a lengyel királyság elnyerésére törekedett. X. Károly svéd király unszolása, nagy becsvágya, és nem utóljára jóslatok, Rákóczyt bevitték a végzetes lengyel háborúba, mely nagy szerencsétlenséget hozott rá. A svédek kényszerülten cserbenhagyták, miután ő Varsót is elfoglalta volt. A török az «engedetlen» Rákóczyt, akire amúgy is haragudott az oláhok iránti viselkedése miatt, mikor kimerült, éhező seregével Lengyelország elhagyatott vidékein át visszavonult, a vezetők a török által ellene küldött tatár had csapdájába csalták. Így az egész erdélyi sereg elpusztult. Rákóczy nagy sarc fizetése fejében pár lovasával hazalovagolt.

Ezzel rombadőlt Erdély önálló léte, melynek egész alapja és történelmi jogosultsága a török dunai hatalmi állása volt. Ez csak a kis Erdélyt tűrte meg és ennél nem többet. Zápolya és Bocskay Erdélye a töröknek már túlságosan erős volt. Pázmánynak lett igaza.

Rákóczy bukásával Erdély rettenetes megaláztatások, sanyargatások véres korszakába került. A török szívós életével egyszer és mindenkorra végezni akart.

Apafi Mihály trónraléptével véget érnek a zavarok. Ő óriás adót fizet, a nemesek ékszereiket hordják össze, csak hogy váltságbérrel megszabadulhassanak az elviselhetetlen véres zsarnokság alól.

Apafi hosszú uralkodása alatt Erdély siralmas helyzetben volt, a fejedelemség megbénult, minden kezdeményezési ereje kialudt, ellankadt és a török zsarnokságának szomorú áldozata lett, kapcsolatai az anyaországgal még jobban meglazultak.

Addig a keresztény hadak diadalt arattak diadal után a török fölött és az erdélyi fejedelemség is a császári hatalom alá került. Budavár visszafoglalása után Erdély kis darabonként visszatért az anyaországhoz a Habsburg monarchiába.

A török uralom alatt Magyarország három részre szakadt, a királyság megbénult. A szin magyar közép és Dunántúl török kézen volt. A királyság 3—4 határszélbeli megyére törpült. A királyok, akik mint császárok egy nagy birodalom urai voltak, nem mint országot, hanem csak mint határbiztosító tartományt kezelték és a hős magyarok, mint később is számtalanszor, vérüket a nyugati közösségnek tőlük oly távol álló érdekében ontották.

Ekkor léptek a magyar hatalom örökébe az erdélyi fejedelmek és Erdély lett a magyar nemzet történelmi nagy hivatásának örökösévé, de valóban soha sem szűnt meg a politikai egység újbóli létrehozatalában látni és keresni az erő első föltételeit és a török rabiga lerázásának egyetlen lehetőségét.

Ahhoz semmi kétség sem fér, hogy a magyar jellegű Erdélyre, míg az anyaország kétharmadrésze török rabigában sínylődött, szükség volt. Tényleg az 1690-ben megkötött

karlócai békéig Erdély volt a magyar szellem és kultúra mentsvára, mely magasztos hivatást teljesített.

II. Apafi Mihály még egy ideig viselte a fejedelem címét, de a rendek Lipótnak esküdtek hűséget, később a cím is beszünttetett. Erdélynek meghagyatott kormánysszéke, országgyűlése, vármegyéinek autonómiája, csakhogy mindez a bécsi udvari kancellária vezetése alatt állott, az országgyűlés filesein a katonai parancsnok, mint királyi biztos, szigorú vezető szerepet vitt és mindjobban a nemzetiségek váltak a dédelgetett gyermekké a magyarral szemben.

Erdély szomorú helyzetén II. Rákóczi Ferenc fölkelése sem tudott változtatni, mely Magyarországon lelkes visszhangra talált és diadalmasan hordozta körül a szabadság fáklóját. A közös szenvedés mégsem bírta egyesíteni Magyarországot Erdéllyel. A magyar «vezérlő» fejedelmet, II. Rákóczi Ferencet 1704. július 6-án Gyulafehérvárott az ott tartott gyűlés Erdély fejedelmévé választotta.

I. József tisztességes békét ajánlott föl neki, ezt azonban az erdélyi kérdés és Rákóczi francia szövetsége tette lehetetlenné, pedig XIV. Lajos csak hitegette Rákóczit, hogy a fölkelést ébren tartsa és ezzel lekösse Keleten a császári hadakat.

Többen óvták a tiszta lelkű és becsületes Rákóczit a csalfa francia ígéretektől; de hitét nem lehetett megingatni.

József király is mindent megkísérelt, hogy Rákóczit megnyerje, mindent hajlandó volt neki megadni, csak Erdélyt nem. Ezen szakadtak meg a tárgyalások. Francia segély pedig, az ígéretek ellenére sohasem érkezett. A fölkelés lassan haldokolva enyészett és 8 év után a végkimerülés és békevággy vetett annak véget. Erdélyt pedig a császár hadereje hatalmába kerítette. Története is beleolvadt a birodalom történetébe.

III. Károly, Mária Terézia, II. József uralma alatt nincsen többé fejedelem Erdélyben. A király a Pragmatica Sanctio létesülése óta örökli az országot, melynek bizonyos nagyon szűkre szabott jogai meghagyattak.

1763-ban Mária Terézia elrendelte a székbeli milícia sorozását Csíkban. A székeleyek nem voltak hajlandók be-

állani és a hegyekbe menekültek. A dolognak az ismert mádэфalvi katasztrófa lett a vége, mikoris a magyargyűlölő császári parancsnokok összelövették a békésen alvó falut és lekaszabolták népét.

Sok székely kivándorolt Bukovinába és 1775-ben össze-települve Isten-segítség, Fogadj Isten-t alapították. Majd II. József, a 'kalapos király', közelükbe székelyeket telepítve, József-, Hadik- és András-falvát alapította.

A határőrséget azután szép szóval békésen megszervezték.

Mária Terézia az 1765. november 2-i ünnepélyes oklevélben Erdélyt nagyfejedelemséggé emelte, úgy látszik azért, hogy végleg elkülönítse Magyarországtól, de gróf Bethlen Gábor kancellárnak sikerült a Kaunitz herceg által fogalmazott javaslatból töröltetnie Erdély teljes és minden országtól való függetlenségének szembeötlő hangsúlyozását. Viszont Kaunitz visszautasította azt a javaslatot, hogy Erdély címerébe a kettős kereszt vétessék föl, szerinte ez túlságosan kidomborítaná a magyar kapcsolatokat.

Az oláhok mind többen vándoroltak be, annyira, hogy még a bécsi udvar is erélyesen, de eredménytelenül tiltakozott ez ellen a portánál.

A «kalapos király» Erdély régi jogait mind törölte és új intézkedésekkel kísérelte meg a «Gesammtmonarchie» szilárd létrehozatalát.

A Hóra-féle véres lázadás megmutatta, hogy reformjai Erdély viszonyaihoz semmiképpen sem illettek. Szomorú, de jellemző jelenség volt, hogy az osztrák parancsnokok a rabló, gyilkoló oláh felkelőkkel szemben nem léptek föl kellő erélylyel, míg végre Kray alezredes székely népfelkelőivel leverte a lázadást. Ez azonban csak jelenség volt, mely az oláhok idegen lelkületére baljóslatú fényt vetett.

Az 1790. december 12-én összegyűlt erdélyi rendek, gyengeségük tudatában, a magyar országgyűléssel összhangban sürgették az egyesülést az anyaországgal; de nem lehetett megvalósítani. Később azonban lelkileg mégis megtörtént, nem fegyveres hatalom, hanem a nemzeti érzés forró tavasza teremtetete meg.

Még a nyelvművelő társaság létesítésére is a magyar

nemzeti fölbuzdulásokat mindig gyanakvó figyelemmel kísé-
 sőrő és elnyomó bécsi hatalom kimondotta a tilalmat.

II. Lipót és I. Ferenc uralkodása alatt a jövőbe tekintő
 báró Wesselényi Miklós tevékenysége világít elő Erdély
 szempontjából. Ő szívós eréllyel lépett föl a két ország politi-
 kai egyesülése mellett. A rendek kimerült lelkülete minden
 újítást visszautasított, így Wesselényi hazafias lángoló szavai
 is csak a pusztában hangzottak el. A politikai egyesülés oly
 fontos terve a rendek lanyhaságán hajótörést szenvedett.

Magyarország az 1848-i törvénybe iktatva az egyesülést,
 Erdélyt hálásan magához ölelte. Kolozsvárott Kemény báró
 az «egybeolvadást» hirdette és az országgyűlés az úniót
 nagy lelkesedéssel kimondotta. Erdély egyesült Magyar-
 országgal.

Habár Bécs 1690-ig mindig hirdette Erdély és Magyar-
 ország egyesítésének föltétlen szükségét, mikor azután ez
 lehetővé vált, éppen Bécs volt az, mely a magyarság meg-
 erősödésétől tartva, a híres «divide et impera» elvét alkal-
 mazva másfél századon át erőszakkal megakadályozta a
 tényleges egyesülést és fenntartotta a határt Erdély és
 Magyarország között.

Nézetem szerint nagyrészt Erdélynek köszönhetjük, hogy
 a török által pár megyére zsugorított Magyarországot nem
 olvasztotta be jelentéktelen provinciaként a bécsi hatalom.

Az 1848 márciusi birodalmi alkotmány Erdélyt megint
 elszakította Magyarországtól és az osztrák tartományok közé
 sorolta.

Erdély a világosi fegyverletétel után is még tíz évig a
 birodalmi kormány német nyelvű vezetése és elviselhetetlen
 igája alatt sinylődött. Az oláhok aljas vérengzése, az osztrák
 hallgatólagos beleegyezésével a forradalom és szabadsághar-
 cok alatt, vadállatias kínzásokkal irtotta a magyarok apra-
 ját-nagyját. Az osztrák magasabb parancsnokok az oláh
 és szerb lázadásnak élére állottak; Puchner, a hű öreg császári
 katona, maga is borzadva nézte az oláhok dühöngését. Erdély
 egész középső, déli, nyugati vidékein újra föltámadt a Hóra-
 világ szörnyűségeivel, gyujtogatásaival, védtelen családok,
 aggok, nők, gyermekek tömeges mészárlásával. Janku és

Axentye, valamint az oláh komitè fegyveres tömegei a magyar falvakat a lefegyverzés ürügye alatt rohanták meg, egymást érték a véres események, a fölégetett városok lakosságát halomra gyilkolták, — egy szóval — vadállatokként garázdálkodtak. Nem hiába, hosszú idő óta mérges kígyót melengettünk keblünkön.

Az 1865-ben a magyar országgyűléssel egy időben összehívott kolozsvári országgyűlésen hosszú idő után végre ismét szóhoz jutott a magyar közvélemény, mely egyhangúlag követelte az eltörölt unió helyreállítását. 1867-ben utóljára ült össze az erdélyi országgyűlés és a király szentesítette Erdély egyesülését Magyarországgal.

Erdély folytonos belső háborúk, forradalmak, véres lázadások, öldöklő bosszú és gyilkosságok, betörő ellenséges hordák és barbár seregek rettenetes dúlásainak véráztatta szomorú színtere volt egész történetének tartama alatt.

Ha netán a fölületes tanulmányozóban azt a benyomást keltheti, hogy külön úton járva Magyarország kárára volt és fejedelmei a különállás idejében csak önző célokat szolgáltak: a komoly kutató egészen más képet nyer.

Erdély a legsúlyosabb megpróbáltatások idején, mikor több tábor küzdött egymás ellen — bizony nem egyszer a fejedelemség elnyeréséért elég önzően — vagy külellenség bitorolta és dúlta földjét, falvait és városait; vagy mikor önálló fejedelemség volt: soha sem lett hűtlen az egységes Magyarország és magyarság eszméjéhez, mely a legtöbb fejedelemnek alap és vezéreszméje volt és maradt. Erdély sokszor a magyar léleknek mentsvára volt és a siralmas tatár vagy török rabság idejében a magyar föltámadásnak főpillére maradt.

A szomorú végű szabadságharc után az abszolutizmus nehezen elviselhető korszaka letűntével az 1867-es kiegyezés végre újra meghozta Magyarországnak virágot fakasztó tavaszát.

I. Ferenc József megkoronáztatása után Magyarországnak és vele Erdélynek békés fölvirágzása következett. Voltak ugyan kisebb surlódások, — politika azonban surlódás nélkül nincs — Ferenc József uralkodásának követ-

kező 46 esztendeje Magyarországnak egyik boldog fénykora volt.

Utána annál szörnyűbb esztendők sorozatát küldte ránk Magyarországnak oly gyakran mostoha sorsa... Nagyszerű volt az egységes nemzet megmozdulása, mikor királyunk fegyverbe hívta a fenyegető veszély miatt hazánk fiait! — Azután jött a négy évnél tovább tartó világháború, mely elképzelhetetlen megpróbáltatások végtelen sorozatát róttá a magyarra, 600,000 hősi halott! — temérdek sok rokkant, özvegy, árva és ráadásul Trianon...

Igen sok esetben magam is szemtanuja voltam Erdély fiai vitéz küzdelmének, a dicső székelyek ragyogó hősiességének, mely minden ellenfelét fölényesen leteperte és a legkétségbeejtőbb helyzetekben is emberfölötti önfeláldozással, csoda számba menő győzelmeket aratott. Minden ellenfelénél tiszteletet szerzett a magyar névnek! És mégis sötétlelkű forradalmárok, hazát nem ismerő árulók, pokoli ügyességgel belülről bontották meg a rendet és a messze ellenséges földön álló hős sereget szélnek eresztették, haza kergették s a hazát sírba döntötték. *És Erdélybe a legyőzöttek mint diadalmas győzők vonultak be!*

Bámulattal, hálás szeretettel és egy jobb jövőbe vetett törhetetlen hittel, de szorongó szívvel és béklyóba vert kezekkel néztük a fegyvertelen erdélyi magyarság csendes halálos küzdelmét az elnyomók lelket ölő gyötrelmes irtó munkája ellen.

Külső erőszak szakította el tőlünk Erdélyt, külső döntés adta vissza egy részét. Erdély sorsát egész történetén végig, külső, nagyerejű hatalmak vitték dülőre. A jövőre nézve gondoskodnunk kell arról, hogy saját erőnkől tartsuk meg azt, ami ezer év óta a mienk, és hozzuk vissza azt, ami minket jogosan megillet.

Most pedig, midőn a Mindenható kegyelme visszaadta nekünk Erdély közel felerészét s az visszakapcsolódott az ősi anyaországhoz, köszöntöm Akadémiánk nevében Erdélyt, drága védecemet, melyért lefolyt küzdelmeinket a világháborúban több mint egy évig győztesen vezethetni életem legbüszkébb emléke.

Mondjunk térdenállva forró köszönetet az Istennek és kérjük igazságos ítéletének további tökéletes végrehajtását. Gondoljunk mélységes hálával mindazokra, akik e nagy fordulatot elősegítették és lehetővé tették! Öleljük szent-istváni eszméktől áthatva szívünkhöz Erdély visszatért megyéit, sokat szenvedett hős lakosságát. Küldjünk törhetetlen ragaszkodással üdvözlét odaát maradt testvéreinknek azon üzenettel, hogy van megdönthetetlen igazság, melynek győznie kell.

Fogadjuk meg szentül, hogy megbonthatatlan egységbe olvadva méltók leszünk a Mindenható eddigi és további kegyelmére.

Ezzel Akadémiánk 101. ünnepi közülését megnyitom.

JÓZSEF KIR. HERCEG.

MÁRKI SÁNDOR EMLÉKEZETE.

(1853—1925.)

Másfél évtized választ el bennünket Márki Sándornak, Akadémiánk rendes tagjának halálától. Egy történeti eseményekben páratlanul gazdag korszak, amely alatt megváltozott körülöttünk az egész világ, módosultak a multról alkotott ítéleteink és lényeges eltolódások történtek az értékelésben. Ezek a nagy idők és változások mindamelllett nem halványították el Márki Sándor emlékét sem tanítványainak emlékezetében, sem pedig a történettudományok művelőinek tudatában. A tanítványok lelkét nevének hallatára ma is a szeretet és hála meleg érzelmei öntik el ; olyan történeti kérdéseknél pedig, amelyek annak idején Márki Sándort is foglalkoztatták, az ő műveit ma sem mellőzhetjük. Néhai kiváló tagtársunk időtálló értéknek bizonyult, kinek jelentősége a magyar történetirodalomban megmaradt.

A kiegyezés korának volt a történetírója. Gyermekek- és ifjúkora a kiegyezés létrejöttének mozgalmas korszakára esik. Ekkor szerzett benyomásai mindvégig élénken megmaradtak emlékezetében. Szemtanúja volt a függetlenné vált ország gazdasági megerősödésének, anyagi fellendülésének és külpolitikai súlya állandó emelkedésének, de annak a centrifugális politikának is, amely a magyar függetlenségi eszmének a *pragmatica sanctio* kötelékeinek meglazításával, sőt ha lehet, elszakításával igyekezett híveket szerezni, mely politika ugyanakkor az 1868-i nemzetiségi törvényre támaszkodva, mind erősebb tevékenységre sarkallta a nemzetiségeket is. Ebben az egészben véve termékeny és haladó korszakban mutatkoztak ugyan aggasztó jelenségek, Márki Sándor azonban, bár tudomása volt róluk, nem féltette tőlük

a magyar nemzet jövőjét. A magyar történelem vígasztaló tanulságai alapján rendületlenül hitt az örök Magyarországban s hitt ebben akkor is, amikor ott kellett hagynia a szamosmenti magyar Athént és kezébe kellett vennie a nehéz vándorbotot.

Márki Sándort, a történetírót, a sokoldalúság jellemzi. A magyar történelem kérdései éppúgy érdekelték, mint az egyetemes történelem kérdései magukban véve is, magyarországi hatásukban vagy kapcsolataikban is. Magyarországot sohasem tekintette corpus separatumnak Európá testében, hanem mindig a nyugati kultúrközösség egy, korszakonként nagyjelentőségű, máskor viszont kisebb fontosságú tagjának, mely azonban szervesen beilleszkedett e világrésznek életébe és vérkeringési rendszerébe. De míg egyfelől tárgyilagos történeteszemlélete és helyes ítélőképessége megóvta őt az egyoldalúságoktól és a túlzásoktól, addig másfelől a magyarsággal szemben kötelességmulasztásnak tekintette volna mellőzni azoknak a tényeknek vagy adatoknak a feltárását és méltatását, melyek a magyarságnak Európa történetében való cselekvő és értékkel bíró közreműködését igazolták. Olvasói és hallgatói szinte önkénytelenül elsajátították a nála olvasott, vagy tőle hallott párhuzamok, összehasonlítások és utalások révén azt a helyes mértéket, melyet az események megítélésében s közelebről: a magyarság történeti szerepének értékelésében szem előtt kell tartaniok az igazság sérelme nélkül.

Tudományos működésének sokoldalúsága és nagy terjedelme miatt első pillanatra nehéz volna megállapítani róla, hogy mely történelmi kérdések és a történelemnek mely korszakai állottak érdeklődésének középpontjában. Egyenesen meglepő ugyanis az a széles mező, melynek Márki Sándor fáradszomjas munkása volt. Mégis, ha közelebbi vizsgálat alá vesszük írói működését, megállapíthatónak látszik, hogy abban kezdettől fogva határozott tervszerűség és jól átgondolt munkaprogramm érvényesült. Az alap, amelyre tudományos működése támaszkodni kívánt: *a Nagy Magyar Alföld és annak népe volt.*

A Maros-Körös vidékének, szülőföldjének földje (szül.

1853-ban) és népe, melyekhez a kétegyházi és főleg a sarkadi szülői háznak és gyermekkorának soha el nem mosódó emlékei fűzték, állandó és különféle formákban visszatérő tárgya volt földrajzi és történetírói munkásságának. Tulajdonképpen ezek adták neki az első indítékokat az írásra is. Bihar megye és Arad megye földrajza, története, néprajza úgyszólván gyermekkorától fogva foglalkoztatták. Alig múlt 14 éves, amikor a Nagyvárad Lapokban (1868) megírta Bihar megye rövid történetét és a biharmegyei családi levéltárakban talált érdekesebb történeti adatok közzétételével szélesebb körök érdeklődését igyekezett felkelteni a megye s a megyében szerepet vivő családok multja iránt. 1868-tól fogva nincs eszterdő, melyben cikkek, tanulmányok vagy összefoglaló művek ne jelentek volna meg tőle az Alföldnek történeti emlékekben aránylag elég gazdag ezen részéről. E tekintetben elég *A Fekete Körös és vidéke* (1877), *Sarkad története* (1877), *Bihari román írók* (1880), *Aradtól Petrozsényig* (1881), *Csála és vára* (1882), *Dézna és vidéke* (1887), *Haan Lajos emlékezete* (1893) címmel önállóan megjelent tanulmányaira hivatkozni. Ezek a tanulmányok, nemkülönben a folyóiratokban és napilapokban megjelent tömérdek sok cikke mind azt igazolják, hogy állandóan megvolt benne az érdeklődés szűkebb hazájának multja iránt, s ez az érdeklődés akkor sem lankadt el benne, amikor aradi középiskolai tanárságát (1877—1886) a budapestivel cserélte fel. *Arad vármegye és Arad város történetét* már jórészt fővárosi tanár korában írta meg két nagy kötetben (I. k. Arad, 1892. 8° 564. l., II. k. Arad, 1895. 8° 911 l.). Ebben a nagy összefoglalásban nemcsak addigi részletkutatóinak eredményeit értékesítette, hanem a magyarországi és külföldi levéltárak tömérdek ismeretlen adátának felhasználásával oly forrásművet adott, melyet az Alföld multja, művelődési viszonyai, települési, gazdasági és családtörténelme iránt érdeklődők mindig haszonnal forgathatnak. Ez a monográfia nemcsak a szomszédos Csanád, Csongrád és Békés megyéket ösztönözte az aradi példa követésére, hanem a rendszer, az anyagbeosztás és az általános irányelvek tekintetében sokáig utánzott mintája maradt a megyei monográfiáknak is. Méltan tekinthetjük Márki Sán-

dort az *alföldkutatás* egyik megalapítójának és kétségkívül első tudományos művelőjének.

A helyi történelemmel való tudatos és következetes foglalkozás irányította figyelmét az Alföld multjának azokra a kérdéseire, melyek sok tekintetben ma is időszerűek. Atyja a gróf Almássy-család bihar-békésvármegyei uradalmának lévén egyik köztisztviselőként álló tisztartója, Márki Sándornak már gyermekkorától fogva bőséges alkalma volt közvetlen közelről megfigyelni az alföldi mezőgazdasági munkásságot, annak lelki alkatát azokkal a rugókkal együtt, melyek mindennapi életében tudatosan vagy ösztönszerűen vezették. Annyit elég korán megállapíthatott, hogy különösen a Békésmegyebeli parasztságban megvan a hajlam az agrárszocializmusra, ezen viszont nem csodálkozhatott, ha Békés megye térképére reávetítette a megye birtokmegoszlási adatait. Másfelől Arad, Zaránd, Békés és részben Bihar megyék történetének kutatása arra figyelmeztette, hogy a birtokmegoszlásban tagadhatatlanul fennálló aránytalanságok nem új keletűek ezeken a területeken. Megvoltak azok a középkorban is; megvoltak, sőt fokozódtak akkor, amikor 1720-ban Harruckern János György megkapta a gyulai uradalmat, melyhez akkoriban két-három falu kivételével az egész Békés megye tartozott, vagy amikor 1726-ban a modenai herceg megszerezte a hatszázezer holdnyi aradi és kisjenői kincstári kerületeket, Károlyi Sándor pedig nem sokkal utóbb a csongrádi és hódmezővásárhelyi uradalmakkal együtt Csongrád megye területének nagyobbik felét. Ezek a példaképpen idézett birtokadományok, melyek különben a török iga alól felszabadult területeken különböző formákban sokszorosán ismétlődtek, természetesen megváltoztatták az itteni lakosság jogi helyzetét. A kormányzati rendszer Aradban, Békésben és Zarándban főként idegeneket juttatott óriási uradalmak birtokába, akik nem tartoztak tekintettel lenni sem a szerzett jogokra, sem pedig a nemesi szabadságokra.

Ez a visszásság, mely az elégedetlenséget és a nyugtalanságot szinte állandósította a Maros-Körös vidékén, utóbb enyhült ugyan, de az abszolutizmus korában gyakorlatilag végrehajtott nagy földreform, nem sokkal később pedig a

nálunk is ismeretessé vált szocialista ideológia a mult század hatvanas és hetvenes éveiben ezeken a területeken komoly formában felszínre vetette az agrárszocializmust. Mindezt Márki Sándor jól látta és mert ennek a mozgalomnak jelentőségét felismerte, érdemesnek, sőt szükségesnek tartotta a vele való közelebbi foglalkozást is. A mozgalom okainak vizsgálata visszavezette a multba. Arra az eredményre jutott, hogy a tömegmozgalmakat nem szabad csupán esetleges és időnkénti megnyilvánulásainak állapotában tenni vizsgálat tárgyává. Kutatni kell a közelebbi okok mellett a távolabbiakat, az úgynevezett történetieket is, hogy az összes eredők lehetőleg sokoldalú ismerete alapján vonhassuk le a következtetéseket. A parasztmozgalmak gyökereit kutató munka vezette őt vissza Dózsa Györgyre és korára. Kutatásainak eredményei újak és meglepők voltak s mikor könyve (*Dózsa György és forradalma*, Arad, 1883.) megjelent, megállapításai és következtetései élénk ellentmondást váltottak ki azok részéről, akik Dózsában lázadó parasztvezérnél egyebet nem voltak hajlandók látni. Márki — főleg könyve újabb és átdolgozott kiadásában (Budapest, 1913.), az 1514-i parasztforradalmat az európai parasztforradalmak folyamatába állította be; valószínűnek tartotta és vitatta, hogy e forradalomnak a durva bosszúállásnál egyéb céljai is voltak, ezért szerinte Dózsa nem tekinthető egy feldühödt paraszttömeg vad indulatoktól fűtött fejének, hanem olyan vezérnek, akiben élt a hivatástudat egy bizonyos neme és aki intézményesen akarta rendezni és biztosítani a parasztság közjogi és társadalmi helyzetét.

A Dózsáról szóló könyvet a magyar parasztmozgalmak történetének tervszerű kutatására irányuló munka első megnyilatkozásának kell tekintenünk. Bármilyen sokoldalú volt is Márki elfoglaltsága, ezt a kérdést sohasem tévesztette szem elől. Elég csak az *1697-i tokaj-hegyaljai parasztzendülésről*, *Szegedinác Péro 1735-i felkeléséről*, a *Hóra—Kloska-féle 1784-i lázadásról* szóló forrástanulmányaira gondolnunk, hogy felismerjük Márki történetírói munkásságában a tervszerűséget. Csak sajnálnunk lehet, hogy nem írta meg a magyar jobbágy-ság összefoglaló történetét, amire kortársai között a leghiva-

tottabb lett volna, mert megvolt benne az érzék a jobbágykérdés iránt és megvolt benne a készség a magyar birtokos nemesi osztály lélektanának igazságos megítélésére is.

A ma elterjedt *népiség-kutatásra* gondolva, Márki Sándorban bizonyára azon kevesek egyikét kell látnunk, akik a magyar parasztság multjával már akkor foglalkoztak rendszeresen, amikor az még nem volt divat. Ő nem volt történetpolitikus és aggodalmasan került a politikának a történetírásba való keverését, de viszont nem húnyt szemet az önként kínálkozó gyakorlati tanulságok meglátása előtt sem, mert hitt abban, hogy a történelemből tanulni is lehet. Nem akart ugyan minden áron tanítani, — a jóhiszemű egyéni meggyőződést mindenkinél tiszteletben tartotta — mégis úgy érezte, hogy kötelessége reámutatni a történeti eseményekből levonható tanulságokra akkor, ha a tanulságok gyakorlati alkalmazása közérdek. A Péro lázadásáról szóló akadémiai levelezőtagsági székfoglalójában (1893) nyomatékosan felhívta a politikusok figyelmét arra, hogy «a mult századbeli latifundiális rendszernek néhány nagy hibája átöröklődött erre a mi, vége felé járó századunkra is s hogy még mindig vannak Péro lázadásának részletei, amikből a tanulságot nem annyira a történetírónak, mint inkább a politikusnak kell levonnia». A politikusok azonban túlnyomó többségükben nem szokták figyelemmel kísérni a történetkutatók munkájának eredményeit; ez az oka annak, hogy oly ritkán kerül a sor a történetírók által levont tanulságok gyakorlati alkalmazására.

A parasztság sorsának és a parasztforradalmak történeti anyagának kutatása, nemkülönben az a törekvés, hogy e mozgalmak létrejöttének gyökereit is megismerje, annak a kérdésnek közelebbi vizsgálatára sarkallta, hogy a politikai jogok birtokában lévő magyar nemesi társadalom, mint politikai tényező, hogyan érvényesült abban a korszakban, amelyben az uralkodó család közössége következtében szoros kapcsolat támadt a magyar királyság és az osztrák örökös tartományok között. Márki Sándort élenken érdekelték azok a küzdelmek, melyeket a politikai magyarság különböző formákban folytatott a Lajtán inneni és túli területek központo-

sítására törekvő idegen kormányrendszerrel szemben századokon keresztül. Lehetséges, hogy ebben hatással volt reá a liberálizmus ideológiája is, mely a XIX. század második felében szinte korlátlanul uralkodott a lelkek felett s melynek a hatása alól természetesen Márki Sándor sem vonhatta ki magát. Lehetséges azonban az is, hogy képzeletét az uralkodó eszmeáramlattól függetlenül is izgatta az a kérdés, hogyan volt lehetséges, hogy a magában álló, eredetileg is kishatárú magyarság Kelet és Nyugat ütközőpontjain mindig megállotta helyét és látszólagos sikertelen küzdelmei ellenére is tényező tudott maradni a Duna-medencében. A magyar szabadságharcok történetében sok tanulságot sejtett és mivel nem izgató és érdekfeszítő eseménysorozatot, hanem a magyar politikai nemzet élet-halálharcát látta bennük, csak hosszas előkészületek és nagy anyaggyűjtő munka után határozta el magát történetük megírására. Mikor 1898-ban megjelent tőle *Az 1848—49. évi szabadságharc története* a Szilágyi Sándortól szerkesztett úgynevezett millenniumi történelemben, e mozgalmas korszak egyik legkiválóbb ismerője akként jellemezte művét, hogy az «az első olynemű munka, mely szabadságharcunkról írt valódi történelmi munkának tekinthető és elfogadható . . . , mely a tárgyat teljesen felölelő ismeretek alapján, lelkiismeretes részrehajlatlansággal s komoly objektivitással íratott meg. A jövő történetírói is csak a Márki Sándor által megkezdett úton haladhatnak» (*Századok*, 1899., 735. és 739. ll.). A könyv megjelenése óta eltelt négy évtized valóban igazolta az akkori szakbíró ténymegállapításait. Aki az 1848—49-i magyar szabadságharc történetével komolyan foglalkozni kíván, annak íróasztaláról Márki könyve ma sem hiányozhat.

A szabadságharcról szóló ezen összefoglalásnak legközvetlenebb jelentősége abban áll, hogy a szabadságharcról írt, vagy körülötte felburjánzott nagy irodalom használatában rendet teremtett. Különválasztotta az értéket jelentő és felhasználható forrásanyagot a kevésbé értékes vagy csak nagy óvatossággal kezelhető irodalomtól, s bár semmiféle lényeges adat nem került el figyelmét, műve megírásában csak gondosan megrostált anyagra támaszkodott. A források kritikai

egyeztetése, az azokra való pontos utalás, a tévedések és igazságtalan ítéletek tárgyilagos hangú helyreigazítása mind tényezők voltak abban, hogy az olvasóban bizalmat és megnyugvást keltsen a szerző és módszere iránt, mert mindenkinek alkalma nyílt megállapítani, hogy mi a könyvben a forrásokra támaszkodó ténymegállapítás és mi a szerző egyéni álláspontja. Ez a módszer, mely az úgynevezett lábjegyzetek százainak alkalmazása miatt kétségkívül fáradságos munkatöbbletet jelent minden írónak, a tudományos jellegre igénytartó művek alapfeltétele. Márki Sándor ebben is mintát adott.

Kétségkívül ennek a műnek hatása alatt fogamzott meg Thaly Kálmán lelkében az a gondolat, hogy *II. Rákóczi Ferenc* életrajzát annak a hatalmas forrásanyagnak értékesítésével, melyet négy évtized óta legnagyobb részt ő maga tett vagy tétetett közzé, Márki Sándorral kellene megírtni. Mikor az 1904. április 18-i királyi leirat alapján napirendre került II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvai hazahozatalának kérdése, a Magyar Történelmi Társulat 1905. februárius 3-i igazgató választmányi ülése Thaly javaslatára valóban Márki Sándort kérte fel Rákóczi Ferenc életrajzának megírására. Ennek a megbízásnak eredményeképpen jelent meg 1907—1910-ben a három nagy kötetből álló életrajz a Magyar Történelmi Életrajzok sorozatában.

Aki ismeri a Rákócziról szóló forrásanyag nagy terjedelmét és azt a tényt, hogy ennek a forrásanyagnak használatát a tájékoztató jegyzetek és indexek hiánya mennyire megnehezíti, az tudja, mit jelenthetett ennek a rendszertelen adathalmaznak történeti forrásanyaggá való rendezése s utóbb feldolgozása, még pedig a Rákócziról szóló meglepően nagy magyar és külföldi irodalom pontos figyelembevételével. Rákóczi életrajza nem csupán a legnépszerűbb magyar fejedelemnek részletes élettörténete, hanem kor- és állapotrajz is. Egy darab magyar történelem, telve érdekes és tanulságos részletekkel, melyek azonban egészben véve Rákóczi történeti jelentőségének és szerepének tárgyilagos megítélését teszik lehetővé. Márki a Rákóczi-szabadságharcban olyan tömegmozgalmat látott, melyben a magyarországi társa-

dalom minden rétege érdekelve volt. Szükségét látta tehát annak, hogy bevilágítson az akkori magyar társadalom életébe, vizsgálat tárgyává tegye a társadalmi osztályok mindegyikének helyzetét, szellemét és a szabadságharccal szemben elfoglalt álláspontját, sőt az egyes nemzetiségeknek a mozgalomhoz való viszonyát is. A magyar tömegmozgalmak történetének kutatója lévén, könnyen eligazodott a nemzeti küzdelem bonyolult szervezetében és azokat az indítékokat, melyek lassan kiérlelték, utóbb pedig hirtelen kirobbantották az ellenállást, világosan és meggyőzően tárta az olvasó elé. Megértjük, hogy Rákóczinak miért kellett a cselekvés terére lépnie és hogy fellépésének miért támadt olyan nagy visszhangja a magyar társadalom minden rétegében. Az eseményeket természetesen Rákóczi személye körül csoportosítja, mert hiszen ő a könyv hőse, vele szemben azonban sohasem esik túlzásokba. S mégis, amikor letesszük könyvét, Mikes Kelemennel együtt mi is önként elismételjük a rodostói száműzöttről, hogy nagy ember volt, «akit az ellenségei is nagynak tartottak». Megértjük azt is, miért élt Rákóczi emléke annyi ideig oly elevenen a magyar nép tudatában. Ez az életrajz mindenkor főforrása marad a Rákóczi-korszaknak; nélküle sem megindulni, sem eligazodni nem lehet ezeknek az időknek a történetében. A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagsága is elismerés kívánt lenni azokért a jeles írói tulajdonságokért, melyek főleg ebben a nagyarányú életrajzban érvényesültek, de amelyek a *Mária királynőről* szóló (1885) első nagyobb életrajzát és a *Horváth Mihály* tudományos és politikai működését tárgyaló nagy művét is (1916) jellemzik.

Bár az 1848—49-i magyar szabadságharcról és a II. Rákóczi Ferencről szóló köteteket már mint kolozsvári egyetemi tanár írta, ahol 1892. óta az egyetemes történelemnek volt a tanára, egyetemi tanársága mégis bizonyos irányváltást jelentett tudományos működésében. Kötelességének érezte ugyanis az egyetemes történelem művelését is, nemcsak hallgatóira való tekintettel, hanem főleg azért, mert nálunk az egyetemes történelemnek önálló művelése megtehetősen elhanyagolt terület volt. Akkor, amidőn a magyar

történelemnek számos problémája várt még megoldásra és számos korszaka közelebbi megvilágításra, senki sem érezte szükségét annak, hogy forrásszerűen foglalkozzék egyetemes történelmi kérdésekkel. A Magyar Tudományos Akadémia különben is gondoskodott arról, hogy a magyar olvasóközönsséggel megismertesse a legfontosabb és legolvasottabb külföldi történetírókat s ezek a fordítások többé-kevésbé ki is elégítették az olvasók átlagának szükségleteit. Éppen ezért az egyetemes történelem egyes korszakainak vagy kérdéseinek forrásszerű feldolgozása, — s e tekintetben példakép elég Gergely Sámuel, Mangold Lajos, Mika Sándor, Lánczy Gyula és Áldásy Antal műveire hivatkoznunk, a legújabb időkig elszigetelt jelenség maradt.

Márkit főleg a koraközépkor érdekelte. Így különösen a népvándorlás korának azok a szakaszai, melyek kapcsolatban állottak Magyarország területének történetével. A longobardokról, Szent Paulinusról, Paulus Diaconusról szóló tanulmányai egyúttal hazánk területének történetét is megvilágítják. Nagy világtörténelmi összefoglalásában is, mely két kötetben jelent meg a Műveltség Könyvtárában, az a cél vezette, hogy rámutasson a magyarság világtörténelmi szerepére, természetesen ott, ahol arra jogcím kínálkozott. «Alig van, nincs is talán Európa történetének egyetlen jelentősebb mozzanata sem, — írja egy helyt — mely nem érintette volna hazánkat; geográfiai helyzete s önálló küldiplomáciája hol cselekvő, hol szenvedő, de valamelyes szerepet mindig biztosított számára. Az egyetemes történelemnek némely korszakát helyesen csak külön történelmünk ismerője foghatja fel.» Egyetemes történelmi műveiben s egyetemi előadásai-ban valóban mindig figyelemmel volt a magyar vonatkozásokra. Sohasem mulasztotta el felhívni olvasóinak vagy hallgatóinak figyelmét az olyan részletekre, melyek Magyarországnak vagy a magyarságnak közvetlen vagy közvetett szerepére derítettek világosságot, mert meg volt arról győződve, hogy ily módon az ismeretközlésen kívül hozzájárul a magyar értelmiség nemzeti öntudata erősítéséhez. Nagyszámú leíró földrajzi tárgyú cikkében és tanulmá-

nyában is megtaláljuk azt a törekvést, hogy tudatosá tegye a magyar föld iránt való szeretetet és ragaszkodást.

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy Márki Sándor a szónokló tanárok közé tartozott. Mi sem állott tőle távolabb, mint a hatásadászat és a hazaszeretet folytonos emlegetése. Sőt éppen ellenkezőleg, gyakran szokta emlékeztünkbe idézni Rákóczi szavait, hogy t. i. «a hazaszeretet, mely mindenkiben megvan, gyanússá teszi azt a dicséretet, mellyel valaki hazáját és nemzetét magasztalja». Úgy látszik, Rákóczi korában éppúgy megvolt a hazaszeretet professzionizmusa, mint korábban vagy későbben; s miként a nagy fejedelem — későbbi életrajzírója is mélyen megvetette a hazaszeretnek ezt a legtöbb esetben jól kama-
tozó fajtát.

Tanítványai — legnagyobbbrészt tanári pályára készülő bölcsészeti hallgatók — benne látták a hivatott tanárnak, az optimus magisternek mintaképét, aki nemcsak az egyetemen foglalkozott velük és törődött az ő egyéniségét jellemző meleg közvetlenséggel sorsukkal, hanem figyelemmel és érdeklődéssel kísérte életpályájuk későbbi alakulását is. Mindenkin segített, aki hozzá fordult, de különös örömmel támogatta azokat, akikben készséget látott a komoly tudományos munkára. Azt jól tudta, hogy az egyetemes történelemnek szakszerű művelése vidéken sok nehézséggel jár, mert alig állanak vagy állottak rendelkezésre kellően felszerelt könyvtárak, de a fővárosi és a külföldi könyvtárakból való kölcsönvétel útján, számtalan esetben saját nagy könyvtára anyagának segítségével áthidalta a nehézségeket. Egyik tanítványának, Gombos F. Albinnak, utóbb Akadémiánk rendes tagjának, nagy vállalkozása: a *Középkori Krónikások*, egyenesen Márki Sándor buzdításának és erkölcsi támogatásának köszönhetette létrejöttét. S ki tagadná ma, hogy a *Középkori krónikások* sorozatának is része van abban, hogy a középkori történelem iránt való érdeklődés mélyebb gyökeret vert a magyar értelmiségben. Azt is megállapíthatjuk, hogy a szemináriumában készült dolgozatok közt számos

olyan tanulmány található, mely ma is tudományos értékű. Az ő tanári működése a mellett szóló bizonyíték, hogy a vidéken is lehetséges a tudományos működés, csak talán több fáradtsággal és utánjárással jár.

A sors sajátságos fordulata következtében 1919. májusában (12-én) el kellett szakadnia attól az egyetemről, melynek történetírója és mindvégig egyik legtiszteltebb tanára volt. Az ő örökébe — hogy az Írás szavait idézzük — pogányok ültek, akik bezárták előtte az Alma Mater kapuit. A tanári kar legnagyobb része lassanként elhagyta a várost, hogy más helyen folytassa működését, Márki Sándor azonban azok közé a kevesek közé tartozott, akik egyelőre helyükön maradtak, hogy megkíséreljék az elárvult magyarság érdekeit a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva szolgálni. Tanára, illetőleg vezetője lett az ugyanekkor megalakult kolozsvári református tanárképző intézetnek, mely a valóságban felekezeti volt, melyben a jogi diszciplinák is képviselve voltak; ennek az volt a rendeltetése, hogy az erdélyi magyar ifjúságnak módot nyújtson tanulmányai befejezésére. A felső oktatás ügyének valamelyes biztosítása akkoriban csak egy ilyen felekezeti jellegű főiskola keretében látszott lehetségesnek s Márki Sándor, bár erős katolikus meggyőződésű egyén volt, minden vonakodás nélkül vállalta néhány tanártársával együtt a közreműködést és a tanítással járó kockázatot az egyre súlyosabbá vált helyzetben. Mindaddig, míg ennek a főiskolának működését túrték a hatalom új birtokosai, vagyis 1921. nyaráig, Márki Sándor helyén maradt. Nemcsak tanított, hanem dolgozott is, hogy megmutassa, hogy még ilyen mostoha viszonyok közt is lehetséges tudományos munkát kifejteni, ha azt magasabb érdekek úgy kívánják. Megtanulta a román nyelvet és megírta az erdélyi román impérium első két és fél esztendejének belső történetét is, jobbára román források alapján. Ez a munka, melynek a jellemző *Metamorphosis Transylvaniae* címet adta, nem mendemondákat, hanem pontos és értékes történeti adatokat tartalmaz, ezért kiadásával szükséges volna foglalkozni.

Egy szakadatlan munkában eltöltött hosszú élet gazdag eredményeinek részletező felsorolása nem lehet mai kegyeletes megemlékezésünk feladata. Amit Márki Sándorról másfél évtized távlatából a tanítvány hálás szeretetével talán kevésbé színes és változatos szavakban, de annál őszintébb érzelmekkel elmondandónak tartottam, az egy kiváló történetíró és egy nagy professzor emléke előtt való őszinte tiszteletadás kíván lenni. A «professzor» emléke idővel el fog tűnni a köztudatból, mert ez a tanári pálya sorsa; az idők moha elsősorban a tanári munka nyomait szokta belepni, ez szinte hozzátartozik mulandóságunkhoz is. A «történetíró» Márki Sándor emlékét azonban még a távolabbi jövő számára is megőrzi történetírói munkássága.

A Márki Sándor életére és munkásságára vonatkozó irodalom: Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. k. (Budapest, 1902.) 613—630. Ugyanott felsorolva a róla szóló irodalom is. Biró Vencel: *Márki Sándor*. (Márki-emlékkönyv. Írták tanítványai. Szerkesztette György Lajos. Kolozsvár-Cluj. 1927. 3—32. ll.) Ugyanebben az Emlékkönyvben megtaláljuk (139—150. ll.) Ferenczy Miklós összeállításában Márki Sándor irodalmi munkásságának felsorolását is Szinnyi VIII. kötetének megjelenése óta.

LUKINICH IMRE.

TUDOMÁNY ÉS NEMZET.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

5.

Három nagy nemzet tipikus elmejárását vettük szemügyre, amely egyszersmind tudományos gondolkodásmódjukban is jellemzően megnyilatkozik. Természetesen van ebben a tipizáló eljárásban bizonyos fokú mesterkéeltség: a tiszta típust ellenerők és ellenesetek gyengítik és elhomályosítják. Úgy jártunk el, mint a fizikus, aki az esés törvényét légüres térben vizsgálja s a jelenséget a zavaró feltételektől elszigeteli: mi a szellemi erők működését iparkodtunk a maguk bonyolult hálózatából kiemelni s mintegy elszigetelten szemlélni. Ugyanis minden megismerésnek természetcs módszere, hogy a bonyolult tüneményeket a tudomány céljára bizonyos kategóriák szerint vizsgálja, hogy a lényegest a lényegtelenről elválaszthassa. Azonban a szellem világában, a nemzeti karakterológiában, semmiesetre sem találhatunk olyan végleges és exakt formulákat, mint amilyenekre a kémikus jut a bonyolult vegyületekre nézve. A lelki élet irracionális mozzanatai kisiklanak fogalmi hálónkból, amelyekben meg akarjuk őket fogni. Csak tipikus szempontokat, egyes rugalmas kategóriákat szerkeszthetünk meg a bonyolult tünemények számára, a nélkül, hogy a szellemi valóságot meghamisítanók vagy ellogizálnók.

Most a jellemzett tiszta nemzeti gondolkodástípusokkal ellenkező vonásokat tárjuk fel, hogy az egyoldalúságot enyhítsük. Mert a tiszta, szélső típusok között lebeg a valóságos élet. A francia nemzeti lelket úgy mutattuk be, mint amely szereti a merev szisztemát, a szigorú logikai rend formáját,

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1941. évi 761. és 762. számában.

amelyet az élet és kultúra elemeibe belestilizálni iparkodik ; a gall szellemben a racionális rendszer, a szabály uralma, a terv világossága, az egésznek architektúrája diadalmaskodik : az ész abszolutizmusa. Azonban be kell vallanunk, hogy a francia lélekben *e mellett* mindig élt bizonyos mozgékony és szabad individualizmus, amely szembezállott az egységes formával, a szilárd stílussal, az egyetemes kényszerrel. Szubjektív művészi hajlama s a stílusok kitalálásában mintaszerű s az ízlést Európászerte megszabó leleményessége is erre utal. S vajjon viszont az angol merev konzervativizmus, amely sokszor szinte értelmetlenül ragaszkodik a hagyományos formákhoz, nem tekinthető-e joggal a szellem abszolutizmusának ? Gyakran mereven állítják szembe, főképp német nemzetkarakterológusok, a fejlődésnek angol mechanikus és német organikus felfogását. Először is nem feledkezhetünk meg arról a történeti tényről, hogy a biológiai evolúció fogalmát eredetileg a XIX. század elején a francia «abszolutisztikus» szellem képviselője, Lamarck szerkesztette meg. Darwin és Spenser lényegében ezt fejlesztette tovább, de mint az organikus fejlődés elméletét, amelyben a mechanisztikus mozzanat mégis csak másodrendű. Egyébként a mechanikai materialisztikus szellem nem tekinthető a francia gondolkodók kizárólagos sajátosságának : a XVIII. századbéli francia materializmusnak megvan egy századdal később a németeknél is a történeti párhuzama. Strauss, Feuerbach, Büchner is németek, akik a hegeli iskola «balszárnyán» állottak. Igaz, hogy a mélyebb germán lelkű gondolkodók mindig megvetéssel néztek a materializmusra. Paulsen Fr. Haeckel *Die Welträtsel* c. munkáját így bélyegzi meg, mint nem az igazi német szellem termékét : «Csak égő szégyennel olvashattam ezt a könyvet, a német nép általános és filozófiai műveltségének hátramaradottságán érzett szégyennel. Hogy ilyen könyvet írnak, ki nyomtatnak, vesznek, olvasnak, csodálnak, s hisznek benne olyan nép körében, amely egy Kantot, Goethét, Schopenhauert szült, az igen fájdalmas.» (*Philosophia Militans*. 1908. 211. l.)

Viszont nem tagadható, hogy Marx történeti materializmusa a németeknél, még tudományos körökben is, több mint

egy félszázadon keresztül visszhangra talált. Rejtett módon szinte a német nemzeti büszkeségnek hizelgett, hogy a marxi szocializmus, mint a hegeli dialektika szellemi sarjadéka, bár a zsidó elmejárás útjaira terelve s messzianizmusától átítatva, a világon az egyetlen tudományos jellegű szocializmus. A századfordulón még a német nemzeti öntudat s a polgári gondolkodás képviselői is a tisztelet és csodálat hangján szólnak Marxról, mert benne a német szellemi fölény nemzetközi kisugárzását érzik. Sombart W. «a XIX. század legnagyobb társadalombölcészének» minősíti. «Fokozatosan egy név lesz — írja (*Socialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert*. 1897. 43. l.) — amely, akaratunk ellenére is, tömöríteni fogja az összes szocialista árnyalatokat ; és bizony nem véletlenség, hogy a nemzetközi szocialista kongresszusokon Marx és Engels arcképei tekintenek le a résztvevőkre». Lamprecht is, a német nemzeti történet egyik legkiválóbb bűvára, Marxot «a XIX. század legnagyobb német s egyáltalán leghatalmasabb európai szocialista gondolkodójának» tartja. A marxi szocializmusnak még nemzetközi szellemét is érthetőnek fogja fel s a német nacionalisták vádjának élet tompítani iparkodik. Miért akadunk fönn azon, — kérdi — hogy a különféle nemzetek munkásosztályai rokon érdekeiket közösen ápolják, ha nemzeti érzésük e miatt csorbát nem szenved? Avagy nem cselekedtek éppígy a XII. és a XIII. század lovagjai, a XV. és a XVI. század humanistái, a XVII. és a XVIII. század galanthomme-jai? Elítélhetjük-e a negyedik rendet azért, amit a magasabb osztályoknak megengedünk? «Avagy talán — kiált fel másutt Lamprecht a német nemzeti lélek pátoszával — azért nem tetszik a nemzetközi szocializmus, mert ennek kezdeményezése Németországból indult ki és nem a külföldről?» (*Deutsche Geschichte*. Zweiter Ergänzungsband. Zweite Hälfte. 1904. 149. l. L. Palágyi M. : *Marx és tanítása*. 1920. 10. l.). A nagy német nemzeti történetíró előtt szinte rokonszenvéssé emelkedik «a nemzetközi szocializmus», mert a német szellem alkotása s mint ilyen világszerte a munkásosztályok társadalmi-gazdasági politikájának dogmatikájává szilárdult, ami a német szellem világhegemóniájának tanúsága.

A tipizálás sikere érdekében figyelmen kívül maradt több olyan történeti tény, amely a megrajzolt típus érvényének egyetemességét bizonyos fokig csökkenti. Locke például nem minősíthető merev empiristának: a matematikai és az etikai megismerés természetét úgy jellemzi, mint egy vérbeli racionalista. Azt mondja ugyanis, hogy «a matematikai és az erkölcsi fogalmak nem a valósággal létező dolgok másolatai», hanem mintaképek, ideális tárgyak. A háromszög fogalmát a tapasztalás nem tudja tökéletesíteni; ha érvényes ez az erkölcsi norma: a büntett megérdemli a büntetést, akkor ez érvényes akkor is, ha senki sem követ el büntetést, éppúgy, amint Eukleides tétele igaz, ha nem felel is meg neki a valóságban a megfelelő tökéletes geometriai alakzat. Az angol lélek tiszta típusa szempontjából az is meglepő, hogy Berkeley hevesen küzd a mechanisztikus «óráselmélet» ellen. Olyan ismeretelméleti idealista, akárcsak a legelvontabb német *Ich-Philosoph: esse est percipi* elve nem kisebb idealizmusra vall, mint Schopenhauernek *die Welt ist meine Vorstellung*-ja. De az ellentéteket kiegyenlítő törekvés is él benne, akárcsak a germán szellemben, amikor kijelenti, hogy a képzeteket nem önként alkotjuk, hanem föllépésükben és eltűnésükben bizonyos objektív törvényszerűség nyilvánul meg, amely lehetővé teszi nekünk a valóságnak s a pusztá álmképnek vagy fantazmának megkülönböztetését. Szubjektívizmusa ellenére még sem tagadja a világ objektív létezését. «A fák — mondja — a kertben *vannak*, akár akarom, akár nem, akár látom, akár nem; ez azonban csak azt jelenti, hogy ki kell nyitnom a szememet, hogy szükségkép megpillantsam őket». Azt is, hogy a lélek akarat, *the soul is the will* s a gondolkodás is akarás, úgy hirdeti, mint egy német voluntarista. S Humeis csak bizonyos szempontból empirista: tagadja a szubsztancia, a lélek s az okság fogalmának érvényét, mert ezeknek nem felel meg érzéki impresszió; azonban fenntartja a szubsztanciális külső világba és az okság objektív érvényébe vetett *ösztönszerű hitet (beleef)*. Az ész ezeket nem tudja a tapasztalásból igazolni; ámde a külső világ létezése és az okság oly fontos számunkra, hogy a természet nem bírhatta ezeket a mi bizonytalan következteté-

seinkre és spekulációinkra. Ezek a természettől belénk oltott ösztönös hit tárgyai: «A természet bennünket elháríthatatlan szükségképiséggel arra kényszerít, hogy bizonyos ítéleteket mondjunk, úgy, ahogyan kényszerít, hogy lélegezzünk és érezzünk. A valóságba vetett hit természetünk sokkal inkább érző, mint gondolkodó részének sajátja. A természet bennünket nem tiszta elméleti megismerésre és dialektikai tépelődésre és vitára teremtett, hanem *cselekvésre*.» Az angol Hume-ból itt mintha csak a német szellem voluntarizmusa harsogna ki: a világ akarat, cselekvés, tett. S tagadható-e, hogy az angol technikai, higiénikus és ekonómiai kultúra közepett Ruskin szinte a német romantika rajongásával és idealizmusával hirdeti, hogy a művészet «a teremtő világszellem alkotása», hogy «a művészet egy nemzet társadalmi s politikai erényeinek summája?» Nem annak szenteli-e hosszú életét, hogy az egyoldalúan hasznossági szellemű angol kultúrát esztétikai magaslatra emelje? Továbbá: nem csökkenti-e az angol utilitarisztikus szellem egyoldalúságát az az irodalmi tény, hogy az angol szellemi talajból olyan nagy világhatású romantikus költők sarjadtak ki, mint Byron, Shelley, Keats, Browning? s hogy az irodalmi fejlődésnek romantikus szakasza angol földön jóval tovább tartott, mint Európa többi nemzeténél?

Duhem nyomán kiemeltük az angol tapasztalati, szemléletes és kevésbé spekulatív szellem jellemzése céljából az angol fizikusoknak a «modellekben» való gondolkodásra vonatkozó erős hajlamát. Azonban régebben a Newton-féle mechanika éppen nem szemléletes, hanem nagyon is elvont gondolkodás eredménye, annyira, hogy még a racionalista elmejársú francia tudósok körében is csak nagynehezen, főképp Voltaire buzdítása nyomán, tört magának utat. Csak ezután épült fel rá az egész klasszikus francia fizika. A Maxwell-féle elektromágneses fényelmélet sem a szemléletes modellekben való gondolkodás eredménye, hanem az emberi szellem legnagyobb elvont logikai rendszereinek egyike, noha angol elme a forrása. Vagy a tiszta elvont gondolkodásnak egyik jellemző megtestesülése ugyancsak az angol Hamilton tudós alakja. A Hamilton-féle elv alapvető a fizikában s a

quaterniók elmélete, bizonyos igen elvont, hypercomplex számok rendszere, olyan jelentős, hogy nélküle pl. a mai quantummechanika alig lenne lehetséges. Dirac egyik legeredményesebb és legelvontabb angol gondolkodója a mai elméleti fizikának; eredetileg francia származású ugyan, de fejlődésére éppen az angol algebra elvont fogalomalkotásai voltak döntők. Russel, a matematikai logika és a halmazelmélet, mint igen elvont tudományterületek kutatója, szintén angol. Meglepő, hogy a matematika legelvontabb problémáival Angliában és Amerikában különös kedvvel foglalkoznak, ami ellentétben áll az angolszász gondolkodásnak «empirikus» jellegzetességével. (Ortvyay Rudolf adatai.)

A misztikát típusalkotás közben hajlamosak vagyunk a németeknél erényre emelni, a franciáknál a gondolkodás ellen elkövetett bűnnek bélyegezni, amott nemes individualizmusnak, emitt kóros abszolutizmusnak minősíteni. Amikor Descartes kétségeinek megoldása után Lorettóba zarándokol, hogy Istennek fogadalma értelmében hálát adjon, vagy amikor Pascal és Malebranche, ez a két nagy francia matematikus, tehát a «racionalista abszolutizmus» képviselői, a misztikának enyhét adó éghajlata alatt pihennek meg, miért ne tekinthetnők e tényeket «kiegyenlítésnek», mint a német gondolkodóknál, akiknél kétségkívül gyakoribb a misztikára való hajlam? Pascal éppúgy az individualizmus filozófusa, mert erősen kikel a tekintélyek ellen a tudomány terén s az egyéni lelkiismeret, a szív jogát hirdeti, mint ahogy az abszolutizmus gondolkodója is, mert osztozik Descartes mechanisztikus felfogásában. Nehezen egyeztethető össze továbbá a francia abszolutisztikus típussal Rousseau-nak szinte féktelen individualizmusa, az ész ellen való lázongása, a tudomány értékének lebecsülése, az érzelem uralmának követelése. Rousseaut svájci származása miatt Wundt W. egyszerűen kiiktatja a francia gondolkodók sorából, mert nem illik bele a francia elmejárásról szerkesztett képébe (*Die Nationen und ihre Philosophie*, 1915.). Igaz, hogy a típusalkotás mindig kiválasztó eljárás, mert a típus csak ideális forma, amelyhez sokféle lehetséges fokban közeledő formák gondolhatók. A ki-

választás azonban nem jelentheti a típussal ellenkező adatok egyszerű elsikkasztását.

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a nemzeti szellem egy-egy jellemző vonása koronkint más és más területen bontakozik ki nagyobb energiával és élénkebb ritmusban. Itt a kulcsa annak a történeti paradoxonnak, hogy míg a XIX. század elején, a nagy német idealisztikus rendszerek korában, a németek Európának gondolatokba elmélyedő «indusai», a század végén, még inkább napjainkban, már mint találékony, technikus «amerikai faj» szerepelnek Európában. Ebben Eucken R. (*Die weltgeschichtliche Bedeutung des deutschen Geistes* 1915.) csak területi eltolódását látja a német szellem alkotó természetének, amelynek jellegzetes eszménye azonban állandó: a világot megmunkáló tett, *die weltgestaltende Tat*. Az emberiség kultúrájának ma átalakuló rendszerében a nemzetek világversenyében felmutatott eredményei alapján a németség fejezi ki a legenergikusabban a gondolkodásban elmélyedő, de pozitíve és empirikusan is alkotó személyiség életteljes típusát. Ma már eltompult annak az anekdótának éle és elrekedt a csattanója, amely száz évvel ezelőtt, a német idealizmusnak nagy apriori fogalmi rendszerei bukása idején, jellemezte a német tudományos gondolkodást. Egy francia, angol és német tudós azt a felszólítást kapja, ismeresse a tevét. A francia elmegy a Jardin des Plantes-ba, egy órát tölt ott a teve futólagos vizsgálatával s visszatérve, egy tárcaszerű tanulmányt ír. Ebben nem sokat mond, de egy kifejezése sincs, amelyben az Akadémia hibát találhatna. Evvel a fölkiáltással végzi: *Le voilà, le chameau!* Az angol Keletre utazik, sátort üt s két évig tanulmányozva a teve életmódját, vastag könyvvel tér vissza: adatai rendszeretlenül vannak összehalmozva, egyetemes elvi szempontjai nincsenek, de becses tapasztalati anyagot gyűjtött egybe. A német végre megvetve a francia felületességet s az angolnak a csupasz tényekhez tapadó empirizmusát, elzárkózik szobájába, hogy itt saját tudalmából merítve, apriori megszerkessze a teve transzcendentális fogalmát. A mese szerint ma is dolgozik rajta. De a mese kitalálója már nem érte meg

a német tudományosságnak a XIX. század második felében kimunkált csodálatos fejlődését, amely nagyszerű egyensúlyban tudja tartani a spekulatív gondolkodást és a tapasztalást, az intuitív gondolatok hirtelen cikázását és a lassú módszeres bizonyítást, az elvek absztrakt gondolását és a konkrét esetek szemléletét, az elméletet és a gyakorlatot, a tiszta tudományt és a technikát.

A nemzetek tipikus gondolkodásmódjának és stílusának felfogása a korok szelleme és tudása szerint is változik. A neohumanizmus kora óta a görögség például, a nyugati tudomány és a filozófia megteremtője, a közfelfogásban úgy szerepelt, mint tipikusan racionalista elmejárású nemzet, e mellett mint a művészet és irodalom megalkotója, a szépség és harmónia népe, amelytől távol áll minden miszticizmus. Ha misztikus elemekre bukkant a neohumanista felfogás a görög kultúrában, ezeket csak Keletről beszivárgott, az eredeti hellén szellem számára idegen motívumoknak nézte. Amióta Kelet gondolkodásmódját Európa tüzetesen megismerte, kitűnt, hogy a görög misztika eredeti s hozzátartozik a hellénség szellemi alkatához. A görög kultúra nem tisztán «apollói», hanem «dionysosi» eredetű is.

Bármennyire bíráljuk s óvatosan fogadjuk is a nemzeti szellem tipizálására való törekvést, tagadhatatlan, hogy ha a különféle nemzetek fiai «ugyanazt» gondolják is, ez bizonyos árnyalatban mégsem ugyanaz: a gondolatmotívumok tipikusan színeződnek, mert más és más nemzeti lélek prizmáján szűrődnek át. Például a középkori skolasztikának szellemi törzsvagyona Európa-szerte az alapelvek szempontjából ugyanaz volt, mégis Roger Bacon eszmeköréből, a XIV. századi oxfordi franciskánusok nominalizmusából már előtör az angol empirisztikus vonás, hasonlóképp a párizsi egyetem dominikánus tanárainak fogalmi realizmusából a francia racionalizmusnak később erőteljesebben megmutatkozó szelleme. A XIX. század második felében Hegel idealisztikus rendszere és apriorizmusa Angliában követőkre talál: Oxford a hegelianizmus fellegvára. Itt is a hegelianizmusnak jobb- és balszárnya fejlődik ki, de sem Stirling és Green, sem Bradley és Bosanquet nem ortodox hegelianus, mindegyik valami sa-

játszerű szellemi kémiával Hegelt angol filozófussá, sőt c sodálatos metamorfózissal egyenest empiristává és pozitivistává varázsolja át. Bradley szerint mi az abszolútum konkrét tartalma? A tapasztalás. Az érzéki tapasztalás a maga összességében a valóság s a pszichikai létezésen kívül semmi sincs. A tapasztalást nem meríti ki a gondolkodás: «az univerzum nem vértelen kategóriák tánca». A német idealista filozófusok ugyanígy járnak Amerikában is: gondolataik az amerikai szellemi klíma alatt fokozatosan az empirizmusnak, sőt pragmatizmusnak eszközeivé formálódznak át, mert az amerikai elmélkedők lelke Eemrsontól kezdve a cselekvésre van beállítva. Ha egy filozófust egy másik nemzet fia asszimilál, mindjárt ráüti a maga *genius nationis*ának bélyegét. Kant gondolatai más hangsúllyal visszhangoztak francia és angol földön. A rendszerek eszmei elemei ugyanazok maradnak, de a rendszerek szelleme, a rendszert alkotó elmejárás már ahhoz a földhöz van kötve, amelyen születik. Ezért — mint Feldkeller *P.* mondja (*Zur Philosophie-geographischen Forschung*. Kant-Studien, 1928., 218.) — a filozófiai rendszereknek saját szerű geográfiájuk van. A filozófiának csak alapfogalmai és problémái igazában nemzetköziek, mintegy a «világfilozófiához» tartozók s nemzetközi viták, kongresszusok és folyóiratok anyagai. De ezeknek rendszeres feldolgozása, szintetikus egybekapcsolása, saját «delke», már nemzeti jellegű. Nem elég tudnunk történeti és tárgyi szempontból, mit gondolnak és mikor gondolják a filozófusok, hanem tudnunk kell azt is, hogy hol s milyen nemzet fiaként gondolják. «Akkor az angol Bosanquet már nem igazi hegelianus, az amerikai Emerson nem a német idealizmus költői leszármazottja s a francia Bergson *élan vital*ja sem Schopenhauer akarátfilozófiájának fölmelegítése» (u. o. 219. l.).

KORNIS GYULA.

KÖLTEMÉNYEK.

Teleki Pál ravatalánál.

Örök magyar sors, büszke végzetünk :
Ma megfeszítnek, sírba tétetünk,
De síron és halálon győz fajunk,
S harmadnapon mindig feltámadunk.
Nem bírt velünk sem börtön, sem bitó,
Sem gőgös cézár, sem a hódító
Népeknek árja, és a századok
Ködén át zászlónk szeplőtlen ragyog.
Bús, büszke végzet, hogy magyarnak lenni
Annyit jelent, mint vállainkra venni
Krisztus keresztjét, hogy sírba omolnak
Mártir-halállal ép a legnagyobbak.

Örök nagypéntek : ma Teleki Pált
Sírátja népünk, az égbe kiált
Kiomlott vére... Hős, nemes lovag,
A vér és vas korában áldozat
A becsület oltárán... Nemzetének
Nagy époszában egy új, gyászos ének.
Kemény tusák verhetlen bajvívója,
Hisz olyan fegyvert tán Achilles óta
Nem adtak senkinek az istenek,
Mint őneki, csak így nyerhette meg
Döntő csatáit a harcok során,
E csillogó fegyver : a tudomány.
És szertefoszlott Trianonnak átka,
Harangok zúgtak a feltámadásra,

Magyar lett újra sok-sok ősi oltár,
 Ma kuruc Kassa és holnap Kolozsvár.
 Amiért küzdött, elérte a szent célt :
 Erdély szülöttje visszavívta Erdélyt.

S küzdött tovább... És készült új csatákra,
 Míg nemzetének váltig magyarázta,
 Hogy a magyar csak szent egységbe forrva
 Lehet méltó a várva-várt szebb korra,
 Hogy a viharban célt csak akkor ér,
 Ha tettere váltja : mindent a honért.
 Híába volt, mert hitvány, törpe lelkek
 Útjába mindig új gátat emeltek.
 Idegen eszmék bálványát faragva
 Sarat dobáltak minden hű magyarra.
 És egyre nőtt, dagadt a szennyes ár,
 És lánvirágot termelt a mocsár.
 Hogy állja meg a nemzet így helyét?
 Szívét e gond gyötörte, tépte szét.
 És mert magyar volt minden porcikája,
 És mert hazáját már-már veszni látta,
 És mert úgy hitte, hogy botor, sötét
 Bűnétől így megváltja nemzetét,
 A hős bajvívó feladta a harcot :
 Egy dörrenés... s már lelke átviharzott
 A magyar pantheon szent csarnokába,
 Hol nagyjaink testvéri csókja várta!

Örök memento legyen a halála,
 Sírját övezze a nemzeti hála.
 Szavát fogadva szent egységbe forrva
 Álljunk hazánkért küzdő csatasorba.
 Sujtson le öklünk minden cselszövőre,
 S aztán előre, mindig csak előre!

SZATHMÁRY ISTVÁN.

Szatira.

Mindent megért az ember, hogyha vén . . .
Phaedrus-meséket fordítottam én.

Bátor poéta festegette itt
Romlott korának félszégeit.

Állatvilágba oltott emberek
Nyüzsögtek elmés álarcok megett.

A róka, aki úgy ravaszkodik,
Hogy másnak hátán felkapaszkodik.

Egy másik, aki el nem érheti,
S ezért a szőlő savanyú neki.

A harmadik, ki addig hízeleg,
Míg a hiszékenyt csellem ejti meg.

A szomjú farkas báránkyára lel,
S hitvány ürüggyel vígan falja fel.

A vén oroszlán csúf halálra vár,
Hogy a szamár is megrúghatja már.

A csóka, aki pávatollakat
Aggat magára s megvetést arat.

A béka, aki nagyru álmodik,
S megpukkad, amíg felfuvalkodik.

Sok béka, aki lázadozni kezd,
S olyan királyt kap, akin rajtaveszt.

Itt cserbehágy a hűtelen barát,
Mihelyt a helyzet válságosra vált.

Szerénytelenség széles tág terén
Az ifjútól kap oktatást a vén.

- Nagyképű ember, háládatlan eb
S fősvény, a tyúknál telhetetlenebb.

Van szertelenség s nincsen kelleme,
Van szemtelenség, több mint kellene.

Ádáz irigység, aljas talpnyalás,
Oldalba-fúrás, orvul támadás.

Erkölsi züllés undok szennyését
Tárják elénk e jellemző mesék.

Az elbarangolt, játszi képzelet
El-elborong e visszás kép felett.

Ma más világ van, s ó de jó nekünk,
Hogy ily szerencsés korban élhetünk.

Mindenki higgye, lássa, értse meg :
Ily ferdeségek nálunk nincsenek!

Tavaszcímzés.

Nem szeretem, ha a tavasz
Megjött már és mégis havaz ;
Tél is inkább enyhe legyen,
Mint örök fagy völgyön-hegyen.

Mikor versenyt süvítenek
A megvadult bőjti szelek :
Fűrészelve zakatolnak,
Velőmbe is behatolnak.

Mikor felhő-komondorok
Sötét torka vihart morog :
Félelmetes mennydörgésbe
Fúl az ebek üvöltése.

Mikor a zord fellegeknek
Csatornáit megerednek :
Szinte mindent elsöpörve
Zuhog le a víz a földre.

Megborzongva, felzaklatva
Nézek a bős áradata :
Mennyi bajnak hirdetője,
Mennyi remény temetője.

A természet régi rendje
Mintha már csak emlék lenne.
S visszafojtott könnyeimben
Keserűre válna minden.

De ha pompás kikeletnek
Ibolyái integetnek,
Új reménnyel ezer élmény
Bizsereg a szívem mélyén.

Erdő, mező kedvet kapva
Mintha hívna, hívogatna :
Gondolatban átölelem,
Helyemet is alig lelem.

Fészket rejtő bokor alól
Minden madár nekem dalol.
Napsugárnak melegétül
Minden virág nekem szépül.

Lelkemben egy szebb világnak
Tündérei muzsikálnak ;
Úgy felujjong, mintha benne
Mámorító himnusz zengne.

Tele vagyok hittel, vággyal,
Lendülettel, ifjúsággal :
Se multamon, se jövőmön
Semmi gonddal nem törődöm.

Nem üdít a nyári hőség,
Nem vidít az őszi bőség,
Nyűg a hosszú téli álom :
Én az örök tavaszt várom!

SZEMLE.

Színművészek, filmművészek.

Színészi alkotásról és filmjátásról szólok néhány szót, egyikről sem külön-külön, csak kapcsolatukról, annak sem műszaki vagy gazdasági, csupán művészi oldaláról.

Hevesi Sándor valahányszor színészeti kérdésekkel foglalkozott, mindig nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a film az önmagunkról való megfélelkezés múltó mákonyát adagolja, a színház az önmagunkra ráeszmélés tartós gyönyörével ajándékoz meg. Ez a meggyőződése a film rohamos térhódítása során — melyen az ízig-vérig színházi ember aggodalmával váltig rajta tartotta a szemét — nemhogy megingott volna, inkább fokozatosan megszilárdult. Bölcsen tudta, hogy bízni ugyan lehet a film jövőjében, de hinni csak a színészet múltjában lehet, abban, amiről Hamlet beszél; abban az örök lényegében, hogy a színpad művésze a valóság elemeiből épít ugyan, de ezeket felragadja a művészi igazság magasába. A felvevőgép lencséje viszont éppen csak ezt a magasságot nem ismeri, s a filmjátásó ezért kénytelen a maga lefényképezett mozdulataival és lefényképezett hangjával a valóságnak gépi értelemben objektív elemei közé elvegyülni. S ezért mesebeszéd az is, hogy a cellulóze-tekerics bádogdobozában színészi halhatatlanság szunnyad. A technika mindent könnyörtelenül meghalad és megtagad, legkönnyörtelenebbül önmagát, — önmagának korábbi fokát. Egy évtized nem nagy idő, de ahhoz elegendő, hogy halhatatlanságnak még leghíresebb filmalkotását se vállalja már a gazdája; a patina itt ismeretlen fogalom, annál ismeretesebb a — rozsdá.

Pedig a film most már sok évtizede perog. Negyvenöt év alatt naggyá nőtt, elterpeszkedett, megjött a hangja is, időnkint már neki-nekiszínesedik, s legújabbán híre jár, hogy kisvártatva az eddig hiányzó harmadik kiterjedéssel is meggazdagodik. Erre mondta az azóta elhúnyt humorista: a

mozgó, beszélő, színes és plasztikus képtől már csak egyetlen lépés, amikor rá fognak jönni, hogy valódi, eleven embereket is föl lehet léptetni a közönség előtt, s ezzel — haladott korunk legfrissebb vívmányaként — újra feltalálják a — színházat.

Komoly megfontolnivaló is lappang a tréfás szó alján : az, hogy a filmre nézve az a bizonyos «egyetlen lépés», mely az igazi művészet területére vezethető, csak önmagának feláldozása, egész műfajának tökéletes megsemmisülése árán képzelhető el. A filmjáték a színeszetnek csak árnyéka ; az árnyék mesterséges fényekkel a valóságnak sokszorosára növelhető, de ez csak káprázat és csak addig tart, amíg az árnyék a maga élő tulajdonosától elszakítva imbolyog előttem. Ide, ebbe a különös *horror vacuítól* szorongatott s ezért örökös nyugtalanságra kárhozottatott árnyvilágba ragadja a film a színeszetet, hogy a színészi eszközöknek felfokozásával, de ugyanakkor a sajátképi színészi léleknek megbénításával, végül is valami *álszínészetet* csináljon belőle. Így igazolódik itt is az athéni ember malacának esete óta közkeletű paradoxon a nyers valóság realitás-hitelének csődjéről a művészi ábrázolás realitás-sugallata mellett. Ez annyira így van, hogy ez az álművészetté fotográfált színjátszás szcenáriumi célokra vagy — amióta hangossá vált — a szereplők ajkára adott szövegül is csak holmi — hogy úgy mondjam — lefotográfált irodalmat, tehát szintén csak álművészetet használhat. Még jobbik eset, ha a filmmese és filmdialóg mindjárt ilyen talminak szánva készül, százszor rosszabb, ha remekműveket silányít talmivá. Erről a mi irodalmi társaságunk elnöki székéből újabban többször is hallottunk elég sok megszívlelnivalót. Hallottuk a drámáról, hogy a nagy kérdések nem szólalnak meg többé színpadon, «ma a színműnek nincsenek Ibsenei, s a mozgókép rokonsága lerántja magához, egyelőre a puszta szórakozás eszközévé». Hallottuk a regényről, hogy ellepte a mozgókép vásznát, vagy egyenest átdolgozásokban, vagy úgy, hogy előbb színdarabbá írták át. S hallottunk végül a film «kielégíthetetlen Molochjá»-ról, «mely egy évtized alatt az egész világirodalmat fölemésztette»; hiszen «mindennap látjuk, hogy a mozgókép kénye-kedve szerint szétszabdal s másképp fércel össze közismert regénye-

ket és színműveket». Mindez szentigaz volt, amikor elhangzott s hatványozottan azzá lett azóta. Akkor még egy magyar írónak érdeméül jegyeztetett fel, hogy «kerekén megtagadta nevét a regényéből Amerikában átdolgozott filmtől». Nem sokkal később ugyanő olcsósította el tulajdon első színművét a tulajdon irányításával készülő film igényei értelmében. Tagadhatjuk-e ezek után a szóbanforgó elnöki megnyitó nézetét, hogy : «a mozgókép nem annyira a színháznak ellensége, mint hinni szokás — inkább az irodalom átka»?

Hanem azért a színház is épp eléggé kárvallottja ennek a móhó atyafiságnak ; ha pénztára talán állja is a versenyt: menthetetlenül megsínyli a színvonalát. Régebben — még öt-hat éve is — a színibíráló egykedvűen nézhette nevesebb művészeink ritkább vagy akár sűrűbb szerepelgetését a film-studiók gépei előtt ; ezen a mozi csak nyert, a színészek pedig nem vesztek. Akiket arcuk, hangjuk alkalmassá tett rá, elsajátították az új és más kívánalmak szolgálatának minden csínját-bínját, de aztán otthon, a színpadi deszkák anteuszi érintésétől szerencsésen újra el is felejtették. Ma nem így van. Színművész és filmművész most akárhányszor olyan fogantatási közösségből támad, akár a költő és a sorsharag ; nem gyér eset az sem, hogy közülök éppen a filmcsillag az elsőszülött. A mozivilág növekvő kereslete már a növendékelőadásokon ott settenkedik, nem annyira az ifjú lelkek színészi ígéretét, mint inkább az ifjú testek vizuális ígéretét szimatolva. A fiatal heroina-jelölt feltűnik a vizsgán — mondjuk — Bajor Gizi vagy Gombaszögi Frida valamelyik emlékezetes szerepében. Szerződést kap első színházunkhoz. Egyelőre természetesen csak az epizódban foglalkoztatják. De valóban csak «egyelőre», mert ugyanakkor a filmen már sztárrá avatódott. Ezt a fémjelzést a színház is kamatoztatni kívánja s a mozilátogatók százezreinek kedvence a színházi nézőtér ezrei előtt is helytáll friss ragyogású rangjáért, valameddig vezető feladatai a mozidarabok szintjén mozognak — ami színházaink mai játékrendjén nem éppen elképzelhetetlen. A baj ott kezdődik, amikor Shakespeare-nek is illenék egy gertyácskát gyújtani, s a szerelmes Juliában pontosan ráismerünk a *Gül Baba*-film szerelmes Leilájára, akit csak a minap láttunk a mozgókép síkján, a gépzene kábulatában kellem-

kedni. Ki itt a hibás? Legkevésbé maga a fiatal tehetség, aki két dimenzióra terjedő tudásához ezen az úton aligha fogja megszerezni a harmadikat: a mélységet, melyhez egy Bajor Gizi vagy Gombaszögi Frida film nélkül eljutott.

Nem sorolhatom el itt apróra a filmzésnek merőben technikaiságotól függő s ezért a művészi átélést sokszorosan gátló műhelyi fogásait. Megvallom, ehhez szakismeretem is tökéletesen hiányzik. Bennfentesiek cikkeinek és könyveinek lapozgatására is inkább csak az a föltevés bírt rá, hogy az újabb színjátszás lélek- és egyéniséghiányának, felötlő mozaik-szerűségének amúgy is könnyen megsejthető nyitjára fejtegetéseik világánál még biztosabban rátalálhatni. Amit ők oly nagy garral hirdetnek, hogy: a film mindenkié, hogy ez az eszményi tömegművészet, mely meghozta a «milliók színházat»: már magában is megmagyarázza, miért annyira veszedelmes a művészegyéniség szabad kibontakozására nézve, melynek mindig az önismeret pokoljárása volt a lealkudhatatlan föltétele. Veszedelmes még azokra is, kik ezt jelentékeny színpadi multjuk alatt már megtanulták, mert az új környezetben kurtább úton elért sikereik a régiben is könnyen errefelé csábíthatják őket. Még veszedelmesebb, vagy annál is több: még végzetesebb lehet azonban a kimagaslóbb tehetségű kezdőkre, — pedig tőlük függ színészetünk egész jövőendő világa. Ezeket, korábban, semhogy megismerhetnék az egyéni árnyalás méltóbb művészi módszereit, befogják a típuszerűség iskolájába, mert minden rendű és rangú embernek, minden műveltségi rétegnek *ugyanazt* adni csakis ekként lehet. A színház finomabb fűszerét éppen a meghitt titkok közlése jelenti; a mozi a harsogó közhelyeké, ezekhez igazodva süllyed egész tartalmi és kifejezésbeli színvonalára. A filmgyártás konokul őrzi ezt a színvonalat, nem tűr határsértést, főleg nem — fölfelé.

A színpadi művész játékát a nézőtéri visszhang és visszahatás sugallóereje lendíti, a filmművész egy *gép*nek játszik, úgy, ahogy frontsíkban való mozgását, mechanikus zörejértékek szerint mérlegelt beszédét ennek törvényei megszabják; egy szabadabb gesztus képtorzulást, egy önkéntelenebb lélekzetvétel valóságos hangpánikot okozhat. Igaz, hogy a megesett hiba azonmód helyre is hozható, de ha a

közönség elé kerülő végleges változat gépi értelemben kijavítottnak tekinthető is, nincsenek-e benne a színészi léleknek esetleg éppen legihletettebb percei eltemetve?

De lehetnek-e a filmszínésznek egyáltalában olyan percei, amelyek a megelőzőben gyökereznek s a következőbe torkolnak bele? A színművész ezek sodrában játssza végig szerepét, ezekben érzékelteti a rábízott alak lelki fejlődését a maga művészi összefüggésében és folytonosságában. A filmművész nem ilyen egymásbakulcsolódó percekben dolgozza ki alakítását, ő szertedobált filmkockák másodperceire van utalva; ezeknek fölvételi sorrendjét — függetlenül a scenárium jelenetezésétől — tisztára a kulisszaépítés vagy a szabadtéri színhelyváltogatás szempontjai döntenek el. A visszafelé pergett film, mely a nyilvánosság előtt már csak groteszk hatások eszköze, a gép elé állított színészre nézve még kegyetlen valóság, talán a legművészietlenebb megalkuvás lelkének jobbik felével. Erről csak a minap nyilatkozott egyik felkapott színjátszónk, kétségbevonhatatlan illetékességgel, hiszen újabban már inkább a színpadon számít vendégnek, semmint a filmstúdióban. Ezt hozta fel például. «A filmtörténet szerint bankhivatalnok vagyok és beleszeretek egyik kolléganőmbé. Háromhónapi lelki tusa után, egy holdfényes tavaszi estén, megkérem feleségül . . . A filmet elkezdik forgatni és egyszerre csak kiderül, hogy azt a jelenetet, amikor a szívem tüzet fog, nem lehet lejátszani, mert az ehhez szükséges díszlet vagy bútor nem készült el idejére. Ellenben «gyerünk a leánykéréssel», mert az idetartozó «holdas este» viszont késznél van . . . Hát ne bolonduljon meg szegény színész? Még a megismerkedés jó ízét sem volt ideje átérezni, máris élje bele magát a tomboló szerelem leánykérő hangulatába. Azután megint vissza. A végén már azt sem tudja, fiú-e vagy leány? . . . Fejlődik vagy visszafejlődik benne a szerelem?» . . . — Íme, egy áldozat szava, egy kicsit az akasztófahumor hangnemében. Majd megtoldja valami komolyabbal is: «A stúdióban — mondja — nincs idő arra sem, hogy a szerep megérjen a színészben. Ott kapásból kell játszania, vagy ahogy mifelénk mondják: *zsebből* . . .» Mit feleljünk erre? Talán ezt: nem csoda, ha ebből a zsebből jobbra csak olyan színpadi bankó kerül elő, melynek sehol sincs — aranyfedezete. Végül a jeles művész,

némi mesterséggöggel, még ezt is hozzáfűzi: «De ez mind hagyján! Elvégre a színész akkor művész, ha az adott pillanatban rögtön megtalálja önmagát, és nem akkor, ha ez csak hosszas kísérletezés után sikerül neki.» Ha evvel a megállapításával is egyetérthetnék, aligha szántam volna rá magam, hogy színművészet és filmművészet határkérdései felől erre a nyilván igen korszerűtlen elmélkedésre fanyalodjam. Hanem szerencsére ebben a pontban magának a művésznak szembeszökő önellenmondása siet segítségemre. Mert nem lehet előbb a színészi játék kiforrásának s a színészi szerep megérésének akadályait felpanaszolni a filmezésben, s nyomban utána ezeket a valódi művészethez elengedhetetlen folyamatokat «hosszas kísérletezés»-nek minősítve lenézni a filmszínész pillanatnyi leleményei mellett. Ez utóbbiak a gyakorlottság és lélekjelenlét bravúrjai, a színészi hidegvér diadalai. Csak azt ne feledjük, hogy a színpadi alkotás viszont éppen a színészi melegvér diadalai által lesz érdemessé nevére.

Manapság nem árt ezt emlékezetbe idézni. A közvéleményt úgyis azok a százezrek formálják, akiknek ízlésére és esztétikai érintetlenségére a mozi kápráztató ködvárai épülnek. Ezek a százezrek a maguk boulevard-újságjának címlapján nemcsak a három művészeti ág összeházasítására mondanak készségesen áment, hanem arra a hierarchiai rangfokozatra is, mely pontosan fedi tulajdon vonzódásukat és értékelésüket: «Film, Színház, Irodalom».

Mi azonban innen, a részünkre a sor végén kijelölt helyről, a boulevard-közvéleménnyel szemben is tartjuk fenn bogaras, de tiszteletreméltó különvéleményünket: a film a színészetnek az *opes et honores* kettősségéből tékozlóan adhatja ugyan az anyagi javakat, de még fukar kézzel is alig a művészi babérokat. Színművészek és filmművészek érdekességét máris elismerte újkeletű gondviseleti szervük elnevezése: Színművészeti és Filmművészeti Kamara. Értékközösségüket azonban régibbkeletű gondviseletüknek, a komoly kritikának, egyelőre kevés oka volna elismerni. Evvel színészeinknek nem filmszereplései vagy akár filmremeklései ellen fordulunk, csupán művészetük méltósága mellett teszünk hitet.

Rédey Tivadar.

IRODALOM.

Munkák és napok.

Sebestyén Károly válogatott tanulmányai Kornis Gyula előszavával.
Budapest, Rózsavölgyi és Társa kiadása. 396 l.

Sebestyén Károly *Munkák és napok* c. kötetében összegyűjtötte csaknem félévszázados irodalmi pályájának tanulmányait és cikkeit. Sebestyén mint középiskolai tanár klasszika-filológusnak indult. E kötetének szerkezete is egy ókori híres könyv címének hatására keletkezett: Hesiodos *Erge kai Hémerái* (Munkák és napok) c. főleg gazdasági tárgyú görög könyve adta Sebestyén e kötetének szerkezetét. Kötete két részből áll; az elsőnek címe: Munkák, ebben tanulmányait gyűjtötte össze, szám szerint tizenhatot, a második a Napok, ebben huszonkét, napilapokban megjelent cikke foglal helyet.

A legrégebbi itt kiadott cikk 1894. február 18-án jelent meg a *Fővárosi Lapok*ban. Csiky Gergely *Proletárjainak* kopenhágai előadásáról szól. Csiky művét akkor Schumacher Sándor dán fordításában adták a kopenhágai Nemzeti Színházban. A fiatal esztétikus lelkesen és érdekesen ír a magyar sikerről s a jó rendezésről, mely életbetáruult, midőn «a függönyt felhúzták.» Sebestyén pályája elején még kézzel «húzták» fel a függönyt. Ugyane kötetben már a színházi technika mai orosz és amerikai csodáiról, filmről és rádióról olvashatunk tanulmányokat és cikkeket. Ime a könyv egy fél évszázad szédítő közművelődési fejlődésének is tükörképe.

Sebestyén e hosszú idő alatt két emberért dolgozott, két tollal. Magyarul drámabíráló cikkeket írt a Magyarország s utána a *Budapesti Hírlap* c. napilapokba, a *Budapesti Szemlébe* s más folyóiratokba pedig tanulmányokat dramaturgiai, filológiai és irodalmi tartalommal. A *Pester Lloyd*nak ő volt két évtizeden át színházi kritikusa. Bámulatos, ritka képesség: két nyelven írni, egyforma helyességgel, szabatosággal és művészettel. Valóban csak keveseknek adatik ez. A németül is író magyaroknak magyar stílusán általában nagyon megérezte a német hatás. Sebestyén magyar stílusának tisztasága e

tekintetben is egy különösen áldott tehetségű ember munkájának megnyilvánulása.

Cikkei dráma- és könyvbírálatok, kevés kivétellel nem magyar nyelven jelentek meg. (Németül, angolul, franciául.) Itt jó magyar fordításban látjuk viszont a szép cikkeket, amelyekben első megjelenésükkor már gyönyörködtünk. E cikkek belső értékük mellett a *kifelé* való szolgálat szempontjából is igen figyelemreméltók. Madách Imre, Csiky Gergely, Voinovich Géza, Hegedüs Loránt drámái, Herczeg Ferenc, Kornis Gyula, Zilahy Lajos prózai művei e cikkek tolmácsolásával hangoztak bele a világ közművelődésébe. Ismertetései közül kiemelkedik két tárcája, a Voinovich Géza *Passiójának* két szegedi szabadtéri előadásáról (1931. jún. 13. és 1939. júl. 24.) és cikke Kornis Gyula nagy könyvéről, *A magyar művelődés eszményeiről*. Sebestyén Károly tárcái e műfaj újjászületését jelentik. Egy színházi előadásról, egy könyvről egy tárcá keretei között mindent elmondani kimerítően, szabatosan, világosan, érdekesen talán senki úgy kortársai között nem tudott és nem tud, mint ő. Cikkei közül az utolsó egy Spengler Oswaldnál tett látogatás riportja, oly élénk és friss, mintha tegnap írták volna, pedig ez is már tizenhárom éve, hogy megjelent a Pester Lloyd-ban.

Tanulmányainak tekintélyes része folyóiratunkban jelent meg, s így ezekről felesleges bővebben szólnunk. A *Gondolatok a tragikumról* című székfoglalója volt a Kisfaludy Társaságban. Két tanulmánya ókori tárgyú: *A görög gondolkodás kezdetei* (1896-ból) Gomperz Theodor *Griechische Denker* c. könyve első kötetének ismertetése, ugyancsak Gomperz-ről ő tartott emlékbeszédet a Magyar Philológiai Társaságban 1913-ban. Az első amolyan essay-szerű ismertetés, tudós munkáról. E megjelölésben benne van Sebestyén munkásságának legnagyobb értéke. Nem eredeti alkotásokra, anyagközlésre törekvő tudós lélek, hanem nagy írói készséggel megáldott tudós, bár Shakespeare-re vonatkozó angol helyszíni kutatásai világirodalmi szempontból is figyelemreméltóak. De Goethéről, a balladáról, Victor Hugóról Horatiusról, Berzsenyiről, Chesterton-ról, Somersset Maugham-ról és más, művészi kérdésekről szóló tanulmányai egy tudós készségű kitűnő írónak maradandó értékű alkotásai. Hangja mindig nagyon komoly. Érdekes tud lenni, a nélkül, amit ma «szellemes»-nek neveznek. A humor derűjét hiába keressük áhítatos lapjain. Meghajlása a lélek, a szépség mélységei előtt pathetikus hangot ad stílusának. Nem mai ez, de olyan, ami sohasem válik tegnappá, mert örökösen emberi.

A szerző előszavában azt mondja, hogy ez a mű egy «öreg,

beteg és szegény író utolsó könyve.» Szeretnők hinni, hogy a mindig mértéket tartó író ezúttal túloz. Sehogy se tudjuk sajnálni azt a kitűnő írot, aki még ilyen külsőleg és belsőleg szép könyvet adhat ki, s akinek könyvéhez Kornis Gyula ír melegen méltató bevezető tanulmányt, hangsúlyozva benne az író szellemi önállóságát s egyéni stílusát; Kornis bevezető tanulmánya már magában értékítélet s élő cáfolata az előszó lemondó hangulatának. Nem szegény az, aki pályája vége felé ily szép és érdekes nagy könyvvel léphet hű közönsége elé s ilyen névvel ékesítheti könyvét. —yi.

Mikszáth Kálmán életrajza.

Schöpflin Aladár: *Mikszáth Kálmán*. Franklin-Társulat kiadása 156 l.

Aligha kockázatos állítás, hogy Mikszáth a legelőbb elbeszélőnk a «régiek» közül, s ennek nem is kell egyéb okát keresni annál, hogy ő a legelőbb szavú mindazok közül, akik csak valaha magyar prózát írtak. S hagyatékának, java műveinek ezt az élő voltát az is tanúsítja, hogy új meg új művek jelennek meg róla, nyilván nem a feledés rétege alól kiásni törekvés tudós buzgóságából eredve, hanem az új meg új hatás bizonyosságául, melyet fogékony lelkekre egy kortárs közvetlenségével most is gyakorol. Csak nemrég jelent meg Kráhl Vilmosnak *Mikszáth a jogász* című kötete, mely a jogászai szempontot gondosan és eredményesen alkalmazza az egykori vármegyei esküdtnék ebből a körből, akkor szerzett élményeiből és tanultságából merített műveire, s most, íme, egy fémjelzett, régi kritikus ajánlóköz meg bennünket egy összefoglaló munkával Mikszáthról, az Eckhardt Sándor szerkesztette *Magyar írók* sorozat egyik kötetéül.

Schöpflin könyve Mikszáth művészetének tárgyalása, beillesztve ennek fejlődésmenetébe az életpálya nevezetesebb bontakozó állomásait is. Általán helytálló véleményeket nyilvánít, akárhányszor kiegészítve, jobban kiemelve, ami róla az irodalmi köztudatban kialakult és él. Egyfelől a kötet tömör színvonalasságát tiszteljük vele, másrészt a Mikszáth-téma megvilágításának teljességéhez is hozzájárulni vélünk, mikor egyes helyeihez az alábbi megjegyzéseket fűzzük.

Helyes észrehevése Mikszáth pályájáról, hogy megvannak benne a Petőfies mozzanatok, a szerző kifejezésével: a Petőfi-complexum (7. l.). Csakugyan így van, s még nem mutattak rá. Igaz az is, hogy a Mikszáth szeme nem a falu szociális állapotára, hanem költészetére van beállítva (18. l.). De kérdés, való-e amazt keresni rajta, sőt

egyáltalán: fogatkozást jelentő-e egy íróra (ami itt subintelligitur), ha az említett szempontot nem érvényesíti? Itt az író inkább a szociológiai érzéke vezet, mint az esztétikai. Sőt kérdéses egyáltalán, lehet-e abból a szempontból valóban művészi képet adni vagy inkább csak esetleg igen hatásos, de tulajdonkép nem a művészi összhatást célzó s ezt el sem is érő riportot? Sikerülten fejtegeti Mikszáth viszonyát a romantikához és realizmushoz (23., 24., 135. l.). Veleje, hogy tárgyai romantikusok, de feldolgozásmódja realiztikus. Talán még jobban is végére lehetne járni ennek a valóban meglevő kapcsolatnak. Mikszáthnál ugyanis az alapfeltevés, a kiindulópont olykor a valószínűtlenségig romantikus, de erre aztán tovább csupa realitást épít. Aki elfogadja amazt, annak számára aztán nincs zökkenő, csupa létezőség következik utána. Így a *Beszterce ostromában*: maradhatt-e a maibb időkben a régi világból, még patológus alapon is, olyan utolsó bölény, egy felvidéki várban is, mint Pongrácz István? *A fekete városban* meg két ilyen alapbökkenő is van: hogy küldheti nevelőbe éppen az oroszlanbarlangba leányát Görgey alispán, másodsor: hogy nem tud Lócse, egész Szepes vármegye arról, hogy az alispánnak egy Rozália nevű leánya van? Hogy maradhat kiléte éppen ott titokban? Hanem aztán ezeken a feszegethető alapokon mesteri mű épül mindkét esetben, a realitásnak is ugyancsak eleget téve! Jól fedezi fel Mikszáth másik ellentétélességét: a babonás hangulat és a szkeptikusság benne egybefonódását (47., 48. l.). Mikszáth gyermekkultusza mellett kiemeli az apai érzés rajzában is mutatkozó jelességét (57. l.) — utolsó regényhősében ez alapérzéssé erősül — de ha az öreg Fabriciusnének fiával való jelenetere gondol a leánykérés után — akkor az anyai érzés rajzában mester voltát is elismerte volna. Helytálló, amit a Mikszáthtól igénybevett szólásszabadságról mond (73. l.) — mese ez már nekünk —; de méltó hozzátenni, hogy ezt csakhamar Herczeg is megtette vezércikkeiben és az *Ellesett párbeszéd*ekben. Pompásan határozza meg Mikszáth alaphangját «az emberekre felülről néző, de nem lenéző iróniában» (82. l.). Hogy nála «a humor nem írói hatás-eszköz, hanem az élet sajátos szemlélete» (105. l.), ez így van, de nemcsak nála, hanem minden igazi humoristánál.

Néha ő is beletéved a monografiaírók gyakori hibájába: a tárgyalt író fokozott védelmébe. Ez főképp a Mikszáth-hagyaték kényes pontjának, a *Különös házasságnak* tárgyalásában mutatkozik. Azt mondja, ebben «tökéletesen megvan az írói hitel», de hamarosan kénytelen hozzátenni, hogy «ezt nem annyira a pör körüli eseményekből érezzük ki, mint sokkal inkább az akkori zempléni nemesi élet rajzából»

(111. l.). Mikszáthnak ez a regénye eléggé bővelkedik lélektani valószínűtlenségekben, benne kétségkívül a papság iránti ellenszenv vezette tollát — ezt az álláspontját Mikszáthnak különben Schöpflin is említi, de a nélkül, hogy amazokra is rámutatna. Valahogy el van ejtve könyvében *A fekete város* méltatása. «A leglazább szövettű Mikszáth-regénynek» tartja; ám alig hinnők, hogy például a *Nosztifü esete* szorosabban szőtt volna. Mind a kettőben elég későn ismerik meg a szerelmesek egymást. Egyébként szerzőnk Mikszáthnak általán laza szerkesztési módját: a nagyfenék-kerítést, távolról kezdést, a vége felé pedig dramatikus nekiiramodást, ezt az angol módszert, igen jól jellemzi. *A fekete város* nem tökéletes regény, de ilyen — mint Gyulai Pál szerette mondani — nincsen is. Mégis ez Mikszáthnak így is a főremeke, életművének koronája, mely egymaga felér regényirodalmunknak egy nem kis részével. A sorstragédiával elvegyülő, s mégis a jellemekből nőtt tragikai magva, csudálatosan hív, érdekes és élő korrajza, mesteri befejezése, a balladás befejezetlenség hatásosságával — Kemény Zsigmond magaslatára emeli ezt a hangnemben is oly kifogyhatlanul gazdag pályavégző művét. S hogy hősének a boldogság, a megnyugvás óráiban a meghalást juttatja: a reá is várakozó végnek ez a megsejtése többi művéhez képest egyetlen, divinációs varázst biztosít neki.

Másfelől alig hinném, hogy Mikszáthnál «a meséért vannak az emberek» (132. l.). Nála is túlsúlyban van a meséhez képest az elemzés, a rajz, mint általában elbeszélő irodalmunkban Jókai után, bár igaz, hogy az elemzést nem mindig végzi a kellő mélységgel, úgyhogy e tekintetben, mint Schöpflin írja, «nem mindig volna igazságtalan a „felületes“ jelző.» (132. l.) Nagyon jól látja Mikszáth nagyságának, jelentőségének stílusában kicsúcsosodását. «Ha a stílus szempontjából nézem — írja — a legnagyobbak közé kell sorolnom.» (138. l.) Ez az így előtte el nem ért, utána pedig senkitől utól nem ért élőszavúság egymaga halhatatlanságot, *életet* biztosít neki.

Mikszáth egyéniségének szembeszökő vonásául mondja, hogy «nem volt a konzekvenciák radikális levonásának az embere» (147. l.), aminek a korban rejlő magyarázata, hogy «a hatvanhetes nagy kompromisszum a kisebb-nagyobb kompromisszumok egész rendszerét szülte az élet egész vonalán» (u. o.). De volt benne egy mélyebb, eldugottabb, igen ritkán megmutatott réteg is: a lángoló függetlenségi érzés és Cassandra-jóslatok laktak ott. Feszty Árpádné emlékiratai (*Akik elementek*) igen világosan szólnak erről, de *A fekete város* némely helyei is. Szempontjai gazdag sorát, úgy vélem, mindenestre ki kell eggyel egészíteni, mert Mikszáth hatásának egyik

főtényezője. Ez pedig főművei alaphangjának a tárgyukkal mesterien megegyezése és mindvégig érvényesítése. Ahogy például az idilli hang a *Szent Péter esernyőjén*, a Don Quijote-szerű regényesség a *Beszterce ostromán*, a baljóslatú komorság *A fekete városon* végigvonul, az elsőrangú remeklések közé tartozik irodalmunkban. S bizonyosan rá fognak még jönni, hogy vannak még egyéb termékeny új szempontok is méltatásához, de hiszen az igazi jeles éppen azért az, mert még oly mély és bő vékával sem lehet kimeríteni.

A könyv előadása vonzó, tárgyához illő, azt mondhatnók: a Mikszáth csevegő módját a maga szabatosságával szerencsésen egyesítő. Megint egy bizonyosága a nagy palóc ma is élő, ható voltának: akik csak írtak s valaha is írni fognak róla, nem kerültek el s nem igen fogják elkerülni, még ha elütő egyéniségek is, ezt az ő jótékony rájuk hatását, hiszen mind rajta felfrissülve láttak neki a róla írásnak. Előadásából mégis kirí néhány sivar megjegyzése, így mikor az elérzékenyüléssel kapcsolatban «könnymirigyeket» emleget (13. l.); lesajnálást éreztetően említi, hogy «magyar nők is akadnak, akik előtt megjelenik Szűz Mária» (48. l.), viszont értékelően «az egészséges nemiség keretein belül maradási» (25. l.). Legjobban megírottaknak a szabadelvű-párt fénykoráról, Mikszáth tehetségének is kivirágoztatójáról írt lapjait látom. Mintha a szerző életjelenségekbe, életképekbe szívesebben merülne el, mint művekbe. Szép és tanulságos könyvén, sajnos, végighúzódik stílus szempontjából egy meglepő vonás: csak úgy hemzseg az idegen szóktól. Mintha a nyelvtisztasági mozgalom elleni tüntetés vezetné tollát. Ebben a tekintetben sokszor valóságos «protokoll-stílus»-t nyújt,— hogy mi is idegen szót használjunk rá. A 37. lapon például (37 sorban) 17 fordul elő, tehát úgyszólván minden második sorra esik egy. Nem hinnők, hogy ez magyar íróknak díszére válik vagy csak elmézhető is volna.

Várdai Béla.

Kölcsey.

Kerecsényi Dezső: *Kölcsey Ferenc*. «A Magyar Írók» sorozatának 2. száma. Szerkeszti Eckhardt Sándor. Budapest. Franklin-Társulat. 1940.

E könyv már első lapjain elárulja, hogy megválogatja olvasóit. Nem a regényes életrajzok közönségének szól, még csak az általános műveltségűekhez sem, hanem az irodalmi műveltséggel megáldottak közül is inkább azokhoz, akik Kölcsey költői és írói fejlődése iránt

érdeklődnek s nem riadnak vissza a szakszerűbb elemzésektől és túlságosan tömör előadástól. Lehet, hogy ha a kiszabott nyolc-kilenc ívnyi terjedeleminél több tér állott volna a szerző rendelkezésére, nem lett volna kénytelen anyagát ennyire összezsúfolni. Sajnos, a mai kegyetlen idők papiroshiánya nemcsak a halandó írók és olvasók, hanem a halhatatlanokat is megrövidíti. Kerecsényi Dezső fejtegetései sejtetik, hogy három ilyen kötetet betöltő mondanivalói is volnának Kőlcseyről. Hogy célja szempontjából minden fontos tudnivalót mégis sikerült bepréselnie e könyvbe, az gondolkodásának fegyelmezettségét, a lényeg iránti érzékét s írásmódjának tömörségét bizonyítja. De azért az olvasónak itt-ott mégis csak bizonyos kívánságai támadnak a könyv olvasásakor. Szeretne például egyik-másik kérdésről többet is hallani, egy-egy kiválóbb költemény részletesebb esztétikai méltatását élvezni, annál inkább, mert a szerző műérzéke és éles ítélkezése lépten-nyomon arról tanúskodik, hogy ily szempontból az olvasó megbízható útmutatót találna benne. Az efféle óhajlás azonban csak az idők jobbrafordulásával elégülhet ki, amikor ez az értékes tanulmány is megnőhet s részletes életrajzot, széles korrajzot, jellemzést felölelve Vajda Viktor, Jancsó Benedek és Vértesy Jenő értékes műveinél is terjedelmesebb kötetű bővülhet.

Meglepő azonban, hogy Kerecsényinek első, látszatra szűkszavú könyve így is mennyi mindent foglal magában. Természetesen, bajos még csak vázlatot is adni tömör gondolatmenetéről. Tulajdonképeni célja, hogy Kőlcseynek költői és írói fejlődését rajzolja meg, magával hozza, hogy főbb vonásaiban életadataira is utaljon. Tehát elszórtan megvan a könyvben a költő rövid életrajza is. A fejlődésrajz továbbá nem nélkülözheti — hiszen innen indul ki — a százkezü Kazinczy Ferenc írói és emberi arcképét, sőt Szemere, Horvát, Vitkovics, Döbrentei, Toldy, Bajza egy-egy arcvonását sem, és így egy-két jellemző vonással vázolt írói arcképpel is szolgál a tanulmány. Hogy Kőlcsey lelkének mélyébe lássunk, meg kell ismerkednünk baráti levelezése egyes részeivel s Kerecsényi éles szeme e levelekből mindig kellő helyen idézi a céljának megfelelő vallomásokat. A figyelmes olvasó egy-egy utalásból megismerkedik Kőlcsey irodalmon kívüli életével, magánviszonyaival, rokonsága iránti önfeláldozó szeretetével, gazdálkodásával, ezenkívül a korabeli pesti irodalmi élettel, Kőlcseynek, mint nevelőnek, az ifjúságra és tanítványaira gyakorolt nevelő hatásával stb. Elevenen lép elénk a könyvben Wesselényi Miklós alakja is. Kőlcseynek, a szónoknak rajza pedig megvilágítja a reform-kort, nyelvünk és irodalmunk ébredésének első mozzana-

taít, a tátongó ürt, mely nemzetünk rétegeit egymástól elválasztotta. Történelmünk 1808-tól 1838-ig terjedő időszakának minden oly fontosabb eseményéről értesülünk a könyvből, mely Kölcseyvel vonatkozásban van. Szóval sok mindenféle anyagot magában kell foglalnia a sokoldalú és sok téren működő nagy ember e rajzának s Kerecsényi fejtegetései épp azért kitűnők, mert lépésről-lépésre kísérik fejlődését azon a küzdelmes, balszerencsével sujtott, de dicsőséges pályán, melynek végeztével mint kora egyik legképzettebb embere, a *Himnusz* írója, a műbírálat, dramaturgia, emlékbeszéd megteremtője, nyelvünk szárnyaló szavú védője, a haladás, szabadság és humanizmus Kossuthtól is csodált harcosa és főkép: mint egyik legigazabb magyar és szeplőtelen lelkű nagy ember száll sirba. Temetése után unokahúga, Kölcsey Antónia ezt írta naplójába: «Kedves elhunyt Ferenc bátyám mindig egyformán kért örömet és fájdalmat az Égtől. *Ritka ember* érik meg e kéréshez, úgy gondolom». Kerecsényi Dezső idézve e szavakat, méltán állapítja meg, hogy «a gyöngéd leánylélek minden ünnepi emlékezést és elemző méltatást megelőzött».

Kölcsey sokoldalú s az utókor szemében minden irányban felé ívelő pályája valójában remények és csalódások, nagy erőfeszítések és elernyedések, fényes s mégis csak félsikerek között hullámszerűek s ezeket a hullámvonalakat igen pontosan követi tanulmányunk. Minthogy fejlődésrajzot ír, érthető, hogy azzal a módszerrel él, melyet volt tanárának: Horváth Jánosnak Petőfi-tanulmánya vezetett be irodalmunkba. De a módszer nem minden. A mellett, hogy különféle írói egyéniségekhez részleteiben is különféleképen kell alakulnia, az a fontos, hogy élettellel teljék meg s híven tükrözze tárgyát. Ezenkívül ugyanaz a módszer témánként más- és más lélektani, filológiai és esztétikai megfigyeléseket föltételez. Sok író megtanulhatta Lessingtől, hogy a térbeli tárgyakat Homeros időbeliekké alakítja át, a nélkül, hogy gyakorlatban e módszernek hasznát tudta volna venni. A fejlődés helyes rajza tehát tárgya alakulásának minden mozzanatánál éles megfigyelést és erős kritikai érzéket is kíván. Kerecsényi e képességeknek birtokában van, ezért rajza hű és szabatos. Különösen megkapó, amint Kölcsey arcképére egymásután festi rá az idővel változó színeket s ezzel költői, írói, majd honpolgári egyénisége kialakulását szemlélteti. Kár, hogy az utóbbiakról szóló részeket nem tárgyalhatta oly részletesen, mint a költő elemzését, de ezekben is sok találó rajz és gondolat van.

Keményfy János.

Az erdélyi magyar sors nagy problémája.

Ignác Rózsa: *Született Moldorában*. Regény. Budapest, Dante, (1940.) 8-r., 601 l.

«Moldova? . . . Én mindig csak úgy hallottam régen Moldováról, mint valami nagy, bizonytalan, sötét rengetegről, ahová elveszni mennek az emberek.» Ebbe a rengetegbe vezeti el az olvasót a regény, két élesen rajzolt életsorssal az előtérben, két elsüllyedt magyar ember küzdelmes, törtvonalú pályájával. Mindenben ellentétkül mutatkoznak meg. Az egyik, Gergely Béla, szibériai hadifogságból kerül Erdélynek Trianon utáni kavargó, zavaros viszonyai közé. Akaratlanul is árulója lesz magyar testvéreinek s a magyar társadalomtól kitagadva, indul el Moldovába, feleségével, egy karakán nemesembernek, volt alispánnak tudóbajos leányával. Eletakarát van benne, de avval léhaság és jellemtelenség párosul. Az új viszonyokhoz egész-magával alkalmazkodni akar, fel akar szívódni lélekben is oláhvá, el akarja érni, hogy az ottani társadalom egyenrangúnak fogadja be s az állam is alkalmazza, mint erdőmérnököt. Céljait még előmozdítja, hogy magyar felesége meghal — egy kis fiú marad utána, Dávid — s ő most már minden belső akadály nélkül törheti meg útját. A másikat, Kerekes Mátét, súlyos bűnök terhelik, amelyekkel törvények ellen vétett, amelyekért börtönben bűnhődött. De megtisztult s megmaradt az alapjában nemes, erős jelleme és magyarsága. Kettejük élete beleolvad a társadalom más-más rétegeinek életébe, amelyeket Ignác Rózsa a viszonyok alapos ismeretével s nemcsak művészi, biztos kézzel rajzol, hanem minden ellenszenv vagy célzatosság nélkül, tárgyilagosan tár elénk. Megmutatja, hogy ott is emberek, dolgozó, olyan emberek élnek, akiknek van néha meleg szívük, akaratuk, célkitűzésük, megvan a maguk világa, csakhogy ez a világ más, mint a miénk. Mindebből már kiviláglik a regény főproblémája: a felszívódás kérdése. Áthasonulhat, átidomulhat-e az, aki magyar hagyományokból nőtt ki, akinek magyar vér csörgedezik ereiben, igazi románná? S a probléma éppen ebben éleződik ki: nem az oláhoknak, a tőlünk különböző társadalomnak ellenállása a főakadály, amely nem fogadja be, lenézi a beolvadni készülő idegent, hanem a magyar lélekben alvó, halálra szánt csíra.

A mozgalmas, érdekes regénynek, amely több — sok — élet hosszmetsetét a társadalmi fejlődés más-más helyen vágott keresztmetseteiben mutatja meg, nem a két ellenkép a magva; Gergely Bélának fia, Dávid a regény főhőse s az ő lelkivívódásaiban érik tragikussá

a nemzeti szempontból is nagyszerűen fölvetett s minden szálán végigkísért, erős probléma. Gergely Béla tudatos, kíméletlen, sőt önző és kapzsi beolvadni törekvéseiben természetesen benne él az a gondolat is, hogy a fiát (akit, magyar szülők gyermekét, magyar beszédre meg sem tanít) izig-vérig oláhvá nevelje. «Született Moldovában . . .» és az oláh erdőkerülő fiával, Nicolajjal nőtt fel. Együtt járnak gimnáziumba s együtt kerülnek az életbe. Bennük is ellentétes képpárt fest az író. Nicolai a vérbeli román, akit elvakult fajszeretete utóbb a vasgárdisták közé sodor, végül mint ezeknek egyik vezére pusztul el. Dávid már tanulmányai közben kétségeket érez a lelkében, értelme, neveltetése a románok közé küldi, de a lelke mélyén él a magyar csíra, amely néha zsendül is már s a rokonszenv a magyarok iránt, kivált mikor nyári tanulmányútra a csángók közé kerül s ott kinyílik a szeme. Egy magyar sziget életét látja, sőt éli át, amelynek népe lelkileg zárt, büszke, öntudatos, lenézi a románt s megtanult összetartásával védekezni ellene. Itt jártak valamikor Tamás és Bálint, a Tatros völgyén át idejönnek halálra keresett magyar szerzetesek, akiknek krisztusi szelleme új erőt önt beléjük. Ez a rész — önmagában is egy művészi fölépített tragédia — kerek egész s a kötet legszebb fejezete. — Dávidnak a serdülés korában feltolakvó, homályos kétségek, lelki keresések után Bukarestben a munka tölti be életét. Nicolai hívja vonja a vasgárdisták közé, minden ösztöne-érzése visszatartja. Nem tud egészen velük érezni, de egy gyermekkori közös szerelmük, a céltudatosan kokottá serdült Lenkuca által a titkos összejövetelekbe sodródik s kapcsolatban marad velük. E közben ismerkedik meg Fejér Évával, a reformátusok gondozónőjével, a regény legrokonszenvesebb alakjával. Itt alkalma van az írónőnek, hogy arról az önzetlen, nemzeti és erkölcsi munkáról is meleg képet fessen, megint képpáru a csángók közt járó szerzetesekhez, amelyet a bukaresti ref. egyházközség végzett. Éva idősebb, mint Dávid, de neki termett. Tapintatosan, ügyesen vezeti ifjú hőnököt a magyar öntudat felé, megértően és megbocsátón emeli föl, ha süllyed. S valahányszor egymásra talál — és a jó befejezést reméljük — Dávid gyengeségével kisiklik és süllyed, míg nem a vasgárdista-mozgalom első leveretésekor ő is, mint vádlott, áldozatává lesz. Talán jelképesen akkor, mikor ébredezni kezdő magyarságára már-már ráeszmélne.

A bátor és tárgyilagosságával is megkapó regény biztosan és avatottan jár az oláh élet rétegeiben. Elfogulatlanul rajzolja meg azt, ami ott zajlik, szemben pedig a céltudatosan vagy akaratlanul felszívódásra váró magyarságot. Tömegben: a csángók zárt, öntudatos ellenállását, hagyományaik erejét, a bukaresti magyar-

ság, főként a reformátusok nem egészen meddő küzdelmeit. Egyénileg : a legkülönbözőbb jellemű és tehetségű emberek sorsát s középpontul az asszimiláció tragédiáját egy diágyerek végzetében. A probléma meglátása s a sokrétű életnek kaleidoszkópszerű, de részleteiben éles rajza, a viszonyok alapos ismerete és drámai képe, a képpárok ellentétes, de nem kirívó élezése és jó megvilágítása azt bizonyítják, hogy Ignác Rózsa nagyot fejlődött előbb is jó művei óta. Konceptiójával versenyez a lélektani mélység, amelyet szakértelemmel boncolgat és tár föl. Két dolog azonban szembenáll e magas mértéket álló koncepcióval. Az egyik a főhősnek, Dávidnak passzivitása. Ez megérthető a sok lelki kínlódásból, zaklatott életből, az önmagával való bizonytalanságból s főképpen a helyzetekből, amelyekbe Dávid sodródik ; talán éppen *ilyen* hőst akart Ignác Rózsa rajzolni. Az írónak joga van hőst olyannak alkotni, amilyennek a maga elképzelései kívánják. De éppen a probléma mélyült volna, ha Dávid határozottabb egyéniséggé érik, több benne az akarat és a cselekvésvágy. A másik baj, hogy a regény néhol terjengősebb, mint kellene lennie. (Niculai hosszú levele pl. már majdnem unalmas.) A megkapó, színes és drámai pergetést zavarják az ilyen részek.

Gálos Rezső.